પ્રસ્તાવના.

આર્યાવર્તના મંડન રૂપ, જંગમ કલ્પવૃક્ષસમ, પરમાર્થસ્થવિર પુજ્યપાદ પ્રાત: સ્મર્ણીય શ્રીમાન્ શ્રીગુણભદ્રાચાર્યનો કોઇ નિશ્ચીત સમય નિર્ણય થતો નથી, તોપણ મહારાજા અમોઘવર્ષ તેઓશ્રીના પરમ ઉપાસક અને અનેક શિષ્ય સમુદાયમાં એક સુશિષ્ય હતા, એમ અન્ય ગ્રંથાંતરો ઉપરથી સમજાય છે. મહારાજા અમોઘવર્ષ શક સંવત ૭૩૭ થી ૮૦૦ લગભગ રાજ્યપદ વિભુષિત હતા, તેથી સમજાય છે કે–તેઓશ્રી મહારાજા અમોઘવર્ષના સમકાલિન હોય.

પરમ પુરૂષની પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાનતામાં તેમનો ભક્તિ સમેત સંગ એ શિષ્ય સમુદાયના દોષોને સર્વથા ક્ષીણ થવામાં અને આત્માના સહજ સ્વાભાવિક નિર્મળ ગુણોનો પ્રકાશ થઇ તે ગુણોનું આત્માને સંવેદન થવામાં પરમોત્કૃષ્ટ નિમીત્ત રૂપ થાય છે, પરંતુ તેવો સંગ નિરંતર રહેતો નથી. ત્યારે તે મહત્પુરૂષના વિયોગ કાળે તેમનો અક્ષર દેહ કલ્યાણના અર્થી ભવ્યાત્માઓને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થવામાં એક પરમ આધાર રૂપ થાય છે. ભગવાન શ્રી ગુણભદ્રાચાર્ય આજે આ ક્ષેત્રે નથી, તો પણ તેઓશ્રીના અક્ષર દેહરૂપ યથાનામ ગુણાભિધાનરૂપ તેમનો લખેલો આત્માનુશાસન નામનો ગ્રંથ આજે પણ વિદ્યમાન છે.

ઉક્ત ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં વિવિધ પદ્ય–વૃત્તોમાં મહદ્ભાવ, ગંભીર આશય, અને શ્રેષ્ટ પદ લાલિત્યતા પુર્વક અનેક બોધયુકત વિષયો પુર્ણ લખાયો છે. તેઓશ્રીની વિષય પ્રતિપાદન શૈલી અદ્ભુત વૈરાગ્યરસમય અને આત્માને ઉપશમ ભાવની જનક અને પોષક છે, ભવ્યાત્માઓને સંસાર પરિણામથી પાછા વાળી મોક્ષમાર્ગ સન્મુખ સહેજે દોરી શકે એવી સચોટ છે.

કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ અને ચિંતામણી એ ત્રણે ઐહિક–ઇચ્છિત આપવામાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. અને તે વાત પણ આર્ષગ્રંથોમાં લખેલી હોવાથી માત્ર શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય છે, પરંતુ સત્પુરૂષનો અક્ષર દેહ તો એ ત્રણે કરતાં અસાધારણ પ્રભાવ સંપન્ન છે. કેમકે તે વચનોના સેવનથી એક અલ્પશાતાથી માંડી મોક્ષસુખ સુધીનાં સર્વ સુખો વિના વાંચ્છાએ સહજે સંપ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત શ્રદ્ધા ઉપરાંત અનુભવમાં પણ આવે એવી છે.

ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને આત્માનુભવ યુક્ત પુરૂષના મુખથી શોભે એવો ધર્મોપદેશ આ ગ્રંથમાં પુર્ણરીતે ભરેલો છે. અને તે વૈરાગ્ય, ઉપશમવંત જીવને મુખ્યતયા વિશેષ ઉપકારીક નિવડે તેમ છે. તો પણ તેથ

નીચેની ભુમિકાએ રહેલા વિષય કષાયાનુરાગી જીવોના અધિકારને લક્ષમાં રાખીને તેમને પણ રોચક-પાચક-અને પરિણામ કારક થાય એવી અનુકંપા બુદ્ધિ પુર્વક મીષ્ટ ભોજનમાં દર્દી ન જાણે તેમ ધીરે રહીને અમોઘ ઓષધી મેળવી દીધી છે. એમ ગ્રંથની આદી અને અંતની લખાણ શૈલી ઉપરથી વિચારકને સહજમાં સમજાય તેમ સંકલના બદ્ધ ગ્રંથ રચના રચાઈ છે. તેથી આ ગ્રંથ કલ્યાણ માર્ગના ન્યુનાધિક અધિકાર વાળા સર્વ જીવોને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થવામાં અનુપમ સહાયકપણાની ગરજ સારે તેવો છે.

જયપુર નિવાસી પંડિત પ્રવર શ્રાદ્ધગુણ સંપન્ન શ્રીયુત ટોડરમલ્લજીએ આ ગ્રંથ ઉપર ગ્રંથકારના આશયને સ્ફુટ કરનારી જયપુરી (ઢુંઢારી) ભાષામાં ભાષા ટીકા લખેલી છે. જે અગાઉ બહાર પડેલી છે. તથા બીજી ટીકા શ્રીયુત પંડીત બંશીધરજી શાસ્ત્રીકૃત વિક્રમ સંવત ૧૯૭૨ માં બહાર પડેલી છે.

આ ગ્રંથના ભાવોને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરનાર ગુજરાતી ભાષામાં કાંઈ સાધન નહી હોવાથી તેમજ આ ગ્રંથ મારા આત્માને ઉપકારક થવા યોગ્ય જાણી તથા ગ્રંથ ભણી મને કંઈક ભક્તિભાવ હોવાથી તેની કેટલાક વર્ષો અગાઉ ગુર્જર ભાષામાં ટીકા લખવી શરૂ કરી. પરંતુ પ્રમાદ દોષે અને વ્યવહારોપાધીને લઈને તે કાર્ય લંબાયુ. તેટલામાં મારા પરમોપકારી આત્મોપયોગી પુજ્ય વડીલ શ્રીએ, પ્રસંગોવશાત્ તે ગ્રંથની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં ટીકા થાય તો સ્વપરને બહુ ઉપકારક નિવડે, એમ સહેજે અચાનક મારા કાર્યમાં પ્રોત્સાહન સાથે સંમત્તિ આપી તે ભણીના મારા ઉત્સાહને વધાર્યો.

પરંતુ ગ્રંથના વિશાળ આશય અને મારી બુદ્ધિની ન્યુનતાનો વિચાર કરતાં આવા સમર્થ ગ્રંથનો અનુવાદ લખવા હું સર્વથા અશક્ત છું એમ મને સ્પષ્ટ લાગતુ હતું. મારી આ બાળ કૃતિ સમર્થ વિદ્વજ્જનોમાં ઉપહાસને પાત્ર છે, એમ ભાસ્યા કરતું હતું તો પણ.

अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहास धाम;
त्वद्भक्तिरेव मुखरी कुरुते बलान्माम्,
यत्कोकिलः किलमधौ मधुरं विरौति;
तच्चारु चाम्रकलिकानिकरैक हेतु.

જેમ આંબાના મ્હોરની સુવાસના પ્રભાવથી સુવાસ અનુરાગી કોયલ પક્ષી મધુર શબ્દોચ્ચાર પુર્વક તે ઉપર કલોલ કરે છે. તેમ મને પણ હું

થોડુ જાણનાર (મુર્ખ) અને વિદ્વાનોના હાસ્યપાત્ર છતાં તમારો ભકિતરાગ બળાત્કારથી બોલાવે છે. (ભકતામર સ્તોત્ર)

ઉપરોક્ત કાવ્યાનુંસાર ગ્રંથ પરત્વેની મારી ભકિત તથા પુજ્ય વડીલ શ્રી....તરફનો મારો પ્રેમ મને ઉકત અનુવાદ લખવા આકર્ષ્યા કરતો હતો. મારી આ વિષયની અયોગ્યતા, વિષય કષાય આધિનતા છતાં સમ્યક્ ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને રત્નત્રયને અત્યંત પુષ્ટીકર એવા આ અનુંપમ ગ્રંથને ગુર્જરી-ગીરામાં લખવાનું સાહસ ખેડયું અને તે શ્રી ગુરૂ કૃપાએ આજે પુર્ણ થયું.

આ ગ્રંથમાંના અધિકારોની ટુંક નોંધ કે રેખા દર્શન આપવા જતાં બહુ લંબાણ થઈ જવાના ભયથી તત્સબંધી અહિં કાંઇ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ વાચક ગણ સ્વસ્થ ચિત્તે નિરૂપાધિપણે “ આત્મકલ્યાણ સર્વ કરતાં પરમ આવશ્યક છે ” એમ નિશ્ચય કરી વાંચશે, વિચારશે અને તેના રહસ્ય પુર્ણ આશય સુધી પહોંચવા પ્રયત્ન કરશે તો તેના પ્રયત્નરૂપ પુરૂષાર્થના પ્રમાણમાં જરૂર તેને સફળતા મળશે. સાથે સાથે ગ્રંથનું પરમ મહાત્મ્ય પણ લક્ષગત થશે.

ઉકત અનુવાદ શ્રીમાન્ ટોડરમલ્લજી રચીત હીંદી ટીકાના આધારે લખવામાં આવેલ છે, છતાં કોઇ કોઇ સ્થળે અન્ય ધર્મ ધુરંધર પુર્વ મહાપુરૂષો રચીત ગ્રંથોનો વિષયને અનુસરતો આધાર પણ લેવામાં આવેલ છે.

અંતિમ પ્રાર્થના.

गुरुणामेव महात्म्यं यदपि स्वादु मद्वचः
तरुणां हि स्वभावोऽसौ यत्फलं स्वादु जायते

અગર અનુવાદની વચન રચનામાં કંઇ પણ માધુર્યતા કે અર્થ ગાંભિર્યતા હોય તો તે મારા હ્રદયમણી ગુરૂદેવનું મહાત્મ્ય છે. જેમ ફળમાં જો કંઈ પણ મધુરતા કે મીઠાશ હોય તો તે વૃક્ષનો સ્વભાવ છે.

તથા જ્યાં ત્રુટી, અસંબદ્ધતા અર્થ કે ભાવની વિકળતા જોવામાં આવે તો તે અલ્પજ્ઞના જન્ય મારો પોતાનો દોષ છે એમ સમજી અનુવાદમાં રહેલી ત્રુટીઓને જણાવશે તો હું તેમનો ઋણી થઇશ અને દ્વીતિયાવૃતિ વખતે તે ભુલો સુધારવા યથાશકિત પ્રયત્ન કરીશ. બાકીતો—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः
हसंति दुर्जना स्तत्र समादधाति सज्जनाः ૐ શાંતિ :

—ગુણીજન ચરણાનુરાગી અનુવાદક—

પુસ્તકોની જાહેર ખબર.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મોટો ગ્રંથ બે ભાગમાં શાસ્ત્રી લીપીમાં	રૂ. ૧૪–૦–૦
મોક્ષમાળા ,,	રૂ. ૦–૧૦–૦
આત્મ સીદ્ધિ શાસ્ત્ર પ્રત આકારે પાકું બાઇન્ડીંગ	રૂ. ૦–૧૨–૦
તત્વ જ્ઞાન ગુજરાતી.	રૂ. ૦–૧૨–૦
ભાવના સંગ્રહ	રૂ. ૦–૮–૦

વિવિધ પૂજા સંગ્રહ ૧–૨–૩–૪–૫ સુંદર ફોટાઓ સાથે મોટો ગ્રંથ	રૂ. ૧–૪–૦
જિનેંદ્ર સ્તવન સંગ્રહ	રૂ. ૦–૬–૦
દર્શન ચોવીશી અનાનુપૂર્વી	રૂ. ૦–૪–૦

અન્ય પુસ્તકો માટે લખો

મુંબાઈ.
ગોવિંદ બીલ્ડીંગ.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.

એમ. વાડીલાલની કુંપની.
રીચીરોડ—અમદાવાદ.

અગત્યની ભુલોનું શુદ્ધિપત્ર.

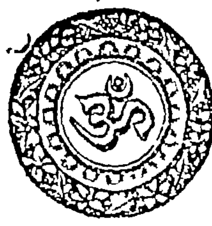
પૃષ્ટ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૧૮	श्रृत्वा	श्रुत्वा
૯	૨૧	विस्ताराथाभ्यां	विस्तारार्थाभ्यां
૯	૨૮	क्षैयव	क्षयैव
૧૦	૧૩	पदाथात्	पदार्थात्
૨૧	૧૬	કાચો	કાચો
૨૩	૨૪	शरणं	शरणं
૨૫	૧	निधि	निधि
૨૫	૧૨	કયો	કયો
૨૫	૨૮	मृतिजनन	मृतिजननि
૨૭	૨૨	અમર્યાદિક	અમર્યાદિત
૨૯	૪	જીષને	જીવને
૨૯	૩૦	सपाद्य	संपाद्य
૩૨	૨૧	વિષય	વિશ્રમ
૩૫	૧૩	ઉપન્ન	ઉત્પન્ન
૩૫	૨૮	बाह्य	बाह्ये
૩૭	૭	દુર્લંઘ્ય	દુર્લંઘ્ય
૩૮	૨૨	વિષયાભિલાષજ	વિષયાભિલાષાજ
૫૧	૧	કલેષથી	તૃષ્ણાથી
૫૧	૬	જગતદષ્ટિ	જગતદ્રષ્ટિ
૫૪	૧૩	વિતરાગંભાવની	વિતરાગભાવની
૫૬	૧૩	કાળ છે,	કાળ જાય છે,
૭૧	૩૦	मिमत्थ	मित्थम्
૭૩	૨૨	પર્યંત	પર્યંત
૭૫	૧૮	प्रदेश:	प्रदेशा:
૭૬	૭	પિષે	વિષે
૭૭	૨૩	सवापदा	सर्वापदा
૮૫	૧૭	ગ્રંથકાર કહે છે.	એમ ગ્રંથર કહે છે.
૯૦	૨૪	તે પણ	તેથી પણ
૯૧	૧૯	પદાથો	પદાર્થો
૯૧	૨૭	पुरुषस्य	पुरुषस्य
૯૪	૪	બળતર	બળતરા

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૯૪	૨૬	ક્ષણાર્ધ	ક્ષણાર્ધ
૯૫	૧૨	તેને સચેત કરી	સચેત કરી
૯૮	૨૨	તેના વિનય ભક્તિ સહિત	વિનય ભક્તિ સહિત
૧૦૨	૧૬	परेह	पुरेह
૧૦૩	૧૨	નાથી.	નથી.
૧૦૮	૧૧	जन्मभूमि	जन्मभूमिं
૧૧૦	૨૬	स्फुटंदूलाद्ते	स्फुटंह्लाद्ते
૧૧૧	૨૪	त्तस्मात्प्रयुज्यं	त्तस्मात्प्रपुज्यं
૧૧૪	૨૦	ધંધાધુવી	અંધાધુનિ
૧૧૭	૧૬	અને પ્રેમથી સાંભળવા વાળા	અરે પ્રેમથી સાંભળવા વાળા
૧૧૮	૧૮	સુત્પુરૂષ	સત્પુરૂષ
૧૧૯	૯	પોતનો	પોતાનો
૧૨૦	૧૧	એને	અને
૧૨૦	૨૭	કહે છે?	કરે છે,
૧૨૩	૬	प्रतयो	नृपतयो
૧૨૫	૬	गेह	गेहं
૧૨૬	૧૩	પરમાણુથા	પરમાણુંથી
૧૨૮	૧૨	अर्घो	अर्घौ
૧૩૨	૪	भंक्तत्पा	भक्त्या
૧૩૨	૫	किलारय	किलास्य
૧૩૫	૨૬	અવરાવ્યું	અવરાર્યું
૧૩૬	૫	स्परेवते	स्वरेवते
૧૩૬	૧૭	દેવલોક	દેવલોકને
૧૩૮	૧૩	ेतुति	સ્તુતિ
૧૪૨	૨૨	નિધિને	નિધિને
૧૪૨	૩૧	સંયમસ	સયમની
૧૪૪	૫	એમ	અમે
૧૪૪	૨૬	ખાનખાનાદિ	ખાનપાનાદિ
૧૪૫	૮	વિસ્તીર્ણ	વિસ્તીર્ણ
૧૪૭	૩૧	[illegible]	સાપેક્ષીત
૧૫૩			તત્ત્વજ્ઞાન વડે

પૃષ્ટ	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૬૧	૧૧	મિથ્યાત	મિથ્યાત્વ
૧૬૫	૧૬	અવ્યકત	અવ્યક્ત
૧૬૬	૨	રહ્યા છે,	રહ્યો છે,
૧૬૬	૯	ક્રરતી	ફરતી
૧૬૮	૧૮	વધમાન	વર્ધમાન
૧૬૮	૨૯	("दुःख शोयतापाक्रदनवघ परि- देवनान्यात्मपरोभया नान्य स्थ सद्देश्स्य" તત્વાર્થ સુત્ર.)	(दुःख शोकतापा- क्रन्दनवधपरिदेव नान्यात्मपरोभय स्थानान्य सद्वेद्य स्य. તત્ત્વાર્થ સુત્ર.)
૧૭૨	૨૧	ધૃતાદ્દિ	ઘૃતાદ્દિ
૧૭૨	૨૨	વજી	વર્જી
૧૭૩	૩	શહિ.	નહિ.
૧૭૩	૨૯	सकलात्मनीनंचरितै	सकलात्मनीनचरित
૧૭૫	૧૧	વર્નમાનમાં	વર્તમાનમાં
૧૭૬	૧૫	ફ્લિતાથ	ફ્લિતાર્થ
૧૭૬	૨૯	યદ્રા તદ્રા	યદ્વા તદ્વા
૧૭૭	૧૮	કાળીકાળ	કળીકાળ
૧૮૩	૨૪	પમાડતે।	પમાડતા
૧૮૪	૪	અસંભાવત	અસંભવિત
૧૮૬	૧૮	तत्त्वाज्यं	तत्त्याज्य
૧૮૯	૨૮	શ્રંથકાર	ગ્રંથકાર
૧૯૧	૨૧	સસુદ્રના	સમુદ્રના
૧૯૫	૪	ધનોદધિ	ઘનોદધિ
૨૦૧	૭	આધક	અધિક
૨૦૫	૨૦	निवृताम्भोधौ	निवृताम्भोधौ
૨૦૮	૧૦	व्राह्यार्थ	वाह्यार्थ
૨૦૮	૩૧	સુમુક્ષ	મુમુક્ષુ
૨૧૩	૧૯	વતે	વર્તે
૨૧૯	૨૦	વિસ્તર્ણી	વિસ્તીર્ણ
૨૨૧	૧૭	આચ્છાન,	આચ્છાદન,
૨૨૧	૨૨	पुनता	पुनर्ता
૨૨૩	૨૮	दु.खं	दुःख

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૩૫	૧૯	સર્વોકૃષ્ટ	સર્વોત્કૃષ્ટ
૧૪૭	૬	પદાર્થની પરસ્પર સમયવર્તી જુદાઈ વડે પદાર્થ સામાન્ય દ્રષ્ટિએ જોતાં એક સરખો અને અભેદ ભાસશે.	પદાર્થની પરસ્પર સમયવર્તી જુદાઇ વડે પદાર્થ નાના પ્રકાર રૂપ અને ભેદયુક્તપણે પ્રતિભાસશે. તથા સામાન્ય દ્રષ્ટિએ જોતાં એક સરખો અને અભેદ ભાસશે.
૧૫૭	૧૦	કારણરૂપ કર્મ બંધન સર્વથા રોકાઈ જાય	કારણરૂપ રાગદ્વેષને સમ્યક્પ્રકારે રોકવામાં આવે તોજ કર્મ બંધન સર્વથા રોકાઇ જાય.

શ્રી-આત્માનુંશાસન-

શ્રી જીનશાશન ગુરૂ નમું, નાના વિધિ સુખકાર
આત્મ હિત ઉપદેશ દે, કરૂં મંગલા ચાર

મહા ધુરંધર સર્વ જીન, નિર્મમ સુખદ સદાય
લાયક દાયક ધર્મના, લક્ષણ લક્ષ સુહાય
મહા ત્યાગ વૈરાગ્ય મય, નિજ પર શાશન જાણ
સ્વ પર પ્રકાશક બોધમય, શ્રી જીન શાશન ભાણ
સુંદર ભદ્ર ગુણે કરી, દક્ષ સુજીન ઉપદેશ—
રજની વાસર તપ તપે, જીતે મોહ કલેશ
શાશન આતમને કરે, હણે વિભાવ સુધીર
વધે સદા ગુણ શ્રેણીયે, ઢળે સુઢાળે વીર
વાવે સમ્યક બીજને, ધરે ન લેશ પ્રમાદ
શમ દમ ચરણ ગુણે કરી, છાંડે બીજો વાદ.
રહત સદા નિજ રૂપમાં, વાધે દીન દીન વાન
લાભ લહે નીજ ધર્મનો, વંદુ (એ) ગુરૂ ભગવાન.
આચાર્ય કલ્પ સમ ગુણ નિધિ, ટોડરમલ્લ સુ દક્ષ
કરી ટીકા હિંદિ વિષે, જીન આજ્ઞા અનુલક્ષ
તસુ આશયને અનુંસરી, ગુર્જર ભાષા માંહ
નિજ પર આતમ હેતુ કહું, અન્ય ન હેતુ કાંઈ.

શ્રીમાન્ ગુણભદ્ર મુનિ પોતાના ભાઇ લોકસેન પ્રત્યે ધર્માનુરાગી પરિણામથી સન્માર્ગરૂપ શ્રી વિતરાગધર્મ પ્રતિબોધવાની અભિલાષાપુર્વક શ્રી આત્માનુંશાશન ગ્રંથની નિર્વીઘ્ન સંપુર્ણતા આદિ અનેક ઇષ્ટ ફળની અભિલાષા પુર્વક મંગલાચરણમાં શ્રી ઇષ્ટદેવને પ્રથમ નમસ્કાર કરે છે.

ગીતિ—

लक्ष्मीनिवासनिलयं, विलीनविलयं निधाय हृदि वीरम्
आत्मानुशासनमहं वक्ष्ये मोक्षाय भव्यानाम् १

વીર—અર્થાત શ્રી વર્ધમાન તિર્થંકર દેવ, અથવા વીર એટલે કર્મ શત્રુનો નાશ કરવામાં મહાન સુભટ અને વિશિષ્ટ લક્ષ્મિનું ઘર સર્વ અર્હંતાદિ મહાપુરૂષોને હૃદય મંદીરમાં ધારણ કરીને આત્માને પરમ કલ્યાણ રૂપ શિક્ષાદાતા શ્રી આત્માનુંશાશન ગ્રંથ હું કહીશ. કેવા છે તે શ્રી વીર પરમાત્મા! કેવળ આત્મ સ્વભાવ રૂપ—મહાન અતિશય સ્વરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષ્મીને રહેવાનું પરમ કલ્યાણ રૂપ જાણે એક મંદિર ના હોય! વળી જેમના અનાદિ પાપ સ્વભાવનો આત્યંતિક નાશ થયો છે, જેથી તે પ્રભુ પોતાના અવિનાશી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છે. અહિં ગ્રંથકાર ઉપરોક્ત પ્રકારે પોતાના ઇષ્ટદેવનું વીર—એ નામ સાર્થક કરી વર્ણવ્યું. સાથે તે પ્રભુના સર્વોત્કૃષ્ટ પદને પ્રગટ કર્યું.

ભવ્ય જીવાત્માઓના પરમ દુઃખ રૂપ અનાદિ બંધનની નિવૃત્તિ અર્થેજ આ ગ્રંથ કહીશ, પરંતુ તેમાં મારૂં માન, પૂજા, ખ્યાતિ વા લોભાદિ પ્રયોજન નથી. તેથી સમ્યક્ પ્રકારે સ્વહિત જીજ્ઞાસુ ભવ્યાત્માઓને રૂચી યાવત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

હવે શાસ્ત્રના અર્થમાં શિષ્યનો ભય દુર કરી જેમ તેની આ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રકારે તેનાજ ભાવને બતાવતાં ગ્રંથકાર સુત્ર' કહે છે.

दुःखाद्बिभेषि नितरामभिवाञ्छसि सुखमतोहमप्यात्मन्
दुःखापहारी सुखकरमनुशास्मि तवानुमतमेव २

હે આત્મા? તું દુઃખથી ઘણો ડરે છે, અને સર્વ પ્રકારે સુખનેજ ઇચ્છે છે, તો દુઃખને નાશ કરવાવાળો અને સુખનેજ પ્રાપ્ત કરવાવાળો એવો તારો જે વાંચ્છિત અર્થ તેનેજ અહિં ઉપદેશું છું.

કોઇ અલ્પજ્ઞ અને સંસાર રસીક આત્માને એવો ભય હોવો સંભવીત છે કે—શ્રી ગુરૂ મારા પ્રાપ્ત સુખને છોડાવીને ધર્મ સાધન બતાવશે. અને તે ભયથી તે જીન વચનામૃત પ્રત્યે નિરાદર રહે છે. તેવા ભવાભિનંદી પણ ભવ્ય આત્માને દયા નિધાન શ્રી સદ્દગુરૂ કહે છે કે—હે ભાઇ? એવો નિષ્કારણ ભય તું ના કર. દુઃખ મટાડી સુખ પ્રાપ્ત કરવું એજ તારો અભિપ્રાય છે. અને અત્રે પણ એ એકજ પ્રયોજન અર્થે કહેવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં

આ વચનો તને કદાચ કડવાં પણ લાગશે, પણ તે કડવાશના ભયથી તું ડરીશ નહિ, કારણ—

यद्यपिकदाचिदस्मिन् विपाकमधुरं तदात्वकटु किंचित्
त्वंतस्मान्मा भैषीर्यथातुरो भेषजादुग्रात् ३

જેમ દરદી જીવ હિતકારક એવી કડવી ઔષધી પણ નિડરપણે અને પુર્ણ વિશ્વાસથી પી જાય છે, તેમ આ ગ્રંથ વિષે કોઇ કથન પ્રારંભમાં તને કટુ લાગે તોપણ અનુભવે–પરિણામે એ અત્યંત મીઠાંજ છે.

ઔષધીના સેવન કાળે તે ઔષધી થોડો સમય કડવી પણ લાગે તોપણ તેથી ભવિષ્યમાં નિરોગતા જન્ય સુખ પ્રાપ્ત થશે એમ જાણીને કિંચીત પણ ભય વિના શાણો રોગી જેમ તે ઔષધીને પરમ આદર ભાવથી ગ્રહણ કરે છે, તેમ હે વિવેકી શાણા અને સમજુ સંસારી! ગ્રહણ કાળમાં આ ગ્રંથમાંનો કોઇ ઉપદેશ તને અસુહાવતો લાગે તો પણ તેથી આરોગ્યતા જન્ય મીષ્ટ ફળ થશે એમ ખચીત સમજીને તેને પરમ આદર ભાવે ગ્રહણ કરતાં પરિણામે તું સુખીજ થઇશ.

કોઇ આ ઠેકાણે એમ કહે કે–ઉપદેશ દાતા તો જગતમાં ઘણા છે, આપ નિષ્ફળ પ્રયત્ન શા સારૂ કરો છો? તેને દયાળુ આચાર્ય કહે છે કે–

जनाघनाश्चवाचालाः सुलभाःस्युर्वृथोत्थिताः
दुर्लभाह्मन्तरार्दास्ते जगदभ्युज्जिहीर्षवः ४

મહંતતાના અભિમાની એવા વાચાળ મનુષ્યો, અને ઘટાટોપ વાદળ ફેલાવતો પણ ખાલી ગર્જના કરતો એવો મેઘ તો ઠામ ઠામ છે, પરંતુ જેનું હૃદય કેવળ ધર્મબુદ્ધિથી ભીંજાયું છે, તથા અન્ય સંસારપરિણામી આત્માઓને સંસાર દુઃખથી મુક્ત કરવાની અંતરંગ સાચી ઇચ્છાજ માત્ર છે એવા ઉત્તમ મનુષ્યો અને વર્ષા કરવાવાળા મેઘ એ બે જગતમાં બહુ દુર્લભ છે.

જગતમાં ઉપદેશ દાતા તો ઘણા છે, પરંતુ કેવળ ધર્મબુદ્ધિપુર્વક અન્ય જીવોને–તેમનાં દુઃખ જોઈ અંતરંગ દયાની લાગણીથી દ્રવીત થઇ–ગદ્ગદીત થઇ, દુઃખમુક્ત કરવાની સાચી ભાવનાવાળા ઉપદેશકો બહુજ થોડા છે. અમારા અંતઃકરણના સદ્ભાવ પ્રમાણે અમારો ઉદ્યમ પણ નિરર્થક તો નથીજ.

કેવા ગુણોથી યુક્ત મહાત્મા ઉપદેશ દાતા હોઇ શકે? એ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપ નીચેનું કાવ્ય કહે છે.

प्राज्ञःप्राप्तसमस्तशास्त्रहृदयःप्रव्यक्तलोकस्थितिः
प्रास्ताशः प्रतिभापरः प्रशमवान् प्रागेव दृष्टोत्तरः
प्रायःप्रश्नसहः प्रभुः परमनोहारी परानिन्दया
ब्रूयाद्धर्मकथां गणी गुणनिधिः प्रस्पष्टमिष्टाक्षरः ५

વક્તા—પ્રથમ તો વિચીક્ષણ અને તિક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન હોય, કારણ સાતિશય તિક્ષણ બુદ્ધિ વિના વક્તાપણું બને નહિ. વળી સઘળાં શાસ્ત્રોના રહસ્યભુત ભાવોનો પારગામી હોય, કારણ શાસ્ત્રકારના અનેક અંગભુત આશયભરીત રહસ્યને જાણે નહિ તો યથાર્થ અર્થ પણ કેમ ભાસે? વળી લોક વ્યવહારના જાણકાર હોય, કારણ લોકરીતી જાણ્યા વિના લોક વિરૂદ્ધ થઇ જવાય. સર્વથા આશાથી રહિત કેવળ નિસ્પૃહ હોય, આશાના ઉપાસક માત્ર શ્રોતાને રીઝવવાજ ઇચ્છે. અને સભા રંજન કરવાની ધુનમાં યથાર્થ અર્થસહિત શુદ્ધ ધર્મોપદેશ દઇ શકે નહિ. વિપરીત પ્રરૂપણા પણ થઇ જાય. શાંત સ્વભાવી હોય, તિવ્ર કષાયીનો ઉપદેશ સર્વને અનિષ્ટ અને નિંદાનું સ્થાન થઇ પડે. આનંદી હોય. દીલગીર થવાનાં કારણો મળવા છતાં પણ જે મહાત્મા સમુદ્રવત્ ગંભીર હોય તેજ યથાર્થ વક્તા હોઇ શકે. પ્રશ્નકારનો પ્રશ્ન સાંભળતાં વેંત જ પ્રશ્નકારનો આશય અને તેનો સ્વપર હિતકારક યથાર્થ ઉત્તર જેના હૃદયમાં રમી રહ્યો હોય. બને ત્યાં સુધી પોતે જ પ્રશ્નોત્તર કરી સમજાવે તો સભામાં સ્ખલના પણ ના થાય, તેમ શ્રોતાને તે ઉપદેશની વિશેષ દ્રઢતા પણ થાય. સભામાં ઘણા પ્રશ્નો થાય તોપણ તેને સહન કરવાવાળો હોય, પણ અતિ પ્રશ્નો સાંભળી ક્ષુભાતો હોય, ખીજાતો હોય તો શ્રોતાઓ પ્રશ્ન કહી શકે નહિ, અને પ્રશ્ન કહી જ શકે નહિ તો તેમનો સંદેહ પણ કેમ નિવૃત થાય? અને ઉપદેશની સાર્થકતા પણ શું? વળી પ્રભાવશાળી હોય, કારણ પ્રભુતાવાળા પુરૂષનું જ સભામાં માન પડે અને તેનાંજ વચનો સર્વ માન્ય થાય. વળી સ્વરૂપસુંદર અને જોનારના મનને હરવાવાળો હોય કારણ કે જે શરિરાદિકથી અસુહાવતો લાગે તેની હિતશિક્ષા પ્રાયે કોણ અંગીકાર કરે? જગત દ્રષ્ટિ જીવો પણ પ્રથમ રૂપનેજ દેખે છે, અને યોગ્ય પરિચય થયે પછી ગુણ દેખે છે. ગુણોનો નિધાન હોય, કારણ ગુણ વિના સભામાં નાયકપણું શોભે નહિ. શ્રોતા સમજીને ગ્રહી શકે એવા સ્પષ્ટ અને મીષ્ટ જેનાં ઉપદેશ વચનો હોય. વચનમાં મધુરતા વિના તે શ્રોતાને રૂચે નહિ, તેમ તેમના શ્રવણના ઉલ્લાસમાં વૃદ્ધિ પણ ના કરે. વળી કોઇની નીંદા કરવાવાળો પણ ના હોય. અને પોતે પણ નિંદ્ય આચરણ યુક્ત ના હોય. તથા—

श्रुतमविकलं शुद्धावृत्तिः पर प्रतिबोधने
परिणतिरुरुद्योगो मार्गप्रवर्तनसद्विधौ
बुधनुतिरनुत्सेको लोकज्ञता मृदुताऽस्पृहा;
यतिपतिगुणायस्मिन्नन्ये च सोस्तु गुरुः सताम् ६

જે પુરૂષનું સદેહ રહિત વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, મન વચન કાયાની નિર્દોષ અને શાંત પ્રવૃતિ હોય, બીજા ભવ્ય જીવોને બોધ કરવા યોગ્ય જેના વિશુદ્ધ પરિણામ હોય, શ્રીમાન્ જીનેંદ્ર વિતરાગ પરમાત્માનો પવિત્ર અને પ્રાણીમાત્ર હિતૈષી સુખદ માર્ગ પ્રવર્તાવવાના યથાર્થ વિધિમાં ઘણો ઉદ્યમવંત હોય, અન્ય જ્ઞાની જનોને પણ પ્રણામ કરવા યોગ્ય હોય, પોતાથી અધિક જ્ઞાનાદિ ગુણે યુક્ત પુરૂષનો વિનય કરવામાં ઉત્સુક હોય, ગર્વ રહિત હોય, લોક રીતિનો જાણ હોય, કોમળ સ્વભાવી હોય, આશા રહિત હોય, એ પ્રમાણે મહાનપણા યોગ્ય ગુણો જે પુરૂષમાં હોય તે પુરૂષ ઉપદેશ દાતા હોઇ શકે. અહિં શ્રી આચાર્ય ભગવાન આશીર્વાદપુર્વક કહે છે કે-સર્વ આત્માઓને આવા ગુણોથી યુકત ઉપદેશદાતા પ્રાપ્ત થાઓ !!! જેનાથી શિષ્ય સમુદાયનું અકલ્યાણ થાય એવો ઉપદેશદાતા કોઇને સ્વપ્નમાં પણ ના મળશો.

હવે આગળ શ્રી ગુરૂ શ્રોતાનાં લક્ષણો કહે છે.—

भव्यःकिंकुशलं ममेति विमृशन् दुःखाद्भृशं भीतिमान्
सौख्यैषी श्रवणादिबुद्धिविभवः श्रुत्वा विचार्य स्फुटम्
धर्मंशर्मकरंदयागुणमयंयुक्त्यागमाभ्यांस्थितम्
गृह्णन्धर्मकथाश्रुतावधिकृतः शास्यो निरस्ताग्रहः ७

પ્રથમ ભવ્ય હોય, કારણ જેનું ભવિતવ્યજ ભલુ થવા યોગ્ય ના હોય તેવા અનધિકારી જીવને શાસ્ત્ર શ્રવણ ક્યાંથી કાર્યકારી થાય ? વળી જીજ્ઞાસ્ય વૃત્તિવાળો હોય, કારણ પોતાના હિત અહિતનો વિચાર જાગ્રત થઇ હિત અને હિતનાં કારણો પ્રત્યે સાચી જીજ્ઞાસા જાગ્યા વિના શાસ્ત્ર શ્રવણ ક્યાંથી કરે ? સંસાર દુઃખથી ભયભિત હોય, આ ચતુર્ગતિ રૂપ સસાર ચક્રનાં રૌદ્ર અને ભયંકર દુઃખોનો જેને ખ્યાલ કે ભય જ ના હોય તેવો જીવ સંસાર દુઃખ મોચન કરવાવાળાં આપ્ત વચન ક્યાંથી સાંભળે ? સાચા સુખનો તીવ્ર અભિલાષી હોય, કારણ તેવો જ જીવ સુખના અનન્ય કારણ રૂપ જીનોક્ત વચનામૃતને સાભળી શકે. સુશ્રૂષા, શ્રવણ, વિજ્ઞાન, ગ્રહણ, ધારણ, ઉહ,

અપોહ, અને તત્વાભિનિવેશ એ આઠ બુદ્ધિ સબંધી ગુણોથી યુક્ત બુદ્ધિમંત શ્રોતા ધર્મોપદેશ યોગ્ય છે. સાંભળવાની સાચી રૂચી તે સુશ્રુષા, સાંભળવું તે શ્રવણ, સાંભળેલા ભાવો હૃદયમાં ગ્રહણ થવા તે ગ્રહણ, તે બોધ વિસ્મરણ ના થવો તે ધારણા, તત્સબંધી વિશેષ વિશેષ વિચાર થવો તે વિજ્ઞાન, પ્રશ્ન ઉત્તર પૂર્વક સાંભળેલા ભાવો વિધિ પ્રતિષેધાત્મક વિચારોએ કરીને ચીત્તને વિષે તત્સંબંધી ઉહાપોહ થવો તે ઉહ–અપોહ, અને તે પછી તત્વશ્રદ્ધાન રૂપ પોતાનો શુદ્ધ વાસ્તવ્ય અભિપ્રાય થવો તે તત્વાભિનીવેશ. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ સબંધી શોભ-નીક ગુણો વિના શ્રોતા પણ બને નહિ. વળી આગમ, અનુંમાન, યુક્તિ, તર્ક, અને અનુભવાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલો એવો સુખ રૂપ દયા મય ધર્મ સાંભળીને તેને તુરત ગ્રહણ કરવા રૂપ સરળ પરિણામી જીવ હોય તેજ શ્રોતા ધર્મોપદેશ યોગ્ય છે. પરંતુ સ્વમતિ કલ્પનાના કલ્પીત નિર્ધાર રૂપ ખોટો હઠ જેને છે તેવા જીવને શ્રી વિતરાગ પ્રણીત સ્યાદ્વાદ ધર્મ રૂપ હિતકારી શીખામણ રૂચે નહિ. ઉપર કહેલા ગુણવંત શ્રોતાને શ્રી સર્વજ્ઞપ્રણીત સાચા સુખનો માર્ગ કાર્યકારી થાય અર્થાત ટુંકામાં સત્ સુખનો અભિલાષી હળુ કર્મી આત્મા શ્રી સદ્ગુરૂ ઉપદેશથી ધર્મ ઉપાર્જન રૂપ સાચા સુખના માર્ગ વિષે પ્રવર્તે.

पापाद्दुःखंधर्मात्सुखमितिसर्वजनसुप्रसिद्धमिदम्
तस्माद्विहाय पापं चरतु सुखार्थी सदा धर्मम्

પાપથી દુઃખ અને ધર્મથી સુખ એ વાત લૌકિકમાં પણ જગ પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વ સમજુ મનુષ્યો પણ એમજ માને છે. તો જેઓ સુખના અર્થી હોય તેમણે પાપ છોડી નિરંતર ધર્મ અંગીકાર કરવો.

પાપથી દુઃખ અને ધર્મથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એ અભિપ્રાય સર્વ-માન્ય છે. સર્વ ધર્માનુયાયીઓ તેમાં એકમત છે. તો હે ભવ્યો ? જો તમે સુખનેજ ચહાતા હો તો પાપને છોડો, અને ધર્મ કાર્ય કરો. રૂડા સુખની ચહાનાવાળા જીવોજ ધર્મને અંગીકાર કરે છે. હે ભવ્ય ? સુખની પ્રાપ્તિનું કોઇ મૂળ કારણ હોય તો એક ધર્મજ છે.

યથાર્થ શુદ્ધ ધર્મ—આપ્તગુરૂ ભગવાનથી જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. એ વાત શ્રી આચાર્ય મહારાજ નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન કરે છે.

सर्वःप्रेप्सतिसत्सुखाप्तिमचिरात् सा सर्वकर्मक्षयात्
सद्वृत्तात्स च तच्च बो[illegible] सश्रुतेः

साक्षात् स च सर्वदोषरहितो रागादयस्ते प्यत–
स्तं युक्त्या सुविचार्य सर्वसुखदं संतः श्रयंतु श्रियै १

સતસુખની ઇચ્છા જગતમાં સર્વ પ્રાણીને હોય છે. અને સર્વ જીવોની વર્તના જોતાં તેમની એ અભિલાષા પ્રત્યક્ષ દેખાઇ આવે છે. પરંતુ વાસ્તવિક તો એમ છે કે–સતસુખની પ્રાપ્તિ સર્વ કર્મક્ષયથી જ છે. વળી વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે–આત્મા સ્વયં સુખ રૂપજ છે. પણ તે સુખને રોકવા વાળુ અવશ્ય કોઇ કારણ છે. અને તે કર્મ છે. સુખને આવરણ કરવાવાળા કર્મનો નાશ થયા વિના યથાર્થ નિરાબાધ સુખ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? સુખને આવરણ કરવાવાળા કર્મનો સર્વથા નાશ માત્ર એક સમ્યક્ચારિત્રથીજ થાય છે. વળી જ્ઞાન વિના હિત અહિત કે હેય ઉપાદેયનો નિશ્ચય જીવને ક્યાંથી થાય ? અને તે વિના સમ્યક્ચારિત્ર પણ કેમ સંભવે ? અર્થાત્ સમ્યક્ચારિત્રનું મૂળ એક સમ્યક્જ્ઞાન છે અને તે સમ્યક્જ્ઞાન નિર્દોષ સર્વજ્ઞ પ્રણિત આગમ અને તથારૂપ દશા સંપન્ન શ્રી સદ્ગુરૂ ભગવાનથી થાય છે. આગમના અભ્યાસ વિના કે તેવા તથારૂપ દશાપ્રાપ્ત પરમ પુરૂષના પ્રત્યક્ષ જોગ વિના જીવને સ્વહિતનું ભાન થતું નથી. આગમ પણ સમ્યક્ અર્થ પ્રકાશક મૂળ ઉપદેશક વિના હોય નહિ. અને સમ્યક્ અર્થ પ્રકાશક મૂળ ઉપદેશક ભગવાન આપ્ત છે. જેઓ સર્વ દોષથી રહિત કેવળ નિર્દોષ છે. કારણ દોષ સહિત આપ્તપણું હોય નહિ. તે દોષો મુખ્ય તો રાગ દ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ છે. એ જેનામાં છે તે પુરૂષથી યથાર્થ સત્ય ધર્મોપદેશ સંભવે નહિ. રાગ દ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષો આપ્તપણાના પ્રગટ ઘાતક છે. સદ્વિચારવાન મુમુક્ષુઓને સમ્યક્ વિચારે કરી સર્વ સુખના અનન્ય હેતુભૂત એવા શ્રી આપ્ત પુરૂષનો અવિચ્છીન્ન આશ્રય સદૈવ કર્તવ્ય છે. અવિનાશી સુખ રૂપ ઉત્કૃષ્ટ લક્ષ્મિનું નિધાન માત્ર એક ભગવાન આપ્તજ છે. તેનો હે સુખાર્થી ભવ્યો ? તમે સદૈવ આશ્રય કરો !

તે પરમ પુરૂષ આપ્ત ભગવાને સુખાભિલાષી સત્પુરૂષોના હિતાર્થે સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ એ ચાર ઉત્તમ આરાધના રૂપ ધર્મ સુખ પ્રાપ્તિના સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય તરીકે વર્ણવ્યા–ઉપદેશ્યા છે તેમાં પ્રથમ સમ્યક્દર્શન આરાધનાનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં શ્રી આચાર્ય મહારાજ નીચેનું કાવ્ય કહે છે.

श्रद्धानं द्विविधं त्रिधादशविधंमौढ्याद्यपोढं सदा
संवेगादिविवर्धितं भवहरं अज्ञानशुद्धिप्रदम्

**निश्चिन्वन् नवसप्ततत्त्वमचलप्रासादमारोहता
सोपानं प्रथमं विनेयविदुषामाद्येयमाराधना १०**

વિપરીત અભિપ્રાય રહિત આત્માનું સ્વરૂપ સદ્દહવું તે સમ્યક્‌દર્શન છે. એ સમ્યક્‌દર્શન બે પ્રકારે ભગવાન જીને ઉપદેશ્યું છે. એક ઉપદેશાદિ બાહ્ય નિમીત્તવિના પ્રગટ થાય તે નિસર્ગજ અર્થાત સ્વાભાવિક સમ્યક્‌દર્શન, અને બીજુ ઉપદેશાદિ બાહ્ય નિમીત્તપુર્વક પ્રગટ થાય તે અધિગમજ અર્થાત નૈમેત્તીક સમ્યક્‌દર્શન કહ્યું છે. અથવા તે સમ્યક્‌શ્રદ્ધાન ત્રણ પ્રકારે પણ કહ્યું છે. દર્શનમોહ પ્રકૃતિના ઉપશમથી થાય તે ઔપશમીક, ક્ષયથી થાય તે ક્ષાયીક, અને ક્ષયોપશમથી થાય તે ક્ષાયોપશમીક સમ્યક્‌દર્શન છે. અથવા તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાન દશ પ્રકારે પણ કહ્યું છે. તે દશ પ્રકાર આગળ કહીશું. દેવમુઢતા, શાસ્ત્રમુઢતા અને લોકમુઢતા એ ત્રણ મુઢતા—જાતિ, કુલ, રૂપ, બલ, જ્ઞાન, પૂજા, તપ અને ઐશ્વર્ય એ આઠ મદ—શંકા, કાંક્ષા, વિચીકીત્સા, મુઢદૃષ્ટિ, અનુપગુહન, અસ્થિતિકરણ, અવાત્સલ્ય, અને અપ્રભાવના એ આઠ દોષ—અને મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર એ ત્રણ તથા એ ત્રણને ધારણ કરવા વાળા મળી છ અનાયતન (બીજી રીતે છ અનાયતન આ પ્રમાણે પણ ગણાય ૧ અસર્વજ્ઞ. ૨ અસર્વજ્ઞનું જ્ઞાન, ૩ અસર્વજ્ઞનું સ્થાન, ૪ અસર્વજ્ઞના જ્ઞાન સહિત પુરૂષ, ૫ અસર્વજ્ઞનું આચરણ, ૬ અસર્વજ્ઞના આચારણ સહિત પુરૂષ એ પણ છ અનાયતન છે.) એ રીતે ત્રણ મૂઢતા, આઠ મદ, આઠ દોષ, અને છ અનાયતન એ પચ્ચીસ દોષ આત્માની સમ્યક શ્રદ્ધામાં વિઘ્ન કરનાર દોષો છે. એ પચ્ચીશ દોષથી રહિત યથાતથ્ય નિર્મળ શ્રદ્ધાન જે આત્માને છે તેજ સમ્યક્‌દૃષ્ટિ છે. એ દોષો સમ્યક્‌ત્વને કાંતો નાશ કરે છે, અથવા મલીન કરે છે. ઉપર સમ્યક્‌ત્વના બે ત્રણ અને દશ આદિ ભેદ વર્ણવ્યા છે પણ તે કારણોના ભેદને લઇને છે. વાસ્તવ્ય તો સમ્યક્ત્વ એકજ પ્રકારે છે. (યથાઃ—तत्त्वार्थ श्रद्धानं सम्यक् दर्शनम्) શમ, સંવેગાદિ ગુણોના નિર્મળ પણાથી તે સમ્યક શ્રદ્ધાન વર્ધમાન થાય છે. અથવા તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાનથી શમ, સંવેગાદિ નિર્મળતા યુક્ત વધે છે, કુમતિ. કુશ્રુતિ, અને વિભંગાવધિ એ ત્રણ જીવના અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ કરી જ્ઞાનમાં શુદ્ધતા પ્રગટાવનાર એ સમ્યક્‌દર્શન છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થતાં વેંતજ પ્રથમનું સંસારના કારણ રૂપ અને ભવના બીજ રૂપ એવું જે કુજ્ઞાન તેજ પલટાઇને આત્માને પરમ દુઃખના કારણ રૂપ એવા સર્વ પ્રતિબંધથી રહિત (મુક્ત) થવામાં હેતુ રૂપ થાય છે. અથાત સમ્યક્‌પણે પરિણમે છે. જ્ઞાનમાં અનંત કાળથી મિથ્યાપણું વર્તતું હતું તે અનાદિ એવા ઉપરોક્ત પચ્ચીશ દોષ જવાથી નિર્મળ શ્રદ્ધાન થઇ સમ્યક્‌પણું (યથાર્થપણું) પ્રાપ્ત કરાવે છે.

જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત તત્વોનો યથાવત નિશ્ચય, આત્મામાં તેનો વાસ્તવીક પ્રતિભાસ તેજ સમ્યક્ દર્શન છે. પંડીત અને બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુને મોક્ષ સ્વરૂપ પરમ સુખ સ્થાને નિર્વિઘ્ન પહોંચાડવામાં એ પ્રથમ પગથીયા રૂપ છે. અર્થાત મોક્ષ મહાલયની નીસરણીનું ખાસ પગથીયું સમ્યક્દર્શન છે. જ્ઞાન, ચારિત્ર, અને તપ એ ત્રણે સમ્યકત્વ સહિત હોય તોજ મોક્ષાર્થે સફળ છે. વંદનીય છે, કાર્યગત છે. અન્યથા તેજ (જ્ઞાન, ચારિત્ર, અને તપ) સંસારના કારણ રૂપ પણેજ પરિણમે જાય છે. ટુંકામાં સમ્યકત્વ રહિત જ્ઞાન તેજ અજ્ઞાન—સમ્યકત્વ રહિત ચારિત્ર તેજ કષાય અને સમ્યકત્વ વિનાનું તપ તેજ કાયકલેષ છે. જ્ઞાન ચારીત્ર અને તપ એ ત્રણે ગુણોને ઉજ્વળ કરનાર એવી એ સમ્યક્શ્રદ્ધા પ્રધાન આરાધના છે. બાકીની ત્રણ આરાધના એક સમ્યકત્વના વિદ્યમાન-પણામાંજ આરાધક ભાવે પ્રવર્તે છે. એ પ્રકારે સમ્યકત્વનો કોઇ અકથ્ય અને અપૂર્વ મહિમા જાણી તે પવિત્ર કલ્યાણ મુર્તિરૂપ સમ્યક્દર્શનને આ અનંત અનંત દુઃખ રૂપ એવા અનાદિ સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અર્થે હે ભવ્યો ? તમે ભકિતપુર્વક અંગીકાર કરો. સમયે સમયે આરાધો.

ઉપશમ સમ્યકત્વ—જેના તળીયે કીચડ જામ્યો છે. અને ઉપર નીર્મળ જળ છે, તેવું છે. ક્ષાયીક—સમ્યકત્વ શુદ્ધ સ્ફટીક મણી સમાન કેવળ નિર્મળ રૂપ છે. અને ક્ષાયોપશમીક સમ્યકત્વ ઉગતા સુર્યની માફક કંઇક રાગાદિ મલ સહિત વર્તે છે. અથવાઃ—

आज्ञामार्गसमुद्भवमुपदेशात् सुत्रबीज संक्षेपात्
विस्ताराथाभ्या भवमव परमावगाढच. ११

આજ્ઞા, માર્ગ, ઉપદેશ, સુત્ર, બીજ, સંક્ષેપ, વિસ્તાર, અર્થ, અવગાઢ અને પરમાવગાઢ એમ સમ્યકત્વના દશ ભેદ પણ છે.

હેય ઉપાદેય તત્વોનો વિવેક કરતાં—વિપરીત અભિપ્રાય રહિત એવું પવિત્ર સમ્યક્દર્શન વાસ્તવિક તો એકજ પ્રકારે છે. પરંતુ આજ્ઞા આદિ સમ્યકત્વની ઉત્પત્તિના કારણોની અપેક્ષાથી વિચાર કરતાં તે દશ પ્રકારે પણ છે. હવે તેનું વિશેષ વર્ણન શ્રી આચાર્ય મહારાજ નીચેના સુત્રથી કરે છે.

आज्ञासम्यक्त्वमुक्तंयदुतविरुचितंवीतरागज्ञैयव
त्यक्तग्रंथप्रपंचं शिवममृतपथं श्रद्दधन्मोहशान्तेः
मार्गश्रद्धानमाहुः पुरुषवरपुराणोपदेशोपजाता
यासंज्ञानागमाब्धिप्रसृतिभिरुपदेशादिरादेशिदाष्टिः १२

શાસ્ત્રાભ્યાસ વિના માત્ર વિતરાગ દેવની આજ્ઞા તથા તેમનાં વચનો સાંભળ્યા પછી થયેલી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ અથવા તે આપ્ત પુરૂષની આજ્ઞાના અવધારણ રૂપ જીવની દશા વિશેષતા રૂપ પરિણતી તે આજ્ઞા સમ્યક્ત્વ છે. વિતરાગ સર્વજ્ઞ દેવ પ્રણીત ગ્રંથો વિસ્તાર પુર્વક સાંભળ્યા વિના માત્ર બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત એવો વિશુદ્ધ મોક્ષ માર્ગ તેનું અનાદિ દુઃખ રૂપ એવા પ્રબળ મોહની ઉપશાંતિ અર્થે શ્રદ્ધાન થવું તે માર્ગ સમ્યક્ત્વ છે. અથવા પ્રત્યક્ષ બોધ સ્વરૂપ પુરૂષ પ્રત્યે ભક્તિયુકત આસ્તિક્ય પરિણતી થવી એ પણ માર્ગ સમ્યક્ત્વ છે. શ્રીમાન્ તિર્થંકરાદિ ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષોના ઉપદેશથી દૃષ્ટિની વિશુદ્ધતા થવી એ ઉપદેશ સમ્યક્ત્વ છે. અથવા તે આપ્ત ભગવાન પ્રણીત શ્રુત પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ યુક્ત આસ્થા રૂપ જીવની દશા તે પણ ઉપદેશ સમ્યક્ત્વ છે.

आकर्ण्याचारसुत्रं मुनिचरणविधेः सूचनं श्रद्दधानः
सूक्तासौसुत्रद्रष्टिः दुरधिगमगतेरर्थसार्थस्यबीजैः
कैश्चिज्जातोपलब्धेरसमशमवशाद्बीजद्दष्टिः पदार्थात्
संक्षेपेणैवबुध्वारुचिमुपगतवान्साधुसंक्षेपद्रष्टिः १३

મુનિયોના આચારાદિ વિધાનોને વિદીત કરનારાં એવાં આચારાદિ સુત્રો સાંભળી જે વિતરાગ ભગવાન પ્રણીત નિર્ગ્રંથ માર્ગ પ્રત્યે મહત્વ પુર્ણ દૃષ્ટિ પુર્વક જે આસ્તીક્ય પરીણતી થાય તે સુત્ર સમ્યક્ત્વ છે. જ્ઞાનના કારણ રૂપ બીજ ગણીતના અભ્યાસથી થયેલો જે મોહનો અનુંપમ ઉપશમ, અને તેથી અતિ કઠણ છે જેને જાણવાની ગતિ એવું જે તત્ત્વ શ્રદ્ધાન તે બીજ સમ્મક્ત્વ છે. સંક્ષેપતા પુર્વક થયેલી જે તત્ત્વ શ્રદ્ધાન રૂપ જીવની દશા વિશેષતા તે સંક્ષેપ સમ્યક્ત્વ છે. ઉકત સંક્ષેપ સમ્યક્ત્વના સંબંધમાં જીનાગમમાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે.

यः श्रुत्वाद्वादशांगीकृतरुचिरथतंवृद्धिविस्तारद्राष्टि,
संजातार्थात्कुताश्चित्प्रवचनवचनान्यंतरेणार्थद्राष्टिः;
द्दष्टिसाङ्गाङ्गवाह्यप्रवचनमवगाह्योत्थितलायावगाढा,
कैवल्यालोकितार्थैरुचिरिहपरमावादिगाढेतिरुढा. १४

દ્વાદશાંગ વાણી સાંભળીને ઉત્પન્ન થયેલી એવી નિર્મળ તત્ત્વ શ્રદ્ધાન રૂપ દશા તે વિસ્તાર સમ્યક્ત્વ છે. નિર્ગ્રંથ વિતરાગ પ્રવચન સાંભળવાથી તેમાંના કોઈ ગહન અર્થના નિમીત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી જે તત્ત્વાર્થ દૃષ્ટિ રૂપ દશા તે

અર્થ સમ્યકત્વ છે. અંગ અને અંગબાહ્ય જે વિતરાગ પ્રણીત શાસ્ત્રો તેને અવગાહન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી જે તત્ત્વ શ્રદ્ધા તે અવગાઢ સમ્યકત્વ છે. કેવલજ્ઞાનોપયોગ વડે અવલોકીત જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા તે પરમાવગાઢ સમ્યકત્વ છે. એમ એક સમ્યક્દર્શન પરિણતીને ઉત્પન્ન થવાના ઉપરોકત દશનિમીતોના યોગે તે સમ્યકત્વ ભાવના પણ ઉપર કહ્યા એવા દશ ભેદ થાય છે. તેમાંના ગમે તે નિમીત્તે ઉત્પન્ન થયેલી તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા તો એકજ પ્રકારની હોય છે.

ચાર આરાધનામાં સમ્યકત્વ આરાધનાને પ્રથમ કહેવાનું શું કારણ ? એવો શિષ્યને પ્રશ્ન થતાં શ્રી આચાર્ય તેનું સમાધાન કરે છે.

शम बोध वृत्त तपसां, पाषाणस्येवगौरवंपुसः

पुज्यं महामणेरिव, तदेवसम्यक्त्व संयुक्तम् १५

આત્માને મંદ કષાય રૂપ ઉપશમ ભાવ, શાસ્ત્રાભ્યાસ રૂપ જ્ઞાન, પાપના ત્યાગ રૂપ ચારિત્ર, અને અનશનાદિ રૂપ તપ એનું જે મહત્પણું છે તે સમ્યકત્વ સિવાય માત્ર પાષાણ બોજ સમાન છે. આત્માર્થ ફળ દાતા નથી. પરંતુ જો તેજ સામગ્રી સમ્યકત્વ સહિત હોય તો મહામણી સમાન પુજનીક થઇ પડે, અર્થાત વાસ્તવ્ય ફળ દાતા અને ઉત્કૃષ્ટ મહિમા યોગ્ય થાય.

પાષાણ તથા મણી એ બંને એક પત્થરની જાતિનાં છે. અર્થાત જાતી અપેક્ષા તો એ બને એક છે. તોપણ શોભા, ઝલક, આદિના વિશેષપણાને લઇને-મણીનો થોડો ભાર ગ્રહણ કરે તોપણ ઘણીજ મહત્વતાને પામે, પણ પાષાણનો ઘણો ભાર માત્ર તેના ઉઠાવનારને કષ્ટ રૂપજ થાય છે. તેવીજ રીતે મિથ્યાત્વ ક્રિયા અને સમ્યકત્વ ક્રિયા એ બને ક્રિયા અપેક્ષાએ તો એકજ છે. તથાપિ અભિપ્રાયના સત્-અસત્ પણાના તથા વસ્તુ તત્ત્વના ભાન-બેભાન પણાના કારણને લઇને મિથ્યાત્વ સહિત ક્રિયાનો ઘણો ભાર વહન કરે તો પણ વાસ્તવ્ય મહિમા યુકત-અને આત્મલાભપણાને પામે નહિ. પરંતુ સમ્યકત્વ સહિત અલ્પ પણ ક્રિયા યથાર્થ આત્મ લાભ દાતા અને અતિ મહિમા યોગ્ય થાય.

હવે સમ્યક્ત્વ આરાધના વિષે પ્રવર્તતા એવા આરાધકના સ્વરૂપને કહે છે.

मिथ्यात्वातंङ्क वतो हिताहित प्राप्त्यनाप्ति मुग्धस्य,

वालस्येवतवेयं, सुकुमारैव क्रिया क्रियते. १६

હે જીવ ? મિથ્યાત્વ રૂપ મહારોગ યુક્ત તથા હિતા હિતની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ વિષે મુર્ખ એવા બાળક સમાન તું થઇ રહ્યો છે. તેથી તારી અમે આ સહજ વાસ્તવ્ય આરોગ્યતા જન્ય ઔષધી તને કહીયે છીયે.

વૈદ્ય જેમ હિત અહિતને નહિ સમજનાર બાળક સમાન રોગીને સહજ ઇલાજ કરે છે. તેમ તું પણ મિથ્યાત્વ પરિણુતી સહિત હોવાથી હિત અહિતને નહિ સમજવા વાળો બાળકજ છે. તેથી તને અહિં કેવળ ધર્મ સાધનનો ઉપદેશ કરીયે છીયે. કે જે વાસ્તવીક આત્મ આરોગ્ય દાતા થાય.

બળવાન હોય, હિત પ્રાપ્તિ અને અહિત પરિહારનો લોભી હોય, તથા યુવાન હોય એ ત્રણ સામગ્રી યુક્ત પુરૂષ કઠોરમાં કઠોર સાધનને પણ સાધી શકે. ઉપર કહેલા ત્રણ ગુણ જેનામાં ના હોય તેવા પુરૂષને તો જેવી તેનામાં કાર્ય સાધક શક્તિ દેખાય તેવુંજ સાધન બતાવી શકાય. તેવી રીતે યથાર્થ શ્રદ્ધાવંત મુમુક્ષુ—બંધના નાશનો સાચો ઇચ્છક—અને શુરતા ગુણનો ધારક જીવ હોય તે કઠણ ધર્મ સાધનને પણ સાધી શકે, પણ એ ત્રણ ગુણ તારામાં જણાતા નથી તેથી તારાથી સાધી શકાય તેવો સમ્યકત્વાદિ કોમળ ધર્મ તને બતાવીશું.

હવે ચારિત્ર આરાધનાના વિચારને વિચારતા એવા શ્રી આચાર્ય ભગવાન તે ચારિત્ર આરાધનાના આરાધકોને યોગ્ય અણુંવ્રત રૂપ સુગમ ચારિત્ર આરાધનાને પ્રગટ કરે છે.

विषय विष प्राशनोत्थित मोहज्वर जनिततिव्र तृष्णस्य,
निःशक्तिकस्य भवतः प्रायः पेयाद्युपक्रमः श्रेयान् . १७

હે જીવ ? વિષય રૂપ વિષ ભોજનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ જ્વર અને તેથી લાગી રહેલી તીવ્ર તૃષ્ણા રૂપ તૃષા વડે તું શક્તિ રહિત થઇ રહ્યો છે. તો હવે તને પથ્યકારી પીવા યોગ્ય એવાં જળાદિ ઔષધો કે જે કોમળ છે. તે તને સેવન કરવાં શ્રેયકારી થશે.

જેમ કોઇ મનુષ્ય વિરૂદ્ધ અને અતિમાત્રા રૂપ અહાર સેવનથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરથી પીડાતો હોય, અને તેથી અતિશય તૃષાતુર થયો હોય, સામર્થ્ય ઘટી ગયું હોય, તે વેળા તેની એવી જ્વર પીડીત અવસ્થામાં પથ્ય અને મિત અહાર પાણી રૂપ ઇલાજ તેને હિતકારી છે. પણ જો તે એવી રોગી અવસ્થામાં ઘણો ગરિષ્ટ (ભારે) ખોરાક ગ્રહણ કરે તો ઉલટો તેનો રોગ વધે તેમ હે શિષ્ય ? અનાદિ કાળના વિષય વાસના રૂપ ભયંકર મોહ જ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલી પર વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની આતુરતા રૂપ તિવ્ર તૃષ્ણાના અતિ વિષમ વમળમાં ખેંચાતો—રીબાતો દુભાતો એવો તું વાસ્તવ્ય આત્મ શક્તિ હીન થયો છે. તો હવે તારે સમ્યક્ અણુવ્રત રૂપ કોમળ ધર્મ સાધનનો અનુક્રમ ભક્તિ (શ્રદ્ધા) સહિત સેવવો હિતકારક છે. તું સ્વશક્તિનો વિચાર

કર્યા વિના મુનિ પદ ગ્રહણ કરે, અને જો તે યથાવત્ સધે નહિ તો ઉલટો અનાદિ સંસાર રોગ વધે. કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે-જેમ અંતરંગ પરિણુતિ વિતરાગ સન્માર્ગમાં ટકી રહે તેમ થોડા થોડા ધર્મ સાધન સાધ્ય કરી પરિણામે આત્મ ધર્મને વર્ધમાન કરવો.

ચારિત્ર આરાધનાનો પ્રારંભ કોણે કરવો ? તે કહે છે.

सुखितस्य दुखितस्य, च संसारे धर्म एव तव कार्यः
सुखितस्य तदभिवृद्धै, दुखभुजस्तदुपघाताय १८

હે ભવ્ય ? આ સંસારમાં તું નિરંતર સુખ દુઃખને જ વેદે છે તેથી ત્હારે એ બંને સ્થિતિમાં ધર્મ કરવો યોગ્ય છે. સુખમાં તે સુખની વૃદ્ધિ અર્થે અને દુઃખમાં તેના નાશને અર્થે, એમ બંને સ્થિતિમાં માત્ર એક ધર્મજ હિતકારી છે.

જેમ કોઇ પુરૂષ ધનવાન હોય તોપણ તેણે ધન પ્રાપ્તી ભણી પ્રયત્નવંત રહેવું યોગ્ય છે. તેમ કોઇ પુરૂષ ઋણવાન હોય તોપણ તેણે ધન રળવા પ્રયન્તવંત રહેવું યોગ્ય છે. ધનવાન પુરૂષ ધન રળે તો તેના મૂળ ધનમાં વૃદ્ધિ થાય અને ઋણવાન પુરૂષ ધન કમાય તો ઋણનો નાશ થાય-એમ જે જીવ પુણ્યોદયથી સુખી છે તેણે તથા જે જીવ પાપ કર્મોદયથી દુઃખી છે તેણે એમ બંનેએ ધર્મ આચરવો હિતકારી છે. ધર્માચરણથી સુખી પુરૂષના સુખની વૃદ્ધિ અને દુઃખી પુરૂષના દુઃખનો નાશ થાય છે. માટે સુખી અથવા દુઃખી ગમે તેવી સ્થિતિમાં ધર્મ એજ પરમ હિતકારી સાધન છે. તેને તું ભક્તિ પુર્વક સમ્યક્ પ્રકારે આચર—

હે ભાઇ ? આ ઇંદ્રિય જન્ય સુખ એ પણ ધર્મ પ્રાપ્તિનું (આનુષંગીક) ફળ છે, તેથી જેમ ધર્મ હાની ના પામે અને તેની રક્ષા થાય તેમ તેને ભોગવ. એજ ભાવ ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી પ્રતિપાદન કરે છે.

धर्माराम तरुणां फलानी सर्वेंद्रियार्थ सौख्यानी
संरक्षतांस्तत स्तान्यु च्चिनुयैस्तैरुपायैस्त्वम् १९

ધર્મ રૂપ પુષ્પ વાટીકામા સમ્યક્ત્વાદિ વૃક્ષોનાં ઇદ્રિય વિષય સુખ રૂપ ફળ છે. તો એ સુખદાતા વૃક્ષોની રક્ષા કરી તેના ફળોનેજ વીણી વીણીને તું ગ્રહણ કર. ઉત્તમ વૃક્ષોની રક્ષા કરી ડાહ્યો મનુષ્ય તેના ફળને ગ્રહણ કરે છે. તેમ જે ધર્મના અંગોથી સુખ રૂપ ઇચ્છીત ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તે ધર્મના અંગોની રક્ષા કરી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું એવું સુખ રૂપ ફળ તું ભોગવ. કે જેથી તે સુખ નિરંતર ટકે.

વિષય સુખ વાંચ્છક જીવોના હૃદયમાં આ પણ એક શંકા છે કે-ધર્મ કરતાં પ્રાપ્ત વિષય સુખનો અભાવ થાય છે. આચાર્ય કહે છે કે-હે જીવ ? એવી વ્યર્થ આશંકા કરીને તું ધર્મથી વિમુખ ન થા. કારણ આ એક ન્યાય છે કે—

धर्मः सुखस्य हेतु हेतुर्न विरोधकः स्वकार्यस्यः
तस्मात् सुखभंङ भियामा भूर्धर्मस्य विमुखस्त्वम् २०

કાર્યના હેતુભુત એવું જે કારણ તે પોતાના કાર્યનું નાશક તો નજ થાય. અહિં સુખ એ કાર્ય અને ધર્મ એ તેનું કારણ છે. તો કારણ રૂપ એવો જે ધર્મ તે પોતાના સુખ રૂપ કાર્યનો ઘાતક કેમ થાય ? ધર્મ સાધન કરવાથી મારા પ્રાપ્ત સુખનો નાશ થશે એવા મિથ્યા ભયથી હે ભાઇ ? તું ધર્મમાં અનાદર ના કર. પણ ઉલટ જેમ જેમ તું તે કારણને સેવીશ તેમ તેમ તારા તે ઇચ્છીત સુખ રૂપ કાર્યની વૃદ્ધિ થશે. એવો નિશ્ચય કરી તારે આવા અલભ્ય અવસરે સુખ જેથી પ્રાપ્ત થાય એવા સમ્યક્ ધર્મ વિષે પ્રીતિ કરવી એજ યોગ્ય છે.

એજ અર્થને દ્રષ્ટાંત પુર્વક ભગવાન આચાર્ય વિશેષ દ્રઢ કરે છે.

धर्मादवाप्त विभवो धर्म प्रतिपाल्य भोग मनु भवतु
वीजादवाप्त धान्यः कृषीवल स्तस्यबीजमिव २१

જે પુરૂષ ધર્મના પસાયે સુખ સંપદા રૂપ વૈભવ પામ્યો છે, તેણે તો તે કલ્પવૃક્ષ રૂપ ધર્મની રક્ષા કરી સુખ સંપદા રૂપ વૈભવ ભોગવવો ઇષ્ટ છે. જેમ બીજથી ઉત્પન્ન થયેલા અનાજમાંથી બીજ જેટલું રાખીને (અથાત-બીજનું રક્ષણ કરીને) બાકીનું અનાજ ખેડુત ઉપભોગમાં લે છે.

બીજ વાવવાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા હજારોગમ ઉપાયોથી ખેદખીન્ન થવા છતાં પણ અન્નોત્પતિ થતી નથી. એ સુનિશ્ચીત છે. દીર્ઘ દ્રષ્ટિ ચતુર ખેડુત વિચાર કરે છે કે-મારે ત્યાં આ જે વિપુલ અન્ન પ્રાપ્ત થયું છે, તે મૂળ આ બીજના પ્રતાપે થયું છે. તો તે અન્નની ઉત્પતિના મુખ્ય કારણ રૂપ એવા એ બીજની સર્વ પ્રકારે અને જે તે રીતે મારે રક્ષા કરવી ઘટે, કે જેથી ભાવીમાં પણ અન્નની પ્રાપ્તિ મને સુલભ થાય. તો હવે મારે તે બીજ જેટલું રાખીને બાકીનું અન્ન વાપરવું ઉચીત છે. ને તેથીજ મને સુખ છે. એ દ્રષ્ટાંતે હવે દ્રાષ્ટાંત સ્થિત કરે છે કે-ધર્મ રૂપ બીજ વિના હજારો પ્રકારે ખેદખીન્ન થવા છતાં પણ સુખ પ્રાપ્તિ થતી નથી. આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે-હે ભાઇ ? જો તું વિચીક્ષણ (ડાહ્યો) સંસારી હોય તો એવો હવે નિશ્ચય

કર કે-મને જે વર્તમાન સુખ સામગ્રી મળી છે તે માત્ર એક પુર્વ ધર્મ સેવનનુંજ ફળ છે. વળી વર્તમાનમાં પણ જો હું ધર્મ સેવન કરૂં તો ભાવિમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય. મારે હવે તો એજ ઉચીત છે કે-ધર્મ સંભાળી (રક્ષણ કરી) સુખ ભોગવવું. એવો વિચાર વિચારી જેમ ધર્મ સાધ્ય થાય તેમ અર્થાત ધર્મને અવિરોધ રાખીને પુર્વ પુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયેલું સુખ હે ભાઇ ? તું ભોગવ

હવે ધર્મથી થતા ફળનું વર્ણન કરે છે.

संकल्प्यं कल्प वृक्षस्य, चिंत्यं चिंतामणेरापि
असंकल्प्यमसंचिंत्यं, फलं धर्मादवाप्यते. २२

કલ્પવૃક્ષથી તો સંકલ્પ યોગ્ય એવું ફળ છે, અર્થાત વચનથી માગીયે તો મળે, અને ચિંતામણી રત્નનું ચિંતવન યોગ્ય (અર્થાત મનથી જે ઇચ્છે તે પ્રાપ્ત થાય) ફળ છે. પરંતુ ધર્મના પસાયથી તો અસંકલ્પીત અને અચિંતનીય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત ધર્મથી એવું કોઈ અદભૂત્ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે સંકલ્પ અને ચિંતવનથી પણ પર છે.

જગતમાં કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણી રત્નને લોકો ઉત્તમ ફળદાતા બતાવે છે. પણ તે તો વચન અને મનથી માગેલા યા ઇચ્છેલા વિષયાદિ સામગ્રી રૂપ ફળને કિંચીત્ આપે છે. પરંતુ ધર્મ તો વચન અને મનથી પણ અગોચર-અદ્‌ભૂત સુખ સામગ્રી રૂપ વિપુલ ફળને આપે છે. તો હે ભાઈ ? કલ્પવૃક્ષ અને-ચિંતામણીથી પણ ધર્મ પ્રાપ્તિને મહાન ફળ દાતા જાણીને તે પવિત્ર ધર્મ સાધનમાં તું નિરંતર અનુરક્ત રહે, એજ સર્વથી અધિક યોગ્ય છે.

હવે તે ધર્મ કેવી રીતે ઉપાર્જન કરવો ? તે કહે છે.

परिणाममेव कारणमाहुः खलु पुण्य पापयोः प्राज्ञाः
तस्मात् पापा पचयः पुण्यो पचयश्च सुविधेयः २३

પાપ અને પુણ્યનું કારણ બુદ્ધિમાન પુરૂષ પરિણામનેજ કહે છે. તો હે ભાઇ ? પાપનો નાશ અને પુણ્યનો સંચય રૂડા પ્રકારે કરવો એ યોગ્ય છે.

કોઈ ધર્મ ભીરૂ આત્મા એમ માને છે કે—“ શરીર સામર્થ્ય, ધન અને અન્ય સહાય ઇત્યાદિ વિના ધર્મ સાધન થઈ શકે નહિ ” પણ એ માન્યતા માત્ર એનો ભ્રમ છે. આવા પરાવલંબી જીવો પ્રત્યે શ્રી આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે-કેવળ પરને દોષ દઈ શ્રી વિતરાગ દેવ પ્રણિત પવિત્ર બોધને નિરર્થક ના કરો ! વાસ્તવિક તો એ છે કે-પુણ્ય અને પાપનું મુખ્ય કારણ પરિણામજ છે. તો હે ભવ્યાત્મા ? અશુભ પરિણામ છોડી શુભ પરિણામમાં પ્રવર્તી કર, કે જેથી પુણ્યનો સંચય અને પાપનો નાશ થાય. આમ

હવે આચાર્ય મહારાજ ધર્મ બુદ્ધિ અને અધર્મ બુદ્ધિના ફળનું વર્ણન કરે છે.

धर्मो वसेन्मनसियावदलं स तावंत् हन्ता न हन्तु रपिपश्यगतेऽथतस्मिन् दृष्टापरस्पर हतिर्जनकात्मजाना रक्षाततोऽस्य जगतः खलु धर्म एव. २६

હે મહાનુભાવ? જ્યાં સુધી હૃદયમાં ધર્મ પરિણામ અતિશય રૂપથી રમે છે, ત્યાં સુધી તે જીવ પોતાના ઘાતક જીવ પ્રત્યે પણ ક્ષમા રૂપ પરિણામ રાખે છે. અર્થાત પોતાને મારવા વાળાને પણ તે મારતો નથી. "માર" એ શબ્દજ એના ભાવમાં સુહાતો નથી. સર્વ જીવ રક્ષક પવિત્ર ધર્મ પરિણામ હૃદયમાંથી ગયા પછી પિતા હોય તે પુત્રનો અને પુત્ર પિતાનો પણ ઘાતક થઇ જાય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે-ધર્મ એજ જગત આખાનો રક્ષક છે.

જીવ માત્રમાં જો ધર્મ બુદ્ધિ હોય તો આ જગતમાં કોઇ કોઇને કિંચીત્ પણ નહિ દુભાવતાં ઉલટા અરસ્પરસ સુખના સહાયક થાય. પણ ધર્મ બુદ્ધિ વિનાના જીવો એક બીજાને કલેષના કારણ રૂપ, અને ઘાતક બની જાય છે. બળવાનથી નિર્બળ પ્રાણીયોનું રક્ષણ માત્ર એક ધર્મ જ કરે છે. અન્યથા બળવાન નિર્બળને ખાઈ જાય. અને તે બળવાનથી બળવાન હોય તે પેલા બળવાનને મારે. એમ ઉત્તરોત્તર આખો લોક નષ્ટ થઇ જાય. અને જગતમાં મહાન જાદવાસ્થળી મચે. શાંતિ અને સુખ સર્વસ્વ નષ્ટ થાય. જીવોને અરસ્પરસ હૃદયમાં જે રક્ષાના પરિણામ વર્તે છે, તે માત્ર એક ધર્મમય વૃત્તિના કારણે જ. તિર્યંચાદિક જીવોમાં પણ એક બીજાથી નાના જીવોને વગર કારણે મારતા નથી, એમ જોવામાં આવે છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે-આ ત્રિભુવનમાં જીવને પરમ રક્ષક રૂપ માત્ર એક ધર્મ છે. આમ જ્યારે ત્રણે લોકનું રક્ષણ એક ધર્મ સ્વભાવતઃ કરે છે, ત્યારે તે તેના ઉપાસકનું રક્ષણ કેમ નહિ કરે? અવશ્ય કરશે. ધર્મ એજ પોતાનો પરમ રક્ષક છે એમ સમજી તેનું પુર્ણ ભકિત ભાવે સેવન કરવું એજ મુમુક્ષુને તો પરમ ઇષ્ટ છે.

હે ગુરૂદેવ? સંસારમાં પ્રાણીયો વિષયાદિ સેવન કરી પાપજ ઉપજાવે છે ત્યાં ધર્મ સેવન કરવાનું કેમ બને? અર્થાત વિષયાદિ સેવવાં, અને ધર્મ રૂપ પ્રવર્તવું, એ બંને શું પરસ્પર વિરોધી નથી? શિષ્યની ઉક્ત શંકાના ઉત્તરમાં શ્રી આચાર્ય નીચેનું કાવ્ય કહે છે.—

नसुखानुं भवात् पापं पापंद्धेतुघातकारम्भात्
नाजीर्णमिष्टान्ना न्ननुतन्मात्रा द्यतिक्रमणात् २७

સુખ ભોગવવામાં પાપ નથી. પણ સુખના અનન્ય કારણ રૂપ એવા ધર્મનો ઘાત કરવાવાળા કાર્યાદિનો આરંભ કરવો એમાં પાપ છે. જેમ મિષ્ટ અન્નના ભોજનથી અજીર્ણાદિ રોગ થતા નથી, પરંતુ ગૃદ્ધિતા પૂર્વક ભોજનની માત્રા ઉલંઘન કરવાથી અજીર્ણાદિ રોગ થાય છે. અજીર્ણનું કારણ મીષ્ટ ભોજન નથી. પણ આશક્તિ પુર્વક અતિભોજન એજ અજીર્ણાદિ રોગનું કારણ છે.

તેમ હે ભાઇ ? પાપનું મુખ્ય કારણ વિષયાદિ સેવન નથી. પણ ધર્મનો ઘાત કરી અતિ કષાય વશ થઈ અન્યાય રૂપ પ્રવર્તવું એજ છે. ઈંદ્રાદિ દેવો, ભોગભૂમીના જુગલીયા જીવો, અને શ્રી તિર્થંકરાદિ મહાપુરૂષોને વિપુલ વિષય સુખ સામગ્રી હોય છે. પરંતુ તેનો ઉપભોગ તેમને હોવા છતાં તેથી નર્કાદિના કારણ રૂપ એવો તીવ્ર પાપ બંધ તેમને થતો નથી. અને તાંદુલ મચ્છાદિ અથવા પર્વતાદિ જીવોને અતિ તૃષ્ણા તથા મિથ્યાત્વાદિ તીવ્ર અશુભ પરિણામથી વિષય સામગ્રી નહિ હોવા છતાં વા તેનું અતિ સેવન નહિ હોવા છતાં નર્કાદિના કારણ રૂપ એવો તીવ્ર પાપ બંધ થાય છે. મિથ્યાત્વ તથા કષાયાદિ અશુભ અધ્યવસાયમાં ઉલઝી સ્વશાંતિ રૂપ સ્વાત્મ પરિણામનો ઘાત કરવો એજ મુખ્ય પાપ છે. નર્કાદિ માઠી ગતિનો મુખ્ય હેતુ પણ એજ છે. શ્રી આચાર્ય મહારાજ આ ઠેકાણે બાળ જીવોને પ્રોત્સાહન આપે છે કે—હે વત્સ ? "મારા વિષય છુટતા નથી, અને વિષય છોડયા સિવાય ધર્મ નહિ થાય" એવી આશંકાથી રોકાઇ જઇ ધર્મ સેવનમાં અરૂચી કરવી એ તને કોઈ પ્રકારે યોગ્ય નથી. (પ્રશ્ન) વિષય સેવન કરવા છતાં પણ ધર્મ સેવન બની શકે છે. તો વિષયાદિ પ્રાપ્ત ભોગ સામગ્રી છોડી મહા પુરૂષો મુનિ પદ શા માટે ગ્રહણ કરે છે ?

(ઉત્તર) નર્ક તિર્યંચાદિ માઠી ગતિના કારણ રૂપ એવા અતિ તીવ્ર પાપ બંધનો ગ્રહસ્થ અવસ્થામાં સમ્યક્ ધર્મ સાધન કરવાથી અભાવ થઈ શકે છે. પરંતુ સ્વર્ગાદિ અને પરંપરા મોક્ષના હેતુભૂત એવો શાશ્વત્ સુખ દાતા ધર્મતો મુખ્ય પણે સર્વવિરતિપણાથી પ્રાયે સધાય છે. ધર્મ વૃદ્ધિ કરી જે જીવ સાક્ષાત મોક્ષને ઇચ્છે છે, તેણે તો સર્વ વિષયાદિ છોડી અણગારત્વ અંગીકાર કરવું એજ યોગ્ય છે. એ દશા જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભાવિમાં એજ દશા પ્રાપ્તિની ભાવના પુર્વક દશે દેશે ગ્રહસ્થ ધર્મ આરાધવો એ પણ યોગ્ય છે.

કરવામાં તને દ્રવ્યાદિ પર સાધનોની એકેની જરૂર નથી. તું તારા પુરૂષાર્થને જાગ્રત કર તો ધર્મ સાધન આપો આપ પ્રાપ્ત થશે.

ધર્મ સાધનને બદલે વિષયાદિ સુખ ભોગવતા મોહ મુગ્ધ આત્માની તુચ્છતા બતાવતાં ભગવાન આચાર્ય કહે છે કે—

कृत्वा धर्म्म विघातं विषय सुखान्यनु भवन्तिये मोहात्
आछिद्यतरुन्मूलात् फलानिगृह्णंति ते पापाः २४

જે જીવ તીવ્ર મોહથી ધર્મનો ઘાત કરી વિષયાદિ સુખોને ભોગવે છે, તે પાપી ઝાડને મૂળથી કાપી તેના ફળોને ગૃદ્ધિતા (અતિ લાલસા) પૂર્વક ગૃહણ કરે છે. એવા તુચ્છ જીવાત્માઓની ઉક્ત પ્રવૃત્તિ ઘણીજ શોચનીય છે.

જેમ કોઈ પાપાત્મા ફળને તો ઇચ્છે છે, પણ ઝાડને જડમૂળથી કાપી ફળ ગ્રહણ કરે છે. તેમ મુર્ખ જીવ સુખની લાલસામાં પાપવૃદ્ધિ પૂર્વક ધર્મનો ઘાત કરી ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખને ભોગવે છે, અહિં શ્રીમાન્ આચાર્ય કહે છે કે—હે ભવ્યાત્મન્ ? તું ઝાડને કાપ અથવા રાખ્ય, પણ ફળ તો તેના ઉપર જેટલાં લાગ્યાં હશે તેટલાં જ હાથ આવશે. પણ તે ઝાડને કાપવાથી ભાવિ મળવા યોગ્ય ફળ બંધ થશે. પરંતુ તે ઝાડની રક્ષા કરવાથી વર્તમાન તેમ ભવિષ્યમાં પણ ફળ પ્રાપ્તિ થતી રહેશે. તેમ તું ધર્મનો નાશ કર, વા રક્ષણ કર. સુખ તો જેટલુ સરજીત હશે તેટલુંજ થશે. વધારામાં ધર્મ નાશથી ભાવિ સુખ પ્રાપ્તિ તને અટકી જશે. પણ જો ધર્મની રક્ષા પૂર્વક સુખ ભોગવીશ તો વર્તમાન તેમ ભાવી એ બંને સ્થિતિમાં તું સુખી થઇશ. (પ્રશ્ન) એક તો ધર્મનો નાશ કરી સુખ ભોગવવાનું કહ્યું અને બીજુ ધર્મની રક્ષા પૂર્વક સુખ ભોગવવાનું કહ્યું તેનો શો આશય છે ? (ઉત્તર) ધર્મ સાધનના અવસરમાં પણ અન્યાય રૂપ પ્રવર્તવું તે તથા પ્રાપ્ત વિષયો કરતાં અધીક તૃષ્ણામાં તણાઈ તીવ્ર કષાય રૂપ પરિણમવું; ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ પૂર્વક વિષયાદિ સુખ ભોગવવાં તે ધર્મનો ઘાત કરી સુખ ભોગવવા તુલ્ય છે. અને ધર્મ સાધન અવસરે ધર્મ સાધવો, અન્યાય રૂપ પ્રવૃત્તિથી વિમુખ રહેવું, યથા પ્રારબ્ધ પ્રાપ્ત વિષયોમાં સંતોષીત રહેવું, અને અતિ કષાયના વેગમાં ના તણાવું ઈત્યાદિ પ્રવૃત્તિ પૂર્વક મંદ મંદ કષાય પરિણામે વિષય સુખ ભોગવવાં તે ધર્મની રક્ષા પુર્વક સુખ ભોગવવા તુલ્ય જાણવું વળી જ્યાં કષાય ના થાય, વિષય સામગ્રી ત્યાગ કરવાથી , અને દુઃખ સામગ્રી મળવાથી પણ આત્મ પરિણામ નિરાકુળ રહે—રખાય એ પરમાર્થને જાળવી પરમાર્થ સુખ ભોગવવા તુલ્ય જાણવું એ રીતે એક તો ધર્મનો ઘાત કરી વિષયાદિ સુખ ભોગવવાં, બીજુ ધર્મની રક્ષા કરી વિષયાદિ સુખ

ભોગવવાં અને ત્રીજુ પરમાર્થ ધર્મની રક્ષા પુર્વક પરમાર્થ સુખ ભોગવવાં એ રીતે સુખ ભોગવવાની જગત જીવોની ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ છે. પહેલી અત્યત કનિષ્ટ અને પાશવવૃત્તિ તુલ્ય છે, બીજી મધ્યમ અને ત્રીજાની સાધક છે, અને ત્રીજી ઉત્તમ છે. પ્રથમની હેય છે. વાસ્તવિક ત્રીજા પ્રકારના સુખની સાચી ઇચ્છા પૂર્વક બીજી પ્રવૃત્તિ ઉપાદેય છે.

આપનો આ ઉપદેશ કેવળ કથન માત્ર છે, પણ પ્રવૃતિ રૂપ થાય તેમ નથી. કારણ વિષયાદિ સુખ ભોગવતાં છતાં ધર્મ ઉપાર્જન થાય એ સર્વથા અસંભવિત છે. એવી શિષ્યની આશંકાનું ભગવાન આચાર્ય નીચેના કાવ્યથી સમાધાન કરે છે.

कतृत्वहेतु कर्तृत्वानुमतैः स्मरण चरण वचनेषु;
यः सर्वथाभि गम्यः सकथं धर्मो न संग्राह्यः ॥ २५

કર્તાપણું તે કૃત, હેતુનું કર્તાપણું તે કારીત, તથા કર્તાના અનુસારે તે રૂપ આત્માનો અભિપ્રાય થવો તે અનુમોદન એ ત્રણેનો મન વચન કાયાથી અંગીકાર કરવો. એમ એ ત્રણે પ્રકારથી ધર્મ પમાય છે. તો હે મહાનુભાવ? તેવો સરળ ધર્મ કેમ સંગ્રહ ના કરવો?

સર્વ પ્રકારના વિષયાદિ રૂપ પાપ સ્થાનકોનો ત્યાગ કરવો તે રૂપ ધર્મ તો એકજ પ્રકારે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારે એ વિષયાદિ પાપ સ્થાનકોનો ત્યાગ ના થઇ શકે ત્યાં સુધી યથાશક્તિ સદ્અભિપ્રાય પૂર્વક થોડા થોડા પ્રકારે અનેક અંગ રૂપ એવો એ પવિત્ર ધર્મ સાધ્ય કરવો. તે ધર્મ સંચય નવ પ્રકારથી થઇ શકવા યોગ્ય છે. મન વચન અને કાયાની ધર્મ પ્રવૃત્તિ કૃત કારીત અને અનુમોદના દ્વારા નવ પ્રકારે થઈ શકે–તેમાં આપણાથી જે પ્રકારે જે ધર્મ પ્રવૃત્તિ બને તે યથાશક્તિ કરી અવશ્ય આચરવી. એમ અનંતર અને પરંપર પરમ સુખના કારણરૂપ એવો એ પવિત્ર ધર્મ સમ્યક્ પ્રકારે નિરંતર સંચય કરવો જીવને ઇષ્ટ છે. એક પ્રકારે બને તો એક પ્રકારે, થોડો તો થોડો પણ જેટલો બને તેટલો ધર્મ સંચય અવશ્ય કરવો ઘટે. પણ ભાઇ? તું ધર્મ આચરવામાં કઠણુતા બતાવી ધર્મ સાધનમાં નિરૂધમી થાય તે તને ભવિષ્યમાં તેમ વર્તમાનમાં ઠીક નથી. જેમ નિરૂધમી પુરૂષ દરિદ્રી થઇ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું પણ ધર્મ દરિદ્રી થઇ ભવિષ્યમાં નર્કાદિ ભયંકર દુઃખને પામીશ. અને વર્તમાનમાં પણ અતિ તિવ્ર આકુળતા જન્ય ભયંકર દુઃખને અનુભવીશ. માટે આ અમુલ્ય અવસરે ધર્મ સંગ્રહ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

હવે આચાર્ય મહારાજ ધર્મ બુદ્ધિ અને અધર્મ બુદ્ધિના ફળનું વર્ણન કરે છે.

धर्मो वसेन्मनसियावदलं स तावत् हन्ता न हन्तु
रपिपश्यगतेऽथतस्मिन् दृष्टापरस्पर हतिर्जनकात्मजाना
रक्षाततोऽस्य जगतः खलु धर्म एव. २६

હે મહાનુભાવ ? જ્યાં સુધી હૃદયમાં ધર્મ પરિણામ અતિશય રૂપથી રમે છે, ત્યાં સુધી તે જીવ પોતાના ઘાતક જીવ પ્રત્યે પણ ક્ષમા રૂપ પરિણામ રાખે છે. અર્થાત પોતાને મારવા વાળાને પણ તે મારતો નથી. " માર " એ શબ્દજ એના ભાવમાં સુહાતો નથી. સર્વ જીવ રક્ષક પવિત્ર ધર્મ પરિણામ હૃદયમાંથી ગયા પછી પિતા હોય તે પુત્રનો અને પુત્ર પિતાનો પણ ઘાતક થઇ જાય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે–ધર્મ એજ જગત આખાનો રક્ષક છે.

જીવ માત્રમાં જો ધર્મ બુદ્ધિ હોય તો આ જગતમાં કોઇ કોઇને કિંચીત્ પણ નહિ દુભાવતાં ઉલટા અરસ્પરસ સુખના સહાયક થાય. પણ ધર્મ બુદ્ધિ વિનાના જીવો એક બીજાને ક્લેષના કારણ રૂપ, અને ઘાતક બની જાય છે. બળવાનથી નિર્બળ પ્રાણીયોનું રક્ષણ માત્ર એક ધર્મ જ કરે છે. અન્યથા બળવાન નિર્બળને ખાઇ જાય. અને તે બળવાનથી બળવાન હોય તે પેલા બળવાનને મારે. એમ ઉત્તરોત્તર આખો લોક નષ્ટ થઇ જાય. અને જગતમાં મહાન જાદવાસ્થળી મચે. શાંતિ અને સુખ સર્વસ્વ નષ્ટ થાય. જીવોને અરસ્પરસ હૃદયમાં જે રક્ષાના પરિણામ વર્તે છે, તે માત્ર એક ધર્મમય વૃત્તિના કારણે જ. તિર્યચાદિક જીવોમાં પણ એક બીજાથી નાના જીવોને વગર કારણે મારતા નથી, એમ જોવામાં આવે છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે–આ ત્રિભુવનમાં જીવને પરમ રક્ષક રૂપ માત્ર એક ધર્મ છે. આમ જ્યારે ત્રણે લોકનું રક્ષણ એક ધર્મ સ્વભાવતઃ કરે છે, ત્યારે તે તેના ઉપાસકનું રક્ષણ કેમ નહિ કરે ? અવશ્ય કરશે. ધર્મ એજ પોતાનો પરમ રક્ષક છે એમ સમજી તેનું પુર્ણ ભક્તિ ભાવે સેવન કરવું એજ મુમુક્ષુને તો પરમ ઇષ્ટ છે.

હે ગુરૂદેવ ? સંસારમાં પ્રાણીયો વિષયાદિ સેવન કરી પાપજ ઉપજાવે છે ત્યાં ધર્મ સેવન કરવાનું કેમ બને ? અર્થાત વિષયાદિ સેવવાં, અને ધર્મ રૂપ પ્રવર્તવું, એ બંને શું પરસ્પર વિરોધી નથી ? શિષ્યની ઉક્ત શંકાના ઉત્તરમાં શ્રી આચાર્ય નીચેનું કાવ્ય કહે છે.—

नसुखानुं भवात् पापं पापंद्धेतुघातकारम्भात्
नाजीर्णमिष्टान्ना न्ननुतन्मात्रा व्यतिक्रमणात् २७

સુખ ભોગવવામાં પાપ નથી. પણ સુખના અનન્ય કારણ રૂપ એવા ધર્મનો ઘાત કરવાવાળા કાર્યાદિનો આરંભ કરવો એમાં પાપ છે. જેમ મિષ્ટ અન્નના ભોજનથી અજીર્ણાદિ રોગ થતા નથી, પરંતુ ગૃદ્ધિતા પૂર્વક ભોજનની માત્રા ઉલંઘન કરવાથી અજીર્ણાદિ રોગ થાય છે. અજીર્ણનું કારણ મીષ્ટ ભોજન નથી. પણ આશક્તિ પુર્વક અતિભોજન એજ અજીર્ણાદિ રોગનું કારણ છે.

તેમ હે ભાઇ? પાપનું મુખ્ય કારણ વિષયાદિ સેવન નથી. પણ ધર્મનો ઘાત કરી અતિ કષાય વશ થઈ અન્યાય રૂપ પ્રવર્તવું એજ છે. ઇંદ્રાદિ દેવો, ભોગભૂમીના જુગલીઆ જીવો, અને શ્રી તિર્થંકરાદિ મહાપુરૂષોને વિપુલ વિષય સુખ સામગ્રી હોય છે. પરંતુ તેનો ઉપભોગ તેમને હોવા છતાં તેથી નર્કાદિના કારણ રૂપ એવો તીવ્ર પાપ બંધ તેમને થતો નથી. અને તાંદુલ મચ્છાદિ અથવા પર્વતાદિ જીવોને અતિ તૃષ્ણા તથા મિથ્યાત્વાદિ તીવ્ર અશુભ પરિણામથી વિષય સામગ્રી નહિ હોવા છતાં વા તેનું અતિ સેવન નહિ હોવા છતાં નર્કાદિના કારણ રૂપ એવો તીવ્ર પાપ બંધ થાય છે. મિથ્યાત્વ તથા કષાયાદિ અશુભ અધ્યવસાયમાં ઉલઝી સ્વશાંતિ રૂપ સ્વાત્મ પરિણામનો ઘાત કરવો એજ મુખ્ય પાપ છે. નર્કાદિ માઠી ગતિનો મુખ્ય હેતુ પણ એજ છે. શ્રી આચાર્ય મહારાજ આ ઠેકાણે બાળ જીવોને પ્રોત્સાહન આપે છે કે—હે વત્સ? “મારા વિષય છુટતા નથી, અને વિષય છોડયા સિવાય ધર્મ નહિ થાય” એવી આશંકાથી રોકાઇ જઇ ધર્મ સેવનમાં અરૂચી કરવી એ તને કોઈ પ્રકારે યોગ્ય નથી. (પ્રશ્ન) વિષય સેવન કરવા છતાં પણ ધર્મ સેવન બની શકે છે. તો વિષયાદિ પ્રાપ્ત ભોગ સામગ્રી છોડી મહા પુરૂષો મુનિ પદ શા માટે ગ્રહણ કરે છે?

(ઉત્તર) નર્ક તિર્યંચાદિ માઠી ગતિના કારણ રૂપ એવા અતિ તીવ્ર પાપ બંધનો ગ્રહસ્થ અવસ્થામાં સમ્યક્ ધર્મ સાધન કરવાથી અભાવ થઇ શકે છે. પરંતુ સ્વર્ગાદિ અને પરંપરા મોક્ષના હેતુભૂત એવો શાશ્વત્ સુખ દાતા ધર્મ તો મુખ્ય પણે સર્વવિરતિપણાથી પ્રાયે સધાય છે. ધર્મ વૃદ્ધિ કરી જે જીવ સાક્ષાત મોક્ષને ઇચ્છે છે, તેણે તો સર્વ વિષયાદિ છોડી અણુગારત્વ અંગીકાર કરવું એજ યોગ્ય છે. એ દશા જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભાવિમાં એજ દશા પ્રાપ્તિની ભાવના પુર્વક દશે દેશે ગ્રહસ્થ ધર્મ આરાધવો એ પણ યોગ્ય છે.

અહિં કોઇ તર્ક કરે કે-ધર્મથી સુખ પ્રાપ્તિ આપ કહો છો, તેમ શિકારાદિ કાર્યથી પણ સુખ થતુ અમે દેખીયે છીયે, અનુભવીયે છીયે, તો ધર્મ ઘાતક આરંભાદિથી પાપ થાય છે, એમ આપ શા માટે કહો છો. કારણ પાપના કારણમાં અને સુખના કારણમાં પરસ્પર વિરોધ છે. ટુંકામાં શિકારાદિ હિંસા રૂપ કાર્યથી પણ ધર્મ સેવનવત્ સુખ પ્રાપ્તિની સિદ્ધી થાય છે. તેનું સમાધાન—

अप्येतन्मृगयादिकं यदितव प्रत्यक्षदुःखास्पदं
पापैराचरितं पुराति भयदं सौख्याय संकल्पतः
संकल्पं तमनुज्जितेंद्रिय सुखैरासेविते धी धनैः
धर्म्ये कर्मणि किं करोति न भवान् लोकद्वय श्रेयसि २८

શિકારાદિ કાર્યમાં હે ભાઇ ? તું સુખ અનુભવ કરે છે એજ તારી મુઢતા છે. દુઃખમાં સુખનો આસ્વાદ માનવો એજ મુઢતા. એ શિકારાદિ કાર્ય પ્રત્યક્ષ દુઃખનુંજ ઠેકાણું છે. માત્ર હિતાહિતના વિવેક રહિત મુર્ખ અને પાપી જીવો એ માર્ગે વળે છે. નર્કાદિ ઘોર દુઃખના ભાવિ ભયનું એ સ્થાન છે. કેવળ મિથ્યા સંકલ્પ માત્રથી મનમાં ઉલ્હાસ આવે છે, અને તેથી તને તે સુખના હેતુ રૂપ લાગે છે. જે સંકલ્પને તું અધર્મ છતાં ધર્મ રૂપે, અને દુઃખ છતાં સુખ રૂપે-સ્વમતિથી સ્થાપન કરે છે, તેજ સંકલ્પને તું ધર્મ કાર્યમાં કેમ ન લગાવી શકે ? ઇંદ્રિય અને અતેંદ્રિય સુખના પરમ કારણ રૂપ એવા એ પવિત્ર ધર્મને માત્ર જે વિવેકી અને બુદ્ધિમાન પુરૂષો હોય તેજ સેવન કરી શકે છે. વાસ્તવ્ય તો ધર્મ એજ આ લોક અને પરલોકમાં સુખનું અનન્ય કારણ છે.

શિકારાદિ કાર્યને તું સુખનું કારણ સમજે છે, પણ જરા વિચાર તો કર ? કે તેમાં ખેદ ક્લેષ અને અનિમેષ આકુળતા સિવાય શું છે ? તને એ કાર્ય કરવાનો ઉલ્હાસ થવાથી અને એ માર્ગે ચીત્તવૃત્તિ ટેવાવાથી તારી વિપરીત બુદ્ધિમાં તે તને સુખના કારણ રૂપ ભાસે છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ જેમાં દુઃખ અનુભવાય છે. એવા ખેદ, ક્લેષ અને આકુળતામય એ શિકારાદિ કાર્યો તને સુખ રૂપ દેખાય છે, તો પ્રત્યક્ષ કેવળ સુખનું જ જે સ્થાન છે, એવાં ધર્મ કાર્યો તારી બુદ્ધિમાં સુખ રૂપ તને કેમ નહિ દેખાય ? વિચારીશ તો અવશ્ય દેખાશે. માત્ર બુદ્ધિને સદ્વિચાર કરવાનો અવકાશ આપવો જોઇયે વળી તું એમ જાણતો હોઇશ કે-એ શિકારાદિ કાર્યો તો

ભોગી પુરૂષોને કરવા યોગ્ય છે, અને ધર્મ કાર્ય તો યોગી પુરૂષોને સેવવા યોગ્ય છે. પણ તારી એ સમજણ વાસ્તવિક નથી. આહેડી અને પારધી આદિ પાપી મનુષ્યોનુંજ એ કાર્ય છે. અને ધર્મ કાર્ય તો ચક્રવર્તિ આદિ વિશીષ્ટ પુણ્યવાન મહા ભોગી પુરૂષો આચરે છે. ભવિષ્યમાં જે કાર્યથી અતિ સુખ થાય, તેના પ્રયત્નમાં-વર્તમાનમાં માત્ર તે પ્રયત્ન જન્ય કિંચીત દુઃખમાં પણ મહાન સુખ સમાયલું છે. પ્રયત્ન જન્ય પ્રવૃતિને અત્રે દુઃખ કહેવામાં આવે છે તે પણ તારી બાળ દ્રષ્ટિએ-વાસ્તવિક એ પણ દુઃખ નથી. ધર્મ કાર્યમાં તો અનંતર અને પરંપર સુખ અનુભવાય છે. અનાદિ કાળના અપરિચયથી ભલે તને કદાચ તે ધર્મ કાર્ય દુઃખરૂપ લાગે, તેમ અનાદિ કાળના અતિ પરિચયથી એ અધર્મ કાર્ય તારી અસદ્‌બુદ્ધિને લીધે ભલે સુખ રૂપ સમજાય પણ વસ્તુતાયે તેમ નથી. એ તો માત્ર તારી મોહ પૂર્ણ દ્રષ્ટિનો વિભ્રમ છે. તું નિશ્ચય જાણ કે-એ શિકારાદિ કાર્યો વર્તમાનમાં ખેદ, કલેષ, અને આકુળતા જનિત પરમ દુઃખ દાતા તો છેજ, પરંતુ ભવિષ્યમાં પણ નર્કાદિ ઘોર વિપત્તીનું સ્થાન છે. સ્વર્ગ મોક્ષાદિ મહોદય તેમજ વર્તમાનમાં પરમ શાંતિ રૂપ ઉત્કૃષ્ટ સુખ દાતા માત્ર એક ધર્મ જ છે. હે ભાઇ ? તારે આ સમયે ઉચીત છે કે-એ શિકારાદિ નીચ કાર્યો છોડી દઇ સુખ પ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ જ અંગીકાર કરવો.

શિકારી મનુષ્યની શિકાર આશક્તતા વેળાની નીચતા (નિર્દયતા) આચાર્ય મહારાજ પ્રગટ કરે છે.

भीतमुर्तिर्गतत्राणा निर्दोषा देह वित्तिका
दन्त लग्न तृणाघ्नन्ति मृगीरन्येषु का कथा ? ૨૯

મહા ભયવાન, અશરણ, શરીર માત્ર ધન ધારી, દાંતમાં તૃણ છે જેને એવી ગરીબ બિચારી હરિણી તેને પણ જે નિર્દયતા પુર્વક પ્રાણ રહિત કરે છે, તો બીજા પ્રાણીયોને મારવાની તો શી વાત પુછવી ? અર્થાત આવા રંકમાં પણ રંક નિરપરાધી પ્રાણીને જે દુષ્ટ પ્રાણ વિહિન કરે તેની નિર્દયતાનું શું કથન કરવું ?

લૌકીકમાં રાજાદિ સમર્થ પુરૂષોની એવી રીત છે કે-પોતાથી ભયવાન, અરક્ષ, દીન, નિરપરાધ, નિર્ધન, દાંતમાં તૃણ પકડી જે શરણે આવે તે, અને સ્રી આદિ જીવોને તેઓ કદી મારે નહિ, તેના પર હથિયાર પણ ઉગામે નહિ. ઉલટાં તેવાં નિર્બળ પ્રાણીયોને શરણે રાખે, અનાથ, અશરણ અને દીન જીવોની હત્યા પુરૂષાર્થસંપન્ન પુરૂષ તો ન જ કરે. નાસવા, ભાગવા કે

છુપાવા સિવાય પોતાના રક્ષણ માટે જે પ્રાણી બીજો કાંઇ ઉપાય જ કરી શકતું નથી તેવાં અનાથ અને દીન પ્રાણીયોને હણવામાં પોતાનો જરાય પુરૂ-પાર્થ સમજતા નથી, પણ તેમનું રક્ષણ કરવામાં જ પોતાનો પુરૂપાર્થ સમજે છે. એ હરિણ આદિ પ્રાણીયોમાં તો અનાથપણું, અશરણપણું, દીનપણું, નિરપરાધપણું, નિર્માનીપણું, ભયવાનપણું, નિર્બળપણું, અને નિઃશસ્ત્રપણું એ આદિ અનેક પ્રકારની દીનતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેવાં પ્રાણીયોને એ શિકાર ખેલવાવાળા મુર્ખ અને ઘાતકી મનુષ્યો પોતાના ઘડીભરના ક્ષણીક કુતુહલને અર્થે હણે છે, તો તેઓ બીજા પ્રાણીયોની શું દયા કરી શકવાના હતા. શિકારી મનુષ્ય મહાનિર્દયી અને પાપી જ છે. એ પ્રકારે વિચારો નિર્મળ કરી હિંસા ત્યાગ કરી, અહિંસક વ્રતમાં જીવે દ્રઢ રહેવું યોગ્ય છે.

હવે જુઠ તથા ચોરીના ત્યાગ રૂપ વ્રતમાં દ્રઢતા કરાવે છે.

पैशुन्य दैन्यदम्भ स्तेयानृतपातकादि परिहारात्
लोकद्वयहित मर्जय धर्मार्थ यशः सुखायार्थम् ॥ ३० ॥

ચુગલી, દીનતા, કપટ, ચોરી જુઠ, આદિ પાપ કાર્યોનો ત્યાગ કરવાથી આલોક અને પરલોકમાં જીવને સુખ થાય છે, તો હે ભવ્ય? તું ધર્મ યશ સુખ અને લાભને અર્થે બંને લોકમાં હિતકારી એવા (પાપ કાર્યોનો ત્યાગ કરવા રૂપ) પુણ્યનો સંચય કર.

જુઠ અને ચોરી ગર્ભીત એવાં એ દુષ્ટપણું, દીનતા, ઠગપણું, ચોરી, અસત્ય ભાષણ આદિ નિંદ્યકાર્યો મહા પાપ રૂપ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો એ અવશ્ય ઉચીત છે. એ મહા પાતકનો ત્યાગ આલોક અને પરલોકમાં જીવને પરમ હિતકારી છે. તેના ત્યાગથી અણુંવ્રત પણ મહાવ્રતરૂપ ધર્મને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી લોકમાં પોતાના માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે વિશ્વાસ તેને ધન ઉપાર્જનનું પણ નિમીત્ત બને છે. એ લોક વિરૂદ્ધ કાર્યો છોડવાથી યશ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે પાતકોના ત્યાગથી અનાદિની પરમ આકુળતા સહેજે મટે છે. કારણ એ પાતકો સ્વય આકુળતા રૂપ છે. આકુળતા મટવાથી આત્માને સ્વયં સુખજ અનુંભવાય છે. તથા શાતા વેદ-નીયાદિ પુણ્ય બંધ થાય છે. આ લોક અને પરલોકમાં એ મહા પાપોના ત્યાગને પરમ હિતકારી જાણીને હે ભવ્ય? તું તેનો ત્યાગ કર.

કોઇ પુરૂષને ઉપસર્ગ આવે તે વેળા પોતાની રક્ષા અર્થે હિંસા-જુઠ આદિ પાપ કાચીત થઇ જાય તો તે પ્રસંગે તે શું કરે?

पुण्यं कुरुष्य कृत पुण्यमनीदृशोपि
नोपद्रवोभि भवति प्रभवेच्च भूत्यै
संतापयन् जगदशेषमशीत रश्मिः
पद्मेषु पश्य विदधाति विकाश लक्ष्मिम् ३१

હે ભવ્યાત્મા ? જો તું સુખનો અભિલાષી હોય તો પુણ્ય કર. પુણ્ય-વાન જીવને પ્રબળ ઉપસર્ગ પણ પીડા આપી શકતો નથી. પરંતુ એજ ઉપસર્ગ કોઇ વેળા તેને મહાન વિભુતિ પ્રાપ્ત થવાનું નિમીત્ત થઇ પડે છે. જેમ સમસ્ત જગતને આતાપ આપનારો સુર્ય કમળ જેવા કુમળા પુષ્પને વિકસાવા નીમીત્ત રૂપ થાય છે.

જે ઉપસર્ગ દુઃખનું કારણ છે, તે પુણ્યવાન જીવને દુઃખ ઉપજાવવા સમર્થ નથી. જેમ અન્યને આતાપ ઉપજાવનારો સુર્ય કમળોને તો પ્રફુ-લ્લીત કરે છે. જેઓને પાપનો જ ઉદય વર્તે છે, તેમનેજ એ ઉપદ્રવ દુઃખ દાતા બને છે. પરંતુ પુણ્યોદય પ્રાપ્ત જીવને તો ઉલટો વિભુતિનો આપનાર થઇ પડે છે. જગતમાં ઘણે ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવે છે કે—જે ઉપદ્રવથી સર્વને મોટુ દુઃખ થાય છે, તેજ ઉપદ્રવથી જેને પુણ્યોદય વર્તે છે તેને વિપુલ ધનાદિક પ્રાપ્ત થાય છે. એવું સમજીને ધર્માત્મા પુરૂષે તો ઉપસર્ગ આવવા છતાં પણ ધર્મને છોડી હિંસાદિ રૂપ પાપ કાર્યોમાં પ્રવર્તવું ઉચીત નથી.

અહિં શંકાકાર કહે છે કે—સમર્થ શત્રુઓને દુર કરી વિષમ ઉપસર્ગ નિવારવામાં એક પુરૂષાર્થજ સમર્થ છે, તો પુણ્યથીજ સર્વ સિદ્ધિ છે, એમ કેમ મનાય ? એવા એકાંત પુરૂષાર્થવાદીને આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે:–

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैरावतो वारणः
इत्याश्चर्यबलान्वितोऽपिबलिभिः भग्नः परैः संगरे
तद्व्यक्तंननुदैवमेवशरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ३२

બ્રહસ્પતિ જેવો જેને મંત્રી છે, વજ્ર જેવું જેને શસ્ત્ર છે, દેવો જેના સૈન્ય વિષે સૈનિક છે, સ્વર્ગ જેને કીલ્લો છે, હરીનો જેને પુર્ણ અનુગ્રહ છે, અને ઐરાવત જેને હાથી છે, એવા અનુંપમ અને આશ્ચર્ય કારક બળ સહિત જે ઇંદ્ર તે પણ સંગ્રામ વિષે શત્રુઓથી પરાભવને પામ્યો તો અન્યનું શું

કહેવું ? તેથી નિશ્ચય એમ સિદ્ધ થાય છે કે—પુણ્યોદય એજ જીવોને પરમ રક્ષક છે.

પુણ્યોદયવિના નિષ્ફળ એવા પુરૂષાર્થને ધિક્કાર છે. ધિક્કાર !

જે જીવો માત્ર એકાંતે પુરૂષાર્થથીજ દુઃખ નિવારણ થાય છે, એમ માનીને પોતાનો યોજેલો પુરૂષાર્થ સિદ્ધ કરવા ભણી સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તે જીવોને ગ્રંથકાર કહે છે કેઃ—ભાઈ ? ભાગ્ય વિના કેવળ પુરૂષાર્થ નિષ્ફળ છે. પરંતુ પુણ્યના ઉદયમાંજ પુરૂષાર્થ કાર્યકારી છે. પુણ્યોદય સિવાય પુરૂષાર્થ ઇચ્છીત સિદ્ધી આપતો નથી. અહિં અન્ય સંપ્રદાયના દૃષ્ટાંતે આચાર્ય મહારાજ સમજાવે છે કે-તેત્રીસ કોટી દેવોમાં પણ બળવાન એવો ઇંદ્ર તે પણ સંગ્રામ વિષે દૈત્યોથી પરાભવને પામ્યો, વળી જૈન ગ્રંથોમાં પણ એજ પાઠાંતરે એક દૃષ્ટાંત છે કે-એક ઈંદ્ર નામધારી વિદ્યાધરે પોતાના રાજ્ય શાસનમાં મંત્રીનું નામ તો બ્રહસ્પતિ, ચાર દીશાના (પ્રાંતના) ચાર સુબેદારોને ચાર લોકપાલ, અને રાજ્ય સભાને ઇંદ્રસભા એવી સંજ્ઞા આપી હતી. એમ પોતાના વિપૂલ બળથી ગર્વીત થઇ પોતાને સાક્ષાત ઈંદ્ર સમ માની રહ્યો હતો. પોતાના રાજ્યમાં પણ ઈંદ્રલોક જેવી રચના કરી હતી. એવો એ વિપૂલ પુરૂષાર્થ સંપન્ન વિદ્યાધર પણ રાવણથી પરાભવ પામ્યો. તો પુણ્યને મુખ્ય પણે કાર્યકારી જાણીને પુણ્ય સાધન કરવું એજ યોગ્ય છે.

અહિં કોઇ કહે કે-અમે તો હિંસાદિનો ત્યાગ કોઇમાં દીઠો નહિ, વાસ્તવિક અહિંસાદિ ધર્મના સાધક પણ અસંભવિત લાગે છે. અહિંસાદિક ધર્મ વાર્તા માત્ર ધર્મ ગ્રંથોમાં સાંભળવામાં આવે છે, એમ વર્તમાનમાં ધર્માચરણનું અસંભાવ્ય પણું માનવા વાળા જીવને ગ્રંથકાર કહે છે કે—

भर्तारः कुलपर्वता इव भुवो मोह विहाय स्वयं
रत्नानां निधयः पयोधय इव व्यावृत्तवित्त स्पृहाः
स्पृष्टाः कैरपि नो नभो विभूतया विश्वस्य विश्रांतये
सन्त्यद्यापि चिरंतनान्तिकचराः सन्तः कियन्तोऽप्यमी २२

પુર્વ મહાપુરૂષોની શિષ્ય પ્રશિષ્ય પરંપરામાં તેઓના નિર્દોષ અને પવિત્ર માર્ગ વિષે પ્રવર્તતા એવા કોઇ કોઇ વિરલ સત્પુરૂષ આ કઠણ કાળમાં આજે પણ પ્રત્યક્ષ મળી આવે છે. તે સત્પુરૂષ કેવા છે ? જેમ કુલાચલ પર્વત પૃથ્વિને ધારણ કરે છે, છતાં પૃથ્વિ પ્રત્યે નિર્મોહ છે. તેમ સત્પુરૂષ પણ પૃથ્વિવાસી જીવોને તેમનાજ હિત વિષે લગાવી તેમનું પોષણ કરે છે, છતાં

તે જીવો પ્રત્યે નિર્મોહ છે. વળી તેઓ સમુદ્રની જેમ રત્નોના નિધિ છે. સમુદ્ર જે બહુમુલ્ય મોતી આદિ રત્નોની ખાણ છે, છતાં વાંચ્છા રહિત છે. તેમ સત્પુરૂષ પણ સમ્યક્દર્શનાદિક અનેક ગુણ રત્નોની ખાણ છે. અને વળી ધનાદિ વાંચ્છા રહિત છે વળી આકાશની જેમ અલિપ્ત છે. આકાશ અન્ય સર્વ પદાર્થોથી અસ્પૃશ્ય અને અલિપ્ત છે, છતાં તેની વિભુતા અને પરમ મહત્તા તો એ છે કે—તે સર્વ જગતનું વિશ્રાંતિ સ્થાન છે. અને એજ તેનું વડપણ છે. તેમ સત્પુરૂષ પણ સર્વ જગતના દુઃખને દુર કરવાનું ઠેકાણું છે, છતાં તે સર્વ જગત અને જગતના ભાવોથી અલિપ્ત છે. એજ એનું પરમ મહત્ત્વ છે. એવા કેટલાએક સત્પુરૂષ આજે પણ મળી આવે છે.

જે કાળમાં આ આત્માનુશાશન ગ્રંથની રચના થઇ તે કાળમાં પણ યથાર્થ મુનિધર્મને ધારણ કરવા વાળા જીવો બહુજ થોડા હતા. પણ શિથીલાચારી ઘણા હતા. તેવા અવસરે કોઇયે તર્ક કર્યો કે—મુનિ ધર્મ તો ઘણો કઠણ છે. તે ધર્મ આચરણની તો માત્ર બહુ જુના જમાનાની વાતોજ સાંભળવામાં આવે છે. પણ કોઇ તેવા ધર્માચરણ યુકત પુરૂષ આજે પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી. એવો તર્ક કરનાર પ્રત્યે શ્રી આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે—આજે પણ શ્રી જીનોક્ત મુનિ ધર્મને ધારણ કરવા વાળા કોઇક કોઇક મહાત્માઓ પ્રત્યક્ષ મળી આવે છે. તું તો ધર્મનો અભાવ માની માત્ર શિથીલાચારનેજ પુષ્ટ કરે છે. કોઇ કોઇ ક્ષેત્રમાં અને કોઇ કોઇ કાળમાં કદાચ ધર્માત્મા જીવ થોડા હોય તોપણ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો જેમ છે તેમ સદાય શાશ્વત છે. હે ભવ્ય ? આજે આ કાળમાં ધર્મની અસંભાવના છે, આમ વ્યર્થ કલ્પના કરી તારા શિથીલાચારને શા માટે પુષ્ટ કરે છે ?

આગળ તે મહાપુરૂષોએ આચર્યો એવો પવિત્ર, શાંત, અને સુખદ મોક્ષમાર્ગ તેથી અજાણ અને વિમુખ એવો જે મોહમુગ્ધ જીવ—સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિને નહિ જાણતો, નહિ દેખતો સંસારમાં રહી કેવાં કેવાં વળખાં મારે છે, તે શ્રી આચાર્ય મહારાજ કહે છે.

पिता पुत्रं पुत्रः पितरमभिसंधाय बहुधा
विमोहादीहेते सुखलवमवाप्तुं नृपपदम्
अहोमुग्धोलोको ? मृतिजनन दंष्टान्तर्गतो
नपश्यत्यश्रान्तं तनुमपहरन्तंयममसुम् ३४

४

રાજ્ય પદ આદિ મૃગજળવત્ કલ્પીત સુખને અર્થે પિતા તો પુત્રને અને પુત્ર પિતાને હણે છે–ઠગે છે. મોહથી અંધ થઈ તે કલ્પિત અને ક્ષણ વિનાશી સુખને (સુખાભાસને) નીરંતર વાંચ્છે છે. આચાર્ય ભગવાન કરૂણાર્દ્ર સ્વરે કહે છે કે–અહો મુગ્ધ લોકો? સંસાર રૂપી નાટય ભુમિ ઉપર અનેક મનુષ્યો નાચતા નાચતા યમના ખોળે હમેશાંને માટે સુવે છે, અરે તમારૂં આ શરીર પણ યમની ભયંકર દાઢમાં રમી રહ્યું છે, તે શું તમે જોતા નથી?

જેમ કોઇ હરિણાદિ નિર્બળ પશુ સિંહની ભયંકર દાઢમાં પડયુ છતાં જીવનનો કાંઇ વિચાર નહિ કરતાં ક્રિડા કરવાનો ઉપાય કરે છે, એ પરમ આશ્ચર્ય છે, તેમ જન્મ મરણ રૂપ ભયંકર યમની દાઢમાં ફસાયલો એવો મુર્ખ જીવ પણ પ્રતિક્ષણે જીવનને હણવા વાળા યમનો (કાળનો) જરાય વિચાર કરતો નથી, અને ચપળ, દુઃખદ અને વિનાશી એવા રાજ્ય, ધનાદિ અર્થે નાના પ્રકારના ઉપાયોની ગડમથલમાં રમ્યા કરે છે, પણ કાળનો જરાય વિચાર કરતો નથી, એ પરમ આશ્ચર્ય છે. મુર્ખપણાને છોડી પ્રતિક્ષણ યમનું ચીંતવન રાખવું, અને વિષયાદિ વાંચ્છા જેમ બને તેમ સર્વથા રોકી વાસ્તવિક આત્મ હિતાર્થે પ્રવર્તવું એજ ઉચીત છે.

વિષયાંધ જીવ પોતાના પુત્રાદિનો પણ પ્રાણ નાશ કરવા જેવા અકાર્યમાં પ્રવૃત થાય છે, તેનું શું કારણ? શ્રી આચાર્ય ભગવાન તેનું સમાધાન કરે છે.

अन्धादयं महानन्धो, विषयान्धीकृतेक्षणः
चक्षुषान्धो न जानाति, विषयान्धो न केनचित्

અંધ મનુંષ્ય તો નેત્રથી દેખતો નથી, પણ વિષયાંધ મનુષ્ય કોઇ પ્રકારે દેખી શકતો નથી. એટલે તે સર્વ અંધોમાં પણ મહા અંધ છે.

મોહથી કેવળ અંધ થયાં છે. સમ્યક્જ્ઞાન રૂપ નેત્ર જેનાં એવો મોહાંધ જીવ સર્વ અંધોમાં પણ મહાન અંધ છે. ચક્ષુ અંધ મનુષ્યને તો માત્ર નેત્રથી સુજતુ નથી, પણ મનથી વિચારવું, કાનથી સાંભળવું, ઇત્યાદિક જ્ઞાન તો હોય છે, કે જે વડે તે હેયોપાદેયનો વિવેક કરી શકે–આંખથી આંધળો મનુષ્ય મનથી વિચાર કરે તો ભાસે, કોઇ શિક્ષા આપવાવાળો મળી આવે તો દેખવા જાણવા જેવું નિમીત્ત બને પરંતુ વિષય વાસનાથી જીવ એવો અંધ થાય છે કે–કોઇ પ્રકારે તેને હેયોપાદેય રૂપ વિવેક જ્ઞાન થતું નથી. કોઇને

ગણુતો પણ નથી. ચક્ષુ અંધપણું જગતમાં જેટલું દુઃખ રૂપ અને ખરાબ છે. તેથી અનંતગણું દુઃખ રૂપ અને ખરાબ વિષયાંધ પણું છે.

હે ભવ્ય? વિષયાકાંક્ષા અર્થે તારી જે આ પ્રવૃત્તિ છે તે વ્યર્થ છે, કારણ એવી વાંચ્છા તો જગતનાં પ્રાણી માત્રમાં વર્તે છે. પરંતુ એ વાંચ્છાનુસાર સર્વ વાંચ્છિત સિદ્ધિ તેઓમાંના કોઇને પણ આજ સુધીમાં થઇ છે?

आशागर्तः प्रतिप्राणी, यस्मिन् विश्वमणूपमं
कस्य किं कियदायाति, वृथा वो विषयैषिता ३६

હે પ્રાણી? પ્રાયેઃ પ્રત્યેક પ્રાણીયોનાં અંતઃકરણ એ આશા રૂપ મહાન, ગહન, ગંભીર અને અતિ ઊંડા ગર્ત (કુવા) છે. વળી તે અમર્યાદિત છે. જેમાંના એક ગર્તમાં આ ત્રણ લોકની સમસ્ત વિભુતિ માત્ર એક અણું સમાન સુક્ષ્મ પણે વર્તે છે. અને જગતવાસી પ્રાણીયો તો અનંતા અનંત છે, તો એ ત્રણલોકની સમસ્ત વિભુતિની વહેંચણી કરતાં કોને કોને કેટલી કેટલી આવે? અર્થાત ત્રણ લોકની સમસ્ત વિભુતિ કદાચ એક પ્રાણીના હાથમાં આવી જાય, તો પણ તેની તૃષ્ણા શાંત થાય નહિ. ધનાદિ સર્વ સંપત્તિ જગતમાં સંખ્યાત છે, જ્યારે તેના ગ્રાહક અનંતાનંત છે. માટે હે આત્મા? તારી એ વિષયની આકાંક્ષા વ્યર્થ છે.

આ સમસ્ત ત્રણ્યે લોકમાં ગ્રાહકના પ્રમાણમાં ગણુતાં વિભુતિ તો માત્ર અલ્પ છે. જ્યારે દરેક જીવોનો આશા રૂપ મહાન કુવો ઘણો ઊંડો અને અગાધ છે, કે જેમાં ત્રૈલોક્યની સઘળી વિભુતિ માત્ર એક અણું સમાન છે. કહો હવે તે સંપત્તિ કોના કોના ભાગમાં કેટલી કેટલી આવે? કે જેથી એ આશા રૂપ અતિ વિસ્તિર્ણ કુવો પુર્ણ ભરાય? તેથી હે ભવ્ય? તારી એ વિષયાકાંક્ષા કેવળ વૃથા છે. એ વિષયાકાંક્ષા રૂપ કુવો ઘણો અમર્યાદિક ઉંડો દેખીને જ પૂર્વ મહાપુરૂષો તે સુખની અભિલાષા છોડી સ્વાત્મ શાંતિ રૂપ, નિરાકુળતા જન્ય, પવિત્ર અસંગ માર્ગમાં સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવતર્યા. કારણ તેઓ વિવેક પુર્વક જાણુતા હતા કે—આ દુઃખદ વિષય સુખમાં પ્રવર્તવા જતાં અનેક નવાં નવાં અને રંગ બેરંગ શરીર ધારણ કરવાં પડશે. અને આ આકાંક્ષા રૂપ દુઃખ તો ભાવીમાં પણ એમને એમ ઉભુ રહેશે. એમ સમજી સ્વાત્મ કલ્યાણ રૂપ અસંગ અને શાંત માર્ગમાં દત્તચીત્ત થયા.

आयुः श्रीर्वपुरादिकं यदिभवेत् पुण्यं पुरोपार्जितं
स्यात् सर्वनभवेन्नतच्चनितरा मायासितेऽप्यात्मनि

इत्याय्याः सुविचार्य कार्य कुशलाः कार्यैत्रमंद्योद्यमाः
द्रागागामि भवार्थमेव सततं प्रीत्यायतन्तेतराम् ३७

જીવને દીર્ઘ આયુ, લક્ષ્મિ, નિરોગ અને સુંદર શરીર ઇત્યાદિક માત્ર એક પુર્વો પાર્જીત પુણ્યના ઉદયથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત જેણે પુર્વે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય તેનેજ એ સર્વ વિભુતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યથા અનેક પ્રકારે ઉદ્યમ કરવા છતાં અને ખેદખીન્ન થવા છતાં પણ કંઇ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. સ્વ કાર્ય કુશલ ઉત્તમ પુરૂષો એમ વિચાર કરીને વર્તમાન આયુમાં એ વિભુતિ મેળવવા ભણી મંદ ઉદ્યમી થાય છે. અને ભાવી ભવના સુખને અર્થે પ્રીતિથી યત્ન કરે છે.

પુર્વ ભવ વિષે જેણે દયા, દાન, તપ આદિ શુભ પ્રવૃત્તિ કરી વિશેષ પુણ્યોપાર્જન કર્યું હોય, તેનેજ દીર્ઘ આયુ, સુંદર, અને નિરોગ શરીર, અને ધનાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ હીણપુણ્ય જીવ ભલે ઘણો ઉદ્યમ કરે, અને અતિ ખેદખીન્ન થાય તોપણ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. એમ વિચારી વિવેકી પુરૂષો આ ભવના કાર્ય વિષે મંદ ઉદ્યમી થાય છે. અને ભાવિ ભવ સુધારવા માટે અતિશય પ્રીતિ પુર્વક વિશેષ યત્ન સહિત શુભ પ્રવૃત્તિ વિષે સાવધાન થાય છે.

શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—પૂર્વ પુણ્યોદય પ્રાપ્ત વર્તમાન સુખ સાધન રૂપ વિષયાદિ સુખોમાં મંદ ઉદ્યમી શા માટે રહેવું. ? કારણ વર્તમાનમાં મંદ ઉદ્યમી રહીને પણ ધર્મ પ્રયત્ન કરીને ભાવીમાં પણ આજ સુખ સામગ્રી મેળવવી છે ને ? શંકાકારના હૃદયમાં હજુ વિષય સુખ સામગ્રી રમી રહી છે, અને ઉપરોક્ત ઉપદેશ પણ જાણે એજ સુખ પ્રાપ્તિને અર્થે અપાય છે. એમ સમજે છે વિષયાદિ તુચ્છ ભાવોનું વિરેચન કરાવનારાં એવાં નિર્ગંથ વચનામૃતોને આશય સમજ્યા વિના ભાવિમાં એજ સુખની સાધના અર્થે યોજે છે. એવા તુચ્છ વિષયાશક્ત પણ ભવ્ય આત્માને ભગવાન આચાર્ય નીચેના કાવ્યથી સંબોધે છે કે—

कःस्वादो विषयेष्वसौकटुविषः प्रख्येष्वलं दुःखिना
यानन्वेष्टुमिवत्वया शुचिकृतं येनाभिमानामृतम्
आज्ञातं करणैर्मनः प्रणिधिभीः पितज्वराविष्टवत्
कष्टं रागरसैः सुधीस्त्वमपि सन्व्यत्यासितास्वादनः ३८

હે ભવ્ય ? વિષ તુલ્ય અને કડવા એવા બિષયોમાં તને શું સ્વાદ

ભરાઇ રહ્યો છે ? કે જેથી તેનીજ તૃષ્ણા રૂપ અતિ દુઃખને અનુંભવતો એ વિષયોને ઢુંઢવામાં તારૂ અતિ મહાન નિજપદ રૂપ અમૃત મલીન કરે છે. ? અને મનની સેવીકા જે ઇંદ્રિયો તેનો આજ્ઞાકિંત સેવક થઇ તું એજ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે ? પીત્તજ્વર વાળા જીષને જેમ વસ્તુસ્વાદ વિપરીત ભાસે તેમ વિષયાશક્તપણાને લઇને રાગ રસથી તું વિપરીત સ્વાદુ બન્યો છે.

વિષ સમાન એ વિષયોમાં હે ભાઇ ? શું સ્વાદ છે ? નથી જ. પરંતુ તને તેમાં સ્વાદ ભાસે છે. અને તેને મનોજ્ઞ જાણીને તીવ્ર વિષયાભિલાષથી મહા દુઃખી થઇ તેને ઢુંઢવામાં તારૂ પરમ મહત્ત્વ રૂપ અમૃત તું મલીન કરે છે. વિષયાભિલાષીની મહત્તા સર્વથા નષ્ટ થાય છે. આગળ હવે કહે છે કે–હજુ સુધી કોઇ પણુ વસ્તુથી જેનું ચિત્ત નિવૃત્ત થયું નથી એવા તારી આગળ આ જગતમાંની કોઈ પણ વસ્તુ બચવા પામી હોય તો તે માત્ર ભક્ષણની અસમર્થતાને લઇનેજ. વાસ્તવમાં તો તું સર્વ ભક્ષીજ છે.—

अनिर्वृत्ते जगत्सर्वं मुखादवशिनष्टियत्
तत्तस्याशक्तितो भोक्तुं त्रितनोर्भानु सोमवत् ३९

હે અસંતોષી આત્મા ? સર્વ જગતની માયાને અંગીકાર કરવાની અભિલાષા રૂપ પરિણામથી તો તેં આ જગતમાં કંઇ પણ છોડયું નથી. તારાથી જે કંઇ બચવા પામ્યું હોય તે તો તારી ભોગ કરવાની અશક્તિથીજ. જેમ રાહુથી ગળાતાં ચંદ્ર સુર્ય જો બચવા પામ્યાં હોય તો તે માત્ર રાહુની અશક્તિથી જ.

સર્વ જગતની વિભુતિ અને ત્રણે લોકની વિષય સામગ્રી આ એકજ જીવને પ્રાપ્ત થઇ જાય તોપણ આ જીવ એટલો વિષયાશક્ત અને તૃષ્ણાતુર છે કે–તેની અનાદિ તૃષ્ણા કેમે કરી મટે નહિ. પરંતુ જે કાંઇ તેના ભોગથી બચવા પામે છે તે માત્ર ભોગવવાની અસમર્થતાથી જ બચે છે.

દૈવ યોગથી જેના ચિત્તમાં આત્મ કરૂણા જાગ્રત થઇ છે, મોક્ષ લક્ષ્મિની અભિલાષાથી જે હિંસા માત્રની નિવૃત્તિ ઇચ્છે છે, તેણે બાળ અવસ્થામાંજ એ પરિગ્રહાદિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

साम्राज्यं कथमप्यवाप्यसुचिरात् संसारसारं पुनः
स्तत्त्यक्त्वैव यदि क्षितीश्वरवराः प्राप्ताः श्रियंशाश्वतीम्
त्वं प्रागेव परिग्रहान्परिहर त्याज्यान् गृहीत्वापिते
माभूर्भौतिक मोदकव्यतिकरं सपाद्य हास्यास्पदम् ४०

હે ભવ્ય ? પુર્વે મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓ થઇ ગયા તેમાં કોઇ કોઇ તો વિશિષ્ટ પુણ્યોદયથી સંસારમાં સાર રૂપ મનાતા એવા ચક્રવર્તીપદાદિ રાજ્ય સંપદાને ચીરંકાળ ભોગવીને પણ તેને છોડયા પછી જ શાશ્વત નિર્વાણ પદ રૂપ પરમ વિભુતિને પામ્યા. તેથી નિશ્ચીત છે કે-નિર્વાણનું મુખ્ય કારણ આરંભ પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ એજ છે. હે ભાઇ ? તો તું પ્રથમથી જ એ આરંભ પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ કરી કુમાર અવસ્થામાંજ એ નિરારંભી અને નિરાકુળ પ્રવજ્યાને ગ્રહણ કર. કારણ બાળ બ્રહ્મચર્ય સમાન બીજુ સુખ નથી. અને પરિગ્રહાદિ કેવળ તજવા યોગ્યજ છે. તો તું પ્રથમથીજ નિર્વાણને પ્રતિબંધક એવા એ રાજ્ય કે ગૃહ વ્યવહારાદિ પરિગ્રહને ગ્રહણ કરે નહિ, એના જેવું બીજુ ઉત્કૃષ્ટ કર્યું ? કોઇ નહિ. તારી એમ પણ ભાવના હોય કે આ પરિગ્રહાદિને પ્રથમ ગ્રહણ કરી ભોગવી પછી હું ત્યજીશ. પણ તારી એ કલ્પના "વેષધારીના લાડુ" વાળી કહાવત જેવી હાંસી પાત્ર છે.

એક વેષધારી ભિક્ષુક ભિક્ષા માટે ભમતો હતો, તેના પાત્રમાં કોઇએ લાડુ નાખ્યો, તે લઇને તે જતો હતો. માર્ગમાં તેનો પગ લપસવાથી પેલા પાત્રમાંનો લાડુ કોઈ મલીન જગા ઉપર જઇ પડયો, ત્યારે તેણે તે લાડુ ઉપાડી પોતાના પાત્રમાં નાખ્યો. ત્યાં કોઇ અન્ય પુરૂષે કહ્યું કે-આવા મલીન સ્થળે પડેલો લાડુ તેં પાત્રમાં પાછો નાખ્યો એ બહુ ખોટું કર્યું. કેમ કે તારે તે લેવા યોગ્ય રહ્યો નહોતો. પેલો ભિક્ષુક કહેવા લાગ્યો કે-ચુપ રહે, હું આ લાડુ ખાવાનો નથી, પણ મારા આશ્રમમાં જઈ ત્યાં ધોઇ સ્વચ્છ કરી પછી તેને નાખી દઇશ. ત્યાં ઉભેલા બીજા મનુષ્યોને તેનું આ કથન સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું. અને કહેવા લાગ્યા કે-ભલા માણસ ? તારે ખાવો નથી, અને ધોઇને નાખી દેવો છે, તો પછી એવો મલીન જગા પર પડીને બગડી ગયેલો લાડુ પાત્રમાં નાખ્યોજ કેમ ? ત્યાંજ પડયો રહેવા દેવો હતો ને ? તેમ તું પણ એમ કહે છે કે-હું આ પરિગ્રહાદિ સંપદા ભોગવીને પછી ત્યજી દઇશ, પણ તારી એ કલ્પના "મલીન જગાપર પડેલા લાડુને ધોઇને સ્વચ્છ કરી નાખી દેવા જેવી હાંસી પાત્ર છે. આ પરિગ્રહાદિ તારે અંગીકાર કરવા યોગ્યજ નથી. ભાઈ ? જો તેનો તારે નિજ સ્વાધીન સુખને અર્થે અંતે ત્યાગજ કરવો છે, તો પછી તેને ગ્રહણજ શા અર્થે કરે છે ? વળી જેમ કોઈ પુરૂષ કીચડ લાગ્યા પછી ન્હાઇ ધોઈ સ્વચ્છ થયો-પણ જે પહેલેથીજ સાવધનતા પુર્વક કીચડ લાગવા દે નહિ તેને ધન્ય છે. મલીન કીચડ લગાવી પછી તેને ધોઇ સ્વચ્છ કરવાની કલ્પના કેવળ હાંસી પાત્ર છે.

નિર્વાણુ વિભુતિના સાધક મુખ્યપણે નિર્ગંથ મુનિ છે. કારણ ગૃહાવાસમાં નિર્વાણુ સાધન બનવું પ્રાયે અસંભવિત છે. એમ સુત્રકાર કહે છે.

सर्वं धर्ममयं क्वचित् क्वचिदपि प्रायेण पापात्मकम्
क्वाप्येतदूद्वयवत् करोति चरितं प्रज्ञाधनानामपि
तस्मादेष तदन्धरज्जुवलनं स्नानं गजस्याथवा
मत्तोन्मत्त विचेष्टितं नहि हितो गेहाश्रमः सर्वथा ४१

ગૃહાશ્રમી જીવન–વાસ્તવ્ય અને પૂર્ણ નિરાકુલતા જન્ય સ્વાધીન સુખ દાતા કોઇ જીવને થતું નથી. જેમ ઉન્મત્ત મનુષ્ય અનેક ચેષ્ટા કરે છે. તેમ બુદ્ધિમાન ગ્રહસ્થ પણ અનેક વિવિધ ચારિત્ર રૂપ ઉન્મત્ત ચેષ્ટા કરે છે. કોઇ વેળા તે સામાઇક, પ્રોષધ, અને ઉપવાસાદિ ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરી કેવળ ધર્મરૂપ બને છે, તો કોઇ વેળા સ્રી સેવનાદિ પાપ પ્રવૃત્તિ કરી પાપરૂપ બને છે. વળી કોઇ વેળા પુજા, પ્રભાવના, ચૈત્ય, ચૈત્યાલય બનાવવા આદિ પુણ્ય પાપરૂપ મીશ્ર પરિણામ કરે છે. અને એવી ચીત્ર વિચીત્ર પ્રવૃત્તિથી એ ગૃહાશ્રમ " આંધળુ વણે અને વાછડુ ચાવે " વાળી કહાવત જેવો અથવા ગજસ્નાનવત્ મુર્ખ મનુષ્યની ચેષ્ટા જેવો છે.

જેમ આંધળો મનુષ્ય દોરડુ વણે, ત્યારે વાછરડુ ચાવતુ ચાવતુ પાછળ ઉખેળતુ જાય–અથવા મત્ત હાથી સુંદર જળાશયમાં સ્નાન કરી બહાર આવી પાછો સુંઢમાં ધૂળ ભરી પોતાના અંગ ઉપર નાખી મલીન થાય, તેમ ગ્રહસ્થાશ્રમપણામાં થતી ધર્મ પ્રવૃત્તિના સાધનમાં પણ જાણવું. ઘડીમાં ધર્મ ક્રિયારૂપ, ઘડીમાં અધર્મ ક્રિયારૂપ, અને ઘડીમાં ધર્માધર્મરૂપ મીશ્ર ક્રિયારૂપ તે પ્રવર્તે છે. એવો ચીત્ર વિચીત્ર ઉન્મત્ત ચેષ્ટા વાળો ગ્રહાશ્રમ વાસ્તવ્ય કલ્યાણ દાતા થાય નહિ. અને તેથીજ તે તજવા યોગ્ય છે, પરંતુ જે આશ્રમ જીવને શાશ્વત સંપદાનો સાધક થાય તેજ આશ્રમ મુખ્યપણે ઉપકારી છે. ગ્રહાશ્રમ શિવ સંપદારૂપ શાશ્વત્ દશાનો સાધક નહિ પણ બાધક છે. તેથી તેમ એમાં જીવનું ખરેખરૂં આત્મહિત નથી, તેથી તથા અસિ મસિ કૃશિ અને વાણિજ્યાદિ ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કેવળ દુઃખનીજ સાધક છે, તેથી સમ્યક્ ઔદાસીન્ય પરિણામ રૂપ અને કેવળ નિરાકુળતા જન્ય સ્વાધીન સુખના અભિલાષી મુમુક્ષુઓ તે છોડવા યોગ્ય છે.

એ ગૃહાશ્રમ કોઈ રીતે સુખનો સાધક નથી, એ વાત સુત્રકાર નીચેના સુત્રથી વિશેષ દૃઢ કરે છે.

कृष्ट्वोप्त्वा नृपतिन्निषेव्य बहुशोभ्रान्त्वावनेम्भोनिधौ
किं क्लिष्नासिसुखार्थमत्र सुचिरं हा-कष्टमज्ञानतः
तैलं त्वं सिकतासुयंन्मृगयसे वांच्छेर्विषा जीवितुं
नत्वाशाग्रहनिग्रहात्तव सुखं न ज्ञातमेतत्त्वया ४२

હે જીવ? તું આ ગ્રહસ્થાશ્રમમાં સુખના અર્થે વ્યર્થ ક્લેષ કેમ કરે છે? એમાં કિંચીત્ સુખ નથી. ખેતરમાં હળ જોડી ખેડ કરી તું બીજ વાવે છે, ખડગાદિ તીક્ષણ શસ્ત્ર ધારણ કરી તું રાજા મહારાજાઓને સેવે છે, લેખન વૃત્તિ કરી તું શેઠ શાહુકાર આદિની સેવા કરે છે, અને વાણિજ્ય વૃત્તિથી તું વન સમુદ્રાદિ અગમ્ય સ્થાનોમાં પણ ભટકે છે, અને એ બધુ શા અર્થે? માત્ર એક સુખને અર્થે. ભાઇ? તારી આ બધી પ્રવૃત્તિ મને તો રેતીમાં તેલ શોધવા જેવી અથવા વિષ પ્રાશન કરી જીવન વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા જેવી વિચીત્ર અને ઉન્મત્ત લાગે છે. ભાઈ? આશા રૂપ ગ્રહ (ભુત) નો નિગ્રહ કરવામાંજ સુખ છે. તૃષ્ણાથી કોઈ કાળ કે કોઈ ક્ષેત્રમાં સુખ નથી. એ ટુંકુ પણ મહદ્ સુત્ર શું તને નથી સમજાતું? કે આ વ્યર્થ પરિશ્રમ તું કરી રહ્યો છે.

અસિ, મસિ, કૃષિ અને વાણિજ્યાદિ સર્વ ઉપાય કેવળ દુઃખ દાઈજ છે, એમાં જરાયે સુખ નથી, ખેતીનો મહાન ખેદ તો પ્રગટ જ છે, નિરંતર ક્લેષ, કુગ્રામ વાસ, આચાર હીણપણું, માનભંગ, અને સ્વચક્ર પરચક્રાદિ સાત પ્રકારના ભય સદા ચિત્તમાં રમ્યા કરે છે, આજીવિકાના નિમીત્તે ખડગાદિ શસ્ત્ર ધારણ કરી રાજા આદિની સેવા કરે છે, એ પણ મહા કષ્ટ રૂપ છે. તેમ કોઇ વેળા અલક્ષ્ય માનવ જીવનને પણ હોમવું પડે છે. વ્યાપારી વ્યાપાર અર્થે જહાજ આદિમાં બેસી સમુદ્રાદિ વિષય માર્ગે અન્ય દેશમાં જાય છે. સ્ત્રિ પુત્ર મિત્ર બંધુ આદિ સ્વજનોનો ત્યાગ કરી દેશ દેશાંતર એકાકી રવડે છે. કોઈ વખત જહાજ આદિ વાહન નાશ પામતાં પ્રાણ પણ ગુમાવે છે. અથવા મહા ગંભીર નિર્જન વનમાં ભટકવાનું બની આવે છે. અનેક પ્રકારે ધનાદિની હાનિ વૃદ્ધિથી ચીત્ત પણ નિરંતર વ્યાકુલ રહે છે. એમ વાણિજ્યના દુઃખનું શું વર્ણન કરીયે. લેખન વૃત્તિ કરનાર સ્વલ્પ પ્રયોજનને અર્થે નિરંતર પરાધીન રહ્યા કરે છે. એ વિગેરે ઉપાયો કરી તેમાં તું સુખી થવાની આશા રાખે છે. એ પ્રગટ રેતમાં તેલ શોધવા જેવી કેવળ વ્યર્થ છે. ભાઈ? રેતીમાં તેલ અથવા વિષ પ્રાશનમાં જીવન વૃદ્ધિ એ ન બનવા યોગ્ય બનાવ કદાચ બની પણ જાય, પરંતુ એ અસિ, મસિ, કૃષિ, અને વાણિજ્યાદિ પ્રવૃત્તિઓથી કોઇ દેશ કે કોઈ કાળમાં સુખની ઉત્પત્તિ નથી જ,

કારણુ એ પ્રવૃત્તિઓના પ્રારંભમાં, મધ્યમાં, અને અંતમાં અતિશય ક્લેષ અને ખેદ સિવાય કશું નથી. એ આશારૂપ કુગ્રહ (ભુત) તને અનાદિ કાળથી લાગ્યો છે. જેથી આજ સુધી તું વાસ્તવ્ય સુખને પામ્યો નથી. વળી એ આશારૂપ ગ્રહના નિગ્રહથીજ સુખ છે એ પરમ સત્ય તેં આજ સુધી જાણ્યું પણુ નથી, અને તેથીજ અતિશય દુઃખરૂપ સંસાર પરિભ્રમણુ તને રહ્યા કર્યું છે.

સુખનો વાસ્તવિક ઉપાય માત્ર જ્ઞાન સહિત સંતોષ છે. ઠામ ઠામ જીનાગમમાં પણુ એ આશાના નિગ્રહનેજ ઉપદેશ્યો છે. પણુ તે વાત યથાર્થ પણે નહિ સમજવાથી જીવ વિપરીત ચેષ્ટા કર્યા કરે છે.

आशाहुताशनग्रस्तवस्त्वर्थी (स्तुच्चैः) वंशजां जनाः
हा किलैति (त्य) सुखच्छायां दुःखधर्म्मापनोद(दि) नः ४२

આશારૂપ અગ્નિનો બળ્યો જીવ સંસારની જે જે વસ્તુઓમાં સુખની જીજ્ઞાસાથી મનને ભટકાવે છે, તે તે વસ્તુઓ વિનાશીક છે, વળી મનની વૃત્તિ પણુ વિનાશીક છે. માત્ર નાશવાન પરિણુતી નાશવાન પદાર્થ-પાછળ ભટકે છે, એમાં કયું સુખ ? સુખને અર્થે ભોગ સેવન રૂપ ઉપાય કેવળ વ્યર્થ છે. હાય ! હાય ! આ મહામોહ મુઢ જીવ કેવળ દુઃખના જ કારણોને સુખ રૂપ પ્રતિત કરી દુઃખને જ આમંત્રે છે. તેની ઉપરોક્ત કલ્પના આતાપની નિવૃત્તિ અર્થે વાંસના વનની છાયામાં બેસવા જેવી વ્યર્થ છે.

વાંસની છાયા જેમ આતાપ દુર કરી શકે નહિ, તેમ સંસારના ભોગ્ય પદાર્થોની વાંચ્છા જીવને સુખી કરી શકે નહિ. પરંતુ વિવેક રહિત અને આશારૂપ ભયંકર અગ્નિનો બળ્યો જીવ સુખના અર્થે કનક-કામીની આદિ નાશવાન પરવસ્તુનો અભિલાષી થઇ રહ્યો છે. આતાપ નિવૃત્તિ અર્થે વાંસના વનમાં બેઠેલા તે મનુષ્યને વાંસ પરસ્પર ઘસાઇ અગ્નિ સળગી ઉઠે તો વિશ્રાંતિ લેતાં બળીને ભસ્મ થવાનો ભયંકર ભય છે, તેમ વિષયી જીવ વર્તમાનમાં તૃષ્ણારૂપ અગ્નિનો બળ્યો અતિ ખેદખીન્ન છે, પરંતુ આગામી ભવમાં પણુ નર્ક નિગોદાદિ માઠી ગતિને તે પ્રાપ્ત થાય છે. દુઃખનું મૂળ અને સુખનો નાશ કરનારા એ વિષયો જીવને કોઇ પ્રકારે હિતકારક નથી. એ વિષયાદિ પ્રવૃત્તિ વાંસની છાયા સમાન વૃથા છે. ગ્રહણુ કરવા યોગ્ય નથી. કેવળ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

દૈવયોગથી કોઇને તુચ્છ માત્ર એ સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે પણુ સ્થિર નથી—એ વાત દ્રષ્ટાંત પુર્વક શ્રી આચાર્ય કહે છે.

खातेभ्यासजलाशयाजनिशीला प्रारब्धनिर्वाहिणा
भूयोभेदिरसातलावधिततः कृच्छ्रात्सुतुच्छंकिल
क्षारंवार्युदगात्तदप्युपहतंपूतिक्रमिश्रेणिभिः
शुष्कं तच्चपिपासतोऽस्यसहसा कष्टं विधेश्चेष्टितम् ४४

જેમ કોઇ પુરૂષ નિર્મળ જળની અભિલાષાથી ઊંડો કુવો ખોદવા લાગ્યો-ખોદતાં ખોદતાં આગળ શીલા નીકળી, પણ પોતે આરંભેલો આરંભ સિદ્ધ કરવા તે આગળ ને આગળ ખોદવા લાગ્યો, મહા મહેનતે અને ઘણા લાંબા કાળે કંઇક થોડુક માત્ર જળ મળ્યું. તે પણ ખારૂ, દુર્ગંધતા યુક્ત, અને કૃમીયોથી ખદબદતુ નીકળ્યું, વળી તે પણ તુરત સુકાઈ ગયું. કહો હવે તે પુરૂષે ઉદ્યમ કરવામાં શું બાકી રાખ્યું હતું? પણ ઉદયની ચેષ્ટાજ દુઃખદાઇ છે. નિશ્ચયથી આ તૃષાતુર મનુષ્યની તૃષા કોઇ પણ કાળે પુર્ણ થવાની નથી. કારણ ઉદયની ગતિ બળવાન છે.

કોઇ જાણે કે—હુ અનેક ઉપાય અને વિપુલ પ્રયાસ કરી અર્થ સિદ્ધિ કરૂં, પણ પુણ્યોદય વિના હરેક ઉપાય અને પ્રયાસ કરવા છતાં પણ કોઇની વાંચ્છિત અર્થ સિદ્ધિ થઈ છે? નહિજ.

ત્યારે કોઈ કહે કે—"હુ ન્યાય વૃત્તિ પુર્વક અર્થ ઉપાર્જન કરી સંપદાની વૃદ્ધિ કરૂં, અને સુખ ભોગવું" તેને શ્રી ગુરૂ સમજાવે છે કે—

शुद्धैर्धनैर्विवर्द्धंते, सतामपि न संपदः
नहि स्वच्छाम्बुभिःपूर्णा, कदाचिदपि सिंधवः ४५

હે પ્રાણી? ન્યાય પુર્વક ઉપાર્જન કરેલા ધનથી ઉત્તમ પુરૂષોની પણ સુખ સંપદા વૃદ્ધિ પામતી નથી. જેમ નિર્મળ જળ વડે સમુદ્ર કોઇ કાળે પણ પુર્ણતાને પામતો નથી.

અયોગ્ય આચરણ તો સર્વથા તાજ્ય છે. પરંતુ યોગ્ય આચરણ પુર્વક ઉત્પન્ન કરેલા ધનાદિથી પણ વાસ્તવિક સુખ સંપદાની વૃદ્ધિ થતી નથી, જેમ નિર્મળ જળ વડે પણ સમુદ્ર પુર્ણ થતો નથી. તેથી હે ભવ્ય? ન્યાયોપાર્જીત ધનાદિની તૃષ્ણા તજીને તું સર્વથા નિષ્પરીગ્રહી થા.

કોઇ કહેશે કે—જે કંઈ સંપદાની વૃદ્ધિ થવાની હશે તે થશે, પરંતુ આ ગ્રહસ્થાશ્રમપણું-ધર્મ, સુખ, જ્ઞાન અને સુગતિનું સાધન તો છે? એવા ભ્રાંતિગત આત્માને શ્રી સદ્દગુરૂ સંબોધે છે કે—

सधर्मो यत्र ना धर्म्म स्तत्सुखं यत्र ना सुखम्
तज्ज्ञानं यत्र ना ज्ञानं सागतिर्यत्र ना गतिः ४६

ધર્મ તો એજ છે કે—જ્યાં અધર્મનો લેશ નથી, સુખ તો એજ છે કે—જ્યાં દુઃખનો અંશ નથી, જ્ઞાન તો એજ કહી શકાય કે જેમાં અજ્ઞાનની કણીકા નથી અને વાસ્તવ્ય ગતિ તો એજ છે કે—જ્યાંથી ફરી આગતિ (આવાગમન) નથી.

જ્યાં લેશ માત્ર પણ હિંસાદિ પાપ છે, ત્યાં ધર્મ નથી. જ્યાં ચિત્ર વિચીત્ર સંક્લેષ પરિણામ વર્તે છે ત્યાં સુખ કયાંથી? જ્યાં સંદેહાદિ રૂપ અજ્ઞાન વર્તે છે, ત્યાં જ્ઞાન નથી. અને જ્યાંથી વારે વારે આવવું જવું થયા કરે તે ગતિ જ નથી.

"પ્રભુ? તમે પ્રરૂપણ કર્યાં એવાં અવિનાશિક સુખાદિ તો કષ્ટ સાધ્ય જણાય છે. અને અમે માનેલાં ધનાદિ સુખોનું ઉપાર્જન તો સુખ સાધ્ય અમને લાગે છે. તો તે ધનાદિ ઉપન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ અમે કરીએ એમાં હાનિ શું?" દયાળુ શ્રી ગુરૂ સંબોધન કરે છે કે—

वार्तादिभि र्विषय लोल विचार शुन्यः
क्लिश्नासि यन्मुहुरिहार्थपरिग्रहार्थम्
तच्चेष्टितं यदि सकृत्परलोक बुध्ध्या
न प्राप्यते ननु पुनर्जननादि दुःखम् ४७

હે-વિષયના લાલચુ? તું અવિચાર પૂર્વક અસિ, મસિ, કૃષિ, અને વાણિજ્યાદિ ઉદ્યમ કરી આ લોકમાં ધન પ્રાપ્ત કરવા અર્થે વારંવાર ક્લેષ કર્યા કરે છે, તેવોજ પ્રયત્ન અગર તું એકવાર સમ્યક્ પ્રકારે પરલોકને અર્થે કરે તો આ જન્મમરણનું અનાદિ ભયંકર દુઃખ ફરી ફરી ના પામે. ભાઈ? આ કથન ઉપર વિશ્વાસ લાવી તું ધનાદિ વિનાશી સંપદા પ્રાપ્ત કરવાનું ભયંકર દુઃખ છોડી એક વાર વાસ્તવ્ય ધર્મ સાધન સાધ્ય કરવાનું પ્રયત્ન કર!

પરલોકના ઉપાયમાં દ્રઢતા ઉત્પન્ન કરવા શ્રી આચાર્ય મહારાજ પ્રથમ શિષ્યને બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યેનો રાગદ્વેષ છોડવાની શિક્ષા દે છે.

संकल्प्येदमनिष्टमिष्टमिदमित्यज्ञातयाथात्मको
बाह्ये वस्तुनि किं वृथैव गमयस्यासज्य कालं मुहुः?

अंतःशांतिमुपैहि यावदद्यप्रासान्तक प्रस्फुरज्
ज्वालाभिपणजाठरानलमुखे भस्मीभवेन्नो भवान् ४८

હે જીવ? તું વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ જાણતો નથી. બાહ્ય વસ્તુઓમાં આ મને ઇષ્ટ છે, અને આ મને અનિષ્ટ છે, એવી વારંવાર મિથ્યા કલ્પના કરી તેની આશક્તિમાં ને આશક્તિમાં વ્યર્થ કાળ કેમ ગુમાવે છે? ભાઇ? દેદીપ્યમાન જ્વાળા યુક્ત ભયંકર નિર્દયી કાળના પ્રચંડ ઉદરાગ્નિમાં જ્યાં સુધી તું ભસ્મ થયો નથી, તે પહેલાં જ એ અનાદિ દુઃખના કારણ રૂપ રાગદ્વેષને છોડી પરમ શાંત દશાને પ્રાપ્ત થા! નહિ તો એ કાળ તો અનિવાર્ય જ છે.

જે મનુષ્ય વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ નથી જાણતો, તેજ ધન, કુટુંબ અને રાજ્યાદિ બાહ્ય વસ્તુને ભલી જાણી તે ઉપર રાગ કરે છે. તથા દુઃખ, દારિદ્ર અને રોગાદિને બુરા જાણી તે ઉપર દ્વેષ કરે છે. એમ સદોદીત પર વસ્તુને ઇષ્ટાનીષ્ટ કલ્પી તેમાં આશક્ત થઇ વૃથા કાળ ગુમાવે છે. અહો ભવ્યો? પરમ દુઃખના હેતુભૂત અને સાક્ષાત દુઃખ સ્વરૂપ એવી એ પરવસ્તુ પ્રત્યેની ઇષ્ટાનીષ્ટ કલ્પના તમે છોડો! બાહ્ય વસ્તુઓમાં માત્ર ઇષ્ટ અનીષ્ટ-પણાની ભાવના ભાવી નિરર્થક કાલ કેમ ગુમાવો છો? ખરેખર એ ઇષ્ટ અનિષ્ટ કલ્પના પણ માત્ર સ્વમતિ કલ્પીત અને મીથ્યા છે.

આશા રૂપ વેગવતી નદી વહેવડાવતી વહેડાવતી તને ભવ રૂપ અપાર અને અથાહ સમુદ્રમાં લઇ જઇ પટકશે. તો તેમાંથી તરી બહાર નીકળવાનો તું પહેલેથી જ કંઇક ઉપાય કર!

आयातोस्यातिदूरमंङ्ग परवानाशासरित्पेरितः
किं नावैपि ननु त्वमेव नितरामेनां तरीतुं क्षमः
स्वातंत्र्यं व्रजयासि तीरमचिरान्नोचेद् दुरन्तान्तक—
ग्राहव्यात्तगभीरवक्त्रविषमे मध्ये भवाब्धेर्भवेः

હે મિત્ર? તું પર વસ્તુની અભિલાષા રૂપ અતિ વેગવાન નદીનો પ્રેરાયો અનાદિ કાળથી અનેક જન્મ ધરતો ધરતો અતિ દુરથી અહિં સુધી આવ્યો છે. એ શું તું નથી જાણતો? જો આશા રૂપ મહાનદી એટલી અથાહ, ગંભીર અને વેગવાન છે કે—તે અન્ય કોઇ પણ ઉપાયથી દુર્લઘ્ય છે. માત્ર એક આત્મબોધવડેજ તું તેને તરી શકે એમ છે. તો હવે સ્વા-

ધીનતાને ગ્રહણ કરી તું એ મહા ગંભીર આશા રૂપ વિસ્તીર્ણ નદીના કિનારાને પ્રાપ્ત થઈ જા. શીઘ્ર પ્રાપ્ત થઈ જા. નહિ તો એ આશા રૂપ નદીનો વેગ એટલો બધો છે કે તે તને બેહોશ કરી ભયંકર અને અસહ્ય ભવ સમુદ્રની મધ્યમાં ખેંચી જશે. કેવો છે એ ભવ સમુદ્ર ? જેમાં કાળ રૂપ ભયંકર ગ્રાહ (મચ્છ) પોતાનું વિસ્તીર્ણ મુખ ફાડી ત્રણે લોક ગ્રાસ કરી જાય, એવી રીતે બેઠો છે, છતાં આજ સુધી તું અનાયાસે બચવા પામ્યો છે. તો હવે શીઘ્ર ચેત ! ચેત ! એ ભોગ તૃષ્ણા રૂપ વિષમ અને દુર્લંધ્ય આશા રૂપ નદીના કિનારાને જલદી પાર પામી જા.

વિષય વાંચ્છાથી વ્યાકુલ થએલો એવો જીવ માત્ર અયોગ્યને જ ભોગવી રહ્યો છે. એ પરમ સત્ય શ્રી ગુરૂ દ્રઢ કરે છે—

आस्वाद्याद्य यदुज्झिकतं विषयिभिर्व्यावृत्त कौतुहलै
स्तद्भूयोप्यविकुत्सयन्नभिलषत्य(स्य)प्राप्तिपूर्वं यथा
जन्तो किं तव शान्तिरस्ति न भवान्यावदुराशामिमा
मंहःसंहतिवीरवैरिपृतनाश्रीवैजयन्तींहरेत् ५०

આ સંસારમાં વિષયાંધ જીવોએ કૌતુહલ પુર્વક ભોગવી ભોગવીને છોડેલા પદાર્થોને મોહમુઢ જીવ ફરી ફરી ઇચ્છે છે. તું એ પર વસ્તુ રૂપ ભોગાદિમાં એટલો તીવ્ર રાગી થયો છે કે–તેને તું વારંવાર આશ્ચર્ય યુક્ત અને મહત્વપુર્ણ દ્રષ્ટિએ જોઇ રહ્યો છે. કે જાણે આ ક્ષણ પહેલાં એ ભોગાદિ પદાર્થો પુર્વે મેં ક્યારેય દીઠા નથી, કે અનુંભવ્યા નથી. પણ ભાઈ ? એ ભોગાદિ પદાર્થો તેં પૂર્વે અનંત વાર ભોગવ્યા છે. અરે તેં એકલાએજ નહિ પણ અનંત જીવોએ અનંત વાર તારાજ વર્તમાન અભિલાષીત ભોગાદિક પદાર્થો ભોગવ્યા છે, અને છોડયા છે. પણ ભાઇ ! તેની તને કાંઇપણ સુધ રહી નથી, તેથી જ એ તારી તથા બીજા અનંત જીવોની અનંતવાર છોડેલી ઉચ્છીષ્ટ (એઠ) ને તું વારંવાર ફરી ફરી આદરયુક્ત ભાવે અને આશ્ચર્ય યુક્તપણે ગ્રહણ કર્યા કરે છે. એ વિષયાદિથી આજ સુધીમાં તને કે બીજા કોઇને કોઈ કાળે કે કોઇ ક્ષેત્રે જરાય વાસ્તવિક શાંતિ થઈ છે ? કે દીઠી છે ? ના. ભાઈ ! ત્રણે લોક ઉપર જેણે અપુર્વ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, એવી એ મહા નીચ આશા અપરાધણ રૂપ પ્રબલ વૈરીની સેનાને તું જ્યાં સુધી સમ્યક્-પ્રકારે નહિ હણે ત્યાં સુધી તને જરાય શાંતિ થવાની નથી. શાંતિનું મૂળ આશાનો પરિત્યાગ જ છે. ભાઇ ? તારી અને અન્ય અનેકની ઉચ્છીષ્ટને હેતે હેતે સેવતાં તને ઘૃણા પણ આવતી નથી ? એ જગતની અને તારી પણ અનંતવારની એંઠ તેને સેવવી તને ઉચીત નથી.

આશા રૂપ પિશાચના પાસમાં સપડાએલો એવો તું શું શું કરી રહ્યો છે?

भूक्त्वा भाविभवांश्च भोगीविषमान् भोगान् वुभुक्षुर्भृशं
संभृत्वापि समस्तभीतिकरुणःसर्वेज्जिघांसुर्मुधा
यद्यत्साधु विगर्हितं हतमति स्तस्यैव धिग्कामुकः
कामक्रोधमहाग्रहाहितमनाः किं किं न कुर्याज्जनः ५१

કાળાનાગ જેવા, પ્રાણનાશ કરવાવાળા એવા એ ભોગની તીવ્ર અભિલાષાથી ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન ભવોને નષ્ટ ભ્રષ્ટ કરી તું અખંડિત મૃત્યુથી અનંતવાર મર્યો અને આત્માના સર્વસ્વાધિન સુખનો નાશ કર્યો, મને તો લાગે છે કે-તું અવિવેકી, પરલોક ભયથી રહિત, નિર્દય અને કઠોર પરિણામી છે. કારણ મહાપુરૂષોથી નિંદિત વસ્તુનોજ તું અભિલાષી થયો છે. ધિક્કાર છે એ કામી પુરૂષોને કે-જેનું અંતઃકરણ નિરન્તર કામ, ક્રોધરૂપ મહાગ્રાહ (નાકુ-પિશાચ) ને વશ રહ્યા કરે છે. એવો પ્રાણી આ જગતમાં શું શું નથી કરતો? સર્વ કુકર્મ કરે છે.

તીક્ષણ વિષથી ભરેલા એવા ભોગની તીવ્ર અભિલાષાથી તેં કેવળ દુર્ગતિનોજ બંધ કર્યો, પણ પરલોકનો ભય જરાય ના ધર્યો. અન્ય જીવોની કિંચિત પણ દયા ના કરતાં માત્ર ભોગની અભિલાષામાં તણાઈ નિરર્થક સર્વ સુખોનો ઘાત કર્યો, ધિક્કાર છે તારી આવી ભૃષ્ટ બુદ્ધિને કે જગતની જે વસ્તુઓ સાધુ પુરૂષોએ અભોગ્ય અને નિંદનીય પ્રરૂપી તેનોજ તું દુરાગ્રહતા પુર્વક અભિલાષી થઇ રહ્યો છે. કામ ક્રોધ રૂપ ભયંકર ગ્રાહના વશિભુત થઇ તેં શા શા અનર્થ નથી કર્યા? જીવહિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ, અતિ આરંભ અને ધનાદિની તીવ્ર તૃષ્ણા આદિ અનેક અકાર્યો કર્યા. અનર્થનું મૂળ અને સર્વ દુઃખના હેતુ રૂપ માત્ર એ વિષયાભિલાષજ છે. તેને હવે તો તું છોડ !!

જગત અને જગતની સર્વ વસ્તુઓને ક્ષણભંગુર જે દેખતો નથી તેનેજ એ ભોગાદિમાં વાંચ્છા રહ્યા કરે છે.

श्वोयस्याऽजनि यः स एव दिवसो ह्यस्तस्य संपद्यते
स्थैर्य्यं नाम न कस्यचिज्जगदिदं कालानिलोन्मूलितम्
भ्रातर्भ्रान्तिमपास्य पस्यसितरां प्रत्यक्षमक्ष्णोर्न किं
येनात्रैव मुहुर्मुहुर्वहुतरं वध्धस्पृहो भ्राम्यसि. ५२

હે ભાઇ ? તારી નજર સામે તું શું નથી જોતો કે આ જગત કાળરૂપ પ્રચંડ પવનથી નિર્મૂળ થઈ રહ્યું છે! ભ્રાંતિને છોડ! જગતમાં કોઇની નામ માત્રની પણ સ્થિરતા નથી. જે દિવસની મંગળમય પ્રભાત જણાય છે, તેજ દિવસ અસ્તપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ભાઈ? આ જગતનો સ્વભાવજ ક્ષણભંગુર છે. પહાડ જેવા વિસ્તીર્ણ જણાતાં રૂપોનો ઘડી પછી અવશેષ (ચીન્હ) પણ જણાતો નથી. કોણ જાણે શા કારણથી તું એ ઇંદ્ર-જાળવત્ જગતના ઇષ્ટ પદાર્થોમાં આશા બાંધી બાંધી ભમ્યા કરે છે?

આ આખુ જગત કાળરૂપ પ્રચંડ પવનથી ચંચળતાને પામી રહ્યું છે, એ સત્ય વાતને બાલ વૃદ્ધ આદિ સર્વ જાણે છે. પણ કોણ જાણે તને એ કેમ દેખાતું નથી ? એ અસાર અને અનિત્ય સંસાર વિષે આશક્ત થઇ આશા ધારી ધારીને તું કેમ ભટકયા કરે છે? ઘડીભર ભ્રાંતિને છોડી વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને કેમ જોઇ શકતો નથી? ભાઇ? નશ્વર વસ્તુની વળી શી વાંચ્છા! એ જગતના સ્વરૂપની ક્ષણભંગુરતા નહિ સમજવાથીજ આ ચતુર્ગતિ રૂપ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુ:ખ તેં ભોગવ્યાં છે.

संसारे नरकादिषु स्मृति पथेप्युद्वेगकारीण्यलं
दुःखानि प्रति सेवितानि भवता तान्येवमेवासताम्
तत्तावत्स्मरसि स्मरास्मित शिता पाङ्गैरनङ्गायुधैः
वामानां हिम दग्ध मुग्ध तरुवत् यत् प्राप्तवान्निर्धनः ५३

હે જીવ! નર્કાદિ કુયોનીયોમાં તેં જે દુઃખ સહ્યાં તેના અનુભવની વાત તો દુર રહી, પરંતુ એ દુઃખોનું સ્મરણ માત્ર પણ મહા વ્યાકૂળતા ઉપજાવે છે. આ માનવ ભવમાં નિર્ધન છતાં પણ તું નાના પ્રકારના ભોગનો અભિલાષી થયો થકો કામથી પુર્ણ જે સ્ત્રી તેના મંદ મંદ હાસ્ય, તિક્ષણ કટાક્ષ, અને કામના તીવ્ર બાણથી વિંધાયો છતો બરફથી બળી ગયેલા વૃક્ષ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયો છે. એજ મહા દુઃખને તો તું વિચાર?

હે જીવ? અવિવેક પણાને લઇને આ જગતની ક્ષણભંગુર માયાથી અનુરાગ કરી વારંવાર સંસાર વિષે નરક નિગોદાદિ અનેક દુઃખોનો તુ ભોક્તા થયો છે. એ પ્રચંડ અને ભયંકર દુઃખોના અનુભવની વાત તો દુર રહી, પણ તેનું ચીંતવન માત્ર અત્યંત ક્લેષ ઉપજાવે છે, અતિ અતિ દુર્લભ એવો આ નર ભવ તેમાં પણ તૃષ્ણા વશે જીવ લેશ પણ સુખ પામ્યો નથી. કામના તીક્ષણ બાણોથી વીંધાઈ, મદોન્મત્ત સ્ત્રીઓના કટાક્ષ રૂપ બાણોથી

હણાઈ હણાઇને જાણે હીમથી બળેલા વૃક્ષ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થઇ રહ્યો છે. હવે વિચાર કર ! જગતની સઘળી વાંચ્છાથી નિવૃત્ત થા ! એ જગતના રમ્ય પદાર્થોની વાંચ્છા કેવળ મૃગ તૃષ્ણાવત્ છે. રણુની સુકી રેતીને જોઇ તેને જળ જાણી તૃષાતુર મૃગ તે લેવા ભણી દોડે છે, પણ ત્યાં જઇ જળ નહિ દેખવાથી અતિ ખેદખીન્ન થાય છે, તેમ વિષય કષાયથી પીડીત થઇ તૃષ્ણા વશે કનક કામિની આદિ પર વસ્તુઓમાં આશક્ત થઇ તેમાં સુખ પ્રાપ્તિની મિથ્યા કલ્પના કરી તું અનાદિનો તેનો અભિલાષી થઈ રહ્યો છે, પ્રયત્ન પણ એજ અર્થે યથાશક્તિ આજ સુધી કર્યા કરેલ છે, છતાં તારી એ અભિલાષાની પુર્ણતા હજુ સુધી થઇ હોય એમ જણાતું નથી. અને કોઇ કાળે વિપુલ પ્રયત્ન કર્યે થાય, એમ પણ સંભવીત નથી. તેથીજ તારી એ પર વસ્તુ ભણીની વાંચ્છા વ્યર્થ છે, વિભ્રમ છે. એ પર પદાર્થ કે જેને તું અનાદિ કાળથી આશકત થઇ ઇચ્છી રહ્યો છે, તે સ્વયં દુઃખનાજ કારણ છે. એમ તું સમજ. કોઇને કોઇ ઈચ્છત પદાર્થ ના મળે તો, મળે પણ તે મનવાંચ્છીત ના હોય તો, મળ્યા પછી સ્થિર ના રહે તો, એમ જીવ નિરંતર તૃષ્ણાનો બળ્યો ખેદખીન્ન રહ્યા કરે છે. એ પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયો જીવને દુઃખનાજ હેતુ છે. એક એક ઈંદ્રિય વિષયમાં આશક્ત થઇ તેનું ફરી ફરી સેવન કરવા છતાં પણ જીવ તૃપ્ત થયો નથી. ઉલટો કલેષ અને નાશનેજ પ્રાપ્ત થયો છે. સ્પર્શન ઈંદ્રિયાનુરાગે મુગ્ધ બની કાગળની હાથીણીને સાક્ષાત ખરી હાથીણી માની તેની નીકટ આવતાં ખાડામાં પડી બંધન રૂપ મહાદુઃખને પામ્યો. રસના ઈંદ્રિયાનુરાગે બળ્યો ધીવરની જાળમાં સપડાઇ પ્રાણુનાશને પામ્યો. ઘ્રાણુ ઇંદ્રિયાનુરાગ વિષય વશે કમળના વાસમાં મુગ્ધ બની ભ્રમર તેમાં જઈ બેઠો—પણ તૃપ્તિને ના પામ્યો. સુર્યાસ્ત વેળા કમળ મુદ્રિત (બંધ) થઈ જતાં ગુંગળાઇ અકળાઇ મરણ પામ્યો. નેત્ર ઈંદ્રિયના વિષયમાં આશકત થઇ પતંગ દીપકની શીખાને મનોજ્ઞ જાણી તેમાં ઝંપાપાત કરી મરણને પ્રાપ્ત થયું. કર્ણેંદ્રિય વિષયની ચાહથી મુગ્ધ બની હરિણ મધુર ગીતનું અનુરાગી થઈ બેહોશ બની શિકારીના બાણથી વીંધાઇ પ્રાણનાશને પામ્યું—એમ એક એક ઈંદ્રિય વિષયની આશક્તિમાં અન્ય જીવોની આ દશા થઈ તો જે જીવો પાંચે ઈંદ્રિયોના વિષયમાં બાવળા બની તેને સેવી રહ્યા છે, તેમની શું સ્થિતિ થશે ? મને તો લાગે છે કે—ઉપર કહેલા એક એક ઈંદ્રિય વિષયના અનુરાગી જીવો માત્ર વર્તમાન ભવમાં પ્રાણ નાશને પામ્યા. પણ આ પાંચે ઈંદ્રિય વિષયના બળ્યા જીવો તો ભવો ભવમાં ખચીત ઘોર દુઃખને પામશે. ભાઇ ? તું હવે તો વિષયોની અભિલાષા છોડી સુખના કારણ રૂપ એવા માત્ર વિતરાગ ભાવને અંગીકાર કર, અને એ મહા દુઃખના હેતુભૂત પરવસ્તુની અભિલાષા છોડ ! હજુ પણ સમજીને છોડ !

સંસારમાં અનાદિ કાળથી પરિભ્રમણ કરતાં નીચે કહ્યાં એવાં કુચારિત્રો પોતાનામાં પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં પણ તું વૈરાગ્યને કેમ ન પામ્યો ?

उत्पन्नोस्यातिदोषधातुमलवद्देहोसि कोपादिमान
साधिव्याधिरसीप्रहीणचरितो स्यस्यात्मनोः वंचकः
मृत्यु व्यात्तमुखान्तरोसि जरसा ग्रस्तोसिजन्मिन् वृथा
किंमत्तोस्यसि किं हितारि रहितो किं वासिबद्धस्पृहः ५४

હે જીવે ? આ અપાર અને અથાહ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં તેં અનેક યોનીયો ધારણ કરી, મહાદોષ યુક્ત સપ્ત ધાતુમય મલથી બનેલું એવું તારૂ આ શરીર છે, ક્રોધાદિ કષાય જન્ય માનસિક અને શારીરિક દુઃખોથી તું નીરંતર પીડીત છે. હીનાચર, અભક્ષ ભક્ષણ, અને દુરાચારમાં તું નિમગ્ન થઇ રહ્યો છે. અને એમ કરી કરીને તું તારા આત્માનેજ નીરંતર ઠગી રહ્યો છે. વળી જરાથી ગ્રસ્ત (ગ્રહાએલો) છે. મૃત્યુના મુખ વચ્ચે પડયો છે. છતાં વ્યર્થ ઉન્મત્ત થઇ રહ્યો છે, એજ પરમ આશ્ચર્ય છે. શું તું આત્મ કલ્યાણનો કટ્ટો શત્રુ છે ? અથવા શું અકલ્યાણનેજ વાંચ્છે છે ?

સંસારનું મૂલ કારણ અજ્ઞાન છે, અને તે સંસારી જીવને અનાદિ કાળથી વર્તી રહ્યું છે. તેથી જ આ વર્તમાન દેહમાં આત્મબુદ્ધિ કરી નવાં નવાં શરીર ધારણ કરી રહ્યો છે.

નરકના જીવોનું શરીર મહાદુઃખરૂપ અને અનેક રોગનું ધામ છે. દેવોનું શરીર રોગાદિ દુઃખ રહિત છે, પરંતુ તીવ્ર માનસીક દુઃખોથી તેઓ મહા દુઃખી છે. મનુષ્ય અને તીર્યંચનું શરીર ત્રીદોષ, (વાત, પીત્ત, કફ) અને જ્વરાદિ અસંખ્ય રોગનું નિવાસસ્થાન સપ્ત ધાતુમય મહા અશુચીરૂપ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેમાં પણ મનુષ્ય શરીર તો પ્રાયે મહા દુરાચારી, જીવઘાતી, નિર્દય પરીણામી, અસત્યવાદી, ચોર, પરદારા સેવી, બહુ આરંભી, બહુ પરિગ્રહી, અને પર વિઘ્ન સંતોષી છે. એવા દેહથી હે જીવ ? તું કેમ રતી પામી રહ્યો છે ? ક્રોધાદિ કષાયોથી મહા અવિવેકી બની તું તારૂ તારા હાથેજ અશ્રેય કરી રહ્યો છે. ખરેખર તું આત્મઘાતી છે પોતે પોતાને જ ઠગી અનેક જન્મ મરણ કર્યા, વળી ફરી ફરી એમજ કરવાના ઉદ્યમમાં- પ્રવર્ત્યા કર્યો—શું તને પરલોકનો જરાય ભય નથી ? પ્રત્યક્ષ જરાથી જર્જરીત થઇ મરણ સન્મુખ થઇ રહ્યો છે, છતાં આવી વ્યર્થ ઉન્મત્તતા કેમ ધારી રહ્યો છે ? ભાઇ ? અકલ્યાણમા પ્રવર્તી તું તારોજ વૈરી ના થા. પરમ

પુરૂષનો મંગળમય આત્મ હિતોપદેશ અંતરમાં ધારણ કરી સુખી થા. દેહથી અને બંધના કારણ રૂપ એ રાગાદિથી સ્નેહ ત્યજ. જેમ બને તેમ ઉતાવળથી આત્મકલ્યાણ કરી લે ! અને એજ કર્તવ્ય આ અનુપમ અવસરે તને ઉચીત છે. કારણ અતિ અલભ્ય માનવ દેહે આત્મ હિતમાં પ્રમાદ કરવો તને ન ઘટે.

કેવળ આત્માને અહિતકારક એવા વિષય કષાયમાં અનાદિ કાળથી પ્રવર્તવા છતાં આજ સુધી જરાય પણ વાંચ્છિત અર્થની સિદ્ધી થઇ નથી. પણ એ વિષયાદિનો અનુરાગી થઈ થઇ તું કલેષને જ પામ્યો છે.

उग्रग्रीष्मकठोरधर्मकिरण स्फूर्ज्जद्गभस्तिप्रभैः
संतप्तः सकलेन्द्रियैरयमहो संवृद्ध तृष्णो जनः
अप्राप्याभिमतं विवेकविमुखः पापप्रयासाकुल
स्तोयोपान्तदुरन्तकर्दमगतक्षीणोक्षवत् क्लिश्यते ५५

અહો ! વિવેક શુન્ય મુઢ આત્મા સર્વ ઇંદ્રિય વિષયોથી તપ્તાયમાન થયો એટલો બધો તીવ્ર તૃષાતુર થયો છે કે—મનોવાંચ્છિત વસ્તુ નહિ મળતાં તેજ મેળવવાની કામનામાં અનેક પાપરૂપ ઉપાય કરી કરી અત્યંત વ્યાકુળ થઇ રહ્યો છે. જેમ જળ નજીકના કાદવ કીચ્ચડમાં ફસાયલો વૃદ્ધ બળદ અતિ અતિ દુઃખને પામે છે, તેમ આ વિષય તૃષાતુર જીવની દશા થઈ રહી છે. એ ઇંદ્રિય વિષયો ગ્રીષ્મ રૂતુના પ્રચંડ રશ્મીમાન સુર્યના મધ્યાન્હ સમયના કીરણો કરતાં પણ આત્માને અત્યંત આતાપજનક છે.

ગ્રીષ્મરૂતુના મધ્યાન્હ સમયના પ્રજ્વલીત સુર્યનાં કીરણો અતિશય આતાપકારી અને અસહ્ય તૃષાજન્ય છે, તેમ પ્રજ્વલીત ઇંદ્રિય વિષયોથી જેની તૃષ્ણા તીવ્રપણે વધી રહી છે એવો અવિવેકી મહા મોહ મુઢ પ્રાણી મનોવાંચ્છિત વસ્તુને નહિ પામતાં અત્યંત-અત્યંત વ્યાકુળ થયા કરે છે. જેમ વૃદ્ધ અને વળી દુર્બળ બળદ અતિ તૃષાતુર થયો જળ પ્રાપ્તિને અર્થે સરોવરાદિ જળાશય તીરે ગયો, તે હજુ જળ સુધી તો પહોંચ્યો નથી, તે પહેલાંજ નજીકના કીચ્ચડમાં ફસાઇ જઇ તીવ્ર કલેષને પામ્યો, તેમ વિષયને અર્થે ઉદ્યમ કરવા છતાં પણ ઇચ્છિત વિષયો નહિ મળતાં જીવ માત્ર કલેષને જ સહે છે. ખરેખર એ વિષયોની તૃષ્ણા મહા કલેષકારીણી છે. એ તૃષ્ણાનો અગ્નિ માત્ર એક જ્ઞાનામૃત રૂપ નિર્મળ શિતળ જળથી શાંત થાય છે. અથવા કોઈ તથારૂપ દશાસંપન્ન સત્પુરૂષના ચરણ કમળ આશ્રયથી શાંત થાય છે.

કોઇ કહેશે કે—જેને ઇચ્છિત વિષયોની પ્રાપ્તિ નથી તે તો ક્લેષ અને દુઃખને સહે એ વાત પ્રમાણ, પરંતુ જેને એ પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયોની પુર્ણતા વર્તે છે, એવા જે ઇંદ્ર, ચક્રવર્તી આદિને આપે વર્ણવ્યા એવા ક્લેષાદિની શાંતતા હશે ને? શ્રી ગુરૂ કહે છે કે—

लब्धेन्धनोज्वलत्यग्निः प्रशाम्यति निरन्धनः
ज्वलत्युभयथाप्युच्चै रहो मोहाग्निरुत्कटः ५६

હે ભવ્ય ? ઇંધનના યોગથી અગ્નિ, પ્રજ્વલીત થાય છે, અને ઇંધન વિના આપોઆપ બુઝાઇ જાય છે. પણ અનાદિ મોહાગ્નિ તો એટલો બધો પ્રબળ છે કે-તે પરિગ્રહાદિ ઇંધનની પ્રાપ્તીમાં તૃષ્ણા રૂપ જવાળાથી અતિશય ભભુકે છે, અને તેની અપ્રાપ્તિમાં પ્રાપ્ત કરવાની વ્યાકુળતાથી પ્રજ્વલે છે એમ અતિ પ્રબળ એવો એ મોહાગ્નિ બંને પ્રકારે જીવને બાળે છે. તેથી મોહાગ્નિ જેવો આ જગતમાં બીજો કોઇ ભયંકર અગ્નિ નથી.[1] અશાતાના ઉદયથી જ્યારે ઇચ્છિત પરિગ્રહ જીવને ના મળે ત્યારે તે મહા દુઃખી થાય છે, અને શાતાના ઉદયથી પુણ્યાનુસાર જે કંઇ મળે તે ઓછુ પડે એ બળત્રાથી પણ મહા દુઃખી થાય છે. આમ તૃષ્ણારૂપ અગ્નિનો બળ્યો જીવ બંને સ્થિતિમાં નીરંતર દુઃખનેજ અનુભવે છે, એ તૃષ્ણા ઉત્તરોત્તર પ્રજવલીત થતી સ્વઆત્માને જરાય પણ સંતોષ રૂપ પરમ શાંતિ અનુભવવા દેતી નથી. ઇંધન તો એકજ પ્રકારે દાહક છે, પણ એ તૃષ્ણાનો અગ્નિ ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમાં એમ બંને પ્રકારે તીવ્ર દાહ પેદા કરે છે. વિવેકી જીવ શાંત ભાવ રૂપ નિર્મળ જળથી ઉપશમાવે તોજ એ ઉપશમે છે—શાંત થાય છે. હવે આચાર્ય એ અનાદિ મોહને નીંદ્રાની ઉપમા આપે છે.

किंमर्म्माण्यभिदन्न भीकरतरो दुष्कर्म गर्म्मुद्गणः
किंदुःखज्वलनावलीविलसितैर्नालेढी देहश्चिरम्
किं गर्ज्जद्यमतूर्य्यभैरवरवा न्नाकर्णयन्निर्णयन्
येनायं न जहाति मोह विहितां निंद्रामभद्रांजनः ५७

શું આ જીવના મર્મ સ્થાનને છેદી રહેલો એ પાપ રૂપી મુદગરનો માર ભયંકર નથી ? ખરેખર ભયંકર છે. અથવા પંક્તિબદ્ધ દુઃખ રૂપ અગ્નિની પ્રજ્વલીત ભયંકર જ્વાળાઓથી એનો દેહ નથી બળી રહ્યો ? શું ગર્જના કરી રહેલા યમરાજના વાજીંત્રોના ભયકારી નાદ એ નથી સાંભળતો ?

---

[1] शक्रचक्रधरादिनां, केवलं पुण्यशालीनां:
तृष्णाबीज रतिस्तेषां, सुखं क्वास्ति कुतस्तनि? (પંચાધ્યાયી)

સાંભળે છે. છતાં કોણ જાણે શા કારણથી મુર્ખ જીવ એ મહા અકલ્યાણ રૂપ મોહજન્ય નિંદ્રાને છોડી શકતો નથી.

કોઇ અતિ નિંદ્રાવશ મનુષ્યને તેના મર્મસ્થાન ઉપર મુદગરની ચોટ મારે, અથવા અગ્નિના આતાપથી દેહને જરા ઉષ્ણતા લાગે, અથવા ક્યાંય વાજીંત્રોના અવાજ સાંભળે તો તે તુરત જાગ્રત થઇ જાય છે. પરંતુ અવિવેકી જીવને તો પાપ કર્મ ફળના ઉપરા ઉપરી ઉદય રૂપ મુદગરના માર મર્મસ્થાન ઉપર પડયા કરે છે, મહાદુઃખ રૂપ ત્રિવીધ તાપથી તેનો દેહ નિરંતર બળી રહ્યો છે, અને વળી આજ આ મર્યો, કાલ આ મર્યો, ફલાણો આમ મર્યો, અને ફલાણો તેમ મર્યો, એવા યમરાજના વાજીંત્રોના ભયંકર શબ્દો વારંવાર સાંભળે છે, છતાં એ મહા અકલ્યાણકારક અનાદિ મોહ નિંદ્રાને જરાય વેગળી કરી શકતો નથી, એ પરમ આશ્ચર્ય છે.

ગ્રંથકાર કહે છે કે—એ મોહજન્ય નિંદ્રા વશે જીવ આ ત્રિવિધ દુઃખમય અસાર સંસારમાં પણ પ્રીતિ કરી રહ્યો છે.—

तादात्म्यं तनुभिः सदानुभवनं पाकस्य दुष्कर्मणो
व्यापारःसमयं प्रति प्रकृतिभिःर्गाढं स्वयं बन्धनं
निंद्राविश्रमणं मृतेः प्रतिभयं शश्वन्मृतिश्च ध्रुवं
जन्मिन् जन्मनि ते तथापि रमसे तत्रेव चित्रं महत् ५८

હે જન્મ મરણને ધારણ કરવા વાળા જીવ? નિશ્ચયથી આ સંસારમાં દુઃખ છે. તો પણ તું ફરી ફરી તેમાંજ અનુરાગ કર્યા કરે છે, એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે. પ્રથમ તો મહા કલેષ અને પરમ દુઃખનું કારણ અરે! પ્રત્યક્ષ દુઃખનીજ મુર્તિ રૂપ એવું જે શરીર, તેની સાથે તારો ગાઢ સબંધ બની રહ્યો છે. એ શરીરના અનુરાગથીજ તું એક દેહ છુટતાં બીજા દેહમાં જઇ ભરાય છે. ત્યાં પણ તેના આશ્રયે પાપ કર્મનું ફળ જે દુઃખ તેને નિરંતર અનુંભવે છે. સમયે સમયે તેવુંજ કે તેથી અધિક દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, એવી કર્મ પ્રકૃતિઓથી તું તારા અજ્ઞાન જન્ય મોહ પરિણામે બંધાયા કરે છે. અને એજ તારો નિરંતરનો વ્યાપાર છે. મોહ નિંદ્રામાં વિશ્રામ માને છે. કાળથી ડરે છે, છતાં નિશ્ચયથી પાછો મરે છે.

આ એક સાર્વત્રીક નિયમ છે કે—દુઃખનું જે સ્થાન હોય ત્યાં કોઇ રમતું નથી. પણ ત્યાંથી સૌ દુર ભાગે છે. પરંતુ ભયંકર અને મહા આપત્તિના સ્થાન રૂપ સંસાર સાગરમાં તારો અનાદિનો નિવાસ છતાં તેમાં જ

તું રમી રહ્યો છે, એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે. પ્રથમ તો શરીર ધારણ કરવું એજ પ્રત્યક્ષ દુઃખ છે. મોક્ષના નિમીત્ત કારણ રૂપ એવું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્ય શરીર તે પણ પિતાના વિર્ય અને માતાના રૂધીરથી ઉત્પન્ન થયું છે. મહા અશુચી રૂપ ગર્ભાશયમાં અધોમુખે રહી અતિ ઉષ્ણતાને તે સહન કરે છે. નાના પ્રકારનાં અકથ્ય દુઃખો ત્યાં સહન કરે છે. ગર્ભાશય કરતાં વળી જન્મ સમયનાં દુઃખ ઓછાં ભયંકર નથી. અતિ બેશુદ્ધ અને અજ્ઞાનરૂપ બાલ્ય અવસ્થામાં પણ જીવ સમયે સમયે એ શરીરના સંગે દુઃખના વેદન વિના બીજુ શું અનુંભવે છે ? યૌવન અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાંજ કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મત્સર આદિ પોતાનાજ કષાય જન્ય પરિણામોથી નિરંતર વ્યાકુળતાને અનુંભવ્યા કરે છે. અને એ વ્યાકુળતાનું દુઃખ કાંઇ ઓછુ નથી કે જેનું કોઇ પ્રકારે સમાધાન થાય. વળી વૃદ્ધાવસ્થામાં તો અતિ શીથીલતાના યોગે કષાય જન્ય વ્યાકુળતાનો કોઇ સુમાર જ નથી. જે દેહ ઉપર સર્વથી અધીક પ્રેમ છે, જેને અતિ સ્નેહપુર્વક નિરંતર પોષ્યો છે, એવા અનન્ય પ્રેમ ભાજન રૂપ દેહને છોડતી વેળાના દુઃખનું શું વર્ણન કરવું ? આમ આખી મનુષ્ય જીંદગી દેહના રાગે દુઃખપુર્ણપણે પુરી થાય છે. કોઈ શુભ કર્મના ઉદયથી દેવ શરીર પ્રાપ્ત થાય, તો તે પણ અત્યંત માનસિક દુઃખોથી પુર્ણ હોય છે. પોતાની ન્યુનતા અને બીજા દેવોની ઉત્કૃષ્ટતાનો ભેદ તેના અંતરને નિરંતર બાળ્યા કરે છે. બીજા દેવોને વા પોતાની દેવાંગનાને મરતી જોઇને તે કાળના દુઃખથી વગર મોતે પણ દુઃખી રહ્યા કરે છે. તો પછી જ્યારે પોતાનાજ શરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ કાળ આવે તે વેળાના દુઃખનું તો કહેવુંજ શું ? પોતાનું મોત છ મહિના અગાઉ તે અવધિજ્ઞાનોપયોગે ભાળે છે, અને તે ભયે ઝુરી ઝુરીને પણ અંતે મરે છે. તિર્યંચ ગતિનાં દુઃખો તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. વળી નરક ગતિ એ તો દુઃખનીજ પરાકાષ્ટા છે. છેદન, ભેદન, તાડન, મારણ, અને આતાપનાદિ શારીરીક દુઃખ અને કષાય જન્ય માનસિક દુઃખ સમયે સમયે તે નિરંતર અનુભવે છે. અતિ શીતતા, અતિ ઉષ્ણતા, અતિ દુર્ગંધતા અને સર્વ રોગોનું દુઃખ તેને નીરંતર સહન કરવું પડે છે અસુર કુમાર દેવોથી તથા પોતાના કષાયથી પરસ્પર તે નારકી જીવો ઉદેરી ઉદેરી લડી લડી દુઃખી થયા કરે છે. વધારે શું કહેવું ? શરીર ધારણ એજ પ્રત્યક્ષ દુઃખ છે અને એના રાગેજ ઉપરોક્ત ચાર ગતિ રૂપ ભયંકર સંસારમાં જીવને રઝળવું પડે છે. અરે શરીર પ્રત્યેનો મોહ એજ દુઃખનુ મુખ્ય સ્થાન છે. કલેષનું નીરંતર સહવું, સમયે સમયે કર્મ પ્રકુતિથી બંધાવું. અને તેના ઉદયે ભયથી વળી નાશભાગ કરવું, નિંદ્રાથી બેશુદ્ધ થવું, કાળથી નીરંતર ડરવું, અને અંતે અધુરી ઇચ્છાએ

પણ મરવું, એવા એવા અનંત દુઃખમાં પણ પાછું સુખ માનવું ! અહો ! એજ પરમ આશ્ચર્ય અને ખેદનો વિષય છે. ભાઇ ? એ દુઃખો અને દુઃખના કારણોથી ઉદાસ થઈ સુખનું મૂળ એવી જે સમયક્ ઉદાસીનતા તેને તું અંગીકાર કર !

વળી જે શરીરથી તું અનુરાગપુર્વક એકતા માને છે તે કેવું છે ?

अस्थिस्थुलतुला कलापघटीतं नद्धं शिरास्नायुभि
श्चरमाच्छादित मस्त्रसान्द्रपिशितैर्लिप्तं सुगुप्तं खलैः
कर्मारातिभिरायुरुच्च निगलालग्नं शरीरालयं
कारागारमवेहि ते हतमते प्रीतिं वृथा मा कृथाः ५९

હે નિર્બુદ્ધિ જીવ ? આ શરીર રૂપ ઘર ખરેખર તને બંદીગૃહ (કેદખાના) સમાનજ છે. તેમાં તું વૃથા પ્રીતિ ના કર ! એ શરીર રૂપ બંદીગ્રહ હાડ રૂપી સ્થુલ પાષાણથી ચણેલું છે, નસો રૂપી જાળથી વીંટાયેલું છે, ચારે બાજુ ચર્મથી, આચ્છાદિત છે, રૂધીર અને સજલ માંસથી લીંપાયેલું છે, દુષ્ટ કર્મ રૂપી વૈરીએ તેને રચ્યું છે, અને આયુ કર્મરૂપી ભારે બેડીથી તે બંધાયેલું છે.

જગતમાં જીવને બંદીગ્રહ જેવું દુખ દાતા બીજુ કોઈ નથી—શરીર પણ તેના મુકાબલે બંદીગ્રહ સમાનજ છે. બંદીગ્રહ જેમ સ્થુલ પાષાણાદિના સમુહથી ઘડાએલું છે તેમ શરીર પણ હાડ આદિ સ્થુલ પદાર્થોથી ઘડાએલું છે—બંદીગ્રહ જેમ ભીંત અને કોટ આદિ બંધનથી વીંટાએલું છે તેમ શરીર પણ ચામડી રૂપ આચ્છાદનથી વીંટાએલું છે—બંદીગ્રહ જેમ બંધનથી વીંટાએલું છે, તેમ શરીર પણ નસો અને સ્નાયુઓ આદિ જાળથી વીંટાએલું છે, રૂધીર અને માંસાદિ ધૃણા યુક્ત પદાર્થોથી લીપ્ત છે.—બંદીગ્રહ જેમ ચોર દુષ્ટ અને ભયંકર ગુન્હેગારોએ ઉભુ કર્યું છે, તેમ આ શરીર રૂપ બંદીગ્રહ પણ પુર્વ કર્મ રૂપ પ્રબળ વૈરીઓએ ઉભુ કર્યું છે—બંદીગ્રહ જેમ બેડીથી યુક્ત છે, તેમ આ શરીર પણ આયુ કર્મ રૂપી બેડીથી યુક્ત છે. જગતમાં ક્યો એવો દુર્બુદ્ધી છે કે જે આવા બંદીગ્રહમાં ક્ષણમાત્ર પણ પ્રીતિ કરે ? તું મહા મુર્ખ છે કે—આવા દુઃખકારક બંદીગ્રહમાં પણ પ્રીતિ કરી રહ્યો છે. ભાઇ ? આવા શરીર રૂપ બંદીગ્રહની સાથે પ્રીતિ કરવી એ તને ઉચીત નથી.

હવે ઘર કુટુંબાદિ કે જેનાથી તને પ્રીતિ બની રહી છે તે કેવાં છે ? તે ગ્રંથકાર કહે છે.—

शरणमशरणं वो बंध वो बंध मूलं
चिर परिचितदारा द्वारमापद्गृहाणाम्
विपरिमृशत पुत्राः शत्रवः सर्व मेतत्
त्यजत भजत धर्म्मं निर्म्मलं शर्म कामाः ६०

હે ભાઇ ? મૃત્યુ આદિ ભયંકર દુઃખોથી જ્યાં કોઇ તને બચાવવા વાળું નથી એવું જે ઘર તે તને શરણ રૂપ નથી, બંધુ વર્ગ એજ ખરેખર બંધનું મૂળ છે, જેનાથી તારો અતિશય પ્યાર છે, એવી તારી સ્ત્રી સર્વ વિપત્તિરૂપ ઘરનું દ્વાર છે, પુત્રો એજ તારા શત્રુ છે, એમ સર્વ પરિવાર નિશ્ચયપણે દુઃખનુંજ કારણ છે. એમ સમ્યક્પણે વિચારી એ સર્વ પ્રત્યેની મોહાશક્તિને છોડી કેવળ પરમ સુખના હેતુભુત નિર્મળ ધર્મને તું આરાધ્ય ! આરાધ્ય !

હે મીત્ર ? આ અશરણ અને કેવળ અસાર સંસારમાં શું સારભુતપણું જાણી રહ્યો છે, જગતની જે જે વસ્તુઓમાં તું રાગ કરે છે, તે તે સર્વ ખરેખર દુઃખનુંજ મૂળ છે, ઘર તો કેવળ શરણ રહિત જ છે, કે જ્યાં કોઈ આ જીવનો રક્ષક નથી. અનેક ઉપાધીનું મૂળ જે બંધુ વર્ગ તે કેવળ બંધનાજ કારણરૂપ છે, જેને તું ખાસ તારી પોતાની માની પ્રીતિ કરી રહ્યો છે એવી જે તારી સ્ત્રી એજ તને સર્વ વિપત્તિઓનું દ્વાર છે, અને પુત્રાદિને તું અતિ પ્રીય માને છે, પણ એજ તારા વૈરી છે. કેમકે તે જન્મે ત્યારે તારી પ્રીય એવી સ્રીનું યૌવન હરે છે, બાળપણામાં તને પ્રીય એવા તારા ભોગ્ય પદાર્થો (મીષ્ટ ભોજનાદિ) ને તે હરે છે, અને બળવાન યૌવન અવસ્થા પામતાં તારા પ્રીય ધનને તે હરે છે, તેથી પુત્ર સમાન બીજો કોઈ વૈરી નથી, તું જો ખચીત સુખનોજ અર્થી હોય તો એ સર્વ ઉપરની પ્રીતિને તજી કેવળ વિતરાગ પ્રણીત પવિત્ર ધર્મને શરણે જા અને તેને અનન્ય ભક્તિ ભાવે ભજ.

કોઈ કહેશે કે–ગૃહાદિ તો અમને ઉપકારી નથી, પણ ધન તો ઉપકારી છે ? આચાર્ય કહે છે કે—

तत्कृत्यं किमिहेन्धनैरिव धनैराशाग्निसंधु क्षणैः
संवन्धेन किमंगशश्वदशुभैः संवधिभिर्वन्धुभिः
किं मोहाहिमहाविलेन सदृशा देहेन गेहेन वा
देहिन् याहि सुखायते सममम‍ुं मा माः प्रमादं मुधा ६१

હે પ્રાણી! તું નિરર્થક પ્રમાદ દશાને પ્રાપ્ત ના થા! અનન્ય સુખના હેતુભુત સમભાવને પ્રાપ્ત થા! તને એ ધનાદિથી શું પ્રયોજન છે? એ ધનાદિ આશારૂપ અગ્નિને પ્રજવલીત કરવામાં ઇંધનની ગરજ સારે છે. નિરંતર પાપ કર્મ ઉત્પન્ન કરાવવા વાળાં આ સબંધી જનોથી પણ તને શા માટે મમત્ત્વ રહ્યા કરે છે? મહા મોહરૂપ સર્પના બીલ સમાન તારો આ દેહ તેથી પણ તને શું પ્રયોજન છે? અથવા આ ઘર વિગેરેથી પણ તને કઇ ઇષ્ટ સીદ્ધિ છે? નિરર્થક પ્રમાદી થઇ રાગાદિ મહા દુઃખરૂપ ભાવોને ન ધરતાં સુખના અર્થે કેવલ એક સમભાવનેજ પ્રાપ્ત થા

રાગદ્વેષાદિ કલુષિત ભાવો જીવને દુઃખ અને કલેષનુંજ કારણ છે. સમભાવ એજ સુખનો વાસ્તવિક હેતુ છે, એ વાત શિષ્યને દૃઢ કરવા શ્રી ગુરૂ કહે છે કે–હે મિત્ર! એ તન, ધન, ભાઇ, પુત્ર, પરિવાર, ઘર, અને સબંધીજનો એ સર્વે જીવને દુઃખનાંજ કારણ છે. એમાં કોઇ પ્રકારે પણ સુખ નથી. અગર તને જો ખરેખર સુખીજ થવાની સાચી આકાંક્ષા હોય તો પ્રમાદી ન થા! અને સમભાવને ભજ! લાભ, અલાભ, જીવન, મરણ વૈરી, બંધુ, રાજા, રંક, સંપદા, આપદા, એ સર્વ દ્વં દ્વં અવસ્થાઓને કર્મજનીત અને વિનાશીક સમજ. એ સર્વે તે તું નથી. તું એ સર્વેથી કેવળ ભિન્ન શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, એમ માન.

સમભાવને વિશેષ દ્રઢ કરવા લક્ષ્મિને તાજ્ય બતાવે છે.

आदावेव महाबलै रविचलं पट्टेन बद्धा स्वयं
रक्षाध्यक्षभुजासिपञ्जरवृता सामन्तसंरक्षिता
लक्ष्मिर्दीपशिखोपमा क्षितिमतां हा पश्यतां नश्यति
प्रायः पातित चामरानिलहते वान्यत्रकाऽऽशा नृणाम् ६२

હાય! એ રાજા મહારાજાઓની લક્ષ્મિ પણ દીપકની શીખા સમાન ચંચળ છે. ચારે બાજુ ઢોળાતા ચામરના પવનથી જાણે જોત જોતામાં તે વિલય પામી જાય છે. તો પછી સામાન્ય મનુષ્યની લક્ષ્મિની સ્થિરતાનું તો કહેવું જ શું? એ રાજ્ય લક્ષ્મિને ચંચળ જાણીને બળવાન પુરૂષોએ તેને પટ્ટબંધનના બહાને મજબુત બાંધી, અને રક્ષાના અધિકારી બળવાન ખડગધારી યોદ્ધારૂપ વજ્ર પીંજરથી ઘણા–ઘણા પ્રકારે તેની રક્ષા કરી–છતાં પણ તે તો ન રહી–દેખતાં દેખતાં નષ્ટ થઇ ચક્રવર્તિ આદિ રાજા મહારાજાઓની લક્ષ્મિ આમ ક્ષણભંગુર છે. તો પછી બીજા સામાન્ય મનુષ્યની પાસે તે

કાયમ રહેવાની તો આશા જ શી ! હે ભાઇ ! એમ રાજ્ય લક્ષ્મિને વિનાશીક જાણી અવિનાશી વિભુતિ પ્રાપ્ત કરવાનો હવે તો જરૂર કાંઇક ઉપાય કર ! સ્વામી કાર્તિકેય પણ કહે છે કે—

जासासयाणलच्छि च्चक्कहराणा विपुण्णवंताणम्
साकिबंधेय रहई इयरजणाणं अपुणाणम्

ચક્રવર્તિ આદિ મહા પુણ્યાધિકારી પાસે એ લક્ષ્મિ નિરંતર રહેતી નથી તો પછી બીજા હિણપુણ્ય મનુષ્યો પાસે ક્યાંથી સ્થિર રહેશે. ? માટે પરમ દુઃખરૂપ અને કેવલ ચંચળ લક્ષ્મિની સ્થિરતા માટેનો તારો પ્રયત્ન હે ભાઇ ? વ્યર્થ છે.

જે શરીરને એ રાજ્યાદિ લક્ષ્મિ વરી છે, તે શરીર પણ નશ્વર છે. એ શરીરમાં પણ કેવાં કેવાં ભયંકર દુઃખો તું ભોગવી રહ્યો છે, તે ગ્રંથકાર કહે છે—

दीप्तो भयाग्रवातारी दारुदरगकीटवत्
जन्म मृत्यु समाश्लिष्टे शरीरेवत सीदसि ६३

જેની બને બાજુ અગ્નિ સળગી રહી છે, એવી એરંડની લાકડીની વચ્ચે ભરાયલો કીડો જેમ અતિશય ખેદખીન્ન થાય છે, તેમ આ શરીરરૂપ એરંડની લાકડીમાં ફસાયેલો જીવ જન્મમરણાદિ દુઃખોથી નીરંતર ખેદખીન્ન થાય છે. એરંડની લાકડીમાં ફસાયલો કીડો નાશીભાગીને ક્યાં જાય ? કારણ, બંને તરફ અગ્નિ સળગી રહ્યો છે. હે ભાઇ ? આ શરીરની પણ એજ દશા જાણીને તેનાથી તું મમત્ત્વ છોડ કે જેથી એ એરંડની લાકડીના કરતાં પણ અનંત દુઃખના હેતુભુત એવું શરીર જ ધારણ કરવું પડે નહિ. શરીર ઉપરનો અનુરાગ જ નવાં નવાં શરીર ધારણનું કારણ છે. એમ જાણી પુર્વ મહાપુરૂષોએ એ શરીરથી સર્વથા સ્નેહ છોડયો.

શરીરના આશ્રયે રહેલી ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આશક્ત થઇ તું અનેક પ્રકારના કલેષને સહે છે.

नेत्रादीश्वरचोदीतः सकलुपो रुपादि विश्वाय किं
प्रेष्यः सीदसि कुत्सितव्यतिकरैरंहांस्यलं बृंहयन्

नीत्वातानी भुजिष्यतामकलुषो विश्वं विसृज्यात्मवान्
आत्मानं धिनु सत्सुखी धुतरजाः सद्वृत्तिभिर्निर्वृतः ६४

હે જીવ ? તું કર્મોદયથી પ્રાપ્ત નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો સ્વામિ છતાં મનની પ્રેરણાથી અતિશય વ્યાકુલ બની રૂપાદિ વિષયોના અર્થે નીરર્થક ખેદખીન્ન કેમ થઇ રહ્યો છે ? શું તું એ ઇંદ્રિયોનો કિંકર છે ? ભાઇ ? તું અનેક દુરાચરણોને વધારતો વધારતો એ ઈંદ્રિયોના વિષયોને ભોગવતો પુર્વે અનંત ભવોમાં દુઃખી થયો છે. હવે તો કંઇક આકુળતા છોડી, જ્ઞાનદૃષ્ટિ ધારણ કરી, એ સમસ્ત વિષયનો ત્યાગ કર ! ધ્યાનરૂપ નિર્મળ અમૃતથી આત્માને પુષ્ટ કર ! અને વાસ્તવિક સુખને પ્રાપ્ત થા ! મહાદુઃખદ અને કેવળ ક્લેષરૂપ અનાદિ મોહ-રજને ધોઇ ઉત્તમ વૃત્તિ ધારણ કરી આનંદ રૂપ થા ! આનંદ રૂપ થા !

જીવ કર્મોદય વશે શરીર ધારણ કરે છે, અને શરીરના યોગથી ઇંદ્રિય વશ થઇ વિષયોના અર્થે અતિશય વ્યાકુળ થાય છે. અનેક દુરાચાર કરી અત્યંત પાપ પરિણામને પોષે છે. પરિણામે તે વિષયોને ભોગવી ભોગવી નાના પ્રકારની કુયોનીઓમાં ભટકાય છે. એમ અનંતકાળથી ઈંદ્રિયવશે વિષયાધિન થઇ અનંત અનંત દુઃખ સહન કરે છે. જ્ઞાનવંત આત્માઓ તો એ અનંત દુઃખના હેતુભુત મલીન ભાવોને તજી દઈ સ્વ આત્માને માત્ર નિર્મળ ધ્યાના-મૃતથીજ પુષ્ટ કરે છે. અને એ રીતે તેઓ પાપ રજને ખંખેરી નિર્મમત્વ થઈ ઉત્તમ વૃત્તિ ધારણ કરી મહાસુખરૂપ નિવૃત્ત દશાને પામે છે. તું જો ડાહ્યો અને વિચક્ષણ બુદ્ધિમાન હોય તો આ મહા દુઃખરૂપ સંસારથી નિવૃત્ત થા.

મુનિ જનો ધન રહિત હોય છે, અને ધન વિના તેમને સુખની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય ? એવો પ્રશ્ન કરનારને શ્રી આચાર્ય કહે છે કે—જગતવાસી જીવો નિર્ધન હો વા ધનવાન હો છતાં સર્વ દુઃખીજ છે.

अर्थिनो धनमप्राप्य, धनीनोप्यवितृप्तितः
कष्टं सर्वेपि सीदंति, परमेको मुनिः सुखी ६५
परायत्तात्सुखाद्दुःखं, स्वायत्तं केवलं वरम्
अन्यथा सुखिनात्मानः कथमासंस्तपस्विनः ६६

નિર્ધન મનુષ્યોની પાસે ધન નથી, અને જગતની સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુ-ઓની અભિલાષા અત્યંત છે, તેથી તેઓ નિરંતર દુઃખી છે. પણ જે ધન-વાન છે તેઓ પણ અતૃપ્તિપણારૂપ તૃષ્ણા વડે પરમ દુઃખી છે. એટલે

નિર્ધન હો વા ધનવાન હો, જગતવાસી સર્વ જીવો ક્લેષથી મહા દુઃખી છે. વાસ્તવિક વિચાર કરતાં પ્રરમ સંતોષી મુનિજનો જ મહા સુખી છે એમ સ્પષ્ટ જણાશે. પરાધીનતા એજ દુઃખ છે અને એવા પરાધીનતાજન્ય સુખ કરતાં સ્વાધીનતાજન્ય દુઃખ (તારી દૃષ્ટિએ) એ શ્રેષ્ટ છે. એમ ના હોય તો તપસ્વી મુનિ સુખી છે એમ ક્યાંથી કહેવાય ?

જગતદૃષ્ટિ સર્વ જીવાત્માઓ દુઃખી જ છે. ઈંદ્રિયજન્ય સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થો ધન વિના પ્રાપ્ત થતા નથી. નિર્ધન મનુષ્યો ધનરહિત છે, અને અભિલાષા અત્યંત છે, તેથી સર્વ ભોગ્ય સામગ્રીથી રહિત હોવાથી તેઓ બિચારા પોતાને સ્વયં દુઃખીજ માને છે. પરંતુ જેઓ ધનવાન છે, તેમને તો જેમ જેમ ધનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ દુગુણી ચોગુણી, તૃષ્ણા પણ વધતી જ ચાલી જાય છે. ગમે તેટલા ઇચ્છીત ધનની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ તેમનો તૃષ્ણારૂપ અગ્નિ શાંત થતો નથી. પરંતુ ઉલટો વધતો વધતો તે અગ્નિ તેના સાધકને નિરંતર બાળ્યાજ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં તૃપ્તિ અને વાસ્તવિક શાંતિ ક્યાંથી થાય ? અને તૃપ્તિ વિના યથાર્થ સુખ પણ ક્યાંથી ? સર્વ જગતવાસી સંસારી જીવોનું કલ્પેલું સુખ પણ માત્ર પરાધીન છે. એ પરાધીન સુખ કરતાં મહાપુરૂષો કહે છે કે—સ્વાધીન દુઃખ ઘણું શ્રેષ્ટ છે, એ ઈંદ્રિય જન્ય આદિ સુખોમાં પ્રત્યક્ષ પરાધીનપણું હોવા છતાં તેમાં સુખની કલ્પના ઘડવી, એ જીવનો નર્યો ભ્રમ છે. આથી આ વાત સુનિશ્ચીત છે કે—જે જીવમાં પર પદાર્થની લેશ પણ આશા છે, તે ખરેખર દુઃખીજ છે. પરતુ જેઓ આશા રહીત છે, તેજ વાસ્તવિક સુખી છે. સંસારી જીવો માત્ર આશાના દાસ અને ઇંદ્રિય વિષયોના ગુલામ છે. તેથી જ તેઓ દુઃખી છે. પરંતુ મુનિજનો આશા માત્રના ત્યાગી અને ઈંદ્રિય વિષયોથી રહિત છે. તેથી ખરેખર તેઓજ માત્ર સુખી છે.

એવા એ મુનિજનોના અદ્ભુત ગુણોની ગ્રંથકાર પ્રશંશા કરે છે.

यदेतत्स्वच्छंदं विहरणमकार्पण्यमशनं
सहार्य्यैः संवासः श्रुतमुपशमैकश्रमफलम्
मनोमन्दस्पन्दं बहिरपिचिरायातिविमृशन्
नजानेकस्येयं परिणतिरुदारस्यतपसः ६७
विरतिरतुलाशास्त्रेचिंतातथा करुणापरा
मतिरपिसदैकान्तध्वांतप्रपंचविभेदिनी

अनशनतपश्चर्य्याचान्तेयथोक्तविधानतो
भवतिमहतानाल्पस्येदं फलं तपसौविधेः ६८

કેવળ સ્વાધિનરૂપ જેનો વ્યવહાર છે, દિનતા રહિત ભોજન છે, નીરંતર ગુરૂજનોના સમાગમમાં જેનો નિવાસ છે, કષાયના અતિ મંદ વેગ-રૂપ શાંત ભાવમય જેનું અંતઃકરણુ છે, આત્મવિચારમાં જે લીન છે, છતાં કોઇ કોઇ વેળા મંદ કષાય જન્ય બાહ્ય શુભાચાર રૂપ પ્રવૃતિ વિષે જેનો ઉપયોગ પ્રવર્તે છે. એવા એ મુનિજનોના મહિમાનું શું વર્ણન કરીયે ? કોણુ જાણે એવા તે કયા ઉદાર તપના ફળ રૂપ તેની આવી પરિણુતી વર્તતી હશે ? વળી અતુલ છે વૈરાગ્ય અને શાસ્ત્ર ચિંતવન જેનું, સર્વોત્કૃષ્ટ છે સર્વ જીવો ઉપર દયા પરિણુામ જેના, એકાંતવાદ રૂપ મહા હઠીલા અંધકારના વિસ્તારને દુર કરવામાં પ્રકાશમાન સુર્યના કીરણુ સમાન તિક્ષણુ છે બુદ્ધિ જેની, અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિસહ અનશન ધારી નિર્મમત્વ ભાવે સમાધી મરણુ રૂપ પરમ લાભ પામે છે જેઓ એવા એ સત્પુરૂષોના મહત્ભાગ્યનું શું વર્ણન કરવું ? મને તો લાગે છે કે આ બધુ કોઈ પુર્વના મહાન સમ્યક્તપનું જ ફળ છે.

સર્વ સંસારી જીવો ઇંદ્રિય વશ પરાધીન છે, એમની પ્રત્યેક ગમનાદિક પ્રવર્તિ એ ઇંદ્રિય વિષય કામનાને અર્થે જ પ્રવર્તે છે. પરંતુ મુનિજનોનો વિહાર નિર્વાંચ્છક અને સ્વાધિન હોય છે. વર્ષા રૂતુ વિના ઘણો સમય એકજ સ્થાને તેઓ સ્થિરતા કરે નહિ. કારણુ એક સ્થાને ઘણો સમય વાસ કરવાથી જીવની અનાદિ સંસાર પરિણુતી લોકના સ્નેહથી પ્રતિબદ્ધપણુાને પામી જાય, અથવા તે તે ક્ષેત્રાદિથી પણુ પ્રતિબંધપણુાને પામે. પર પદાર્થની સાથે જીવનો પ્રતિબંધ એજ સુખ—અને વૈરાગ્યનો કાળ છે. વૈરાગ્ય પરિણુતીની વૃદ્ધિને અર્થે જેઓ વિહાર કરે છે. તેઓ એવી અજ્ઞાનરૂપ પ્રતિબંધતા આત્માને કેમ થવા દે ? સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવથી છુટવાના અભ્યાસી મહાપુરૂષને એવી એક ઠામ સ્થિરતા કરવી એ પ્રતિકુળ છે. કારણુ એથી આત્મવૃત્તિ પ્રાયે ક્ષેત્રાકારપણુાને પામી જાય છે. અને ક્ષેત્રાકારવૃત્તિ સંયમને હાની પમાડે છે. જેથી તેઓ એક સ્થાન વાસ ઘણો વખત નહિ રાખતાં વિહારપણે પ્રવર્તે છે.

જગત વાસી સંસારી જીવોનું ભોજન દીનતા સહિત છે, જ્યારે મુનિજનો કેવળ અદીન ભાવે ભોજનાદિ ગ્રહણુ કરે છે. ધનાદિ રહિત જેઓ દરિદ્ર છે, તેઓની દીનતા તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, કારણુ પોતાની પાસે તે ઇષ્ટ

સામગ્રી નથી એટલે પારકાની પાસેથી લાવી લાવી ચલવે છે, અને તે પણ ઘણી કઠણુતાથી જ મળે છે. એ વેળાના તેમના હૃદયનો ચિતાર સમ્યકજ્ઞાનીને જરૂર વૈરાગ્ય પમાડે તેવો હોય છે મગાય નહિ, માગ્યા વિના ચાલે નહિ, માગતાં પણ સામાના આપવાનો ભરોંસો નહિ, માગતાં પગ પણ ઉપડે નહિ, છતાં વળી માગવુંજ પડે એવી પોતાની પરિસ્થિતિ હોય-કહો કેટલી દીનતા? પરંતુ જેઓ ધનવાન છે, તેઓ પણ નાના પ્રકારની ભોગ્ય સામગ્રીના નિરંતર અભિલાષી હોય છે. તેઓની ભોગ અભિલાષા બ્રહ્માંડ પ્રમાણુ અને ભોગ શકિત કિંચીત્ હોવાથી દુઃખ અને દીનતાજ અનુભવે છે. કદાચ કોઇ દેશ કાળના યોગથી તેમની ઈચ્છિત અભિલાષાઓ કવચિત પુર્ણ થાય, પણ ઘણો ભાગ તો અપૂર્ણજ રહે. વાસ્તવ્યમાં તેમની ઇચ્છિત અભિલાષાઓની સંપુર્ણતા કોઇ કાળે પણ થતી નથી. એ આશારૂપ અગ્નિના બળ્યા તેઓ પણ બિચારા દીન જ છે. પરંતુ લાભ, અલાભ,-રસનિરસ,-શાતા, અશાતા-એ સર્વ જેના અભિપ્રાયમાં સમાન છે, એવા એ મુનિજનો જ માત્ર દીનતા રહીત છે. તેમને મુનિજનોના સંગમાં નિરંતર વસવા જેવો બીજો કોઇ ઉત્કૃષ્ટ લાભ નથી. ગ્રહસ્થોનો સંગ એ તેમના મન એક કુસંગ છે. તેમાં પણ સર્વથી મોટો કુસંગ તો સ્ત્રીની સંગતિ છે, કે જેથી કામ, ક્રોધાદિ દુઃખદ ભાવો જન્મ પામે છે. એ કામ ક્રોધાદિ ભાવોને નષ્ટ કરવાનો અનન્ય ઉપાય માત્ર એક મુનિજનોની ભકિત પુર્વક સંગતિ છે. જગતવાસી સંસારી જીવો સંસાર વૃદ્ધિના અભ્યાસમાં નિરંતર લાગી રહ્યા છે, ત્યારે એ મહાનુભાવ મહાપુરૂષો શ્રુત વિચાર અને આત્મ વિચારમાં નિમગ્ન છે. જે વિતરાગપ્રણીત શાસ્ત્રાભ્યાસનું પરમ ફળ સ્વાત્મશાંતિ રૂપ પરમ સુખ છે, પણ કોણ જાણે આ લોક એજ શાસ્ત્રાભ્યાસથી મુઢતા અને મદોન્મત્તતાને કેમ પામતા હશે? ખરેખર એનું પ્રધાન કારણ જીવનો સ્વછંદ છે, અને એજ મોટો દોષ છે. અને તે સત્પુરૂષના ચરણ કમળની ભકિત સહિત સમ્યક્ વિનયોપાસના વિના મટવો મુશ્કેલ છે. મુનિજનોના અંતઃકરણનો વેગ અત્યંત મંદ થઇ ગયો છે. જ્યારે સંસારી જીવોનાં અંતઃકરણ મહા ચંચળ અને નિરંતર બાહ્ય વસ્તુઓમાં જ ભટકયા કરે છે. મુનિજનો આત્મવિચારમાં અને ક્વચિત શુભ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે. પરંતુ અશુભ પ્રવર્તિનો લેશ પણ સંપર્ક થવા દેતા નથી. જ્યારે ગ્રહસ્થજનો નિરંતર અશુભ ક્રિયામાં પ્રવર્તિ ક્વચીત્ કોઇકજ વેળા શુભ ક્રિયામાં આવે છે, તે પણ પ્રાયે અવંચક યોગથી તો નહિજ. ત્યાં આત્મવિચારરૂપ શુદ્ધ ભાવનાનો સંભવજ ક્યાંથી? અમને લાગે છે કે-મુનિજનોની આ દશા કોણ જાણે કયા ઉત્કૃષ્ટ તપનું ફળ હશે? સંસાર, ભોગ, અને શરિરાદિ ઉપર જેને અતુલ વૈરાગ્ય અને પરમ ઉદાસીનતા વર્તે

છે. જ્યારે સંસારી જીવો રાગદ્વેષરૂપ તીવ્ર અગ્નિથી નિરંતર બળી રહ્યા છે. અવ્રત સમ્યક્દ્રષ્ટિ જીવો અનંતાનુબંધી કષાયના અભાવથી જો કે મિથ્યાદ્દષ્ટિ જેવા રાગી દ્વેષી તીવ્રપણે હોતા નથી, પરંતુ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ કષાયના ઉદયાનુંસાર તેઓ પણ યથાકિંચીત રાગી દ્વેષી છે. અણુંવ્રતિ શ્રાવક અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી કષાયના અભાવથી અવ્રત સમ્યક્દ્રષ્ટિઓથી જો કે શ્રેષ્ટ છે, તો પણ પ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ કષાયના ઉદયથી તેઓ અલ્પ રાગી છે, અને જેટલો રાગ છે તેટલા તેઓ પણ દુઃખી છે. પણ મુનિજનોને તો પ્રત્યાખ્યાનાવરણી કષાયનો પણ અભાવ હોવાથી તેમનો વિષયાનુરાગ જો કે મટી ગયો હોય છે, અર્થાત્ અત્યંત મંદપણારૂપ અને તથારૂપ પ્રવૃત્તિના અભાવ રૂપ ઉપશમ્યો હોય છે, તોપણ સ્વંજલન કષાયના ઉદયથી કિંચીત ધર્માનુરાગ પ્રવર્તે છે. એમ ઉપરની ભુમીકાએ જીવ પ્રવેશ કરતો જાય છે, તેમ તેમ તે મહાપુરૂષોને માત્ર વિતરાગ ભાવની વૃદ્ધિ વર્ત્યા કરે છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતા મુનિજનોનો ધર્માનુરાગ પણ માત્ર વિતરાગંભાવની વૃદ્ધિના કારણરૂપ હોય છે. ઉપર ઉપરની ભુમીકાયે માત્ર આત્મ ચિત્વનની વૃદ્ધિ અને વિશુદ્ધતા અનુભવાતી જાય છે.

વળી પ્રાયેઃ મુનિજનોના જેવું શાસ્ત્ર જ્ઞાન પણ બીજાને ન હોય, કે જેનું ફળ માત્ર વિતરાગતા જ છે. અજ્ઞાની જગતવાસી જીવો કુકથા અને પરકથામાં આશકત હોવાથી તેમને વાસ્તવિક શાસ્ત્રાનુંરાગ નથી. સમ્મક્દ્દષ્ટિ અવ્રતી તથા વ્રતિ શ્રાવક જો કે શ્રી જિન વચનામૃતના અભ્યાસી તો છે, પરંતુ પરિગ્રહાદિના મમત્વ યોગથી તેઓ અલ્પશ્રુત છે, બહુ શ્રુત નથી.

મુનિજનોના જેવી વાસ્તવિક દયા પણ બીજાને ના હોય. અજ્ઞાની સંસારી જીવો તો સદા નિર્દયી જ છે. અવ્રત સમ્યક્દ્દષ્ટિ ભાવે તો દયા પરિણામી છે, પરંતુ બહુ આરંભપરિગ્રહાદિના યોગથી તેની ભાવદયા કાર્ય પણે પરિણમતી નથી. અણુંવ્રતિ શ્રાવકને અલ્પ આરંભ અને અલ્પ પરિગ્રહાદિના યોગથી જો કે અલ્પ હિંસા છે તથાપિ ત્રસ જીવોની હિંસાનો તેમને સર્વથા અભાવ વર્તે છે. સ્થાવર જીવોની હિંસા તેમનાથી બન્યા કરતી હોવાથી તેઓ સર્વથા અહિંસક તો નથીજ. સર્વથા અહિંસા તો મુનિજનોને જ સંભવે છે અને તેથીજ તેઓ મહા દયાવાન ગણાય છે.

એકાંતવાદ રૂપ ગાઢ અંધકારને હણવામાં તેઓની બુદ્ધિ સુર્યપ્રભા સમાન છે. બાકી બીજા કોઇ જગતવાસી સંસારી જીવોની એવી શુદ્ધ અને તીક્ષણ બુદ્ધિ પ્રકાશરૂપ નથી. સમ્યક્દ્દષ્ટિ શ્રાવકની બુદ્ધિ એકાંતવાદરૂપ નીબીડ અંધકારથી રહિત અને સ્યાદ્વાદ શ્રદ્ધાનરૂપ પરીણમી છે, છતાં સ્યાદ્વાદ શૈલીના આદ્ય ઉપદેષ્ટા તો મુનિ જનોજ છે.

વળી અંતકાળે સમ્યક્ પ્રકારે અનશનાદિ તપ પુર્વક શરીર તજવા રૂપ સમાધી મરણુ જેવી ઉત્કૃષ્ટ આરાધના પ્રાયે મુનિજનોને હોય છે. અણું-વ્રતિ શ્રાવકને મધ્યમ સમાધીમરણુ રૂપ આરાધના પ્રવર્તે છે. તથા અવ્રત સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરૂષોને જઘન્ય સમાધિ મરણુ રૂપ આરાધના વર્તે છે. બાકી મિથ્યાત્વ વિષથી મુર્છીત સર્વ સંસારી જીવોની આરાધના મોક્ષાર્થે નહિ થતાં માત્ર સંસાર વૃદ્ધિ અર્થે પ્રવર્તે છે. મુનિજનોની અલૌકીક આત્મવૃત્તિ કોઈ અલ્પ તપનું ફળ નથી પરંતુ પુર્વના કોઇ મહાન ઉત્તમ તપની અનુસંધિ છે.

કોઈ કહેશે કે—ધર્મના સાધન ભુત શરીરને યત્નથી રાખવું એજ ઉચીત છે. તેને શ્રી ગુરૂ સમજાવે છે કે—

उपाय कोटीदूरक्ष्येस्वतस्तत इतोन्यतः
सर्वतः पतनप्राये काये कोयं तवाग्रहः ६९

अवश्यं नश्वरैरेभिरायुः कायादिभिर्यदि
शाश्वतं पद्मायाति मुधाऽऽया तमवेहिते ७०

હે પ્રાણી! તને આ શરીર ઉપર આટલો બધો શો હઠાગ્રહ છે કે "હું તેની રક્ષા કરૂં-રક્ષા કરૂં" એની એ વાત વારંવાર કોઈને કોઇ પ્રકારાંતર કરીને પણ તું સિદ્ધ કરવા મથે છે? પરંતુ ભાઇ! તું નિશ્ચય સમજ કે-શરીર એ સર્વ પ્રકારથી પ્રતિસમય નાશ થવા સન્મુખ છે. કોટી ગમે ઉપાય કરતાં પણ તે રાખ્યું ના રહે તેવું છે, આયુષ્ય અને કાય આદિ અવશ્ય વિનશ્વર છે. અસાર, નશ્વર, અને કેવલ દુઃખનાજ હેતુભુત એ શરીરની મમતા તજવાથી જે વાસ્તવિક અવિનાશી શાંત પદ પ્રાપ્ત થાય, એજ તને આ અમુલ્ય માનવ જીંદગીમાં કર્તવ્ય છે.

હે જીવ! તું એવી તે શું હઠ કરી રહ્યો છે કે-"આ શરીર મારૂં છે" અને "હું તેની રક્ષા કરૂં"-ભાઇ? એ શરીર કોઈ ઉપાયથી પણ રાખ્યું ના રહે તેવું છે. જેમ ડાભની અણી ઉપર ઠરેલું જળબીંદુ સ્હેજમાં ખરી પડે છે, તેમ આ શરીરની સ્થિતિ છે. અર્થાત્ તે પોતાથી વા બીજા પ્રકારથી રાખ્યું ન રહે તેવું છે. અર્થાત્ નાશવાન છે, પ્રતિ સમય નાશ થવા સન્મુખ જેની ગતિ છે, જેનુ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ આયુ ગણાય છે, એવા દેવ, નારકીઓનુ તેત્રીસ તેત્રીસ સાગરોપમનું મહાન આયુષ્ય પણ ખપી જાય છે, તો પછી અલ્પ આયુષ્યના ધણી એવા મનુષ્ય તિર્યંચાદિ પ્રાણીયોના શરીરની સ્થિર-

તાનું તો કહેવુંજ શું ? દેવો અને શ્રીતિર્થંકરાદિકનાં નિરોગ અને નિકાચીત આયુબંધવાળાં મનોહર શરીરો પણ નશ્વર છે, તો બીજા મંદપુણ્ય પ્રાણીયોના શરીરની વાતજ શી કરવી ? ખચિત નિશ્ચીત છે કે–આયુના અંતે શરીર કોઇ ઉપાયથી પણ નહિજ ટકે. તો હે ભાઇ ! આયુ અને દેહનું મમત્વ છોડી તારા પોતાના અવિનાશી સ્વરૂપનું ધ્યાન કર, પ્રતિ સમય તેનોજ ખ્યાલ કર. એ બધી પર કથા છોડીને દેહને તપ સંયમાદિ નિજ આત્મભાવ પ્રકાશક સદ અનુષ્ટાન વિષે લગાવ. અને સંપુર્ણ આયુ પર્યંત નિજ શુદ્ધ સ્વભાવ ધર્મની વૃદ્ધિ કરી અવિનાશી પદ રૂપ પરમ નિઃશ્રેયને પ્રાપ્ત થા. આ અલ્પ આયુષ્ય અને ચંચળ કાયાને એ માર્ગમાં ખપાવી દેતાં જો પરમ શુદ્ધ ચૈતન્યઘન અવિનાશી નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તને ફુટી કોડીના બદલામાં ચિંતામણી રત્નથી પણ અધીક પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજ. હે જીવ ? સમ્યક્જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર–અને તપ એ ચાર આરાધનાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિમાં તારા આ માનવ જીવનનો જે કાળ છે, તેટલુંજ તારૂ સફળ આયુષ્ય છે. એમ સમજ.

હવે આયુની વિનશ્વરતા દર્શાવે છે—

गंतुमुच्छ्वासनिःश्वासै, रभ्यस्यत्येषसंततम्
लोकः पृथगितोवाच्छत्यात्मानमजरामरम् ७१

गलत्यायुः प्रायः प्रकटितघटीयंत्रसलिलं
खलः कायोप्यायुर्गतिमनुपतत्येषसततम्
किमस्यान्यैरन्यैर्द्वयमयमिदं जीवितमिह
स्थितोभ्रान्त्यानाविस्वमिवमनुतेस्थास्नुमपधीः ७२

એ આયુષ્ય શ્વાસ લેવાના બ્હાને નિરંતર ગમન કરવાનોજ (નાશ પામવાનોજ) અભ્યાસ કરી રહ્યું છે, છતાં અજ્ઞાની મૂઢ જીવ પોતે અજર અમર હોવાનો અભિલાષી બની રહ્યો છે, એ પરમ આશ્ચર્ય છે. વળી અરહટ યંત્રની ઘડીના જળની માફક એ આયુ ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થઇ રહ્યું છે. તેની સાથે કાયાની પણ ક્ષીણતા થતી જાય છે. કાયા એ આયુની સહચરી (સાહેલી) છે. હે ભાઈ ? જીવનાં જે અત્યંત નીકટ પ્રદેશી છે એવાં એ આયુ અને કાયાદિની આ સ્થિતિ છે, તો પછી તેથી દુર એવાં પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય, અને સ્વજનાદિની સ્થિરતા માટે કહેવુંજ શું ? જેમ કોઈ મનુષ્ય નાવમાં બેઠો છતાં ભ્રાંતિથી પોતાને સ્થિર માની રહ્યો છે, તેમ બુદ્ધિહીણ મુર્ખ

બહિરાત્મા પોતે પોતાને સ્થિરપણે જુવે છે. જીવનનાં મૂળ કારણ આયુ અને શરીરની સ્થિતિ કેવળ ક્ષણભંગુર છે, એમ જાણી વિવેકી પુરૂષ એ નશ્વર આયુ અને શરીર પ્રત્યેનું મમત્વ છોડી અવિનાશી અને કેવળ સુખરૂપ પદાર્થ ઉપર પ્રેમ જોડે છે. જે પુરૂષ આયુષ્ય અને કાયા કે જે જીવના અત્યંત નજીક પણે વર્તે છે તે પરથી મમત્વ તજે છે, તે વિવેકી પુરૂષ જીવથી પ્રગટ ભીન્ન એવાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર અને સ્વજનાદિ ઉપર તો મમત્વ કેમ કરે ?

જીવને આ શ્વાસોશ્વાસ પણ દુઃખ રૂપ છે તો અન્ય સુખરૂપ ક્યાંથી થશે ?

उच्छवासः खेदजन्यत्वा दुःखमेवात्रजीवितम्
तद्विरामे भवेन्मृत्यु र्नृणांभणकुतः सुखम् ७३

જેનાથી જીવાય છે એવો જે ઉશ્વાસ તે પણ જ્યારે ખેદપુર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના અભાવમાં તુરત મરણ થાય છે. તો પછી કહો તો ખરા કે–પ્રાણીયોને સુખ ક્યાં છે ?

જ્યાં ખેદ છે ત્યાં સુખ નથી. અને શ્વાસ તો ખેદપુર્વક ઉપજે છે. વળી તે શ્વાસોશ્વાસ વર્તે છે ત્યાં સુધી જીવન છે. પણ જ્યારે શ્વાસોશ્વાસજ આમ દુઃખરૂપ છે તો પછી જીવનમાં સુખ ક્યાંથી અને શાથી ? શ્વાસોશ્વાસ બંધ પડે મરણ થાય છે તો પછી સુખ કોને ? ભાઈ! પ્રથમ તો સબંધજ દુઃખનું કારણ છે. એથી આ વાત સુનિશ્ચીત છે કે—દેહનો નેહ છોડી વિતરાગ ભાવ પ્રાપ્ત થયેજ વાસ્તવિક સુખ છે. આમ હોવાથી સુખના અર્થે સુખાભિલાષી મુમુક્ષુએ માત્ર એક વિતરાગ ભાવ અંગિકાર કરવો એજ ઈષ્ટ છે.

જન્મ મરણની વચ્ચે વર્તતુ જીવનું જીવન કેટલા કાળ ટકે છે! એ વાત ગ્રંથકાર સ્વયં કહે છે.

जन्मतालद्रुमाज्जन्तु फलानि प्रच्युतान्यधः
अप्राप्यमृत्युभूभागमन्तरेस्युः कियच्चिरम् ७४

જન્મ રૂપ તાડના વૃક્ષથી જીવ રૂપ ફળ પડતાં પડતાં જ્યાં સુધી નીચે મૃત્યુ રૂપ ભુમિકા સુધી ન પહોંચે ત્યાં સુધી અંતરાલ સમય વર્તીજ જીવનું જીવન છે.

તાડના વૃક્ષથી તુટેલુ ફળ નીચે પૃથ્વી ઉપર પડવા માંડયા પછી વચ્ચે ક્યાં સુધી રહે? તેમ જન્મ થયા પછીનું જીવન આયુ સ્થિતિમાં ક્યાં સુધી રહે? બહુજ અલ્પકાળ, અને તે પણ અનિયત. તેથી હે ભવ્ય? આ દેહાદિને આમ ક્ષણભંગુર જાણીને વાસ્તવિક અવિનાશી પદનું સાધન બીજા બધાં કાર્યોને જતાં કરીને પણ ત્વરાએ કરી લેવું એજ સુયોગ્ય છે. કારણ જીવન સમય બહુ સાંકડો છે. કવિવર બનારસીદાસ પણ કહે છે કે—

रविके उद्योत अस्त होत दिन दिन प्रति,
अंजुलीके जिवन ज्यां जीवन घटतु है;
कालके ग्रसत छीन छीन होत छीन तन,
औरके चलत मानो काठसो कटतु है;
एते परी मुरख न खोजै परमारथको,
स्वारथके हेतु भ्रम भारत कटतु है.
लग्यो फिरे लोगनीसो पग्यो परी जोगनीसों
विषै रस भोगनीसों नेकु न हटतु है. (ભાષા—સમયસાર)

વિધિએ જીવોની રક્ષાર્થે અનાદી કાળથી ઘણો યત્ન કર્યો પણ તે રક્ષા કરી શક્યો નહિ, એ વાત ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી કહે છે.

क्षितिजलधिभिः संख्यातीतैर्वहिः पवनैस्त्रिभिः
परिवृतमतः खे(ना) धस्तात् खला सुर नारकान्
उपरि दिविजान्मध्ये कृत्वानरान्विधिमंत्रिणा
पतिरपिनृणां त्राता नैकोह्यलंघ्यतमोऽन्तकः ७५

મનુષ્ય પ્રાણીની દુર્લભતા અને ઉત્તમતાને લઈને વિધિ રૂપ મંત્રીએ તેની અનેક પ્રકારે રક્ષા કરી. દુષ્ટ પરીણામી નર્કના જીવોને અધો ભાગમાં રાખ્યા—દેવોને ઉર્ધ્વ ભાગમાં રાખ્યા—લોકની ચારે તરફ અનેક મહાન અસંખ્ય સમુદ્ર તથા તેની ચારે તરફ ઘનોદધિ, ઘન, અને તનુ એ નામના ત્રણ પવનથી વીંટી વીસ્તીર્ણ કોટ કરી રાખ્યો—અને વચ્ચે પુર્ણ જતનથી મનુષ્ય પ્રાણીને રાખ્યાં. આટલા આટલા વિધિના પુર્ણ જાપ્તા છતાં પણ મનુષ્ય પ્રાણી મરણથી ના બચ્યાં. અહો! યમરાજ અત્યંત અલંઘ્ય છે.

હે ભવ્ય ? ચીકાશ વિનાની રેતીની ઇમારત જેવા આ દેહની રક્ષા કરવાની વ્યર્થ ગડમથલ છોડીને કંઇક આત્મ ધર્મની રક્ષા કરવા ભણી ઉજમાલ થા. આત્મા સ્વયં સ્વતઃ અવિનાશી અશરિરી છે તેને શરીરી કરવા ભણીનો તારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. શરીર ઉપરના મમત્વને લઈને નવાં નવાં શરીર ધારણ થઇ જાય છે, છતાં આત્મા તે કેવળ ચૈતન્ય રૂપ-અને શરીર તે કેવળ જડ રૂપ ત્રણે કાળ વર્તે છે. હે ભાઇ ? શરીરનો આત્મા ના બની જાય-તેમ આત્માનું શરીર ના બની જાય-શું તું વસ્તુ સ્વભાવને પણ ફેરવવા માગે છે ? પણ એમ કોઈ કાળે બન્યું છે ? શરીરની રક્ષા કરવા ભણીની નરી મુર્ખતા ભરી હઠ હે ભાઇ-તું છોડ ! આ વર્તમાન દેહ તરફનો સ્નેહ તું તજે તોજ વારંવાર આવાં ક્ષણવિનાશી-પરમ દુઃખ રૂપ શરીર ધારણ કરવાનો અનંત ક્લેષ શમે. અને દેહાતીત જીવન મુક્ત દશાને પામી તું વાસ્તવિક આનંદ પુર્ણ થાય.

આયુ સ્થિતિ પુર્ણ થતાં જ કાળ પ્રાણ લેવા પ્રવૃત થાય છે. તેને દુર કરવા કોણ સમર્થ છે ?

अविज्ञातस्थानो–व्यपगततनुः पाप मलीनः
खलो राहुर्भास्वद्दशशतकराक्रांतभुवनम्
स्फुरन्तं भास्वंतं किलगिलति हा–कष्टमपरं
परिप्राप्तेकाले–विलसति विधौः कोहि बलवान् ७६

હાય હાય ! ઘણા દુઃખની વાત છે કે-આયુ કર્મ પુર્ણ થતાંની સાથે જ કાળ પોતાનુ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવી પહોંચે છે. તે વેળા તેનાથી કોઇ પણ આ જીવની રક્ષા કરી શકતું નથી. સહસ્ર કીરણ સુર્ય કે જેના પ્રકાશથી આ સમસ્ત ભુવન પ્રકાશીત થઇ રહ્યુ છે. દુષ્ટ ગ્રહ જે રાહુ તેના ગ્રાસ કાળે તેનાથી તે સુર્યને કોઈ બચાવી કે રાહુને ગ્રાસ કરતો હઠાવી શકતો નથી. તેમ આયુના અંતનો સમય પામીને કાળરૂપ રાહુ જીવરૂપ સુર્યને ગ્રસે છે. સુર્ય સહસ્ત્ર કિરણ છે, પણ જીવરૂપ સુર્ય તો અનંત જ્યોતિરૂપ સ્વયં પ્રકાશમાન છે. કોણ જાણે એ કાળ કેવો છે ? કે જેની દશા સૌ જાણે છે પણ તેનું સ્થાન કોઇ જાણી શકતું નથી. સોમ-મંગળ-બુધ-ગુરૂ આદિની માફક રાહુનો કોઇ વાર નથી. તેથી લોકમાં પણ તે સ્થાન રહિત ગણાય છે. કાળ શરીર રહિત છે, તેમ રાહુને પણ લોક અતનું કહે છે. કાળ લોક આદિ સમુહને યથા સમયે ગ્રસે છે તેમ રાહુ પણ સુર્યને યથા સમયે ગ્રસે છે. લોકો પણ રાહુ અને કાળ એ બંનેને

પાપી–મલીન અને શ્યામ કહે છે. એમ ઘણી ખરી કાળ અને રાહુમાં સમાનતા છે તેથી કાળને રાહુની ઉપમા આપી છે.

એ કાળ કયા સાધનથી—અને કયા સ્થાનમાં રહી પ્રાણીઓને હણે છે ? એ ગ્રંથકાર કહે છે.

उत्पाद्यमोहमद विभ्रममेव विश्वं
वेधाः स्वयंगतघ्रण ष्ठगवद्यथेष्टम्
संसारभीकरमहा गहनान्तराले
हंतानिवारयितुमत्र हि कः समर्थः ७७

પુર્વો પાર્જીત કર્મ યથેષ્ટ ઠગની માફક કેવળ નિર્દયી થઇ ત્રૈલોક્ય-વાસી સર્વ પ્રાણીયોને મોહ મદ ઉપજાવી બેહોશ કરી આ સંસાર રૂપ વિસ્તીર્ણ અને ભયંકર વનમાં શોધી શોધીને હણે છે, તેનો પ્રતિકાર કરવા કોણ સમર્થ છે ?

કાળનું કારણ કર્મ છે. કર્મ વશ પ્રત્યેક પ્રાણીઓ એ કાળને વશ છે. માત્ર એક ભગવાન શુદ્ધાત્માજ કર્મ રહિત હોવાથી કાળને અતિક્રમ્યા છે. જીત્યા છે. કોઇ પણ દેશ કે કોઇ પણ સમયમાં કાળથી બચવાનો બીજો કોઇ ઉપાયજ નથી સર્વ દેશ અને સર્વ સમયમાં કાળની સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા અસ્ખ-લિતપણે પ્રવર્તે છે. કાળને પરાભવ પમાડવાનો ઉપાય માત્ર એક કર્મક્ષય છે. કર્મનો નાશ થવો એજ કાળનો નાશ છે.

कदा कथं कुतः कस्मिन्नित्यतर्क्यः खलोऽन्तकः
प्राप्नोत्येव किमित्याध्वं यतध्वं श्रेयसे बुधाः ७८

હે જીવ ? આત્મ કલ્યાણને અર્થે કંઈક યત્ન કર ! કર ! કેમ શઠ થઇ પ્રમાદી બની રહે છે ? જ્યારે એ કાળ પોતાની તીવ્ર ગતિથી આવી પહોંચશે, ત્યારે યત્ન કરવા છતાં પણ તે રોકાશે નહિ. એમ તું નિશ્ચય સમજ. ક્યારે, ક્યાંથી, અને કેવી રીતે એ કાળ અચાનક આવી ચડશે તેની પણ કોઇને ખબર નથી. એ દુષ્ટ યમરાજ જીવને કાંઇ પણ સુચના પહોંચાડયા સિવાય એકાએક હુમલો કરે છે તેનો કંઇક તો ખ્યાલ કર. કાળની અપ્રહત અરોક ગતિ આગળ મંત્ર તંત્ર અને ઔષધાદિ સર્વ સાધન વ્યર્થ છે.

સર્વ દેશ અને સર્વ કાળ વિષે એ કાળ (મૃત્યુ) પ્રખર વિજેતાની માફક પ્રવર્તે છે. એની ગતિથી કોઇ પણ દેશ કે કાળ ખાલી નથી. એ વાત ગ્રંથકાર કહે છે.

असामवायिकं मृत्योरेकमालोक्य कंचन
देशं कालं विधिंहेतुं निश्चिंताः संतु जंतवः ७९

સર્વ ક્ષેત્ર કે કાલમાં કોઇ પણ પ્રકાર કે કારણ વડે જીવ કાળથી બચ્યો નથી, બચતો નથી કે બચશે પણ નહિ. સર્વ શરીર ધારી પ્રાણીયો એ પ્રચંડ કાળના વશ વર્તી રહ્યાં છે. એ પ્રત્યક્ષ જોઈ હે જીવ ? પ્રતિ પળે વિનાશ સન્મુખ શરીરને રાખવાની ચિંતા છોડી એક નિજ આત્માને જ રાગ-દ્વેષાદિ દુષ્પરિણામોથી હણાતો બચાવ્ય-બચાવ્ય ! વિનાશી પદાર્થને રાખવાની માથાકુટ છોડી એ અવિનાશી નિજ આત્મ પદ નુંરક્ષણ કર-રક્ષણ કર ! અને દેહ નાશની ચિંતાથી નિશ્ચિત થા-કારણ એ નીજ પદ નથી, પણ પર પદ છે. વળી સડણ, પડણ અને વિધ્વંસણાદિ ધર્મ યુક્ત છે. એના બચાવ ભણીનો તારો પ્રયત્ન સુયાસ્ત સમયની ખીલી ફાલી ફુલેલી સંધ્યાના રંગ બેરંગી મનોહર દેખાવને ટકાવી રાખવા જેવો કેવળ નિરર્થક છે.

સર્વ સંસારી જીવો નિરંતર દેહની ચિંતા રાખે છે. દેહ અને દેહાર્થ મમત્વમાં જ કાળ નિર્ગમન કરે છે, તેની રક્ષાના પ્રયત્નમાં પ્રતિપળે સાવ-ધાન છે. તેમ છતાં પણ આ સૃષ્ટિ મંડળમાં ભુત-વર્તમાન કે ભાવિ કાળમાં આજ સુધીમાં કોઇના દેહ ટક્યા હોય કે ટકી શકે એમ હોય એવું કદી દીઠું—જાણ્યું-કે સંભવતું પણ નથી.

હવે દેહથી પ્રત્યક્ષ ભીન્ન-સ્ત્રી પ્રત્યે જીવને રાગ છે તેના શરીરને જ પ્રથમ અકલ્યાણનું કારણ દર્શાવે છે.

अपिहितमहाघोरद्वारं--न किं नरकापदा--
मुपकृतवतो भूयः किं तेन चेदमपाकरोत्
कुशल विलय ज्वालाजाले कलत्रकलेवरे
कथमिव भवानत्रप्रीतः पृथग्जन दुर्लभे ८०

હે જીવ ! તું સ્ત્રીના કલેવર ઉપર શા સારૂ રાગ કરી રહ્યો છે ? ખરેખર એ સ્ત્રીનું કલેવર નિજ આત્મ કલ્યાણરૂપ લીલા હરિયાળા નંદનવન ને ભસ્મ

કરવામાં પ્રચંડ અગ્નિની જ્વાળા સમાન છે. નર્કરૂપ ભયંકર આપદાનું દ્વાર છે. એમ શું તું પ્રત્યક્ષ દેખતો નથી? વળી જે સ્ત્રીના કલેવર ઉપર તું અનુરાગ કરે છે તેને ઉપકાર કરે છે, પણ તે તો નિરંતર વિઘ્ન કારક જ થાય છે. સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર અજ્ઞાની વિવેકહીણ મનુષ્યો ઘેલા બની તેને દુલ્લભ માને છે, પરંતુ તું તેના પ્રત્યેની પ્રીતિ તજ. કારણ એમાં કંઇપણ સાર રૂપ વસ્તુ નથી.

સ્ત્રી મોક્ષદ્વારની મજબુત અર્ગલા છે, સંસાર રૂપ વૃક્ષને પોષણ આપનારી જળની ઝારી છે, મનુષ્ય રૂપ હરિણોને પકડવા માટે જાલ છે, જેના સંગ માત્રથી આજ સુધીમાં કેટલાય ઉત્તમ આત્માઓ પોતાના અમૂલ્ય જ્ઞાન-શ્રદ્ધા રૂપ પરમ જીવિતવ્યને ગુમાવિ બેઠા, જેનું નામ માત્ર પણ મોટા મોટા મુનિશ્વરોનું મુનિત્વ નષ્ટ કરી નાખે છે, તેના શરીરનો પ્રત્યક્ષ રાગ શું શું અનર્થ ના કરે?

“ જે મનુષ્ય એ સ્ત્રી શરીરના મુકાબલામાં–કદલી સ્તંભ, કમળપત્ર, સુવર્ણ, ચંદ્રમા, નીલકમલ કંઇ પણ હીસાબમાં નથી. એમ કહી કહી વારંવાર અનુરાગી બન્યા કરતો હતો. તેને જોઇ મુગ્ધ બનતો હતો. આશ્ચર્ય પામતો હતો. તેજ સ્ત્રીનું શરીર નિર્જીવ થતાં સ્મશાન ભુમિમાં ફેંકી દેતાં ગીધાદિ પક્ષીઓથી ચુંથાએલું છીન્ન ભિન્ન થયેલું જોઈ ભયભીત થઈ નાક બંધ કરી ત્યાંથી જલદી નાશી છુટે છે. ક્યાં ગયો એ સ્ત્રી શરીર ઉપરનો પ્રેમ. સડેલા પ્રેત સમુદાયને જોઇને તો કાગ સંતુષ્ટ થાય છે–રાજ હંસ નહિ. વળી સ્ત્રીના કેશ એ જુઓનું નિવાસ સ્થાન છે, મુખાદિ અંગ ચામથી મઢેલું છે, નેત્ર એ બે છીદ્રો છે, બંને સ્તનો મલીન માંસના લોચા છે, બંને હાથ લાંબી લાંબી હડી છે, પેટ એ મળમુત્રનું સ્થાન છે, નિતંબ નિરંતર સ્રવવા વાળા મલનું ગૃહ છે, અને બંને પગ એ મળ ગૃહના સ્તંભ છે. એવા મહા અશુચિ રૂપ કલેવરમાં પ્રીતિ કરવા યોગ્ય કોણ જાણે શું છે? એ સમજાતું નથી.” (શ્રી પદ્મનંદી.)

“ सर्वाशुचिमयेकाये-दुर्गंधामेध्यसंभृते

रमंते रागिणः स्त्रीणा--विरमंति तपस्विनः” (ક્ષેપક)

કેવળ દુર્ગંધમય, વિષ્ટા આદિથી ભરેલા અને સર્વત્ર મહા અશુચિમય સ્ત્રીના કલેવરમાં તેના અનુરાગી અંધ જીવોજ રમે છે. પરંતુ ઉત્તમ આત્માઓતો તેથી વિરક્ત રહે છે.

હે જીવ! સ્ત્રીના કલેવર ઉપરથી પ્રીતિ છોડી સર્વ પ્રકારે દુર્લભ મનુષ્યપણાને ધર્મ ઉપાર્જન ભણી લગાવીને સફળ કર! એમ ગ્રંથકાર ઉપદેશે છે.

व्यापत्पर्वमयं विरामविरसं मूलेप्यभोगोचितं
विष्वक् क्षुत्क्षतपातकुष्टकुथिताद्युग्रामयैः छीद्रितम्
मानुष्यं घुण भक्षितेक्षु सदृशं नाम्नैकरम्यं पुन
र्निस्सारं परलोक बीजमचिरात्कृत्वेह सारीकुरु ८१

મનુષ્ય જીવન ઘુણ નામના કીડાથી સર્વાંગ ખવાયલા શેલડીના કાંણા સાંઠા જેવું છે. વચ્ચે વચ્ચે આપદા રૂપ ગાંઠોથી ભરેલું છે. અંતમાં વિરસ છે. તેનું મૂળ પણ ભોગવવા યોગ્ય નથી, સર્વાંગે ક્ષુધા–કોઢ–આદિ ભયાનક રોગોથી છીદ્ર રૂપ છે, કેવલ અજ્ઞાન પરિણામે નામ માત્ર રમ્ય ભાસે છે, બાકી તો સર્વ પ્રકારે અસાર છે. હે ભવ્ય ? એવા અસાર મનુષ્ય દેહને તુરત વિતરાગ સન્માર્ગ પ્રત્યે લગાવી સુંદર રસવાળુ મીઠું ફળ ઉત્પન્ન કરી લે–

શેલડીના કાણા સાંઠાની વચ્ચે જે ગાંઠો છે, તેમાં તો રસ નથી. અંતમાં પુંછડીયું છે તેમાં મીઠાશ નથી, મૂળમાં તેની જડ છે તેમાં પણ રસ નથી, વચ્ચે વચ્ચે ઘુણથી છીદ્રીત છે, તેમાં પણ રસ નથી, એવો એ શેલડીનો કાણો સાંઠો નામમાત્ર રૂડો ભાસે છે. પણ વાસ્તવિક સર્વ પ્રકારથી તે અસાર છે, ભોગવવા યોગ્ય નથી. પરંતુ એવા કાંણા સાંઠાને પણ જો ભાવિ બિજ અર્થે વાવે તો તેથી ઘણા મીઠા સાંઠા નીપજે.

તેમ આ મનુષ્ય પર્યાયમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે અનેક આપદા સાંપડે છે. અંતમાં વૃદ્ધાવસ્થા તેના વિકાળ રૂપે ખડી છે. ત્યાં પણ સુખનો સ્વાદ જીવને નથી, મૂળમાં બાળ અવસ્થા તે પણ સુખથી રહિત છે, રહી મધ્યમ અવસ્થા તે તો વળી ક્ષુધા તૃષા, પીડા, ચીંતા, અને અનેક રોગાદિ ઉપદ્રવોથી છીદ્રીત છીદ્રીત થઇ રહી છે, ત્યાં પણ સુખ નથી. એમ આ મનુષ્ય જીવન કેવળ દુઃખ રૂપ છતાં અજ્ઞાન યોગે નામ માત્ર સુખરૂપ ભાસે છે. બાકી તે સર્વ પ્રકારે અસાર છે, આમ છતાં પણ તે મનુષ્યપણાને વિષયાદિ તુચ્છ સુખો છોડી સદ્ધર્મ સાધન કરી પરલોકના બીજ રૂપ કરે તો તેનાથી સ્વર્ગ મોક્ષાદિ ઘણાં મીઠાં ફળ નીપજે અને તોજ આ અલભ્ય માનવપણાની સફળતા છે,

મનુષ્યજીવનના કયા સમયને સુખનો સમય ગણવો ? ગ્રંથકાર સ્વયં એ મનુષ્ય પર્યાયમાં રહેલા આત્માની શું શું ક્રિયા થાય છે ? તે નીચેના શ્લોકથી વર્ણવે છે

प्रसुप्तो मरणाशङ्कां-प्रबुद्धो जिवीतोत्सवम्
प्रत्यहं जनयत्येप-तिष्टेत्कायेकियच्चिरम् ८२

મુઢ આત્મા દીન પ્રતિદીન સુતાં મરણુની આશંકા ઉપજાવે છે, અને જાગતાં જીવનનો ઉત્સવ મનાવે છે. એવી એની અસ્થિર દશા છે. તો આ ક્ષણીક શરીરમાં તે કેટલા કાળ ટકશે? જેમ કોઇ મનુષ્ય નિત્ય પ્રતિ છુપાઇ જાય. તેના વસવાટનો સ્થિરતાવાળો કેટલો સમય સમજવો? તેને ત્યાં રહેવાનો ભરોંસો શો? હે જીવ? આ વાત નિશ્ચીત છે કે—આ શરીર એક દિવસ અવશ્ય તને ગમે તે સ્થળે છોડશે જ. તો હવે તારે કરવા યોગ્ય ઉચીત કાર્ય તું કરી લે! એ શરીર જીવને ઉપકારક કોઇ રીતે નથી. એમ તું સમજ. તું તેને તારા પોતાના ઉપકારક કાર્યમાં લગાવી દે.

હવે કુટુંબ પણ આત્માને ઉપકારક નથી, તે કહે છે—

सत्यं वदात्र यदि जन्मनि बंधुकृत्य
माप्तं त्वया किमपि बंधु जनाद्धितार्थम्
एतावदेव परमास्ति मृतस्य पश्चात्
सम्भूय कायमहितं तव भस्मयांति ८३

હે જીવ? તું કહે તો ખરો કે—આ સંસારમાં એ બંધુજનોથી તને કરવા યોગ્ય અને ત્હારાજ હિત રૂપ એવું પ્રયોજન આજ સુધી કાંઈ પણ તેઓનાથી તું પામ્યો છે? ખરૂં કહેજે. કુટુંબથી કદી કાંઇપણ આત્મ હિત થયું હોય એમ લાગતું નથી. માત્ર એ બંધુ આદિ જનોથી તારા પ્રત્યે એટલો ઉપકાર થયો છે ખરો કે—તારા મરણ પછી એ લોકો એકઠા થઈ તારૂં વૈરી જે શરીર તેને ભસ્મ કરે છે.

ભાઈ? બંધુ તો તેજ કહી શકાય કે—જેઓ આપણું કંઇક ભલુ કરે, પરમ દુઃખના હેતુભુત બંધને છોડાવવામાં સહાયક થાય તે બંધુ. તું જેઓને ભાઇ અને બંધુ માની તેઓથી મમત્વ કરે છે, પરંતું હું તને પુછું છું કે—તેઓથી આજ સુધી કાંઇ પણ વાસ્તવિક હિત તને થયું છે? બતાવ તો ખરો? જો તેમણે તારૂં કાંઈપણ યથાર્થ હિત કર્યું હોય તો તો તારૂં માનવું પણ ઠીક છે. અમને તો કેવળ એટલુંજ લાગે છે કે—"શત્રુનો શત્રુ તે મીત્ર" એ ન્યાયથી તારા એ શરીરરૂપ વૈરીને તેમણે સર્વે તારા મર્યા પછી બાળી દગ્ધ કર્યું અને તારા એ શરીર રૂપ વૈરીનો તેમણે તારી વતી બદલો લીધો. એટલું તેમણે તારા પ્રત્યે હિત કર્યું. આચાર્ય ભગવાન અહિં અન્યોક્તિ પુર્વક "કુટુંબથી કાંઇ પણ આત્મહિત સરતુ નથી" એમ સમજાવ્યું. અને એ શરીર પ્રત્યેથી પણ રાગ નિવારવા શિક્ષા આપી.

સંસારમાં વિવાહાદિ કાર્યો બંધુ જનો આદિ કુટુંબથી થાય છે. તો પછી તેઓથી મારૂ કાંઈપણુ હિત રૂપ કાર્ય સરતુ નથી. એમ કેમ કહેવાય? ઉત્તર—

जन्मसंतानसंपादि विवाहादिविधायिनः
स्वाः परेऽस्यसकृत्प्राणहारिणो न परे परे ८४

અનંત સંસાર પરિપાટીના કેવળ કારણરૂપ એ વિવાહાદિ કાર્યો કરવા કરાવવા વાળા જે પોતાના કુટુંબીજનો તેજ ખરેખર આ જીવના એક પ્રકારે વૈરી છે. જે એકજ વાર પ્રાણુ હરણુ કરે તે વૈરી નથી, પરંતુ આ તો અનંતવાર મરણુ કરાવે છે તેને વૈરી કેમ ના કહીએ? વ્યવહારમાં પણુ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે—દેવું છોડાવે તે વૈરી નથી, પણુ નવીન કરજ કરાવે તે વૈરી છે. વર્તમાનમાં પ્રાણુ નાશ કરનાર તો પુર્વ કર્મની નિર્જરા કરાવવામાં સહાયક છે અને તેથી તો તે ખરોખરો મીત્ર છે, વૈરી નથી. આ કુટુંબાદિ બંધુજનો અનંત સંસારબંધના કારણુ રૂપ જે કર્મબંધ તેને નિપજાવવામાં સહાયક છે. પરમાર્થથી તો તે વૈરી છે, એમ જાણી તેઓને હિતસ્વી માની તેઓ પ્રત્યે રાગ કરવો કે તેઓના રાગે અંધ થવું એ તને ઉચીત નથી.

અહીં શિષ્ય તર્ક કરે છે કે—એ બંધુજનાદિ મારાં વિવાહાદિ કાર્યો કરે છે, ધન ધાન્ય સ્ત્રી આદી ઇષ્ટ વસ્તુઓ નિપજાવવામાં મને સહાયક થાય છે. વાંચ્છિત પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ કરાવવા વાળા છે, તેઓનાથી વળી શત્રુ-પણાની કલ્પના કરવી કેમ સંભવે? (ઉત્તર)

रेधनेन्धनसंभारं प्राक्षिप्याशाहुताशने
ज्वलन्तं मन्यते भ्रातः शान्तं संधु क्षणे क्षणे ८५

આશા રૂપ અલંધ્ય અગ્નિમાં ધનાદિરૂપ ઇંધનના ભારા નાખી તે આશા રૂપ અગ્નિને પ્રતિ પળે વધારી તેમાં નિરંતર બળવા છતાં પોતાને શાંત થયો માનવો, એજ ખરેખર જીવનો અનાદિ વિભ્રમછે.

જેમ કોઇ મૂર્ખ માણસ થોડી થોડી અગ્નિથી પોતે બળ્યા તો કરે છે, પણુ વળી તેમાં ઇંધનાદિ નાખી તે અગ્નિની જ્વાળાને વધારી પોતે જેમ જેમ વધારે બળે તેમ તેમ શીતળતા માને તેમ કેવળ વિભ્રમ ભાવથીજ એ કુટુંબાદિ સચેતન અને લક્ષ્મિ સુવર્ણાદિ અચેતન પદાર્થોને વધારી જગતમાં જીવ સુખ માને છે, પરંતુ પરમાર્થથી તે સુખ નથી એ કુટુંબ ધનાદિ

પરિગ્રહ જીવને ખરેખર દુઃખનાજ કારણરૂપ છે તો પછી તેનીજ આશા રૂપ અગ્નિમાં નીરંતર બળ્યા કરવું એ શું સાક્ષાત્—પ્રત્યક્ષ દુઃખ નથી ? આશા કરવા છતાં તે તે ઇષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવી સરજીત હશે તો થશે અને તે પણ જ્યારે થવી સરજીત હશે ત્યારેજ થશે—પણ તેને માટે જે ઝુર્યા કરવું એજ પ્રત્યક્ષ દુઃખ છે.

ધન કુટુંબાદિ જીવને ખરેખર દુઃખનાં કારણ છે—અને તેથી એજ જીવના મોટા શત્રુ છે—તેની ભયંકર તૃષ્ણામાં જીવને સ્વવિચારનો અવકાશજ રહેતો નથી. સ્વસ્વરૂપ રૂપ પરમ શાંત જીવનનું એ મરણ છે. પોતાનાજ આત્મ ગુણોનું મરણ જે ધન કુટુંબાદિ નિમીત્તોથી થાય તે શું જીવના શત્રુ નથી ? છેજ.

એ ધન કુટુંબાદિ પરિગ્રહ રૂપ પિશાચના પાસમાં સપડાએલા જીવની શું શું દશા થાય છે તે કહે છે.

पलितच्छलेन देहान् निर्गच्छति शुद्धिरेव तव बुद्धेः
कथमिव परलोकार्थं जरी वराकस्तदा स्मरति ८६

સફેદ કેશના બ્હાને તારી બુદ્ધિની શુદ્ધતા બહાર નીકળી રહી છે, અર્થાત બુદ્ધિ વિકળ થઇ છે. એવી વૃદ્ધાવસ્થાને લઇને અસમર્થ થયો થકો તું પરલોકના અર્થે કે પોતા સંબંધીનો કાંઈ પણ વિચાર શું કરી શકીશ ?

તું એમ સમજે છે કે—યૌવન અવસ્થામાં ધન, સ્ત્રી આદિ સામગ્રી મેળવી પ્રથમ આ લોકનાં સુખ ભોગવું, અને પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ સેવન કરી પરલોકને અર્થે યત્ન કરીશ. પણ ભાઈ ? વૃદ્ધાવસ્થામાં તો સફેદ કેશના બ્હાને તારી બુદ્ધિની શુદ્ધતા ચાલી જશે અને બુદ્ધિની શુદ્ધતા વિના આ લોક સબંધીનાં કાર્યોનો વિચાર યથાર્થ પણે થવો મુસ્કેલ છે, તો પછી પરલોકને અર્થે વિચાર ક્યાંથી બને ? વૃદ્ધાવસ્થામાં હું કાંઇક આત્મ વિચાર કરીશ, પણ એ વૃદ્ધાવસ્થાને જ્ઞાનીઓ અર્ધું જળેલુ મડદુજ ગણે છે.

બુદ્ધિમાન અને મંદકષાયી પુરૂષો પરલોક હિતાર્થે નીરંતર ચીંતા કરે છે પણ તેવા બહુ થોડા હોય છે. એમ ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

इष्टार्थाद्यदवाततद्भवसुख क्षाराम्भसि प्रस्फुर
न्नानामानसदुःखवाडवशिखासंदीपिताभ्यन्तरे

मृत्यूत्पत्तिजरातरंगचपले संसारघोरार्णवे
मोहग्राहविदारितास्यविवराद्दूरेंचरा दुर्लभाः ८७

આ સંસારરૂપ ભયંકર સમુદ્રમાં મોહરૂપ મહામચ્છ પોતાનું વિકાળ મોઢું ફાડીને ભક્ષની નિરીક્ષા કરતો બેઠયો છે. તેનાથી જે દુર વિચરે છે તેવા ધન્ય પુરૂષ બહુ થોડા હોય છે.

જેનાથી તૃપ્તિજ ના થાય એવા ઇષ્ટ વિષય જન્ય સુખ એજ જેમાં ખારૂ જળ છે. સમુદ્રનું ખારૂ પાણી તૃષાતુર ગમે તેટલું પીવે પણ તેનાથી તૃપ્તિ ન જ થાય. તેમ સંસારના ઇષ્ઠ વિષયોથી તૃષ્ણા શમે નહિ.

સમુદ્ર વિષે રહેલો વડવાનલ અગ્નિ સમુદ્રના જળને શોષે છે, તેમ સંસાર વિષે માનસિક દુઃખ રૂપી ભયંકર વડવાનલ; એટલો બધો દુઃખપ્રદ છે કે—તે જીવને પ્રાપ્ત વિષયો પણ સુખે ભોગવવા દેતો નથી, અને અપ્રાપ્ત વિષયાદિની ઝંખનામાં ને ઝંખનામાં સદોદીત બાળ્યા કરે છે, અને એમ કરી તેના શાંત ભાવરૂપ નિજ પ્રાણુને પ્રતિપળે શોષ્યા કરે છે.

સમુદ્રમાં તેના વિસ્તીર્ણ તરંગોની ચપળતા થયા કરે છે, તેમ સંસાર દશાવાળા પ્રાણીયોમાં જન્મ–જરા–મરણાદિ અવસ્થાઓની પલટના થયા કરે છે, જરાય સ્થિરતા નથી–ભાવ સ્થિરતાની તો વાત જ શી કરવી?

જે મહાભાગ્ય પુરૂષો મોહના ઉદયકાળે પણ મોહરૂપ બની વિકારી થતા નથી તેમને ધન્ય છે. પણ તેવા બહુ થોડા છે. કારણ એવા જીવો જો ઘણા હોય તો આ સંસાર જ કેમ હોય? તેથી તો સંસારનું અસ્તિત્વ છે.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં ગ્રંથકારે સંસારને ભયંકર વિસ્તીર્ણ સમુદ્રની ઉપમા આપી—તેનાથી જીવને પ્રતિપળે સાવધાન રહેવા સુચવ્યું. સમુદ્રમાં જેમ મહામચ્છ, અત્યંત ખારૂ જળ, ભયંકર વડવાનલ, અને વિસ્તારયુક્ત ભયંકર તરંગો હોય છે, તેમ સંસાર સમુદ્રમાં પણ મહા મોહરૂપી મચ્છ, ઇષ્ટ વિષયાદિજન્ય ખારૂ જળ, માનસિક દુઃખ રૂપી ભયાનક વડવાનલ, તથા નાના પ્રકારના જન્મ, જરા, મરણાદિ દ્રવ્ય અને ભાવ અવસ્થાની પલટના રૂપી ભયંકર તરંગો સમયે સમયે ઉછળ્યા કરે છે, તેનાથી હે જીવ? તું નીરંતર સાવધ રહે!

अव्युच्छिन्नैःसुखपरिकरै र्लालिता लोलरम्यैः
श्यामाङ्गीनां नयन कमलैरर्चिता यौवनान्तम्
धन्योसि त्वं यदि तनुरियं लब्धबोधो मृगीभि-
र्दग्धारण्यस्थल कमलिनी शंङ्कयालोक्य ते ते ८८

અવિચ્છિન્નપણે સુખના પુર્ણ સાધનોથી લાલન પાલન કરેલું મનોહર અંગયુક્ત, સ્ત્રીઓના ચંચળ અને રમ્ય નેત્ર કમળોથી નીરંતર સન્માનીત થયેલું, તારૂં આ શરીર સમ્યક્‌જ્ઞાનના પ્રકાશ સહિત યૌવન અવસ્થામાંજ બળી ગયેલા જંગલમાં સ્થલ કમલિનીની શંકાથી હિરણાદિ ચપળ દૃષ્ટિવાળાં પ્રાણીઓથી દેખ્યું જશે તે શરીરને ધન્ય છે.

જગતમાં એક સામાન્ય નિયમ છે કે—" જેવો અભ્યાસ તેવું પ્રવર્તન, જે મનુષ્ય દુઃખ સહન કરવાની ટેવ પાડે તેજ દુઃખને શાંતપણે સહન કરી શકે, અને સુખથી ટેવાયલો મનુષ્ય સુખજ સહે–દુઃખ નહિ. પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે—પુર્વ પુણ્યોદયથી જે મનુષ્ય સંસાર સુખના સાધનભુત સ્ત્રી, લક્ષ્મિ આદિથી નીરંતર પરમ સુખને (પોતે માનેલા) અનુભવતો હતો–તેમાં જ સદોદીત ટેવાયલો હતો, તેજ મનુષ્ય જ્ઞાનસંપન્ન થઇ યૌવન અવસ્થામાં જ પ્રવજ્યા ધારણ કરી દુર્ધર તપાદિ આચરી એવો થાય છે કે–જેને તપોવનમાં હિરણ જેવાં ચંચળ દૃષ્ટિવંત પ્રાણીયો અર્ધ જળેલા કાષ્ટના ઠુંઠા સમાન અવલોકી પોતાના અંગની ખાજ મટાડવા પોતાનું અંગ તેના અંગને ઘસે છે. ધન્ય છે તે માનવ આત્માને ! તેજ મનુષ્ય જડ ચેતનના વાસ્તવિક સ્વ-રૂપને સમજ્યો છે કે—જે આત્મ શ્રદ્ધાના અપુર્વ બળ વડે પોતાની આત્મ પરિણુતી અને બાહ્ય શરીરાદિ યોગને અવંચક ભાવે સ્થિર પરિણમાવી શક્યો છે. સંસાર પક્ષે પરમ સુખી શ્રી તિર્થંકર ચક્રવર્તિ આદિપણ જગત અને કાયાના સ્વરૂપથી સમ્યક્‌પ્રકારે સંવેગ વૈરાગ્યાદિ પામી ગૃહવાસ છોડી પ્રવજ્યા ધારણ કરી નિજ આત્મ પરિણુતિમાં મેરૂવત્ નિશ્ચલ થયા. શ્રી બાહુબલી આદિ મહા પુરૂષોના શરીર ઉપર વેલો લપટાઇ ગઇ, શ્રી સુકુમાલ આદિ રાજપુત્રો કે જેઓને ગૃહવાસમાં અતિ કોમલ સરશવના દાણા ખુંચતા હતા, તેવા સુકોમળ શરીરધારી મહાત્માને શીયાળ પોતાના બચ્ચાં સહિત ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી ચુંથી ચુંથીને ખાધા તોપણ જેઓ નિજ આત્મપરિણુતીમાં અડોલ મેરૂવત્ નિષ્કંપ પ્રવર્ત્યા–ધન્ય છે તેવા અપુર્વ અવસર પ્રાપ્ત મહાપુરૂષોને.

એજ વાત શ્રી આચાર્ય દૃઢ કરે છે—

वाल्येवेत्सि न किंचिदप्यपरिपुर्णाङ्गो हितं वाहितं
कामान्धः खलु कामिनीद्रुमघने भ्राम्यन्वने यौवने
मध्ये वृद्ध तृषार्जितुं वसु पशो क्लिश्नासि कृष्यादिभि
र्वृद्धोवार्धमृतःक्व जन्म फलितं धर्मो भवेन्निर्मलः ८९

વિકાસવાળા આંગોપાંગના અભાવથી બાળ અવસ્થા વિષે હે જીવ ? તું કાંઈ પણ હિત કે અહિત સમજી શકયો નહિ. વળી યૌવન અવસ્થામાં સ્ત્રી રૂપ વૃક્ષોના વિસ્તીર્ણ સઘન વનમાં જ્યાં ત્યાં કામ રૂપ મદથી અંધ થઇ ઘેલાની માફક ભમ્યો, પ્રૌઢ (મધ્યમ) અવસ્થામાં પરિગ્રહની અતિ તૃષ્ણા રૂપ સર્પ ડંશથી ધનાદિ ઉપાર્જન કરવા નિમીત્તે કૃષી કર્માદિ અતિ ભાર વહન કરી અતિ કલેષને પામ્યો-તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં અર્ધ મૃતક જેવી દશાને પ્રાપ્ત થઇ રહ્યો એમ આખી મનુષ્ય જીંદગી નિષ્ફળપણે પુર્ણ કરી. કહો હવે ધર્મ સાધન કે સ્વાત્મ વિચાર જીવ કયા સમયે કરી શકે ?

સર્વ પર્યાયમાં માત્ર એક મનુષ્ય પર્યાય ધર્મ પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે. મૌસમ છે. અને તે ધર્મ પ્રાપ્તિપણાથીજ તેની સફળતા છે. હે જીવ ? ચિંતામણીથી પણ અત્યંત મુલ્યવાન એવા આ મનુષ્ય પર્યાયનો ત્હારો સમય પરપ્રવૃત્તિ અને પરકથામાં વહ્યો જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં મન અને ઈંદ્રિયોના શીથીલપણામાં તું શું કરી શકીશ ? બાળ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ પ્રાપ્ત કરવો પ્રાયે તારે વશ નથી. પણ હે ભવ્ય ? યૌવન અને પ્રૌઢાવસ્થામાં તો કંઇક ધન-સ્ત્રી કુટુંબાદિથી રાગને મંદ કરી વાસ્તવ્ય ધર્મને પ્રાપ્ત કર ! તેમાંજ માનવ જીવનની સફળતા છે. શોભા છે.

હે જીવ ? એ ત્રણે અવસ્થામાં કર્માધીનપણે રહેવું એ તને યોગ્ય નથી.

बाल्येस्मिन् यदनेन ते विरचितं स्मर्तुं च तन्नोचितम्
मध्येचापि धनार्ज्जन व्यतिकरैस्तन्नार्पितं यत्त्वयि
वार्द्धक्येप्यभिभूय दन्तदलनाद्याचेष्टीतं निष्ठुरं
पश्याद्यापि विधेर्वशेन चलितुं वांच्छस्यहो दुर्मते ९०

બાલ્યાવસ્થામાં પુર્વ કર્મે તારૂં જે બુરૂ કર્યું હતું તે તો યાદ કરવા યોગ્ય પણ નથી. મધ્યમ વયમાં ધન ઉપાર્જન કરવાના બ્હાના હેઠળ એ કર્મોએ તને એવું એક પણ દુઃખ આપવું બાકી રાખ્યું નથી અને વૃદ્ધાવસ્થામાં

તારી મહત્તા ઘટાડીને દંડ તોડવા આદિ કર્મોએ કરેલી કઠોર ચેષ્ટા તેં અનુભવી છે. છતાં હે દુર્બુદ્ધિ જીવ ! અંધ થઇ હજુ પણ તું એ કર્મોના વશ રહેવા ઇચ્છે છે ?

લોકનો એક સામાન્ય સ્વભાવ છે કે–કોઇ એકવાર બુરૂ કરે તેને તેઓ વેરી સમજે છે. તેના આધીન રહેવું કોઇને ગમતું પણ નથી. પણ આ દુષ્ટ કર્મોએ તો અનાદિ કાળથી તને અતિ અતિ હેરાન કર્યો છે. એ વાત કદાપિ તને યાદ ના હોય તો તું આ વર્તમાન મનુષ્ય પર્યાય તરફ જરા દીર્ઘદ્રષ્ટિપુર્વક જોઇ જા. બાળ અવસ્થામાં તો ગર્ભ–જન્મ–શરીર વૃદ્ધિ આદિ દશાઓ પ્રવર્તાવી એ કર્મોએ તને અતિ અતિ હેરાન કર્યો–મધ્યમ અવસ્થામાં ધનોપાર્જન આદિ ક્રિયાઓ નિમીત્તે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તારા દાંત તોડવા આદિએ કરીને તને અતિ અતિ અપમાનીત કાર્યો નિમીત્તે હેરાન હેરાન–દુઃખી દુઃખી કરવામાં એ કર્મોએ કાંઇ પણ મણા રાખી નથી. પ્રત્યક્ષ પણ એ દુઃખો અનુભવી રહ્યો છે. છતાં પણ હજુ એજ કર્મોને આધીન રહેવું તું ઇચ્છે છે ? તેના નાશ ભણી તારી કિંચીત પણ પ્રવર્તી નથી એ જોઇ સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે. ભાઇ ! આ તારી પુરૂષાર્થ હીનતા ભવિષ્યમાં તને અત્યંત દુઃખી કરશે.

વૃદ્ધાવસ્થાની આવી વિકલ અવસ્થા જોઇ હે જીવ ? હવે ત્હારે નિશ્ચીંતપણે પ્રમાદી રહેવું યોગ્ય નથી એમ શ્રી આચાર્ય નીચેના કાવ્ય દ્વારા સંબોધે છે.

अश्रोत्रीव तिरस्कृता परतिरस्कार श्रुतीनां श्रुतिः
श्रक्षुर्वीक्षितुमक्षमं तव दशां दूष्यामिवान्ध्यं गतम्
भीत्येवाभि मुखान्तकादतितरां कायोप्ययं कम्पते
निष्कंपस्त्वमहो प्रदीप्तभवनेप्यासे जरा जर्ज्जरे. ९१

પરકૃત નિંદા–અપમાન અને તિરસ્કાર દર્શાવનારાં વચનો નહિ સહન થવાથી તે નહિ સાંભળવા ઇચ્છતા એવા તારા કાન સાંભળવાની શક્તિથી રહિત થયા–તારી આ નિંદ્ય પરવશ દશા પ્રત્યક્ષ જોવા તારાં નેત્ર અસમર્થ અર્થાત અંધ દશાને પામ્યાં, તને અત્યંત પ્રીય એવું તારૂં શરીર પણ જાણે સન્મુખ આવી રહેલા કાળના ભયથી થર થર કંપે છે. એમ જરાથી કેવળ જીર્ણ થઇ રહેલા અને અગ્નિથી બળી રહેલા ઘર સમાન આ મનુષ્ય શરીરમાં હે જીવ ! તું શું નિશ્ચળ થઇ બેઠો છે ?

મરણ તો સર્વ અવસ્થામાં આવી પહોંચે છે. તેથીજ ડાહ્યા પુરૂષો આવા અલભ્ય માનવ જીવનમાં નીચે મને કરી બેસતા નથી પણ પરલોક હીતાર્થે નિરંતર પ્રવર્તે છે. તો પછી વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યે જીવનની સ્થિરતાની શી આશા ? એ સ્થિતિમાં તો મરણ નિશ્ચીત છે. વિષયાદિ ભોગના કારણરૂપ સર્વ ઇંદ્રિયો પણ શીથીલ થઇ રહી છે, તો પણ કોણ જાણે શા કારણથી સંસારમાં રહેવાની આશાથી તું નિશ્ચીંત થઇ રહ્યો છે! અમને તો લાગે છે કે–ચારે તરફથી સળગતા મકાનમાં સપડાયલો મનુષ્ય બેભાનપણે નિશ્ચીંત પ્રવર્તે તેમ તારી આ દશા જોઈ અમને ખેદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. ભાઇ! કંઇક આત્મ કલ્યાણ ભણી ઉદ્યુક્ત થા! થા! હવે આખર સ્થિતિરૂપ એવી આ કેવળ અસાર વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તું શું મમત્વ કરી રહ્યો છે.

શરીર રૂપ સળગતી ઝૂંપડીમાં બળી રહેલા જીવને ગ્રંથકાર શિક્ષા આપે છે કે—

अतिपरिचितेष्ववज्ञा--नवेभवेत् प्रीतिरिति हि जनवादः
त्वं किमिति मृषा कुरुषे दोषासक्तो गुणेष्वरतः ९२

લોકમાં પ્રચલીત જન સ્વભાવ એક એ છે કે—જેની સાથે ઘણા વખત સુધી પરીચય રહ્યો હોય તે પ્રત્યે સ્હેજે જીવને અનાદર બુદ્ધિ થાય છે. અને નવીન નવીન સંબંધી જનો પ્રત્યે અહો: (આશ્ચર્ય) રૂપ પ્રીતિ સ્હેજે વર્તે છે. પણ હે ભવ્ય ? તારા સ્વભાવમાં તો કોઇ વિચીત્રતા જણાય છે. તું એ જન પ્રચલીત કહેવતને પણ જાણે મિથ્યા કરી રહ્યો છે. કારણ અનાદિના તારા અતિ પરિચયી એના એ રાગાદ દોષોમાં વારંવાર તું આશ્ચર્ય દ્રષ્ટિ યુક્ત રમી રહ્યો છે–આશક્ત થઈ રહ્યો છે. અને કેવળ અપરિચીત સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો પ્રત્યે ઉપેક્ષીત રહે છે. સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોનો લાભ નવીન છે, અર્થાત પુર્વે ક્યારેય પણ પ્રાપ્ત થયો નથી–અને આ રાગાદિ દોષોનો પરીચય–સેવન તો અનાદિ કાળનું ચાલ્યું આવે છે. છતાં પેલી (अति परि-चयादवज्ञात्) વાળી લોક પ્રસીદ્ધ કહેવતને પણ તું જુઠી કરી રહ્યો છે એજ આશ્ચર્ય છે. દોષમાં આશક્ત અને હિતાહિતની ભાવનાથી રહિત તેં આ સંસારમાં માત્ર દોષનોજ વ્યસની બનીને જન્મ મરણાદિ વિપુલ કષ્ટ સહ્યાં એ વાત દ્રષ્ટાંત સાથે ગ્રંથકાર સમજાવે છે.

हंसैर्न भुक्तमतिकर्कशमंभसापि
नो संगतं दिनविकाशिसरोजमित्थ

नालोकितं मधुकरेण मृतं वृथैव
प्रायः कुतो व्यसनिनां स्वहिते विवेकः ॥ १३

કમળ એટલું બધું કઠોર છે કે—જેને હંસાદિ ઉત્તમ પ્રાણીયો પણ ભોગવતાં નથી. તેમ જળથી પણ જે લીસ થતું નથી. આટલી બધી તેનામાં કઠોરતા છતાં માત્ર તેના દીન વિકાસી સ્વભાવને લઇને ગંધના વિષયમાં લુબ્ધ બનેલો ભ્રમર વિચારરહિત થઇ તેમાંને તેમાં વ્યર્થ મૃત્યુને પામે છે. તેમ રાગાંધ–વિષયના વ્યસનીઓને ખરેખર પોતાના હિતનું કે અહિતનું ભાન રહેતું નથી.

પેલા ભ્રમરને ભાન નથી કે હંસરાજે પણ આનું સેવન કર્યું નથી. પોતાના નિકટ પરિચયી જળથી પણ જે મળતું નથી, ન્યારૂ રહે છે એવું એ કઠોર છે. વળી રાત્રી સમય થતાં તુરત બીડાય છે. છતાં મુર્ખતા વશ માત્ર વાસમુગ્ધ બની બિચારો મરણ શરણ થાય છે.

તેમ સરાગી અને વિષય સુખ સામગ્રીના લોભી મુગ્ધ જીવો એટલો પણ વિચાર કરતા નથી કે—મહા પુરૂષો પણ જેને સેવતા નથી, વળી જે ભોગાદિ વડે કઠોર દુઃખ કતા છે, અત્યંત નીકટ એવો જે નિર્મળ આત્મ-સ્વભાવ–તેથી જે ન્યારા છે. પાપ ઉદયકાળે જોત જોતામાં વિલય પામી જાય એવા ચંચળ છે. છતાં એવા એ વિષય ભોગાદિમાં શું રતિ (પ્રીતિ) કરવી ?

વિષય ભોગાદિના રાગી અને મુગ્ધ જીવો નિરર્થક પાપબંધ કરી નર્કાદિ ભયંકર દુઃખના પાત્ર બને છે. અહો ! વ્યસન મુગ્ધ બનેલા જીવોને પોતાના હિતનું પણ ભાન નથી ? આશક્તતામાં ગૃદ્ધ બની પહેલાં તો તેઓ નિર્વિચાર પણે વિષયરૂપ ભયંકર અગ્નિમાં ઝુકાવે છે, પણ જ્યારે પરિપાક કાળે તેને ઉચીત ફળ આવે છે ત્યારે અત્યંત દુઃખી થાય છે. હે જીવ ? એ વિષયાદિ ભાવોમાં તારી બુદ્ધિ રમી રહી છે, પરંતુ તું નિશ્ચીત માન કે એ તારા સુખનાં સાધન નથી. એ વિષયાદિ સુખ કેવાં છે !

सपरं बाधा सहिदं, विच्छीदं बंध कारणं विसमं
जं इंदिए हि लद्धं, तं सुखं दुःखमेव तधा

સર્વ ઇંદ્રિય વિષય સુખો પરાધીન, બાધા સહિત, વિનાશી, બંધનાં કારણ અને સર્વ દેશકાળમાં એક સરખાં નહિ રહેવા વાળાં એવાં વિષમ છે. તેથી એ સુખો સુખ નહિ પણ વાસ્તવિક દુઃખજ છે. (પ્રવચન સાર.)

જે સુખ સ્વાધીન, આત્માને અબાધક, અવિનાશી, અપ્રતિબંધરૂપ, અને એક સરખું ધારા પ્રવાહરૂપ હોય તેજ ખરેખર સુખ છે. અન્યત્ર સર્વ સુખાભાસ છે. ઇંદ્રિય જન્ય વિષયાદિ સુખોમાં જીવને અનંત કાળના અધ્યાસે કરીને સુખની કલ્પના થાય છે અને એજ અનંત જન્મ મરણાદિ ભવ પરિભ્રમણના હેતુ રૂપ અનાદિની જીવની ભ્રાંતિ છે. નિરાકુળ; નિર્મળ અને સ્વાધીન સુખનો એક સમય પણ દેવરાજ ઇંદ્રની આખી આયુષ્યના સર્વ સમય કરતાં અત્યંત મુલ્યવાન અને વંદ્ય છે. એમ પુર્વ મહાપુરૂષો કહે છે. કોઇ તથારૂપ દશાવાન મહત્પુરૂષના જોગ અને સંગ વિના તથા જડથી ઓસરી કંઇક જીવ સન્મુખ વાસ્તવિક દ્રષ્ટિ થયા વિના એ વાતની જીવને સુપ્રતિતિ આવતી નથી–

ભાઈ? સંસારની કોઈ એકાદ વિષય જન્ય ઇચ્છાની તૃપ્તિથી ઉત્પન્ન થતા સુખ (સુખ નહિ પણ સુખાભાસ) કરતાં અનંત અતૃપ્ત ઇચ્છાઓનું ભયંકર દુઃખ જીવ પ્રતિપળે અનુભવે છે, અને તે દુઃખે નિરંતર ભયાકુળ છે. પરંતુ ઇંદ્રિય વિષય લુબ્ધતા આડે જીવને વસ્તુ વિચાર ભણી અવકાશજ નથી. અને તેથીજ સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જીવને પરમ દુર્લભ થઈ પડી છે.

प्रज्ञैव दुर्लभा सुष्ठु दुर्लभा सान्य जन्मने
तां प्राप्य ये प्रमाद्यन्ति, ते शोच्याःखलुधीमताम् ९४

આ સંસારમાં સદ્વિચાર રૂપ બુદ્ધિ હોવી પરમ દુર્લભ છે. તેમાં પણ પરલોક હિતાર્થ ભણી બુદ્ધિ થવી તો અત્યંત દુર્લભ છે. એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જે જીવો પ્રમાદી બની રહ્યા છે તે જોઇ જ્ઞાની પુરૂષોને પણ શોક અને દયા ઉત્પન્ન થાય છે.

એકેંદ્રિય આદિથી લઇને અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય પર્યંત સર્વ જીવોને, તથા અપર્યાપ્ત આદિ સંજ્ઞી જીવાત્માઓને તો વિચારજ નથી. સંસાર પરિભ્રમણ કરતો જીવ એ સ્થિતિમાં ઘણો કાળ ભમે છે. એટલે પ્રથમતો સંજ્ઞી પણુંજ પામવું અતિ દુર્લભ છે. કવચિત કોઈ જીવને બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય, તોપણ પરલોક હિતાર્થે ધર્મરૂપ વિચાર થવો એ તો અતિ અતિ દુર્લભ છે. અનંત વાર મન સહિત સંજ્ઞીપણું જીવ પામે, તોપણ ધર્મ બુદ્ધિ કોઈ વિરલ ભાગ્યવાન આત્માનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પરમ ભાગ્યોદયે સદ્ધર્મ બુદ્ધિ પામીને પણ એજ જીવો સ્વહિત ભણી પ્રમાદીત અને શીથીલ રહે છે, એ જોઇ જ્ઞાની પુરૂષોને શોક થાય છે કે–અહો ! આ બિચારા જીવો

કલ્યાણ કમાવાનો ખરેખરો અવસર પામીને પણ ભુલે છે. કોણ જાણે આમનું શુંએ ભવિતવ્ય સરજીત હશે ? અતિ કરૂણાદ્ર ચીત્તે તે મહત્પુરૂષો વારંવાર કહી ગયા છે કે–હે પ્રીય ભવ્યો ! ધર્મ બુદ્ધિ પામીને પ્રમાદ યુક્ત રહેવું એ તમને કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. આવું માનવપણું પામવું પરમ દુર્લભ છે.

रयणुव्व जलहि पडियं--मणुयत्तं तं पि होइ अइदुलहं
एवं सुणिच्चइत्ता मिच्छ कसायेय वज्जेह

" હે ભવ્યાત્મન ! જેમ સમુદ્રના મધ્ય ભાગે પડેલું રત્ન ફરી પામવું દુર્લભ છે, તેમ તું નિશ્ચયથી માન કે–આ મનુષ્યપણું પામવું અતિ અતિ દુર્લભ છે. આવું સંજ્ઞી મનુષ્યપણું પામીને તો મિથ્યાત્વ કષાયાદિને છોડ !
(સ્વામિ કાર્તકેયાનું પ્રેક્ષા–) "

અલભ્ય માનવ જીવનમાં બુદ્ધિને પામીને પરાક્રમી પુરૂષો પણ આત્માર્થને જતો કરીને લક્ષ્મિ આદિ ક્ષણ વિનાશી અસત્ પદાર્થોની અભિલાષાથી રાજ સેવા કરે છે, એ જોઈ શોચ પૂર્વક શ્રીગુરૂ કહે છે કે–

लोकाधिपाः क्षितिभुजो भुवियेन जाता
स्तस्मिन् विधौ सति हि सर्व जन प्रसिद्धे
शोच्यं तदेव यदमी स्पृहणीय वीर्य्या
स्तेषां बुधाश्चवत् किंकरतां प्रयान्ति ९५

ધર્મના સેવનથી જીવ રાજાઓનો પણ સ્વામિ થાય છે. કે જેનું બળ પરાક્રમ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હોય છે. એ વાત જગ પ્રસિદ્ધ છે. છતાં અજ્ઞાની મુર્ખ જીવ લક્ષ્મિને અર્થે રાજાઓની સેવા–કિંકરપણું કરે છે તે જોઈ શોક થાય છે કે–આમ પ્રત્યક્ષ ધર્મ સેવનનું ફળ દેખવા છતાં જીવો ધર્મ સેવા છોડી શું કરવા રાજસેવા કરતા હશે ?

રાજ્યાદિ ઉત્કૃષ્ટ પદ માત્ર ધર્મ સેવનનું ફળ છે. એ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. ધર્મ સાધનની સર્વ સામગ્રી મળવાથીજ ધર્મ સાધન થઈ શકે છે–પોતે પરાક્રમવંત, સમર્થ અને ધર્મફળ જાણવામાં ચતુર છે, છતાં રાજ્યાદિ અનુંપમ વિભુતિની પ્રાપ્તિના અનન્ય કારણરૂપ ધર્મને નહિ સાધતાં માત્ર ધનાદિ વિનાશી વિભુતિના લોભથી ધર્મને જતો કરીને પણ રાજા

મહારાજા આદિની સેવા કરે છે એ જોઇ શોક થાય છે કે-જે ધર્મના પસાયે આ રાજ્યાદિ વિભુતિ સંપન્ન થયો, તે ધર્મનું સેવન છોડી આ મુર્ખ શાથી રાજસેવા કરી રહ્યો હશે? ધર્મ સેવન છોડી અન્ય કાર્ય કરવું એ શું આ સુઅવસરે ઉચીત્ત છે? અરે! ફરી આવું સાધન સામગ્રી સંપન્ન માનવપણું પામવું પરમ દુર્લભ છે, એ કેમ લક્ષમાં નહિ આવતું હોય?

"चत्तारि परमंगाणि–दुल्लहाणीय जन्तुणो"
"माणुसत्तं सुइ सद्धा संजमंम्मि य विरियं"

"મનુષ્યપણું, આપ્ત ઉપદીષ્ટીત શ્રુત ધર્મનું શ્રવણ, તે પ્રત્યે શ્રદ્ધા, અને અંતમાં સંયમને વિષે બળ પરાક્રમનું ખર્ચવું એ ઉત્તરોત્તર અતિ અતિ દુર્લભ છે. એમ જાણી ઉપરોક્ત ચાર પરમ મંગલમાંથી મળેલ મનુષ્ય પણાને બાકીના ત્રણ પરમ મંગલથી અલંકૃત કરો, શોભાવો!" રાજપદ તો શું પણ તેથીએ ઉત્કૃષ્ટ અનુંપમ લક્ષ્મિના હેતુ ભુત ધર્મને પ્રાપ્ત કરવાની આ અપ્રાપ્ય મોસમમાં કુસકા (વિનાશી વિભુતિ) લેવા ભણી દોડી વ્યર્થ કાળ વ્યય કરવો એ સુબુદ્ધિમાનને યોગ્ય નથી. રાજ્યાદિ વિનાશી ચપળ વિભુતિ તો ધર્મ માર્ગે પ્રયાણ કરતાં વચ્ચે વચ્ચે સ્હેજે આવી મળશે. એ તરફની અતિ ઘેલી આતુરતા છોડો—

ધર્મનું સ્વરૂપ-ફળ-તથા તે માર્ગ સુત્રકાર દર્શાવે છે.

यस्मिन्नस्ति स भूभृतो धृतमहावंशाः प्रदेशः परः
प्रज्ञापारमिता धृतोन्नतिधना मूर्ध्नाध्रियन्तेश्रियै
भूयांस्तस्य भुजंङ्ग दुर्गमतमो मार्गो निरासस्ततो
व्यक्तंवक्तुमयुक्तमार्य्यमहतां सर्वार्यसाक्षात् कृतः ॥ ९६

શ્લેષ અલંકાર યુક્ત આ શ્લોકના બે અર્થ થઇ શકે છે. કોઈ રાજાનો સર્વાર્થ નામનો મંત્રી હતો, તેણે કોઇ કૃષ્ણ નામના રાજાનો ખજાનો જે અતિ દુર્ગમ સ્થાનમાં હતો તે તેણે અતિ પુરૂષાર્થ કરી પ્રગટ કર્યો. તે સ્થાન કે જ્યાં મોટા મોટા ગગન સ્પર્શી પર્વતો છે, જ્યાં મોટાં મોટાં વાંસાદિ વૃક્ષોનાં જંગલ છે, તીવ્ર બુદ્ધિમાનનેજ જે સ્થાન ગમ્ય થાય તેવું છે, જેનાં અડોલ અને અતિ ઉચાં શીખરો જાણે ગગનને માપી રહ્યાં હોય, એવા વિસ્તીર્ણ પર્વતો યુક્ત પ્રદેશમાં માર્ગ પણ અતિ વિષમ અને અતિ

લંબાઈ વાળો છે, જ્યાં મોટા મોટા નગરાજ (ભયંકર-સર્પ) ઠામ ઠામ વિચરે છે, પુર્વ પશ્ચિમાદિ દિશાઓની પણ જે પ્રદેશમાં શુદ્ધ રહેવી અતિ મુશ્કેલ છે આવો પ્રદેશ સર્વ સાધારણ જનોને ગમ્ય થાય એમ કહેવું પણ અયુક્ત છે, એવા પ્રદેશને એ સર્વાર્થ નામના મંત્રીએ પ્રગટ કર્યો, અર્થાત ત્યાં જઇને તે કૃષ્ણ રાજાનો મહાનીધી જે ઘણા કાળથી અપ્રગટ અને અગોચર હતો તે સાક્ષાત પ્રાપ્ત કર્યો. અને આનંદ યુક્ત થયો એમ એ પ્રથમ અર્થ વિષે એ સર્વાર્થ મંત્રીની પ્રશંશા કરી-હવે શ્લોકનો બીજો અર્થ ગ્રંથકાર સ્વયં કહે છે-प्रदेशः परः "પ્રદેશ" એટલે ધર્મ-અને "પરઃ" ઉત્કૃષ્ટ-અર્થાત ધર્મ એ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રધાન ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ છે. ધર્મફળના અસ્તિત્વને લઈને રાજા લોકો લક્ષ્મિને અર્થે પણ વંદનીય થાય છે. લોકો તેને શીરોમણી ગણે છે. લોકો લક્ષ્મિને અર્થે તે રાજપુરૂષની આગળ શીર ઝુકાવે છે. આ બધું શું છે? માત્ર એક પુર્વ ધર્મ કરણીનું ફળ છે. એ રાજપુરૂષો કે જેઓ ઇક્ષ્વાકુ આદિ ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિમાન છે, વળી ઉન્નત ધન ભંડારવાળા છે, એવા રાજપુરૂષો ધર્મના પસાયથી એ રાજ્યાદિ વિભુતિથી વિભુષીત થયા છે. એ ધર્મ રૂપ પ્રદેશનો માર્ગ-દાન, વ્રત, શીલ, ત્યાગ આદિ અનેક અંગ રૂપ છે, આશાથી કેવળ રહિત છે, ભુજંગ જે કામી જનો તેમને અતિ દુર્ગમ એટલે અગોચર છે, આર્ય જે શ્રી તિર્થંકરાદિ મહાપુરૂષો તે પવિત્ર અને શાશ્વત સત્ય સાર્ગના પ્રણેતા છે, અમારા જેવા મંદ બુદ્ધિના ધણી તે માર્ગને સર્વાંશે કહેવા અશક્ત છે. શ્રી ગણધર દેવાદિ સત્પુરૂષોને સર્વદા વંદનીય-સેવ્ય એવા શ્રી તિર્થંકર દેવે એ શાશ્વત અનુંપમ માર્ગ બોધ્યો છે, કે જે સર્વથી અધિક પ્રતિતિ કરવા યોગ્ય છે. યાવત ધારણ કરવા યોગ્ય છે.

શરીરાદિ પર વસ્તુથી વૈરાગ્ય ઉપજાવી ધર્મ અને અધર્મ માર્ગને નિષ્કામપણે પ્રતિબોધતા એવા મુનિજનો કે જેઓની પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વપરોપકારપણે સહજપણે પ્રવર્તિ રહી છે-તેમની સર્વોત્કૃષ્ટ દશાને હે જીવ? તું જો!

शरीरेस्मीन सर्वाशुचिनि बहुदुःखेपि निवसन्
व्यरंसीन्नो नैव प्रथयति जनः प्रीतिमधिकाम्
इमां दृष्ट्वाप्यस्माद्विरमयितुमेनं च यतते
यतिर्याताख्यानैः परहितरतिं पश्य महतः ९७

અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક તીવ્ર દુઃખ જેમાં નિરંતર રહ્યાં છે, એવા મહા અપવિત્ર શરીરમાં વસી રહેલો આ જીવ શરીરથી જરાય વિરક્ત થતો નથી પરંતુ ઉલટો તે શરીર પ્રત્યે અધિકાધિક રાગ વિસ્તારે છે. તેમને મુનિજનો સારભુત બોધ આપી શરીરથી વિરક્ત થવાનો યત્ન કરે છે, એવા મહા મુનિજનોની પરહિત ભણી સદોદીત સમ્યક્ અનુ-રાગ શીલતા તો તું જો!

જેથી આપણને બીજાઓ ભલા માને અને જેમાં આપણો મનો-કલ્પીત અભિપ્રાય પણ સાધ્ય થતો હોય એવો ભળતોજ બોધ આપવાવાળા તો જગતમાં ઘણા છે, પરંતુ શરીરને અપવિત્ર અને પરમ દુઃખનું કારણ પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં પણ જે જીવો તેથી વિરક્ત થતા નથી, પરંતુ તે પ્રત્યે અતિ અતિ પ્રીતિ કરે છે, તેવા બહિર્દ્રષ્ટી જીવોને જેમ આશક્તિથી દીપકની જ્વાળામાં પડતા પતંગને કોઈ દયાવાન સજ્જન બચાવે તેમ મોહ કુપમાં પડતા બચાવી લેવાને સમ્યક્ધર્મોપદેશ આપી શરીરથી વિરક્ત કરે તેવા પર હિતકારક વિશુદ્ધ માર્ગ ઉપદેષ્ટા કોઇ વિરલજ હોય છે. મહાપુરૂષોનો એ બોધ પ્રથમ કદાચ શ્રોતાને કટુક લાગે, તોપણ તેઓ જાણે છે કે—આ આત્મા અજ્ઞાનથી શરીરના રાગે ઘણો દુઃખી થશે, એમ ચીંતવી દયા ભીંજીત અંતઃકરણે શ્રોતાને સુખાવહ સમ્યક્ બોધ આપ્યાજ કરે છે. બાકી તેઓને અન્ય કોઈ પ્રકારની સ્પૃહા નથી. એ મહાપુરૂષોની કરૂણા તો જુઓ! કેવું અચિંતનીય કરૂણાળપણું ?

इत्थं तथेति बहुना किमुदिरितेन
भूयस्त्वयैव ननु जन्मनि भुक्तमुक्तम्
एतावदेव कथितं तव संकलय्य
सर्वापदा पदमिदं जननं जनानाम् ९८

હે જીવ ! આમ છે, અને તેમ છે, એમ ઘણું કહેવાથી શું સિદ્ધિ છે ? આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં તેં આવાં શરીર તો અનંતવાર મેળવ્યાં અને છોડયાં—ટુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે—જીવને શરીર એજ સર્વ આપત્તિનું સ્થાન છે

અનેક પ્રકારે દ્રષ્ટાંત અને દ્રાષ્ટાંતાદિ દ્વારા ઘણું ઘણું કહેવા છતાં તને તેની કંઈપણ અસર ના થઇ તો તેથી હવે તને ઘણું કહેવું નિષ્ફળ છે. આ અનાદિ અનંત સંસાર વાસમાં પરિભ્રમણ કરતાં એકને છોડી બીજું અને બીજાને છોડી ત્રીજુ એમ ઉત્તરોત્તર અનંત શરીરો શરીરના રાગે ગ્રહ્યાં

અને છોડયાં. છતાં હજુ સુધી તે પ્રત્યેની તારી મુર્છા નિવૃત્ત થઈ નહિ. સંક્ષેપમાં એટલુંજ કહેવાનું કે–જન્મ, મરણ, ક્ષુધા, તૃષા અને રોગ આદિ સર્વ ભયંકર આપત્તિનું સ્થાન એ શરીરજ છે. તેથી સર્વથા વિરક્ત થઈ કોઇ એવો ઉપાય કરવો આવશ્યક છે કે–જેથી જીવને અનંત દુઃખની ખાણુ રૂપ શરીરનીજ ફરી પ્રાપ્તિ ના થાય.

अन्तर्वान्तंवदन विवरे क्षुत्तृषार्तः प्रतिच्छन्
कर्मायत्तः सुचिरमुदरावस्करे वृद्धगृध्ध्या
निष्पन्दात्माक्रमिसहचरोजन्मनिक्लेशभीतो
मन्येजन्मिन्नपि च मरणात्तन्निमित्ताद्विभेषि ९९

હે પ્રાણી? વિષ્ટાના સ્થાન રૂપ માતાના ઉદરમાં માતાનું ખાધેલું ઉચ્છીષ્ટ નિંદ્ય અન્નમાંનું "કોઈ બુંદ મારા મુખમાં કયારે પડે" એવી તીવ્ર ચાહાનામાં ને ચાહાનામાં ઘણા કાળ સુધી મુખ ફાડીને તું રહ્યો. વળી ઉદરનું ક્ષેત્ર અતિ સાંકડુ હોવાથી હલન ચલન રહિતપણે ક્ષુધા તૃષાથી તું ઘણો કદર્થીત થયો. કૃમી અને બીજા એવા સુક્ષ્મ જીવો ત્યાં તારા સાથી હતા. કોઈ મહાન અંધકારમય પર્વતની વિષમ કંદરા કરતાં પણ મહા ભયંકર એવા એ ગર્ભાશય ક્ષેત્રમાં લગભગ નવ માસ જેટલા લાંબા વખત સુધી તું વસ્યો–કે જ્યાં હવા નહિ, પ્રકાશ નહિ, મોકળાશ નહિ, અને યોગ્ય ખોરાક પાણી પણ નહિ હું તો એમ સમજું છું કે–એ ગર્ભવાસનાં ભયંકર વિષમ દુઃખોથી અતિ કાયર થઈને ભાવી જન્મના કારણ રૂપ એવા આગામી મરણથી તું વારંવાર ડરે છે. નર્કાદિકમાં શરીર સબંધને લઈને જે દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે તે તો દુર છે પણ આ વર્તમાન ઉત્તમ મનુષ્ય પર્યાય ગ્રહણ કરતાં ગર્ભાવસ્થામાં હે જીવ? તું કેવા ભયંકર દુઃખોને પામ્યો છે, તે તો વિચાર! મરણ થયા પછી નવીન શરીર ધારણ કરવુંજ પડશે–અને ગર્ભ વિના જન્મ નથી–એટલે તારે તો पुनरपि जन्मं पुनरपि मरणं–पुनरपि जननी जठरे शयनम् એ કહેવત જેવુંજ થયું. અને વાસ્તવ્ય પણ એમજ છે.

ગર્ભાવસ્થાનાં અનંત દુઃખો તેં સહ્યાં છે, એટલે એવી ને એવી ભાવીની દહેશતથી મને લાગે છે કે તું મરણથી ડરે છે. હે પ્રાણી? શરીરની ઉત્પત્તિમાંજ જો તું એવું ભયંકર દુઃખ સમજતો હોય તો હવે જેથી એવું દુઃખ ના થાય એવો ઉપાય શીઘ્ર કર! હે જીવ? આજ સુધી સર્વ પર્યાયમાં તેં તારાજ ઘાત અર્થે બધી પ્રવૃત્તિ કરી. એ તું જરા સ્વચ્છ દૃષ્ટિ કરીને જો.

अजाकृपाणीयमनुष्ठितं त्वयाविकल्पमुग्धेनभवादितः पुरा
यदत्र किंचित्सुखरुपमाप्यतेतदार्यविद्ध्यन्धकवर्तकीयकम् १००

હે ભોળા પ્રાણી ? તેં આ પર્યાય પહેલાં સર્વ કાર્ય "अजाकृपाणीयवत्" કર્યાં. કોઈ મનુષ્ય બકરીને મારવા માટે છરી ઇચ્છતો હતો—પણ બકરીએજ પોતાની ખરીથી પોતાના નીચે દટાયલી છરી કાઢી આપી. જેથી તેજ છરીથી તે મુર્ખ બકરીનું મરણ થયું. તેમ જે કાર્યોથી તારો ઘાત થાય—બુરૂ થાય, તેજ કાર્ય તેં કર્યું—ખરેખર તું હેય ઉપાદેયના વિવેકથી રહિત મુર્ખ છે.

આ સંસારમાં જે કંઇ કિંચીત સુખ રૂપ ભાસતા વિષયાદિનાં સેવન છે તેને તું "अंधकवर्तकीयक" જાણ. અર્થાત જેમ કોઇ આંધળો માણસ તાળી દેતાં બટેરાને પકડે એ ન બનવા જેવું આશ્ચર્ય છે. તેમ એ વિષયાદિ સેવન માત્ર ક્ષણીક છે, ચપળ છે.

પોતાનીજ ખરી વડે—પોતાનોજ ઘાત કરવા ઇચ્છતા મનુષ્યને પોતેજ પોતાના નીચે દટાયલી છરી કાઢીને ધરવી એ જેમ બકરાને માટે સ્વઘાતક કાર્ય છે, તેમ આ મનુષ્ય પર્યાયમાં તને જે કંઇ વિષયાદિ સેવનથી સુખ જેવું ભાસે છે, અને તેથી તું એમ માની રહ્યો છે કે—આ સુખ અવસ્થા મારી આમ સદાય બની રહેશે, એમ સમજી નિશ્ચીંત થઈ રહ્યો છે, પણ એ ભરોંસે નિશ્ચીંત રહેવું તને યોગ્ય નથી. તારો એ વિચાર તનેજ ઘાત-રૂપ છે, તેનું તને લેશ ભાન છે ? એ વિષયાદિ સેવનમાં સુખ નથીજ—સુખાભાસ માત્ર છે. અને તે પણ ક્ષણીક છે. એમ જાણી તેની લુબ્ધતામાં અજ્ઞાન વડે આ અમુલ્ય માનવ જીવનનો હીન ઉપયોગ ના કર ! એથી તારોજ ઘાત થાય છે તે વિચાર ! પોતાના ઉપયોગને પોતેજ મલીન કરી પોતાનાજ શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન. સુખાદિ ભાવ પ્રાણનો નાશ કરી આનંદ માણવો એ પેલા બકરા જેવું સ્વઘાતક કાર્ય નહિ તો બીજું શું ? અનાદિ કાળથી જીવ આમજ કરતો ચાલ્યો આવે છે. ઉપયોગની મલીનતા એજ મરણ—અને સમયે સમયે મુર્ખ જીવ પોતાના નિર્મળ ઉપયોગને આમ એંઠો કરી ખુશી થાય છે, આવાં નિરંતર થઇ રહેલાં ભાવ મરણને પાછો પોતાનું જીવન માને છે, આનંદ માને છે, એ એક ભયંકર ઘેલછા નહિ તો બીજું શું ?

हा--कष्टमिष्टवनिता भिरकाण्डएव
चंडो विखंडयातिपंडीतमानिनोपि

पश्याद्भुतं तदपिधोरतया सहंते
दग्धुं तपोग्निभिरसुंनसमुत्सहंन्ते १०१

હાય ! ઘણાજ દુઃખની વાત છે કે—જેઓ પોતાને પંડીત માને છે તેવાઓને પણ એ પ્રચંડ કામે ઇષ્ટ સ્ત્રિઓના નિમીત્તે જ્ઞાનીપણાથી ખંડ ખંડ કરી મહા દુઃખી દુઃખી કરી નાખ્યા, છતાં એજ પંડિતો (જ્ઞાનીઓ) એ કામને ધીરજથી સહન કરી રહ્યા છે, પણ તેને તપ રૂપ પ્રચંડ અગ્નિથી ભસ્મ કરવામાં જરાય ઉત્સાહવંત થતા નથી એ પરમ આશ્ચર્ય છે.

એ કામ દેવો સુદ્ધાંત સર્વ જીવોને સતાવી રહ્યો છે, ખરેખર એ પિશાચ છે—વળગ્યો તેનો કેડો ના મુકે એવો સેતાન છે. જેઓ પોતાને જ્ઞાની માને છે, તેમને પણ એ કામ પિશાચ સ્ત્રિઓના નિમીત્તે ભ્રષ્ટ કરી અત્યંત દુઃખી કરે છે. જેમ કોઇ બુદ્ધિમાન પુરૂષને કોઇ બાણુથી છેદે, ત્યારે તે બાણના મારને તો સહન કરે પણ બાણ મારનારને મિત્ર ગણી તેને મારવાનો ઉપાય ના કરે ઉલ્ટો તેની પુષ્ટતા કરે, એ ખરેખર હાસ્યજનક છે. તેમ કોઈ પોતાને જ્ઞાની માને—પરંતુ તેને એ કામપિશાચ સ્ત્રા રૂપ બાણોથી પીડે તેની પીડાને તો એ સહે, પણ અભિપ્રાયમાં કામને હિત રૂપ જાણી—તેને તપ રૂપ (ઇચ્છાનિરોધ રૂપ) જાજવલ્યમાન જ્ઞાનાગ્નિથી ભસ્મ કરવાનો ઉપાય ના કરે ઉલટી તેની પુષ્ટતા કર્યા કરે એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે.

કામપિશાચને સદંતર બાળવાના ઉત્સાહવંત પુરૂષો શું કરે છે તે કહે છે-

अर्थिभ्यस्तृणवद्विचिंत्यविषयान्काश्चिच्छ्रियन्दत्तवान्
पापातामवितर्पिणी विगणयन्नादात्परस्त्यक्तवान्
प्रागेवाकुशला त्रिमृश्य सुभगोप्यन्योनपर्य्यग्रही
देते ते विदितोत्तरोत्तरवराः सर्वोत्तमास्त्यागिनः १०२

કોઇ ત્યાગી વિષયાદિને તૃણ સમાન સર્વથા અકાર્યકારી જાણીને પુત્રાદિ વા યાચકાદિને અર્પણ કરે છે, (લક્ષ્મિ આદિ) તથા કોઇ ત્યાગી લક્ષ્મિ આદિ સર્વ વિષય સાધનોને પાપરૂપ અને તૃષ્ણાને વધારવા વાળાં જાણીને તેને કોઈને નહિ દેતાં જ્યાંનાં ત્યાં છોડીને પુઠ વાળી ચાલ્યા જાય છે. ફરી પાછું વાળી તેના સામે દ્રષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. વળી

કોઇ ત્યાગી તે લક્ષ્મિ આદિ વિષય સાધનોને પાપનું મૂળ અને સર્વ અકલ્યાણનું કારણ સમજીને પ્રથમથીજ તેને નહિ ગ્રહણ કરતાં પરમ સૌભાગ્ય દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ઉપરોક્ત ત્રણે ત્યાગી પુરૂષો ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ છે.

પ્રથમ પ્રકારના ત્યાગીમાં કોઈ અંશે પ્રશસ્ત કષાયનો અંશ છે, જેથી કોઇને પણ આપવાના તેના પરિણામ થયા—બીજા પ્રકારના ત્યાગીમાં એ લક્ષ્મિ આદિ ઉપર એવી વિરક્તતા થઇ છે કે—તેને કોઇ ગ્રહો વા ના ગ્રહો—એને તો કશાથી પ્રયોજન નથી. ત્રીજા પ્રકારના ત્યાગીમાં એવા પ્રકારનો સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગ વૈરાગ્ય વર્તે છે કે— પ્રથમથી જ તેને ભોગવવાના વા મેળવવાના પરિણામ જ સ્હેજે થતા નથી. એમ એ ત્રણે પ્રકારના ત્યાગી પુરૂષો એક એકથી ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય પરિણામયુક્ત છે. એમ ત્યાગી પુરૂષો ત્રણ પ્રકારે ત્યાગ કરે છે, જો કે એ ત્રણે ત્યાગી પુરૂષોમાં એ પંચ ઇંદ્રિય વિષયના સાધન રૂપ લક્ષ્મિ આદિ પ્રત્યે સ્વરૂપ પ્રતિતિ તો સમાન છે, પણ ત્યાગ પરિણામની હીનાધીક્તા—અંતરંગ રાગની હીનાધીક્તાને લઇને વર્તે છે. ગમે તે પ્રકારે પણ એ વિષય અને લક્ષ્મિ આદિ સાધનોનો ત્યાગ કરવો—થવો શ્રેષ્ટ છે, એવી ઉત્કૃષ્ટ સંપદાને પામીને જે સત્પુરૂષો તેને વાસ્તવ્ય ત્યાગ પરિણામે છોડે છે, તેમને ધન્ય છે. એમ ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી કહે છે.

विरज्यसम्पदः सन्तस्त्यजन्ति किमिहाद्भुतम्
मावमीत् किं जुगुप्सावान् सुभुक्तमपि भोजनम् १०३

સત્પુરૂષો વિરક્ત પરિણામે સર્વ વિષય સાધન રૂપ સંપદાને છોડે છે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? કારણ ગ્લાનિયુક્ત પુરૂષ ભાવથી ભક્ષણ કરેલા ભોજનને પણ શું નથી વમતો? વમે છે.

રાગી જીવોને ત્યાગ કરવાથી દુઃખ થાય છે, અને દુઃખ સહવું એ એમને મન અતિ કઠણ છે. તેથી તેવા સરાગી જીવો ત્યાગ કરે એ તો આશ્ચર્યયુક્ત છે, પણ વૈરાગ્ય સમેત ચિત્તવાળા પુરૂષોને ત્યાગ કરવો એમાં કાંઈ ખેદ થતો નથી. એમને મન તો એ ત્યાગ સહજ અને ઉલટો સુખાવહ થાય છે, અને સુખને કોણ નથી ઇચ્છતું? તેમનો ત્યાગ કંઇ આશ્ચર્ય યુક્ત નથી. જેમ કોઈ મનુષ્યે ભોજન કર્યા પછી તેને એમ સમજાય કે—આ ભોજનથી મારો પ્રાણ જશે, વા રોગ થશે, તો તે મનુષ્ય ગમે તે ઉપાય કરીને પણ તે જમેલા ભોજનનું વમન કરે છે. તેમ પ્રાપ્ત

વિષયોમાં પણ એમ સમજાયું કે—આ વિષયાદિના સેવનથી મારૂં ખરેખર અનિષ્ટ થશે, આત્મા દીન-પ્રતિદીન રંક બનતો જઇ સ્વવિર્યથી લુંટાઈ ભાવ મરણને પામશે, સ્વાધીનતાનો નાશ થશે-પરાધીનતા વૃદ્ધિ પામશે-આત્મ-જાગ્રતી હણાશે-નષ્ટ થશે, તેવી સમ્યક્ સમજણ ભરી ઉદાસીનતા થયે બનતા હરેક ઉપાય કરીને પણ તે લક્ષ્મિ-વિષયાદિનો સમ્યક્ પ્રકારે ત્યાગ કરે છે, અને એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય પણ નથી.

હવે એ લક્ષ્મિ આદિને છોડતાં જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા જીવો શું કરે છે તે કહે છે—

श्रियं त्यजन् जडः शोकं, विस्मयं सात्विकःसताम्
करोति तत्व विच्चित्रं न शोकं न च विस्मयम् १०४

મુર્ખ અને પરાક્રમ રહિત મોહી પુરૂષો વશે કે કવશે એ લક્ષ્મિનો ત્યાગ કરતાં-થતાં અતિ શોક કરે છે-ઝુરે છે, અને પરાક્રમશીલ સાત્વિક પુરૂષો વિસ્મય પામે છે, ત્યારે તત્વજ્ઞાની પુરૂષો તે લક્ષ્મિ આદિનો ત્યાગ કરતાં શોક કે વિસ્મય પામતા નથી-એજ પરમ આશ્ચર્ય છે.

સંસારી જીવોને ધનાદિનો ત્યાગ કરતાં કે થતાં બે પ્રકારના ભાવ થાય છે. જે પરાક્રમ રહિત મોહી જીવો છે તેમને કોઈ કારણવશાત્ તે ધનાદિનો વિયોગ થાય છે ત્યારે તેઓ શોકથી અત્યંત પીડાય છે.—"અરેરે ! આ કાર્ય શાથી થયું કે જેથી આ મારી પ્રિય લક્ષ્મિ ગઇ" એમ તેઓ અત્યંત ઉદ્વેગ કર્યા કરે છે, તથા પરાક્રમશીલ પુરૂષોને કોઈ કારણથી વા પોતાના ઉત્સાહથી તે ધનાદિનો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે તેમના અંતરમાં વિસ્મય થાય છે, પરંતુ તત્વજ્ઞાની આત્માઓને એ લક્ષ્મિ આદિનો ત્યાગ કરતાં શોક કે વિસ્મય એમાંનું કંઈ પણ થતું નથી. કારણ તેઓ તે ધનાદિ પદાર્થોને વિષે સ્વપણું માનતા જ નથી. સ્પષ્ટ ભીન્ન પરદ્રવ્ય જાણે છે, અને પોતાથી સ્પષ્ટ ભીન્ન એવાં પરદ્રવ્યોનો ત્યાગ કરતાં શોક કે ગર્વ કરવો કેમ ઘટે ? તેથી જ જ્ઞાની પુરૂષો શોક કે ગર્વ રહિત-ત્યાગના વિકલ્પ વિના સહજ દશાએ ત્યાગ કરે છે.

વિવેકી પુરૂષો જેમ લક્ષ્મિ આદિને ત્યજે છે, તેમ શરીરને પણ તજે છે. એ વાત ગ્રંથકાર કહે છે—

विमृश्योच्चैर्गर्भात् प्रभृतिमृतिपर्य्यंतमखिलं
मुधाप्येतत्क्लेषा शुचिभयनिकाराघबहुलम्
बुद्धैस्त्याज्यं त्यागाद्यदि भवतिमुक्तिश्चजडधीः
सकस्त्यक्तुनालंखलजनसमायोगसदृशम् १०५

ગર્ભથી લઇને છેક મરણાંત સુધી આ શરીર નિરર્થક કલેશ, અપવિત્રતા, ભય, તિરસ્કાર અને પાપથી ભરપુર હોય છે—આમ વિચારી સમજુ પુરૂષોએ એવા વિટંબણાપુર્ણ શરીરનો સ્નેહ સર્વથા ત્યજવા યોગ્ય છે. જો નશ્વર અને કેવળ દુઃખપુર્ણ શરીરપરતું મમત્વ છોડવાથી આત્મા ખરેખર મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થતો હોય, તો જગતમાં એવો કોણ મુર્ખ છે કે-જે તેના ત્યાગ ભણી પ્રમાદ કરે ? શરીર એ ખરેખર દુષ્ટ મનુષ્યના મેળાપ જેવું છે.

દુઃખ, ભય, અપવિત્રતા, આત્મહિનતા, અને પાપ એમાંનો એક અંશ પણ સત્પુરૂષો સહન કરી શકતા નથી--પણ તેને છોડવાજ ઇચ્છે છે, સંસાર દશામાં તો એ સર્વ સંપુર્ણપણે અને નિરંતર વર્તે છે. તેથી વિવેકી જનોએ એવા દુઃખ, અપવિત્રતા આદિથી ભરેલા શરીરને ખરેખર છોડવા યોગ્ય છે—જેમાં જીવને કોઇ પ્રકારનો લાભ ના હોય-ઉલટી પીડા હોય એને કયો મુર્ખ છોડવા ના ઇચ્છે ? જેમ દુષ્ટ જનનો જરા પણ સંબંધ દુઃખકર્તા થઇ પડે છે, તેમ આ શરીર સંબંધ પણ દુઃખદાયક સમજીને તે પરનું મમત્વ સર્વથા છોડવા યોગ્ય છે.

શરીર રાખ્યું રહે તેમ નથી. આ જગતમાં ગમે તેટલા ભગીરથ પ્રયત્ને પણ તેને કોઇ રાખી શકયા છે ? હે જીવ! રાત્રી દિવસ તેજ દેહ અને દેહાર્થે મમત્વને લઇને તું સ્વાત્મ બોધથી વંચીત રહે છે. દેહની માયા વિસારી સ્વરૂપ વિશરામી થયેજ તને વાસ્તવિક સુખના કીનારાની ઝાંખી થશે. પરિણામે તું સુખી થઇશ. માટે દેહ પ્રત્યેનું મમત્વ છોડ !

હવે રાગાદિ સર્વ વિભાવોને છોડવા ગ્રંથકાર સંબોધે છે—

कुबोधरागादि विचेष्टितेःफलं
त्वयापि भूयोजननादि लक्षणम्
प्रतीहि भव्य प्रातिलोमवर्तिभि
र्धुवं फलं प्राप्स्यसितद्विलक्षणम् १०६

હે ભવ્ય ? તું અજ્ઞાન અને રાગાદિપૂર્ણ વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાઓ વડે વારંવાર જન્મ મરણાદિ ફળને પામ્યો, હવે કોઇ એવીજ પ્રતિતી કર કે જેનાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરી વિલક્ષણ ફળને તું પ્રાપ્ત થાય.

"જે કારણોથી જે ફળ નિપજે તેનાથી ઉલટાં કારણોથી ઉલટું ફળ થાય." એ વાત લોકમાં પણ પ્રચલીત છે. જેમ ગરમીથી થયેલો રોગ શીતોપચારથી નાશ થાય છે, તું અજ્ઞાન અને અસંયમે કરીનેજ જન્મ મરણાદી ફળને પામ્યો, જે કારણથી એકજવાર કોઇ કાર્ય થાય ત્યાં તો કદાચ એમ પણ ભ્રમ થાય કે–આ ફળ કોઇ બીજાજ કારણથી થયું હોવું જોઇએ, પરંતુ સંસારી જીવોને તો વારંવાર અજ્ઞાન અને અસંયમનું સેવન પ્રત્યક્ષ જણાય છે, અને તેથી જન્મ મરણાદિક દુઃખો પણ વારંવાર દેખાય છે. એટલે આ નિર્ણય કાંઇ ભ્રમ નથી. જેમ કોઇ વસ્તુ ખાવાથી તુરતજ કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય તો સમજવું કે–આ રોગનું કારણ તે ખાધેલી વસ્તુ છે. બીજાને તે પ્રમાણે થયું હોય, અને તને ના થયું હોય તો કદાચ ભ્રમ મનાય. પણ તુંજ પોતે વિચાર કે–હું કેમ પરીણમી રહ્યો છું ! અને શું ફળ અનુભવી રહ્યો છું ! હે ભાઇ ! સ્થિર વિચાર કરતાં આ ફળ જો તને બુરૂ લાગતું હોય તો હાલ તું જે અજ્ઞાનાદિ ભાવે પરીણમી રહ્યો છે, તેમ પરીણમવું છોડી દે. અને એ અજ્ઞાન અને અસંયમથી ઉલટ સમ્યક્જ્ઞાન, ચારિત્રનું ભક્તિથી સેવન કર ! કે જેથી એ જન્મ મરણાદિ ફળથી ઉલટા અવિનાશી સુખરૂપ મોક્ષ ફળને તું પ્રાપ્ત થાય. આ કાંઇ ભ્રમ નથી, સમ્યક્જ્ઞાન–ચારીત્રને સેવવાવાળા જીવો જગતમાં બહુ થોડા છે. તેમને અનાદિ અજ્ઞાન અને અસંયમ જનીત આકુળતા મટીને કોઇક અંશે વાસ્તવ્ય સુખ અનુભવાય છે, તે ઉપરથી એ સમ્યક્જ્ઞાન ચારિત્રના યથાર્થ અને પુર્ણ સેવનથી પુર્ણ સ્વાધીન સુખ પ્રાપ્ત થાય, એમ સ્પષ્ટ પ્રતિતિમાં આવે છે. જેમ કોઈ ઔષધીના સેવનથી રોગ ઘટતો જણાય તો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે–આજ ઔષધીના સેવનથી અવશ્ય સર્વથા રોગ મટી પુર્ણ આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે, એટલે નિશ્ચીત છે કે–સમ્યક્જ્ઞાન–ચારિત્રના યથાર્થ સેવનથી સર્વ દુઃખનો ક્ષય થઇ પુર્ણ સ્વાધીન અને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગ્રંથકાર એજ સ્વાત્મ શાંતિરૂપ શાશ્વત સુખને ઇચ્છતા મુમુક્ષુને તે ફળની પ્રાપ્તીના માર્ગ ભણી પ્રેરણા કરતાં કહે છે કે—

दयादमत्याग समाधिसंततेः पथिप्रयाहिप्रगुणंप्रयत्नवान्
नयत्यवश्यंवचसामगोचरंविकल्पदूरंपरमं किमप्यसौ १०७

સ્વપર જીવોની કરૂણા તે દયા, ઇંદ્રિય અને મનનો નિરોધ તે દમ, પરિગ્રહને છાંડવો તે ત્યાગ અને વિતરાગ દશારૂપ પરિણામ સુખમાં નિમગ્નતા તે સમાધિ. એ દયા, દમ, ત્યાગ અને સમાધિરૂપ સન્માર્ગ વિષે તું યત્નપુર્વક અને નિષ્કપટ પરિણામે પ્રવર્ત. એ પવિત્ર માર્ગ તને અનિર્વચનીય અને નિર્વીકલ્પ શુદ્ધ ચૈતન્યપદને વિષે સ્થાપન કરશે કે જે પદ તારા શાશ્વત્ અવિચ્છિન્ન સુખની પરિસીમા છે.

જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાને ઇષ્ટ નગરના ખરેખરા માર્ગને વિષે સીધો ચાલ્યો જાય તો તે પોતાને ઇષ્ટિ નગરે અવશ્ય પહોંચશે. તેમ સમ્યક્જ્ઞાન ગર્ભીત દયા, દમ, ત્યાગ, અને સમાધિ આદિ સત્ય મોક્ષમાર્ગે નિષ્કપટપણે પ્રવર્તે તો ખચીત યથાખ્યાત ચારીત્રદશા પ્રગટીને મુક્તદશાને પ્રાપ્ત થાય એ નિશ્ચય છે. "હું સાધન કરૂં—પણ સિદ્ધી પ્રાપ્ત ના થાય તો!" એવા ભ્રમથી તું મોક્ષમાર્ગથી શીથીલ ના થા! એ સત્ય સાધનોથી તને અવશ્ય યથેષ્ટ સિદ્ધીની પ્રાપ્તિ થશે—અરે તું પોતેજ તે સિદ્ધી સ્વરૂપ બનીશ તારો અને તને વાંચ્છિત સિદ્ધી પ્રત્યેનો વર્તમાન ભેદ સર્વથા મટી જશે. અને તું પરમાનંદમય બનીશ. વિશેષ શું કહું!.

વિવેકપુર્વક પરિગ્રહ ત્યાગરૂપ સન્માર્ગ જીવને અવશ્ય મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરાવે છે. ગ્રંથકાર કહે છે.

विज्ञाननिहतमोहं--कुटीप्रवेशो विशुद्धकायमिव
त्यागः परीग्रहाणा--मवश्यमजरामरंकुरुते १०८

જેમ પવન સાધન વિષે કુટી પ્રવેશ નામની યોગક્રિયા છે, તેમ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ તિક્ષણ ધારા વડે જેમણે મોહનો નાશ કર્યો છે, અને જેમના શરીરાદિ યોગ વિશુદ્ધ વર્તે છે, તેવા જીવોનો પરિગ્રહ ત્યાગ અવશ્ય તેમને અજર અમર બનાવે છે.

હેય, જ્ઞેય, અને ઉપાદેય બુદ્ધિરૂપ તિક્ષણ ભેદ વિજ્ઞાન વડે મોહનો નાશ કરવો એજ સમ્યક્જ્ઞાનગર્ભીત સમ્યક્દર્શન છે. તે સાથે બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ થવો—તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે. એ ત્રણે રત્નોનો આત્માથી અનન્ય ભાવે અંગીકાર થવો એજ સાક્ષાત મોક્ષમાર્ગ છે. એવા અપુર્વ મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ અવશ્ય નિર્મલ, નિષ્કલંક, નિરંજન, અને

સ્વાભાવિક કેવળ સમ અવસ્થિત શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ શાશ્વત નિજપદને વિષે સ્થિત થઇ મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થાય–એ નિસંદેહ છે.

અહિં ગ્રંથકાર વિવેકપુર્વક પરિગ્રહ ત્યાગ કરવા બોધ કરે છે. તેનો હેતુ–પરિગ્રહના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજ્યા સિવાય એજ પરિગ્રહની વધુ કામનાની ઇચ્છા અને રસે કરી અથવા "આથી મારૂં કલ્યાણ થશે" એવી માત્ર ઓઘ બુદ્ધિએ ગ્રહાઈ જીવે પુર્વે ઘણીવાર માત્ર બાહ્ય પરિગ્રહ ત્યાગ કર્યો છે. તેમ લોક સમુદાયમાં પણ પરિગ્રહ ત્યાગી કહેવાયો છે. એમ પરિગ્રહનો પુર્વે ઘણીવાર ત્યાગ કર્યા છતાં સંસાર કાયમ રહ્યો છે. પણ "**मुर्छा परिग्रह**" એ ટુંકું પણ મહદ્ ભાવસુચક સુત્ર જીવની દ્રષ્ટિમાં સમજાઈ–પરિગ્રહનું વાસ્તવિક દુઃખ જણાઇ, પરિગ્રહ, પરિગ્રહ હેતુ, પરિગ્રહી, અને પરિગ્રહનું ફળ એનો વાસ્તવ્ય વિવેક થઈ જીવ જો એકજ વાર બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહને છોડે તો અવશ્ય તદ્ભવે અથવા ભાવી એવા થોડા સમયમાં ક્રમે કરી અપરિગ્રહરૂપ નિજ નિરાકુળ દશાને પ્રાપ્ત થાય.

વિવેક પુર્વક ત્યાગ કરનારા પુરૂષોમાં પણ સર્વોત્તમ ત્યાગી પુરૂષની પ્રશંશા રૂપ કાવ્ય કહે છે.

अभुक्त्वापि परित्यागा-त्स्वोच्छिष्टंविश्वमासितम्
येन चित्रं नमस्तस्मै, कुमार ब्रह्मचारिणे. १०९

ભોગને ભોગવ્યા વિનાજ અને સ્વાભાવિક વિષયો પ્રત્યેના ત્યાગ પરિણામથી સમસ્ત વિષયોને જેમણે પોતાની અનંત વારની એંઠ સમાન ગણ્યા છે, એવા શ્રી કુમાર બ્રહ્મચારીને મારા નમસ્કાર હો.

પુર્વે ત્રણ પ્રકારના ત્યાગી કહ્યા છે, તેમાં જેને ભોગ સામગ્રીનું નિમીત્ત પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ અંતરંગમાં ભોગાદિ પ્રત્યેના ઉત્કટ વૈરાગ્ય પરિણામને લીધે તેને ભોગવ્યા વિનાજ વિકલ્પ રહિત દશાએ જે છોડે છે, અર્થાત બાળ અવસ્થામાંજ બાહ્યભ્યંતર દિક્ષા શિક્ષાની સાપેક્ષતા સહિત ધારણ કરે છે તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગી છે. ભોગાદિને ગ્રહણ કરી પછી જેઓ છોડે છે, અથવા ભોગાદિ સામગ્રી પ્રયત્ન કરવા છતાં નહિ મળવાથી તેથી ખેદ પામી તે ભોગાદિ પ્રત્યે ઉપેક્ષીત થઇ તેને છોડે છે–તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ ભોગનું પુર્ણ નીમીત્ત પ્રાપ્ત થવા છતાં તેને ભોગવ્યા સિવાય કે ભોગવવાની વૃત્તિ સિવાય જેઓ તેને છોડે છે તેમને ધન્ય છે, અને એજ મોટું આશ્ચર્ય છે. જેમ કોઈ પુરૂષની આગળ તમે ઇષ્ટ સુંદર ભોજન ધર્યું,

તે પુરૂષે તેને પોતાની અનંતવારની એંઠ સમજી નહિ ગ્રહણ કરતાં છોડયું, તેમ સર્વ પ્રાપ્ત વિષયોને નહિ ભોગવતાં નિર્વિકલ્પ પરિણામે જેણે છોડયા-પોતાની અનંત વારની એંઠ સમાન ગણ્યા-એવા તે કુમાર બ્રહ્મચારીને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

હવે ગ્રંથકાર ચારિત્રનું વર્ણન કરે છે.

अकिंचनोहमीत्यास्स्व--त्रैलोक्याधिपतिर्भवेः
योगिगम्यं तव प्रोक्तं--रहस्यं परमात्मनः ११०

હે જીવ! હું અકિંચન છું, અર્થાત મારૂં કંઈ પણ નથી. એવી સમ્યક્ ભાવના પુર્વક તું નિરંતર રહે. કારણ એજ ભાવનાના સતત્ ચિંતવનથી તું ત્રૈલોક્યનો સ્વામી થઇશ. આ વાત માત્ર શ્રી યોગીશ્વરોજ જાણે છે. એ યોગીશ્વરોને ગમ્ય એવું પરમાત્મ તત્વનું રહસ્ય મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું.

અજ્ઞાનના ઉદયથી જીવને પર પદાર્થ વિષે મમત્વ થયા કરે છે પરંતુ જે પર છે તે કોઇ પ્રકારે કરીને પણ નિજરૂપ થવાનું નથી. પર પદાર્થની મમત્વ ભાવનાને યોગેજ અનાદિ કાળથી જીવ હીનસત્વ થઇ રહ્યો છે. "કોઇ પણ દ્રવ્ય મારૂં નથી." એમ જ્યારે સમ્યક્ પ્રકારે વિશીષ્ટ ભાવના સતતપણે જીવને વિષે જાગ્રત થશે ત્યારે તેજ સમયે જીવ ત્રૈલોક્યનો નાથ થશે. આ ગુપ્ત રહસ્ય માત્ર યોગી પુરૂષોજ જાણે છે-અનુભવે છે, ને તે મેં આજે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. પર પદાર્થના મમત્વમાં અનાદી કાળથી દીન-હીન બનવા છતાં એક પણ પદાર્થ આજ સુધી તારો કે તુજરૂપ થયો હોય એમ શું તને ભાસે છે? ના. તો પછી તેનાજ વ્યર્થ વિકલ્પમાં શું સાધ્ય છે? અથવા શું તને માત્ર કોઇ હઠજ છે? કે જેથી તું અનાદિ કાળથી પરને પોતાપણે પરિણમાવવા મથે છે! ભાઇ! રેતીને ગમે તેટલા પ્રયત્ને પીલવા છતાં તેમાંથી તેલની પ્રાપ્તિ કદી પણ થશે? અર્થાત રેતનું શું તેલ બનશે? નહિજ. હવે તો હે જીવ! અનાદિ કાળથી બની રહેલી એવી પર પદાર્થને વિષેની નિજ બુદ્ધિ છોડી સ્વને વિષે સ્વ બુદ્ધિરૂપ પરમ અકિંચન ભાવને તું ગ્રહણ કર! એ તને અમારી ટુંકી પણ હિતકર શિક્ષા છે. કવિવર બનારસીદાસ પણ કહે છે કે-પુદ્ગલ પીંડ ભાવ રાગાદિ, ઇનસેં નહિ તુમ્હારો મેલ, એ જડ પ્રગટ ગુપત તુમ ચેતન-જૈસે ભીન્ન તીલ અરૂ તૈલ. (ભાષા સમયસાર)

હવે તપ આરાધનાનું સ્વરૂપ શ્રી ગ્રંથકાર કહે છે

दुर्लभमशुद्धमपसुखमविदितमृतिसमयमल्पपरमायुः
मानुष्यमिहैवतपोमुक्तिस्तपसैवतत्तपःकार्यम् १११

હે જીવ! માનવ પર્યાય અતિ દુર્લભ છે. અપવિત્ર છે, સુખ રહિત છે, મરણ સમય અનિશ્ચિત છે, અને આયુ અલ્પ છે. તેથીજ આ મનુષ્ય પર્યાય (ભોગને યોગ્ય નહિ પણ) તપનેજ યોગ્ય છે. તપથી નિર્જરા થાય છે અને નિર્જરાથી મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ મનુષ્ય પર્યાયમાંજ તારે તપ અભ્યાસીત-સંસ્કારીત કરી લેવું એજ યોગ્ય છે.

આત્માનું વાસ્તવિક હિત મોક્ષ છે. તેની પ્રાપ્તિ તપ વિના નથી. સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાનચારિત્રપુર્વક તપ કરે તો સાક્ષાત મોક્ષમાગ પ્રાપ્ત થાય. તે તપ માત્ર આ માનવ પર્યાયમાંજ બની શકે એમ છે. કહ્યું છે કે-

देवा विसय पसत्ता णारया तिव्वदुःख संतत्ता
तिरया विवेय वियुला, मणुथाणं धम्म संप्पत्ती. (ક્ષેપક)

દેવો વિષયાશક્ત છે, નારકી તીવ્ર દુઃખે નીરંતર તપ્તાયમાન છે. તિર્યંચો વિવેક રહિત છે, માત્ર એક મનુષ્ય પર્યાયમાં ધર્મ પ્રાપ્તી સંભવિત છે. મનુષ્ય પર્યાય પણ વારંવાર પામવો અતિ અતિ દુર્લભ છે. એવો અલભ્ય માનવ દેહ પામવા છતાં તેને તપરૂપ સન્માર્ગે નહિ લગાવતાં જેઓ વ્યર્થ જવા દે છે, તે જીવોને અનંતાનંત કાળે પણ ફરી એ માનવ પર્યાય પ્રાપ્ત થવો પરમ દુર્લભ છે. મનુષ્ય પર્યાયમાં પણ દેવવત્ ઉત્તમ ભોગાદિ સુખ છોડી તપમાં પ્રવર્તવું એ અત્યંત દુર્લભ છે અને અહિં તો કેવળ શારીરીક અને માનસિક દુઃખોની મુખ્યતા વર્તે છે. તો પછી તેવા દુઃખોને છોડીને તપ કરવામાં ખેદ શો? વળી મનુષ્યમાં પણ શરીરની સુંદરતા દેવોના જેવી ધાતુ ઉપધાતુથી રહિત વૈક્રાયક હોત તો તો તપ વડે તે સુંદરતા બગડવાનો જીવને ભય રહે! પણ મનુષ્ય શરીર તો માત્ર ધાતુ-ઉપધાતુ-મલ-મુત્ર-પુરિષ આદિ નિંદ્ય અને અત્યંત ગ્લાની યોગ્ય વસ્તુઓનું ભરેલું મહા અપવિત્ર છે. કહો કે સાક્ષાત કહોવાટવાળા મેલની કેવળ મુર્તી છે. એમાં વળી કઈ સુંદરતા બગડી જવાની હતી? અને તેને મલીન થવાનો ભય શો? કે તને એ શરીરને તપ વિષે લગાવતાં સુંદરતા બગડવાનો કે મલીન થવાનો ભય રહે છે? સુંદરતા અને સ્વચ્છતા તો આત્માની છે, શરીરની નથી. વળી દેવોની માફક કદાપી મરણનો સમય નિશ્ચય હોત તો "થોડાક વખત નિશ્ચીંત રહી પછી તપ કરીશું" એ ભાવના તારી કોઇક પ્રકારે માન્ય થાત. પણ એ મનુષ્ય જીવનના અંતકાળનો કોઇ નિશ્ચયજ નથી કે અમુક કાળેજ તે પડશે. વળી ઉત્કૃષ્ટ આયુ હોત તો એમ પણ જીવને દીલાસો રહે કે-

"ચાલો આગળ તપ કરીશું" પણ આયુ અતિ અલ્પ છે. આમ સર્વ પ્રકારે જોતાં મનુષ્ય પર્યાયમાં ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરવી કે થવી એ વીજળીના ઝબકારે સોયના નાકામાં દોરો પરોવી લેવા જેવું છે. આવા અલભ્ય અવસરે તો શીઘ્ર અપ્રમાદી થઇ તપ વિષે ઉદ્યમી થવું એજ યોગ્ય છે.

હે જીવ! જે અલભ્ય અને અમુલ્ય માનવ દેહે સમ્યક્ દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પુર્વક તપ આરાધનાનો લાભ પ્રાપ્ત થાય તેજ માનવ દેહ સાર્થક છે. ધન્ય છે–કૃતાર્થ છે.

હવે દ્વાદશાંગ તપ વિષે મોક્ષનું નિકટ સાધન ધ્યાનરૂપ અભ્યંતર તપ છે. તેનું ધ્યેય તથા ફળ વિગેરેનું ગ્રંથકાર વર્ણન કરે છે.

आराध्यो भगवान् जगत्त्रय गुरुर्वृत्तिः सतांसमंता,
क्लेशस्तच्चरणस्मृतिः क्षतिरपिप्रप्रक्षयः कर्मणाम्
साध्यांसिद्धिसुखंकियान्परिमितःकालोमनःसाधनं
सम्यक्चेतसि चिंतयन्तु विधुरं किंवा समाधौ बुधाः ११२

સમાધિ વિષે ત્રૈલોક્ય ગુરૂ ભગવાન એ આરાધના છે, સંત પુરૂષો જેને નિરંતર પ્રશંશે છે એવી ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ એ કાર્ય છે, ભગવાનના ચરણોનું સ્મરણ કરવા માત્ર સ્વલ્પ જેમાં શ્રમ છે, કર્મ પ્રકૃતિઓનો નાશ થવો એ રૂપ જેમાં ખર્ચ છે, સાધનાનું ફળ સર્વ પ્રતિબંધ રૂપ દ્વંદ્વનો અભાવ થઇ મોક્ષ દશા રૂપ સુખ છે. અને માત્ર પરિમીત (થોડા) કાળ સુધી મનનું જેમાં સાધન કરવાનું છે, તો હે જ્ઞાની! તું અંતઃકરણથી જરા સમ્યક્ વિચાર તો કર કે–સમાધિ વિષે દુઃખ શું છે?

કોઇ એમ સમજે છે કે–"તપમાં કષ્ટ છે, અને કષ્ટ અમારાથી સહન થતું નથી." તેને શ્રી આચાર્ય મહારાજ સમજાવે છે કે–સર્વ તપમાં પરમ વિશુદ્ધ તપ શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન છે, એવા ઉત્કૃષ્ટ પણ સરલ તપમાં ભાઈ! શું કષ્ટ છે તે તો જરા વિચાર! જો કોઇ નીચની સેવા કરવાની હોય તો જીવને લજ્જા આદિ ખેદ થાય, પણ આ ધ્યાનરૂપ તપમાં તો ત્રૈલોક્ય નાથ શ્રી અર્હંત ભગવાન કે જેઓ પરમ વિશુદ્ધ પરમાત્મા છે. એવા સર્વોત્કૃષ્ટ ઉજવળ આત્માનું આરાધન છે. તેમાં વળી લજ્જા રૂપ ખેદ શાનો? વળી કોઈ નીચ કાર્ય કરવાનું હોય તો તો ખેદ થાય, પરંતુ જે પ્રવૃત્તિને સંત પુરૂષોએ નિરંતર પ્રશંશી છે, તેવી નિર્મળ પ્રવૃત્તિ અંગીકાર કરવાની છે, તેમાં ખેદ હોય? વળી કઈ ક્લેષ સહન કરવાનો હોય તોપણ ખેદ થાય,

પણ અહિં તો ભગવાનના ચરણ રૂપ આચરણનું સ્મરણ–ચિંતવન માત્ર કરવાનું છે, તેમાં કલેષ ક્યાંથી હોય? તથા સાધન કરતાં જો કંઈ આપણું ધન જતું હોય તો વખતે દુઃખ થાય, પણ અહિં તો જેનો સવથા નાશ કરવોજ ઇષ્ટ છે, કે જે જીવના સુખનેજ પ્રતિબંધક છે, તેનોજ નાશ કરવાનો છે તેમ થતાં ભય હોય? અર્થાત–કર્મ પ્રકૃતિઓનો નાશ થાય એ રૂપ ખર્ચ છે, પણ પોતાનું જેમાં કાંઈ ખર્ચ થતું નથી. વળી સાધનનું જો જરા જેટલું તુચ્છ ફળ હોય તો તો આપણને કાંઇ કાર્યકારી ઓછું હોય, પણ અહિં તો ધ્યાનનું ફળ સર્વોત્કૃષ્ટ મોક્ષ છે. એ શું થોડું કાર્યકારી ફળ છે? વળી સાધનનો કાળ જો લાંબો હોય તોપણ વખતે ખેદ થાય–પણ ધ્યાનનો કાળ પણ થોડો છે. તેમાં ખેદ શાનો? સાધન પરાધીન હોય તોપણ ખેદ થાય, પણ અહિંતો પોતાના મન રૂપ સ્વાધીન સાધન વડે સર્વોત્કૃષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધી કરવાની છે. તેમાં ખેદ શાનો? વળી જ્યાં ત્યાં સાધ્યને અર્થે ભ્રમણ કરવાનું હોય તો કદાપી થાક લાગે, પણ અત્રે તો અન્ય વિચારથી છોડવી ચિત્તને એક શુદ્ધાત્માને વિષેજ લગાવવાનું છે. તેમાં ખેદ કે શ્રમનો સંભવજ નથી. તો હે ભાઈ! આવું સરલમાં સરલ ધ્યાન રૂપી તપ કરવું તેમાં તને ખેદ કે શ્રમ જેવું શું ભાસે છે? તુંજ વિચાર કર, અને તપમાં અનાદર ના કર! અહિં શિષ્ય પુછે છે કે–ધ્યાન વિષે તો કષ્ટ નથી, પણ અનશનાદિ તપ વિષે તો જરૂર કષ્ટ છે. (ઉત્તર) અનશનાદિ તપમાં તો ત્યારેજ કષ્ટ થાય છે કે–જ્યારે તે સરલ સ્વભાવિક અને જ્ઞાનોલ્હાસ સિવાય ખેંચી તાણીને કરવું પડે! પણ અત્રે તો પરિણામ પ્રમાદી ના થાય, કલેષ રૂપ ના થાય, તેમ ધ્યાનની સિદ્ધિના અર્થે ઉલ્હાસ પુર્વક કરવામાં આવે છે. અને તેથી તેમાં કષ્ટ ના હોય. વળી જે જીવો એ અનશનાદિ તપમાં કલેષ અને કષ્ટ દેખે છે, તે માત્ર તેઓનો અભ્યંતર પ્રમાદજ છે. જુઓ કૃપીકાર આદિ સંસાર પરિણામી જીવો કષાય વશ તેવાં અનશનાદિ કે તે પણ વિપુલ કષ્ટ રાજી ખુશીથી ઉલ્હાસસહ ક્યાં નથી વેઠતા? તો પછી આત્મસ્વભાવની નિર્મળતાના હેતુભુત એ અનશનાદિ તપ તને શું કષ્ટરૂપ લાગે છે? તપ કષ્ટ રૂપ લાગવાનું કારણ માત્ર તારી તે પ્રત્યે અરૂચી છે. ધનાદિ વિનાશી વસ્તુઓની પાછળ અજ્ઞાન અને મોહવશે ઘેલો બનેલો–પરાધીન થયેલો જીવ કેટલું કષ્ટ, કેટલો ખેદ, કેટલું અપમાન, અને કેટલી પરાધીનતા સહન કરે છે. અને એટલું બધું જીવન પર્યંત સહન કરવા છતાં પણ બદલામાં શું મેળવે છે? તેનો જો ખ્યાલ કરવામાં આવે તો એ અનંત અતેંદ્રિય પરમાનંદરૂપ સ્વાધીન શાશ્વતસુખની પ્રાપ્તીને અર્થે જે સહન કરીએ તે થોડું જ છે અથાત્ કંઈજ નથી એમ સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવશે.

હવે ધનાદિની તુચ્છતાપુર્વક ગ્રંથકાર તપના અપુર્વ મહિમાનું વર્ણન કરે છે.

द्रविण पवन प्राध्मातानां सुखं किमिहेक्षते
किमपि किमयंकामव्याधः खलीकुरुतेखलः
चरणमपिकिं स्पृष्टुं शक्ताःपराभवपांशवो
वदत तपसोप्यन्यन्मान्यं समीहित साधनम् ११३

હે જીવ ? માત્ર ધનેષણા રૂપી નીરંતર ચાલી રહેલી ધમણના પવનથી વધી ગયેલા તૃષ્ણાગ્નિ વડે તપ્તાયમાન થઇ રહેલા જીવોને અહિં પણ આપણે વિવેકથી જોતાં શું સુખ દેખીએ છીએ ? દુષ્ટ કામ રૂપ આહેડી આત્માનો પ્રતિપળે શિકાર કરી રહ્યો છે, અસહ્ય કષ્ટ આપી રહ્યો છે, એ કષ્ટરૂપ ધુળ નિર્મળ નિષ્કલંક ચારિત્રને સ્પર્શ કરવાને શું સમર્થ થાય ? નહિ જ. તો પછી વાંચ્છિત અર્થને સિદ્ધ કરવામાં તપ સિવાય બીજો કયો ઉપાય શ્રેષ્ટ માનવા યોગ્ય છે ?

જગતમાં જે જીવો ધનવાન છે, કામવાસનાથી નિરંતર પીડીત છે, અને તપ કરવામાં કષ્ટ માની રહ્યા છે, તે જીવોને સંસારમાં કદી પણ સુખ હોઇ શકે નહિ. સુખ તો માત્ર ઈચ્છા નિરોધ રૂપ સમ્યક્ તપમાંજ સમાયેલું છે. તપના યોગે સંસારી વિનાશી વિષયાદિ પદાર્થોની ચાહના દુર થવાથી આત્મપરિણામમાં નિરાકુળતા ઉત્પન્ન થઈ યથા સંભવ પરિતોષપણું વર્તે છે. અને આ લોકમાંજ સાક્ષાત સુખનો અનુભવ થાય છે. પર પદાર્થો પ્રત્યેની ભાવના-ચાહના મટવાથી આત્મા અપ્રતિબંધ થઇ જગતના સર્વ દ્વંદ્વથી રહિત થઇ નિર્વાણપદરૂપ પરમ નિઃશ્રેયસ્‌ને પ્રાપ્ત થાય છે. એથી સુનિશ્ચીત છે કે—આ લોક અને પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિનું વાસ્તવિક કારણ એક સમ્યક્ તપ સિવાય બીજું કોઇ નથી.

એજ અર્થને ગ્રંથકાર પુષ્ટ કરે છે.

इहैव सहजान् रिपून्विजयते प्रकोपादिकान्
गुणाः परिणमंति यान सुभिरप्ययं वाञ्छति
पुरुषश्च पुरुपार्थसिद्धि रचिरात् स्वयंयायिनी
नरो न रमते कथं तपसि ताप संहारिणि ११४

અનાદી કાળથી આત્માની પાછળ પિશાચની માફક લાગી રહેલા ક્રોધાદિ પ્રબળ વૈરીઓ તપના પ્રભાવથી તત્કાલ જીતી શકાય છે અને પ્રાણને સાટે પણ ન પ્રાપ્ત થાય તેવા દુઃષ્પ્રાપ્ય સમ્યક ગુણો શીઘ્ર પ્રગટ થાય છે. તથા ભાવિમાં મોક્ષ પુરૂષાર્થની સ્વયમેવ સિદ્ધી પ્રાપ્ત થાય છે. તો એ અનંત આતાપને શીઘ્ર સંહારવા વાળા તપ વિષે ક્યો વિવેકી પુરૂષ ના રમે? રમે જ. વિવેકી અને કલ્યાણના પીપાસુ આત્માઓને માટે તપ એ એક આનંદ દાયક ક્રીડા વન છે. ત્યાં ખેદ કે ક્લેષ શાનો હોય?

જે કાર્યથી ભાવિમાં હાનિ થાય અને વર્તમાનમાં લાભ થાય—અથવા વર્તમાનમાં હાનિ થાય પણ ભાવિમાં મહદ્ લાભ થાય તેવાં કાર્યો વિષે જીવ અનુરાગ શીલ થાય છે. એમ જગતવાસી જીવોની પ્રવૃત્તિ જોતાં પ્રગટ દેખાય છે, તો પછી વર્તમાન તેમ ભાવિ એ બંને સ્થિતિમાં લાભ કરે એવા તપને વિષે ક્યો વિવેકી જીવ પ્રયત્નશીલ ના થાય? થાય જ. તપનો પ્રત્યક્ષ ગુણ તો એ છે કે—જીવને પ્રત્યક્ષ દુઃખ દઇ રહેલા એવા અનાદિ ક્રોધાદિ વૈરીનો તત્કાલ અભાવ થાય છે. અને પ્રાણ સાટે પણ જેની પ્રાપ્તી ના થાય એવા જ્ઞાનાદિ ગુણો અથવા રિદ્ધી સન્માનાદિ આનુષંગીક અતિષય સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રત્યક્ષ રોકડું ફળ છે, અને આગામી પુરૂષ જે આત્મા તેનો વાસ્તવિક અર્થ જે મોક્ષ તેની સહજ પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ અનંતર અને પરંપર બંને પ્રકારે તપને પરમ લાભ દાતા સમજીને બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુઓએ તે પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી યોગ્ય છે. यथाः—"तपसा निर्जराच" (તત્વાર્થ સુત્ર.) વળી તપ એ સંવર-નિર્જરાનો સુંદર ઉપાય છે. આત્માના વાસ્તવિક સુખનું સાચું સાધન છે. કારણ આકુળતા એજ દુઃખ છે, ઐહીક વિનાશી પદાર્થોની વાંચ્છા એજ આકુળતા છે. એ અનાદિ આકુળતા સમાવવા તથા અનંત સુખ સ્થાન રૂપ શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ થવા શુભાશુભ ઇચ્છાઓનો સમ્યક્ જ્ઞાને કરી નિરોધ કરવો તે સમ્યક્ તપ છે. यथाः—"इच्छानिरोधस्तपः" દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપ અનાદિ કર્મ સંસ્કારોની નિર્જરા તપથી જ થાય છે. વળી દ્વાદશ પ્રકારનાં બાહ્યાભ્યંતર તપ એ ઉક્ત પરમાર્થ તપનાં સાધન છે. આત્મ સ્થિત દશા સિવાય અન્ય સર્વ ભાવો અને પદાર્થો એ કેવળ દુઃખ છે એમ સમજીને પરમ નિઃશ્રેયસ્ અધ્યાત્મ રૂપ પરમ સુખને અર્થે એ દ્વાદશ પ્રકારનાં સમ્યક તપને પરમ આદરભાવે હે જીવ? તું ધારણ કર.

તપોરક્ત આત્માના જીવન અને શરીરની સફળતા છે, એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

तपोवल्लयां देहः समुपचित पुण्यार्जित फलः
शलाद्रूवग्रेयस्य प्रसवइवकालेन गलितः
व्यशुष्यच्चायुष्यं सलिलमिव संरक्षित पयः
स धन्यः सन्यासा हुतभुजि समाधान चरमम्   ११५

જેમ ફુલ કાચુ ફળ ઉપજાવી સમય પામી ખરી પડે છે, તેમ જેનું શરીર તપરૂપી વેલ ઉપર પુણ્યરૂપ ફળ ઉપજાવી પોતે સમય પામી નાશ પામે છે. તથા અગ્નિ ઉપર પાણી દુધને બચાવીને પણ પોતે બળે છે તેમ જેનું શરીર અને આયુ સમાધિ રૂપ પરમ ધર્મને બચાવી સંન્યાસ રૂપ અગ્નિમાં બળે છે, તે શરીર ધારી સત્પુરૂષને ધન્ય છે. તેનુંજ શરીર અને આયુ સફળ છે.

અપવિત્ર અને દુઃખના હેતુભુત શરીરમાં રહીને તેમજ તેનું પોષણ કરીને પણ તેથી જે વૈરાગ્યવંત આત્મા સમ્યક્ તપ આચરે છે તેનું કારણ ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

अमी प्ररुढ वैराग्या-स्तनुमप्यनुपाल्ययत्
तपस्यंति चिरंतद्धि, ज्ञातं ज्ञानस्य वैभवम्   ११६

ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય પામવા છતાં પણ ઔદાસીન્ય વૃત્તિએ શરીરનું પાલન કરીને ચીરકાલ પર્યંત તપ કરે, એ માત્ર જ્ઞાનનોજ મહિમા છે.

જેનાથી જે ઉદાસ થાય, એટલે જેના પ્રત્યેથી જેની પ્રીતિ ઉતરી જાય, તે તેનું પાલન કરે, એ અસંભવિત છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરૂપ શરીરનું પાલન કરવાથી પોતાનું ઇષ્ટ પ્રયોજન સધાય છે, એમ જાણી જેમ પોતાનું ઇષ્ટ પ્રયોજન સાધ્ય થાય તેમ તેટલા પુરતુ તેને પાળે છે. પરંતુ અંધ અનુરાગપૂર્વક અધિક પોષતો નથી. મહા મુનિ શરીરથી ઉદાસ થયા છે પરંતુ તેઓ સમજે છે કે—મનુષ્ય શરીરના અસ્તિત્વમાંજ તપ બની શકે છે. તેથી તે શરીરને યથાકાળે ઉચીત આહારાદિક આપીને પણ પોતાના પ્રયોજન પુરતું સંભાળે છે. શરીરના અતિ અનુરાગ રક્ત થઇ ગૃદ્ધિતા પુર્વક અધિક પોષતા નથી. પ્રયોજન પુરતુ શરીરને પોષીને પણ ઘણા કાળ સુધી તપ કરવું, એ માત્ર સમ્યક્ જ્ઞાનનોજ મહિમા છે. જ્ઞાન વિના ઉગ્ર તપ તપે તો શરીરનો નાશ કરે અને બહુ તો દેવાદિ ગતિ પામે કે જ્યાં તપ સંયમ હોય નહિ તેથી જ્ઞાની એમ કરે નહિ

જ્ઞાની દેહને અર્થે દેહનું પોષણ નહિ, પણ ઉદાસીન્ન વૃત્તિએ દેહને સંભાળી માત્ર સંયમનું પોષણ કરે છે. અને તેમ કરતાં દેહના અનુરાગે મુર્છીત પરિણામી નહિ થતાં નિરંતર આત્મ જાગ્રતિ રૂપ દશાએ વર્તે છે. અજ્ઞાની જીવોનો સંયમ તે માત્ર અંતરંગ બળતર છે. કારણ તે સંયમ કે અસંયમને તથા રૂપે સમજતોજ નથી. જ્યાં અજ્ઞાન છે, ત્યાં સંયમ અને ચારિત્ર ક્યાંથી હોય? કારણ—

द्रव्यस्यासिद्धौ चरणस्यासिद्धी, द्रव्यस्यासिद्धीश्चरणस्यसिद्धौ बुद्धेतिकर्माविरताःपरेपि, द्रव्याविरुद्धंचरणंचरंतु (સ્વામિ—અમૃતચંદ્ર)

અર્થ—દ્રવ્ય બોધના અનુસારે ચારિત્ર હોય છે, અને ચારિત્રને અનુંસાર દ્રવ્ય બોધ વર્તે છે. અર્થાત્ દ્રવ્યને અવિરૂદ્ધ ચારિત્ર વર્તે છે. હવે જ્યાં દ્રવ્ય કે દ્રવ્યના ગુણોનું કે ગુણોની મહત્તાનું જે જીવને તથારૂપ ભાન નથી તે જીવ કોઇ અન્ય ઈચ્છાની બળત્રામાંજ બાહ્ય તપ સંયમાદિમાં તણાય છે. વિચાર કરતાં આ વાત સહેજે પ્રતિતિમાં આવે એમ છે. એ અજ્ઞાન તપ સંયમાદિ જીવને દેવાદિ પર્યાય આપી પ્રાયે નિષ્ફળ થઇ જાય છે. અર્થાત બાહ્ય દેખાવે પણ રહ્યો સહ્યો તપ સંયમ અજ્ઞાન યોગે અંતે નષ્ટ થાય છે. વળી એ અજ્ઞાન તપ સંયમ તેના પ્રારંભમાં પણ તપ સંયમરૂપ નહોતો. જો પ્રારંભમાંજ તે તપ સંયમ રૂપ હોત તો તેનો આમ નાશ થાત નહિ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—તપ સંયમ અફળ નથી પરંતુ અજ્ઞાન યોગે અંધપણે કરતાં અફળ રૂપ થાય છે. એવા અમુલ્ય તપ સંયમને ધારણ કરી તેને માત્ર મોક્ષાર્થેજ પ્રવર્તાવવો એજ સુવિચીક્ષણ દૃષ્ટિ છે. કોડી ધન માટે ચિંતામણી રત્ન વેચવાનું કામ બુદ્ધિમાનો કરતા નથી, શરીરનું પોષણ તો પ્રારબ્ધાધિન કાળજી નહિ રાખતાં છતાં પણ જગતમાં થાય છે. પણ આત્મહિતના પોષણ સાથે શરીર સ્થિતિ રહે તે દેહને કોટીશઃ ધન્ય છે. કૃતાર્થતા છે. શરીરનો માત્ર નાશ થાય અને કાર્ય સિદ્ધિ કાંઈ પણ ના થાય એમ જ્ઞાની કરે નહિ. જ્ઞાનીના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય—અને તપ, સંયમ અદ્‌ભુત હોય છે.

क्षणार्धमपिदेहेन, साहचर्यं सहेतकः
यदि प्रकोष्ठमादाय, नस्याद्‌बोधो निरोधकः ૧૧૭

શરીરની સહેજ માત્ર સોબત એજ સર્વ દુઃખનું કારણ છે, એમ જાણીને શરીરને ફેંકી દેતી વખતે હાથનો પોંચો પકડી રોકવા વાળુ જ્ઞાન જો હાજર ના હોત તો કયો મુનિ એ કૃતઘ્ન શરીરની સાથે ક્ષણ માત્ર પણ રહેવા ઈચ્છે? કોઇ નહિ.

કોઇ મનુષ્યની સાથે એક જણને મિત્રતા હતી પાછળથી જ્યારે તેનું દુષ્ટપણું તેના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તે એટલો બધો ઉતાવળો થઇ ગયો કે-કલેષ કરીને પણ આ દુષ્ટ મનુષ્યનો સબંધ સદંતર બંધ કરૂં. ત્યાં એક બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેને સમજાવ્યો કે-ભાઈ ! આમ તેની સાથે લડવાથી તેનું તો કંઇ નહિ જાય પણ તને ભાવિમાં તે દુઃખ કર્તા થઈ પડશે. માટે હમણાં તો જેમ તેને પાસે રાખીને પણ ડહાપણ પુર્વક તેની સત્તાનો ધીરે ધીરે નાશ થાય, તેમ કર કે જેથી વખત આવ્યે તેનો સબંધ સર્વથા છોડતાં તને કાંઇ હાની થાય નહિ.

તેમ જીવને પણ શરીરની સાથે અનાદી કાળથી અનુરાગ હતો, પણ જ્યારે તેને કેવળ તે દુઃખનુંજ કારણ છે એમ સમજવામાં આવ્યું ત્યારે ઉગ્ર ઉગ્ર પ્રવૃત્તિ કરીને તેનો નાશ કરવા તે પ્રેરાયો-પરંતુ શ્રી જીનેંદ્ર વાક્ય રૂપ અમૃત તેના ઉપયોગ પર આવી તેને સચેત કરી તેને નેપથ્યમાંથી કહેવા લાગ્યું કે-આમ કરવાથી અર્થાત શરીરથી વગર સમજે અકળાવાથી તે નાશ નહિ થાય, આથી કદાચ દેવાદિ પર્યાય પ્રાપ્ત થશે તો ત્યાં પણ શરીર અને શરીરજન્ય વેદના તો ઉભીજ રહેશે-માટે હે ભવ્ય ! કેટલોક સમય તેને સાથમાં રાખીને જેમ લાગ ફાવે તેમ તેની અંતરંગ સત્તાને નિર્બળ કર, કે જેથી ફરી શરીર ધારણ કરવાપણું રહેજ નહિ. અસંખ્ય પ્રદેશી શુદ્ધ ચિદ્રુપ.આત્મ અવગાહના સાથે તે સ્થુલ શરીરનું વારંવાર ઉભુ થવા પણુંજ સર્વ કાળને માટે મટી જાય.

આમ સમ્યક્ સમજણ આપીને તેને રોકનાર જ્ઞાન ના હોય તો ક્યો અકલવંત મનુષ્ય તેનો ક્ષણવાર પણ સાથ કરે ?

શરીરને આમ સર્વથા બુરૂ અને દુઃખદ જાણવા છતાં માત્ર સ્વ પ્રયોજનાર્થે જીવ શરીરનો સાથ રાખે છે તે માત્ર જ્ઞાનનોજ મહિમા છે.

समस्तं साम्राज्यं--तृणमिव परित्यज्य भगवान्
तपस्यन्निर्माणःक्षुधित इव दीनःपरगृहान्
किलाटद्भिक्षार्थी, स्वयमलभमानोपिसुचिरं
न सोढव्यं किंवा, परमिहपरैःकार्यवशातः ११८

જ્યારે શ્રી વૃષભનાથ ભગવાન સર્વ વિપુલ સામ્રાજ્ય લક્ષ્મિને તૃણ સમાન ત્યાગ કરી તપ સંયમમાં પ્રવર્ત્યા-અદીન છતાં માન રહિતપણે દીન-ભિક્ષુની જેમ વારંવાર ગોચરી માટે ફરતા છતાં લાંબા સમય સુધી નિર્દોષ

ભોજનનો યોગ પ્રાપ્ત ન થયો. આમ ભોજનનો લાભ નહિ મળવા છતાં પણ હર હમેશ બરાબર યથા સમયે ગોચરી અર્થે ફરતા હતા–તો પછી બીજા સાધારણ જનોએ પોતાના કાર્ય વશે પરિષહો કેમ ના સહવા ?–અર્થાત સહવાજ યોગ્ય છે.

કાર્યનો અર્થી થોડું ઘણું કષ્ટ વેઠીને પણ કાર્યની સિદ્ધી કરે છે, પ્રથમ સમ્રાટ અને પછી મહાયોગી એવા શ્રી વૃષભનાથ જેવા મહાન પુરૂષે જ્યારે એમ કર્યું ત્યારે અન્ય અલ્પ શકિતમાન સાધારણ જીવોને શું લજ્જા છે ? સર્વને કાંઈ સ્હેલાઈથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. ઐહીક કાર્યો સિદ્ધ કરતાં ઘણું ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવું પડે છે તો પછી થોડું ઘણું કષ્ટ સહીને પણ આ માનવ જીંદગીમાં એ મોક્ષ પુરૂષાર્થની સિદ્ધી કરી લેવી એજ યોગ્ય છે.

ઉપરોકત ગાથામાં શ્રી વૃષભનાથના દ્રષ્ટાંતથી એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું કે–સંયમની સિદ્ધી અર્થે ઉચીત પ્રકારે શરીરની રક્ષા આવશ્યક છે–તેમ શરીર પ્રત્યે મુર્છા રાખીને આત્માને આવરણ કરવા યોગ્ય પણ નથી.

पुरागर्भादिंद्रो, मुकुलितकरः किंकर इव
स्वयंसृष्टास्त्रष्टेःपतिरथनिधीनांनिजसुतः
क्षुधित्वाषणमासान्, सकिलपुरुरप्याटजगती
महो ! केनाप्यस्मिन्, विलसितमलंघ्यंहतविधेः ११९

જેના ગર્ભાવતરણ પહેલાં સર્વોત્કૃષ્ટ રિદ્ધિનો સ્વામિ ઈંદ્ર બે કર જોડી પુર્ણ વિનીત પરિણામે કિંકરની જેમ જેને વંદન કરે છે, વળી જે મહાન આત્મા યુગસૃષ્ટા (યુગને અનુસરતું સમ્યક્ શિક્ષણ બોધનાર) છે, ચક્રવર્તિ જેવા જેના બારણે પનોતા વિશીષ્ટ પુણ્યવાન પુત્ર છે, એવા શ્રી આદિનાથ સ્વામિએ ક્ષુધાવંત પણે પૃથ્વી વિષે ઘેર ઘેર આહાર અર્થે પરિભ્રમણ કર્યું. અહો ! વિધાતા (કર્મ) નો વિલાસ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે છે. અતિશય અલંધ્ય, કોઇથી મટાડી શકાય નહિ એવો મહા સમર્થ છે.

જગતમાં એવો કોઈ પુરૂષાર્થ નથી કે જે--અસ્ખલિત ધારાએ ઉદયાભિમુખ થતા કર્મોદયને અટકાવી શકે ! કોઈ એમ સમજતો હોય કે–હું મોટા પુરૂષાર્થ વડે અનેક પ્રકારે સુખ સામગ્રી મેળવી દુઃખનાં કારણોને દુર કરું, પણ એ બુદ્ધિ માત્ર એનો ભ્રમ છે. કિંકરની માફક ઇંદ્ર જેવા તો જેને વંદન કરે છે, વળી પોતે યુગ પ્રધાન પુરૂષ છે, મહાન પુરૂષાર્થ સંપન્ન છે, છ

ખંડ અધિપતિ ચક્રવર્તિ જેવા જેને ઘેર પુત્ર છે, છતાં પણ પ્રબળ અંતરાયને ઉદય થતાં લાંબા સમય સુધી જે વિધિએ શ્રી વૃષભનાથ જેવા પ્રબળ આત્માને તે વળી માત્ર ભિક્ષા જેવા ક્ષુદ્ર પ્રયોજન અર્થે ઘેર ઘેર પરિભ્રમણ કરાવ્યું, તો પછી અન્ય સામાન્ય મંદ શકિતવાળા જીવની તો વાતજ શી કરવી ? આ ઉપરથી હે જીવ ? તું કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા ઉપસર્ગ પરિષહને ધીરજથી સહન કર. એ ઉપસર્ગ પરિષહ કાંઇ નિરંતર રહેતા નથી, તેની પણ અવધિ હોય છે, એમ વિચારી ધીરજ રાખી જેમ બને તેમ એ અનાદિ સંસાર દશા આત્માને વિષેથી પરિક્ષીણપણાને પામે તેમ તું પ્રવર્ત ! નિશ્ચય કરી એજ સમ્યક્ સાધનાને તું સાધ્ય ! એમાંજ તારૂં સર્વોત્તમ શ્રેય છે.

હવે એ સમ્યક્ દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે આરાધના જીવને જીનાગમના શ્રવણ–મનન–નિદીધ્યાસન–અને અંતે તત્વ નિર્ણયની પ્રધાનતા પુર્વક થાય છે. અન્યથા વાસ્તવિક થતી નથી, તેથી ગ્રંથકાર જ્ઞાન આરાધનાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં તેની સમ્યક્ પ્રકારે ઉપાસના કરવા શિષ્યને પ્રેરણા કરે છે.

प्राक्प्रकाशप्रधानःस्यात्, प्रदीप इव संयमी
पश्चाताप प्रकाशाभ्यां, भास्वानिव हि भासताम् १२०

પ્રથમ દશાના સંયમી પુરૂષોમાં દેદીપ્યમાન તેજસ્વી દીવા જેવો જ્ઞાન પ્રકાશ હોય છે, અને તેજ પ્રકાશ ક્રમાનુસાર સ્વાભાવિક સુર્ય સમાન દેદીપ્યમાન થાય છે.

મોક્ષ સાધક પુરૂષો પ્રથમ અવસ્થામાં તેજસ્વી દીપક જેવા હોય છે, જેમ દીપક તેલાદિ સામગ્રીના બળથી ઘટ પટાદિને પ્રકાશે છે તેમ મોક્ષ સાધક આત્મા જીનાગમના બળથી જીવાદિ પદાર્થોને જાણતો થાય છે. પછી તેજ સાધક આત્મા ક્રમે કરીને સુર્ય સમાન તેજ અને પ્રભાનો ધારણ કરનાર સ્વાભાવિક પણે થાય છે. જેમ સુર્ય અનુંપમ પ્રતાપી અને સર્વ પદાર્થોનો સ્વાભાવિક પ્રકાશક છે, તેમ તે સાધક મુમુક્ષુ જ્ઞાન, તપશ્ચરણાદિને ધારક સ્વાભાવિકપણે થાય છે.

સમ્યક્જ્ઞાન આરાધનાના આરાધક આત્માને પ્રથમ દશામાં દીપકની ઉપમા કેમ આપી ? તે ગ્રંથકાર કહે છે.

भूत्वा दीपोपमो धीमान् ज्ञान चारित्र भास्वरः
स्वमन्यंभासयत्येप, प्रोद्वमन्कर्म्मकज्जलम् १२१

જ્ઞાની આત્મા દીવાની માફક જ્ઞાન ચારિત્રથી પ્રકાશતો કર્મ રૂપ કાજળને વમન કરતો સ્વ-પરનો સ્વાભાવિક પ્રકાશક થાય છે. એ જ્ઞાન આરાધનાનો કોઇ અદભુત મહિમા છે.

જેમ દીપક પોતાની દીપ્તીથી પ્રકાશતો કાજળને વમે છે, અને વળી ઘટપટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશે છે, તેમ જ્ઞાની આત્મા જ્ઞાનચારિત્ર રૂપ દિપ્તીથી દેદીપ્યમાન થતો અનાદિ કર્મ રૂપ કાજળની નિર્જરા કરે છે. અને વળી આત્મા તથા અન્ય શરીરાદિ પરપદાર્થોનો ભેદ પુર્વક પ્રકાશક થાય છે.

શરીર અને જીવ એ બંનેમાં જ્યાં સુધી ભેદ બુદ્ધિ થઇને શરીરથી ભીન્ન યથાવત્ આત્મ સ્વરૂપ પ્રતિતમાં ના આવે ત્યાં સુધીનું જ્ઞાન અજ્ઞાન રૂપ છે. એક ક્ષેત્રાવગાહપણે પરિણમેલા અનાદિ સબંધ વાળા એ બંને પદાર્થોમાં ભેદ ભાસવો એજ જ્ઞાનની મહિમા છે.

પુર્વોક્ત જ્ઞાન આરાધનાના આરાધક જીવો શ્રી વિતરાગ પ્રણીત શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલ વિવેક વડે ક્રમથી અશુભ પરિણામને છોડી શુભ પરિણામનો આશ્રય કરી અંતે તથારૂપ પુરૂષાર્થે કરી શુદ્ધ થાય છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

अशुभाच्छुभमायातः शुद्धः स्यादयमागमात्
रवेर प्राप्त संध्यस्य, तमसो न समुद्गमः ॥ १२२

સંધ્યાને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા સુર્યથી જેમ અંધકાર પ્રસરતો નથી, પણ ઉલટો પ્રકાશ વિસ્તરે છે, તેમ શ્રુતજ્ઞાન વડે જીવ અશુભથી છુટી શુભને પ્રાપ્ત થઇ તથારૂપ પુરૂષાર્થે ક્રમે કરી શુદ્ધ થાય છે. શ્રી જિનેંદ્ર વિતરાગ પ્રણીત શ્રુતજ્ઞાનનો કોઇ અકથ્ય મહિમા છે. સદાશય પુર્વક અને તેના વિનય ભક્તિ સહિત તેના સેવનથી અજ્ઞાનનો સંચાર તો થાયજ નહિ, પણ ઉલટ સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનંત મહાપુરૂષોએ એ શ્રુતજ્ઞાન અને સત્સંગનો અપૂર્વ મહિમા મુક્ત કંઠે ગાયો છે.

અશુભમાંથી છુટી શુભોપયોગ દશા પ્રાપ્ત થવા અર્થે શ્રી વિતરાગ પ્રણીત પ્રવચન એક અમોઘ ઔષધ છે. માત્ર વિધી પુર્વક તેનું સેવન થવું જોઇએ. એથી ક્રમે કરી જીવ શુદ્ધોપયોગ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

प्रबोधाय विवेकाय हिताय प्रशमायच
सम्यक् तत्वोपदेशाय--सतां सुक्तिः प्रवर्तते (જ્ઞાનાર્ણવ.)

સત્પુરૂષોની વાણી જીવને પ્રકૃષ્ટજ્ઞાન, વિવેક, હિત, પ્રશમ અને તત્વોપદેશ દાતા થાય છે.

આમ સર્વ પ્રકારે અનંતર અને પરંપર પરમ સુખના અનન્ય કારણ રૂપ વિતરાગ પ્રવચનનું સેવન સર્વદા નિયમીત પણે સદાશય પુર્વક અને ભક્તિ સહિત જીવને કર્તવ્ય છે,

શ્લોકમાં "रवेर प्राप्त संध्यस्य," એ પદ સુચવે છે કે=જેમ સુર્ય સંધ્યાને પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાં સુધી અંધકાર પ્રવેશ પામતો નથી–તેમ આત્મામાં જ્યાં સુધી પુર્વ મહાપુરૂષોની પવિત્ર ,આગમ વાણી કર્ણગોચર થઈ હૃદયમંદિરમાં પ્રસર્યા કરે ત્યાં સુધી અજ્ઞાન અને અસંયમ રૂપ નિબીડ અંધકાર જીવમાં પ્રવેશ પામતો નથી. પરંતુ નિરંતર વિવેકજ્ઞાન રૂપ પ્રખર સુર્ય પ્રકાશતો રહે છે.

કોઇ પ્રશ્ન કરે કે–જ્ઞાન આરાધન કરનાર જીવને તપ શાસ્ત્રાદિ પ્રત્યેના શુભ અનુરાગ વડે સરાગી દશા થાય છે. જે મોક્ષ માર્ગે પ્રવર્તતા મુમુક્ષુને પુર્વ મહાપુરૂષોએ હેય ગણી છે,–તેનો ઉત્તર=

विधूततमसो राग--स्तपःश्रुत निबंधनः
संध्यारागइवार्कस्य जंतोरभ्युदयाय सः १२३

હે ભવ્ય? જેમ પ્રભાત સમયની સુર્યની રક્તતા તેના ઉદયને સુચવે છે, તેમ જે મહાભાગ્ય આત્માનો અજ્ઞાન અંધકાર દુર થયો છે, તેનો તપ શાસ્ત્રાદિ પ્રત્યેનો રાગ એ પણ તેના કલ્યાણનેજ અર્થે છે.

સુર્યાસ્ત સમયના સુર્યની લાલશ જેવી લાલશ પ્રભાતે ઉદય પામતા સુર્યની પણ હોય છે. પરંતુ સંધ્યા સમયની લાલાશ આગામી અંધકાર વિસ્તરવાનું ચિન્હ છે. ત્યારે પ્રભાત સમયની લાલાશ આગામી પુર્ણ પ્રકાશ વિસ્તરવાનું ચિન્હ છે. કારણ પ્રભાત સમયની લાલાશ રાત્રીના અંધકારને નાશ કરીને પ્રગટી છે.

તેમ જીવને જેવો વિષયાદિ ભાવો પ્રત્યે રાગ છે, તેવો તપ શાસ્ત્રાદિ પ્રત્યે પણ રાગ છે. પરંતુ તપ શાસ્ત્રાદિ પરત્વે જે રાગ છે તે મિથ્યાત્વાદિ અંધકારનો નાશ કરી ઉદભવ્યો છે. તેથી તે રાગ ભાવિમાં જીવને કેવળ-દશા રૂપ શુદ્ધ પ્રકાશને પ્રકાશવાનો હેતુ છે. વળી જેને શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ નથી. તેણે શુભોપયોગ રૂપ સરાગપણું છોડીને શું અશુભમાં પ્રવર્તવું? શુભોપયોગને તથારૂપ દશા પ્રાપ્ત થવા અગાઉ છોડી દેવાથી તો માત્ર સ્વ-

અછંદતાનીજ વૃદ્ધિ થશે. પરિણામે સંસારીક શાતાનાં કારણો પણ નિર્મૂળ થઇ જીવ કેવળ નિર્ધ્વંશ પરિણામી થશે–હા સરાગ પરિણામ જરૂર હેય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, પણ તે ક્યારે ? તથારૂપ વિતરાગ પરિણતિ જાગ્રત થયે. તે પહેલાં શ્રદ્ધાનમાં હેય અને પ્રવર્તિમાં ઉપાદેય રાખવાં એમાંજ આત્મ હિત છે.

અંતઃકરણમાં રાગના સંસ્કારો અને આવેશો ક્ષીણ થયા ના હોય– અને સરાગ ભાવ હેય છે એમ કહી જીવ યથેચ્છ પ્રવર્તે તો શું સ્થિતિ થાય. ?

વિતરાગ ભાવ રૂપ આધ્યાત્મિક વિકાસના સાધક તરીકે અમુક અવસ્થા સુધી એ તપ–શાસ્ત્રાદિ રૂપ સરાગ ભાવ ઉપાદેય છે. અને સામુદાઇક જીવનની એટલે તિર્થની આરોગ્યતા માટે પણ એ ઇષ્ટ છે.

વિતરાગ દશા પ્રગટ થઇ ના હોય–અરે ! બહુ દુર હોય. છતાં એ તપ શાસ્ત્રાદિ રૂપ સરાગ પરિણામથી પણ ઘણી વાર સ્થુલ સુખ શાંતિ આત્મામાં વર્તે છે. તેથી પણ એ તપ શાસ્ત્રાદિ સરાગ ભાવ ઉપાદેય છે.

હવે અશુભ રાગ સર્વથા હેય છે, એમ ગ્રંથકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

विहायव्यातमालोकं–पुरस्कृत्य पुनस्तमः
रविवद्रागमागच्छन् पातालतलमृच्छति ॥ १२४

જેમ સુર્ય પોતાના વ્યાપ્ત પ્રકાશને છોડી અસ્તની લાલીને પ્રાપ્ત થઈ અંધકાર ફેલાવી પાતળમાં ચાલ્યો જાય છે, અર્થાત અસ્ત થઈ જાય છે, તેમ સંસાર રાગી આત્મા પોતાના વ્યાપ્ત જ્ઞાન ભાવને છોડી અજ્ઞાન ભાવને આગેવાન કરી રાગને પ્રાપ્ત થતો અધોલોકમાં ચાલ્યો જાય છે. ભ્રષ્ટ થતો આત્મા પોતાના વ્યાપક જ્ઞાન ભાવને છોડી અજ્ઞાનને આગળ કરી હિંસાદિ પાપ રૂપ બની નિગોદાદિ અધોલોક પર્યંત જઈ પહોંચે છે.

જોકે શુભ કે અશુભ એ બંને વસ્તુતાએ રાગભાવજ છે, પરંતુ નીચેની દશામાં શુભરાગ શુદ્ધતાના સાધકને કથંચિત શુદ્ધતાનું કારણ છે. નીચેની દશામાં શુભરાગ થોડો થાય છે પણ અધોગતિના કારણરૂપ અશુભ રાગ વધારે થાય છે. તો પ્રયત્ન પુર્વક પણ તે અશુભ રાગનો ત્યાગ કરી શુભ રાગમાં આવવું એ ઇષ્ટ છે.

પુર્વોક્ત ચાર આરાધનામાં નિષ્કપટ પરિણામે વર્તતા મુમુક્ષુ જીવોને મોક્ષ પ્રાપ્તિ નિર્વીઘ્ન પણે થાય છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

ज्ञानंयत्र पुरःसरं सहचरी लज्जातपःसंबलं
चारित्रं शिविका निवेशनभुवःस्वर्गोःगुणा रक्षकाः
पंथाश्च प्रगुणंशमाम्बु बहलंच्छायादया भावना
यानं तं मुनि मापयेदभिमतं स्थानं विना विप्लवैः १२५

જ્ઞાન જેને માર્ગ દર્શકપણે આગળ આગળ ચાલે છે, લજ્જા જેની સાથમાં છે, તપ જેને વાટ ખર્ચી છે, ચારિત્ર રૂપ જેને શિબીકા છે, સ્વર્ગાદિ વચ્ચે વચ્ચે જેને ઉત્તમ વિશ્રામ સ્થાન છે, સમ્યક્ ગુણો જેની સાથમાં રખવાલ છે, ઉપશમ જળના છંટકાવ સહિત જેને સ્વચ્છ માર્ગ છે, દયા રૂપ રસ્તાની બંને તરફ શાંત છાયા છે, અને સમ્યક્ભાવના રૂપ જેનું ગમન છે, આવી આવી સર્વોત્તમ પ્રવાસની સામગ્રી જરૂર તે પ્રવાસી મુનિને વિના ઉપદ્રવે પોતાને ઇષ્ટ સ્થાનકે પહોંચાડે છે.

હવે મોક્ષ માર્ગના પ્રવાસીને વચ્ચે વચ્ચે જે ઉપદ્રવો આવવા સંભવિત છે તેને ગ્રંથકાર પાંચ શ્લોકમાં કહે છે.

मिथ्याद्रष्टि विषान्वदंति फणिनो दृष्टं तदा सुस्फुटं
यासामर्ध्दविलोकनैरपिजगद्दन्दह्यते सर्वतः
तास्त्वय्येव विलोमवर्तिनिभृशंभ्राम्यन्तिवद्धक्रुधः
स्त्रीरुपेण विषं हि केवलमतस्तदगोचरं मास्मगाः १२६

સર્પ લોકોમાં દ્રષ્ટિવિષ પણું બતાવે છે, પણ તે બરાબર નથી, હમે તો સ્પષ્ટપણે સ્ત્રીઓમાં જે દ્રષ્ટિવિષપણું અનુંભવ્યું છે, તેવું સર્પમાં જોયું નથી. સ્ત્રિના કટાક્ષ માત્રથી આખો લોક સર્વાંગે બળી ઉઠે છે. કહો ? આથી બળવાન દ્રષ્ટિવિષપણું કયું છે. ? તું એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી તેનાથી પ્રતિકુલ થયો, જેથી તારા પ્રત્યે ક્રોધયુક્ત થયેલી તે સ્ત્રિઓ તનેજ ભ્રષ્ટ કરવા ઠામ ઠામ જગતમાં ભમે છે, સ્ત્રિના રાગ રૂપ ભયંકર વિષની લ્હેરોમાં તું ના સપડાય માટે હવે તું તેણીના ભણી દ્રષ્ટિ પણ ના કર.

જગતમાં કેટલાક એવા પણ સર્પો છે કે જેની દ્રષ્ટિ પડવા માત્રથી ભયંકર વિષની લહેરો ચડે છે. ગ્રંથકારે એ વાતને ઘણાના અનુભવ બહારની જાણી બરાબર માન્ય રાખી નહિ. સ્ત્રિઓની આંખના ઝેરનો તો સર્વને અનુભવ છે. સ્ત્રિ જાત પોતાના કટાક્ષ માત્રથી તરતજ વિષ કરતાં

પણ મહા ભયંકર કામાગ્નિ સળગાવી મુકે છે. અને તેથી પુરૂષો વ્યાકુળ બની સર્વ ભાન ભુલી જાય છે. બેહોશ બની જાય છે. કામની અતિ તીવ્ર અગ્નિમાં શેકાઈ જાય છે. અને મહા મહા પ્રયાસે મેળવેલા અમુલ્ય સદ્દગુણોને સહજ માત્રમાં બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે. પરિણામે જીવ પોતાપણું પણ સાવ વિસરી જાય છે. કામની એ જવલંત ભઠ્ઠીમાં સાતે ધાતુ, પ્રાણ, આયુષ્ય, યશ સર્વ બળીને ખાખ થઈ જાય છે.

આચાર્ય મુનિજનોને શિક્ષા આપે છે કે–દેવ દાનવ અને સમસ્ત ચર અચર જગત જેને નિરંતર વશ વર્તે છે, તેવી સમથ સ્ત્રીનો તેં ત્યાગ કર્યો હોવાથી ક્રોધીત થઇ તે સ્ત્રિઓ તને ભ્રષ્ટ કરવા તારા પવિત્ર માર્ગમાં ઠામ ઠામ ભમે છે, પણ તું સાવધાન રહી એવી રીતે પ્રવર્ત કે તેની દ્રષ્ટિએ પણ તું ના પડે, અને તારી દ્રષ્ટિ તેના ઉપર ના પડે. મોક્ષમાર્ગમાં સ્ત્રીવશ બની જવું એ એક ભયંકર ઉપદ્રવ છે. તેથી સાંગોપાંગ નિર્વીધ્નપણે કોઇકજ માહાભાગ્ય બચે છે. જે બચે છે તેને ધન્ય છે.

क्रुद्धाःप्राणहरा भवन्तिभुजगाद्दष्ट्वैव कालेक्वचित्
तेषामौषधयश्चसन्ति बहवःसद्योविष व्युच्छिदः
हन्युःस्त्रीभुजगाःपरेह च मुहुःक्रुधाःप्रसन्नास्तथा
योगीन्द्रानपितान्निरौषध विषा दृष्टाश्च दृष्ट्वापिच १२७

સર્પતો ક્રોધાવેશમાં આવે ત્યારે કોઈક પ્રસંગેજ ડસે અને પ્રાણ હરણ કરે–પણ તેના વિષને નિવારવા એવી ઘણી ઔષધીઓ જગતમાં છે. કે જેથી વિષ દુર થાય. પરંતુ સ્ત્રી રૂપ સર્પ તો ક્રોધીત દશામાં કે પ્રસન્ન દશામાં, આ લોકમાં કે પરલોકમાં, તને દેખવાથી કે તેણીએ દેખવાથી, મહાન યોગીશ્વરોને પણ ક્ષણ માત્રમાં હણે છે. એ સ્ત્રીરૂપ દ્રષ્ટિવિષ સર્પોના ડંસનો પ્રતિકાર કરવા જગતમાં કોઇ ધન્વંતરી સબળ ઔષધી આજ સુધી શોધી શકયો નથી.

લોકો સર્પને અતિ અનિષ્ટ જાણી તેનાથી ડરે છે, પણ સ્ત્રીઓને અતિ ઈષ્ટ જાણી તેનો વિશ્વાસ કરે છે. સ્ત્રી પ્રત્યેનો રાગ છોડાવવા અર્થે સર્પથી પણ સ્ત્રિઓની અધિક ભયંકરતા બતાવી. કારણ સર્પ તો ક્રોધીત થાય ત્યારેજ ડંશ કરે છે, પણ સ્ત્રી ક્રોધીત થાય ત્યારે હરકોઈ ઉપાય કરીને પણ, અને પ્રસન્ન થાય ત્યારે આકુલતા વધારીને પ્રત્યેક ક્ષણે જીવને હણે છે. સર્પ ડંશ દઇ પ્રાણ હરણ કરે છે, ત્યારે આ સ્ત્રિઓ દેખતાં માત્રમાં વા તેના

દેખવા માત્રમાં, અરે સ્મૃતિપટ ઉપર આવીને પણ જીવનો ઘાત કરે છે. સર્પ વિષના પ્રતિકારની જગતમાં અનેક ઔષધીયો છે, પરંતુ સ્ત્રીઓથી ઉત્પન્ન થએલા વિષમ કામજ્વરના વિષને દુર કરવા માટે કોઇ ઔષધીજ નથી. એ પ્રમાણે એ છ સ્ત્રી રૂપ ભયંકર સર્પો વિશેષે કરીને મોક્ષમાર્ગે વિચરતા મુમુક્ષુના માર્ગમાં ઠામ ઠામ જ્યાં ત્યાં ભમે છે. તેઓ મોક્ષ માર્ગે જતા પંથીને માર્ગથી પતિત કરે છે, મુમુક્ષુએ તેનો ક્ષણ માત્ર પણ વિશ્વાસ કરવો ઇષ્ટ નથી.

एतामुत्तमनायिकामभिजनावर्ज्यांजगत्प्रेयसीं
मुक्ति श्री ललनांगुण प्रणयिनीं गन्तुं तवेच्छायदि
तां त्वं संस्कुरुवर्जयान्यवनितावार्तामपिप्रस्फुटं
तस्यामेवरतिंतनुष्वनितरां प्रायेणसेर्ष्याःस्त्रियः ॥ १२८

એ મોક્ષ લક્ષ્મી રૂપ મનોહર ઉત્તમ નાયિકા સામાન્ય પુરૂષોને વર્જ્ય છે (અપ્રાપ્ત છે) અર્થાત જેને તેને તેની પ્રાપ્તિ હોતી નાથી. એ નાયિકા એવી તો સર્વાંગ સુંદર અને પરમ સુખપ્રદ છે કે જેને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપની યથાર્થ પીછાન થાય તે તેને જરૂર મેળવવા ઇચ્છે પરંતુ તે ગુણો પ્રત્યે પ્રેમ કરવાના સ્વભાવવાળી હોવાથી ગુણીજનનેજ તે પ્રાપ્ત થાય છે.

હે ભવ્ય ? તે મોક્ષ લક્ષ્મીરૂપ ઉત્તમ નાયિકાને વરવાની તારી અનન્ય ઇચ્છા હોય તો તું રત્નત્રયાદિ ઉત્તમ ગુણ રૂપ આભુષણોથી અલંકૃત થા. પ્રત્યક્ષ પણે લૌકીક સ્ત્રીઓની વાર્તા સરખી પણ તું છોડી દે. અને એ મોક્ષ-લક્ષ્મી રૂપ મનોહર નાયિકામાંજ તારો અનુરાગ દીન પ્રતિદીન વધાર. કારણ ઘણા ભાગે સ્ત્રીઓ ઇર્ષા યુક્ત સ્વભાવવાળી હોય છે. અન્ય સ્ત્રી ઉપ-રનો પોતાના નાયિકનો પ્રેમ તે જરાપણ સાંખી શકતી નથી. જેમ કોઈ પુરૂષ કોઇ સ્ત્રીને વશ કરવા ઇચ્છતો હોય તો તેણે બીજી સ્ત્રીઓથી વાર્તા સરખી પણ છોડવી યોગ્ય છે. અને સુંદર આભુષણાદિથી તેને પ્રસન્ન કરી તેના પ્રત્યેનો અનુરાગ વધારવાથી તે સ્રી તેને વશ વર્તે છે. તેમ હે ભવ્ય ? તું જો મોક્ષલક્ષ્મીરૂપ નાયિકાને ચહાતો હોય તો અન્ય લૌકીક સ્રીઓની વાતા સરખી પણ છોડી મોક્ષ લક્ષ્મીમાંજ તારો અનુરાગ વધારી રત્નત્રયાદિ સર્વોત્તમ અલંકારોથી તેને તું સાધ્ય કર. અને એજ માત્ર તે સર્વોત્તમ નાયિ-કાને વરવાનો સાચો ઉપાય છે.

वचन सलिलैर्हास्स्वच्छैस्तरङ्ग सुखोदरै
र्वदन कमलै र्वाह्येरम्याःस्त्रियःसरसीसमाः

इह हि वहवः प्रास्तप्रज्ञास्तटेपिपिपासवो
विषय विषमग्राहग्रस्ताःपुनर्न समुद्गताः १२९

ખરેખર એ સ્ત્રીઓ એક વિસ્તીર્ણ સરોવરની ઉપમાને યોગ્ય છે. સરોવરમાં જેમ નિર્મળતા, તરંગો, જળ અને કમળ દેખાય છે, તેમ એ સ્ત્રીઓમાં હાસ્યરૂપી નિર્મળતા, વક્રોક્તિ (ઠઠ્ઠા) રૂપ સુખકારી તરંગો, વચન રૂપ જળ, અને મુખરૂપી કમળ એ આદિ વડે એ સ્ત્રીઓ બાહ્યથી બહુ રમ્ય ભાસે છે. તેમાં કેટલાય મોહમુઢ જીવો તૃષાતુર (કામતુર) થઈ માત્ર કિનારે જતાં જ વિષયાકાંક્ષારૂપ ભયંકર મગરમચ્છથી પકડાઈ તે અગાધ જળમાં બુડી પ્રાણહીણ થઇ ગયા—જીવીતવ્ય ખોઇ બેઠા—જેઓ ફરી બ્હાર નીકળી શક્યા નહિ.

જેમ સરોવર નિર્મળતા, તરંગો, જળ અને કમળોથી રમ્ય ભાસે છે, પણ તેના મધ્ય ભાગમાં મગરમચ્છાદિ જળચર જીવો રહે છે, ત્યાં કોઈ મુર્ખ પુરૂષ તૃષાતુર થવાથી જળપાન કરવા માટે સરોવરના કિનારે જઇ ઉભો રહ્યો. બિચારાને પાણી પીવું તો દુર રહ્યું પણ ઉલટું તે સરોવરની અંદરના મગર મચ્છાદિ હિંસક પ્રાણીયો તેને એકાએક પકડી ખેંચી ગળી ગયાં, જેથી ફરી તે મુર્ખ મનુષ્ય બહાર નહિ નીકળી શકતાં અંદરનો અંદર મરણને શરણ થયો. તેમ એ સ્ત્રીઓ હાસ્ય, યુક્તિવાળાં મધુર પણ વક્ર વચન, અને મુખની શોભા વડે બાહ્યથી રમ્ય ભાસે છે, પણ કામરૂપ અગાધ જળથી તે પુર્ણ છે. ત્યાં કોઇ અજ્ઞાની મદોન્મત્ત મોહ મુઢ જીવ વિષયની તૃષ્ણાથી આતુર થઇ તે સ્ત્રીની પાસે જઇ નીરખવા લાગ્યો. બિચારો પોતાની ચાહ મટાડવા ગયો હતો ત્યાં તો કામના ઉદ્રેકથી અને વિષય સામગ્રીથી વિહ્વલ બની ત્યાં ને ત્યાં ભ્રષ્ટ થઇ અચેત થઇ પડયો. પરિણામે સ્થાવરાદિ પર્યાયને પ્રાપ્ત થયો. તે ફરી પાછો સચેત થયો નહિ. એમ એ સ્ત્રીરૂપ અગાધ અને અમર્યાદિત ઊંડા અને ગહરા જળમાં કેટલાય જીવોને વિષયરૂપ મગરમચ્છો પકડી પકડીને ગળી ગયા જેનો ફરી પત્તો પણ લાગવો મુશ્કેલ થઇ પડયો. કોઇ ઊંડા અને લપસી જવાય એવા જળાશય આગળ એકલ ડોકલ અનાચાસે જઇ ચડેલો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પુરી સાવધતાથી ત્યાં ઉભો રહે છે. પણ તેનો નિમેષ માત્ર વિશ્વાસ કરતો નથી—જેમ એ જળાશય આગળ એકલ-ડોકલ મનુષ્યની સલામતીનો સંશય અને ભય છે, તેમ સ્ત્રી રૂપ અગાધ જળાશય પાસે પણ કોઇ એકલડોકલ મનુષ્યની ચૈતન્ય જાગ્રતિ માટે પુરે પુરો ભય છે. જોખમ છે. માટે એ સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી.

पापिष्ठैर्जगती विधीतमभितःप्रज्वाल्य रागानलं
क्रुध्धैरिंद्रियलुब्धकैर्भयपदैःसंत्रासिताःसर्वतः
हन्तैते शरणैषिणोजनमृगाःस्त्रीछद्मना निर्मितम्
घातस्थानमुपाश्रयन्तिमदन व्याधाधिपस्याकुलाः १३०

હાય ? ઘણા દુઃખની વાત છે કે-સંસાર રૂપ કતલખાનામાં પાપી અને ક્રોધી એવા ઇંદ્રિય વિષય રૂપ ચંડાળોએ ચારે બાજુ રાગ રૂપ ભયંકર અગ્નિ સળગાવી મુકયો-જેથી ચારે તરફથી ભય પામેલાં અને અત્યંત વ્યાકુલ થયેલાં પુરૂષરૂપી હરિણો પોતાના બચાવ માટે અંતીમ શરણ ચહાતાં-શોધતાં કામ રૂપી ચંડાળે ગોઠવી રાખેલાં સ્ત્રી રૂપ કપટસ્થાનમાં (પાસલામાં) જઇ જઇને ભરાઇ પડે છે.

જેમ કોઈ હોંશિયાર આહેડી કિંકરો સહિત શિકાર કરવાને અર્થે જ્યાં હરિણોનો સમુહ હોય તેવા વનમાં જઇ ચોતરફ અગ્નિ સળગાવે, અને પોતાને શિકાર કરવાનું ઇલાયદુ સ્થાન રાખી પોતે ત્યાં રહે. ત્યાં અગ્નિના ભયથી નાસતાં એવાં એ રંક હરિણો ચારે તરફ દોડાદોડ કરતાં ભાગતાં શરણની ઇચ્છાયે બિચારાં પેલા શિકારીએ ગોઠવેલા સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યાં. જાણે અમે અહિં સુરક્ષિત રહીશું, પણ ત્યાં તો પેલો દુષ્ટ આહેડી બેઠોજ છે, તે નિશસ્ત્ર નિરાધાર રંક હરિણોને શસ્ત્રથી મારી પ્રાણ રહિત કરે છે. તેમ વિકાર રૂપ પ્રધાન કામ મોહ અને તેના ઇંદ્રિય રૂપ કિંકરો જીવ રૂપ હરિણોને ભ્રષ્ટ કરવા, વર્ણાદિ વિષયોમાં રાગાદિ રૂપ અગ્નિ સળગાવી જીવ રૂપ હરિણોને પકડવા સ્ત્રી રૂપ કપટસ્થાન લોકમાં ગોઠવી રાખ્યું છે. રાગ રૂપ અગ્નિથી અતિ વ્યાકુળ થયેલા બળી રહેલા જીવ રૂપ હરિણો-જાણે અહિં અમને રક્ષણ મળશે એવી બુદ્ધિથી આવી ત્યાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ત્યાં તો પેલો પ્રધાન કામ આહેડી લાગ જોઈ બેઠો છે-જે શરણની હોંશ ભરી આશાએ આવેલા જીવોને પોતાનાં કુચેષ્ટા રૂપ બાણોથી ભ્રષ્ટ કરે છે, અચેત કરે છે, ઉલટો બિચારો તે જીવ પરમ આકુલતા રૂપ ભયંકર દાહને પ્રાપ્ત થાય છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે-તેથીજ એ સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કોઇને કોઇ પ્રકારે પણ કર્તવ્ય નથી.

अपत्रपतपोग्निना भयजुगुप्सयोरास्पदं
शरीरमिदमर्धदग्धशववन्न किं पश्यसि

वृथा व्रजासि किं रतिं ननुन भीषयस्यातुरो
निसर्गतरलाःस्त्रियस्तादिह ताः स्फुटंबिभ्यति ॥ १३१

હે નિર્લજ્જ ? તારૂં શરીર તપ રૂપ અગ્નિ વડે અધબળ્યા મુડદા જેવું ભય અને જુગુપ્સાનું સ્થાન થઈ રહ્યું છે, એ શું તું દેખતો નથી ? નિરર્થક કેમ આશક્તતાને પ્રાપ્ત થઇ રહ્યો છે ? હે ભૃષ્ટ અને મુર્ખઆત્મા ? આતુરતા રૂપ રોગને પ્રાપ્ત થયેલો તું સ્ત્રીઓને ડરાવતો નથી, પણ ઉલટો તેમનો સંગ કરવા ચાહે છે, પરંતુ સ્વભાવથી ચંચળ અને કાયરતા વાળી તે સ્ત્રીઓ તને જોઇને ડરે છે, તારી ભયાનક મુર્તિ દેખી ભાગે છે, અને એમ છતાં તું ફરી ફરી તેના સંગને ઇચ્છે છે ?

ગ્રંથકાર આ ઠેકાણે મુનિ જનોને સંબોધે છે કે–હે નિર્લજ્જ ? તારૂં આ શરીર તપ વડે ભયાનક અને ઘૃણાયુક્ત થઇ રહ્યું છે, જાણે અડધુ બળેલું મુડદુ. અને છતાં તું સ્ત્રીઓનો સંગ ઈચ્છે છે ? ભાઈ ? એ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ તું જાણે છે ? જેનું શરીર બળવાન પુષ્ટ અને સુંદર દેખાય તેનાથીજ તે રાગ કરે, હાસ્ય કરે. પરંતુ જેનું શરીર અશકત, કૃષ, અને અશોભનીક દેખાય તેનાથી તે દુર ભાગે છે. એ શું તું નથી જાણતો ? હે નિર્લજ્જ તું આવી અવસ્થામાં તેનો સંગ પામે એ અશક્ય છે. જ્યારે આમ છે ત્યારે વ્યથ આત્મશ્રેયને તું કેમ ભુલે છે ? સ્વરૂપ વિસ્મરણતાને કેમ પ્રાપ્ત થાય છે ? આવું અલભ્ય મુનિ પદ પામીને હે ભવ્ય ? તને ઉચીત છે કે–નિજ કલ્યાણને વિષે અપ્રમત્ત થવું.

જે સ્થાનમાં તું રતિ કરે છે તે સ્થાન કેવું છે ? તે ગ્રંથકાર ત્રણ શ્લોક દ્વારા વર્ણન કરે છે.

उत्तुङ्ग संगत कुलाचल दुर्ग दुर—
माराद्वलीत्रयसरिद्विषमावतारम्
रोमावलीकुसृतमार्गमनङ्ग मुढाः
कांताकटीविवरमेत्य न केऽत्रखिन्नाः ॥ १३१

કામ વિકારથી ઉન્મત્ત થયેલા એવા કયા જીવો છે ? કે જેઓ સ્ત્રીઓના યોની સ્થાનને પ્રાપ્ત થઇને ખેદ ખિન્ન ના થાય ? અથાત તત્કાલ અને ભાવિમાં તેઓ મહા ખેદનેજ પામે છે. કેવું છે તે સ્થાન ? પરસ્પર ભીડા-

યલા ઉંચા અને કઠીન એવા સ્તનો રૂપ બે પર્વતો એ જેના માટે ઉત્તુંગ કીલ્લાની ગરજ સારે છે, જેથી તે સ્થાન અતિ દુઃખે પામવા યોગ્ય છે. વળી:ત્રીવલી રૂપ વિસ્તીર્ણ નદી વડે વિષમ છે પાર ઉતરવું જેનું, તથા આગળ વિસ્તીર્ણ રોમ પંક્તિ રૂપ ગહેરી વૃક્ષ ઘટાએ કરીને જેનો માર્ગ પણ ખરાબ થઈ રહ્યો છે.

જગતમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે—જે સ્થાનના માર્ગમાં ઉંચા અને પરસ્પર મળેલા વિસ્તીર્ણ પહાડો પડયા હોય, કઠીણતાથી પાર ઉતરાય એવી મોટી વિશાળ નદી હોય, અને વૃક્ષોની સઘનતાથી માર્ગ પણ દુર્ગમ્ય થઈ રહ્યો હોય, એવા પહાડી કોટરોથી ભરેલા ભયંકર સ્થાનકે પહોંચવામાં ખેદજ હોય. તેમ સ્ત્રીના યોની સ્થાનકે રમવા પહેલાં ઉંચા અને પરસ્પર મળેલા બે કુચથી ખેદખીન્ન થઈ જેમ તેમ અતિ કષ્ટે છુટવું થાય ત્યાં તો આગળ ત્રીવલીરૂપ વિશાળ નદી અને તેની આગળ રોમની સઘન વિસ્તીર્ણ વૃક્ષ પંક્તિથી દુર્ગમ્ય અને ભયંકર સ્થાનકે પહોંચતાં અવસ્ય ખેદખીન્નજ થવાય. એટલો પ્રયત્ન કરતાં તે યોની સ્થાનકે તો કોઇકજ પહોંચી શકે. આવા પ્રત્યક્ષ ખેદને જીવ સુખ માને છે એ જીવની મુઢતા નહિ તો બીજુ શું? ગ્રંથકાર કહે છે કે—જેમ એક અતિ દુખીયો મનુષ્ય દુઃખથી કંટાળી માથુ ફોડતાં સુખ માને તેમ કામની ભયંકર વ્યાધિથી નિરંતરનો પીડિત જીવ ખેદખીન્ન થવા છતાં પણ સુખ કલ્પે છે. કામરૂપી અંધાપોજ એવો છે.

वर्चोगृहं विषयिणां मदनायुधस्य--
नाडीव्रणं विषम निर्वृति पर्वतस्य
प्रच्छन्नपादुकमनङ्ग महाहिरंध्र
माहुर्बुधाजघनरंध्रमदःसुदत्याः ૧૩૨

ઉત્તમ દંત પંક્તિ વાળી સ્ત્રીનું જઘન રંધ્ર જે યોની છીદ્ર—તેને જ્ઞાની પુરૂષો વિષયી પુરૂષોનું વિષ્ટા ગૃહ (પાયખાનું) અથવા કામ રૂપી શત્રુનો ભયંકર ઘા, અથવા બે ભયંકર પર્વતોથી ઢંકાયલો ઊંડો ખાડો, અથવા કામ રૂપ ભયંકર નાગનું બીલ સમજે છે-

વિષ્ટા ફેંકવાના સ્થાનની માફક યોની છીદ્ર કામીપુરૂષોને વિર્ય રૂપ વિષ્ટા ફેંકવાનું એક સ્થાન છે, અથવા કામદેવના ભયંકર શસ્ત્રનો એક 'ઘા' છે, અથવા વિસ્તીર્ણ પહોડોથી ઢકાયેલી ઉંડી અને ભયંકર એક ખાઈ છે, કે જે મોક્ષ નગરે જતા પથીકને આડે આવે છે. તે ખાઇ અત્યાન્તપણે

સુચવે છે કે–હે પંથીજનો અમને ઓળંગવાનું સાહસ ખેડીને કોઇ આગળ જશો નહિ, નહિતો તમારી જીવન સ્થિતિ તમે ગુમાવશો. એ ખાઇ એવી તો દુર્ગમ્ય છે કે જે વમન યોગ્ય પણ નથી અને તેથી તો તે પર્વતોથી ઢંકાયલી રહી છે–માટેજ મોક્ષાર્થી જીવો એ ખાઇને દુરથીજ ત્યજે છે. વળી એ કામરૂપ ભયંકર નાગને રહેવાનું બીલ છે, તેમાં જે મોહમુઢ આત્મા રતી માને છે તેને એ કામ રૂપી સર્પ પોતાના વિષમ ડંશથી તુરત મુર્છીત કરે છે–અચેત કરે છે. એમ અનેક ઉપમાઓથી એ યોનિછિદ્ર અનિષ્ટ છે. તેથી તે પ્રત્યેનો રાગ હે જીવ ? તું નિવાર–નિવાર !

अध्यास्यापि तपो वनं वत परे नारी कटी कोटरे
व्याकृष्टा विषयैःपतंति करिणःकूटावपाते यथा
प्रोचे प्रीति करीं जनस्य जननीं प्राग्जन्मूमिं च यो
व्यक्तंतस्य दुरात्मनो दुरुदितैर्मन्ये जगद्वंचितम् १३४

જેમ હાથી કપટથી બનાવેલા ભયંકર ખાડામાં મોહમુગ્ધ થઈ અસાવધ બની પડે છે, તેમ કેટલાય જીવો ઉત્તમ તપોવનને પ્રાપ્ત થઇને પણ ધર્મ વિમુખ બની સ્ત્રીના ભયંકર કટીછીદ્ર વિષે પડી મરે છે. પ્રથમ તો એ યોનિ મનુષ્યની જન્મ ભુમિ હોવાથી માતા સમાન છે. પણ માત્ર મૂઢ કવિઓએ તેને પ્રીતિ કરવા યોગ્ય વર્ણવી છે. એવા પઠીત મુર્ખ કવિઓના મોહોત્પાદક વચન વિલાસથી ખરેખર આ જગત ઠગાઈ રહ્યું છે.

જેમ કોઇ એક હાથી જંગલમાં સ્વાધીનતા પુર્વક વિચરતો હતો, તેને પકડવા માટે હાથિણીનું રૂપ બનાવી તેની નીચે કપટ પુર્વક તેને ન સમજાય તેવો ખાડો બનાવ્યો–વિષયાંધ થયેલો હાથી હાથીણીની લાલચે તે ખાડામાં પડી ઝુરી ઝુરી નિર્બળ થયો, અને પુર્ણ પરાધીન બન્યો. તેમ મુનિ તપોવનમાં એકાંત સ્વાધીનપણે વિચરતા હતા, તેમને ભ્રષ્ટ કરવાના –તપથી પતિત કરવાના કારણ રૂપ એ સ્ત્રીનું યોનિ છીદ્ર છે. ત્યાં વિષય સેવનના લોભે મુનિ જો ભાન ભુલી તે યોનિછીદ્ર રૂપ ખાડામાં પડે તો ઘણા કાળનો ઉપાસીત તપ સંયમ ગુમાવવા ઉપરાંત અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરે.

ગ્રંથકાર કહે છે કે–મૂળમાં કામવિકાર તો પ્રથમથી હતો જ, તેમાં વળી ઉપરથી મુર્ખ કવિઓએ અનેક કુયુક્તિઓ વડે સ્ત્રીના આંગોપાંગની રમ્યતા બતાવી કામ વિકારનો વધારો થાય તેવાં કાવ્યો–છંદો રચ્યા. જે

વચનોથી ઠગાએલા એવા જીવો પછી તેથી બચી શકતા નથી. જુઓ તો ખરા? એ કુકવિઓની ધીઠતા. કે-જે યોનીસ્થાન પોતાનું જન્મ સ્થાન છે તેનેજ રમવા યોગ્ય વર્ણવ્યું? એ કુકવિઓનાં બહેકાવનારાં વચનોથી અનુરંજીત થઈ-ઉત્તેજીત થઇ હે જીવ? તું તેથી ઠગાઇને એ સ્ત્રીની યોનિ વિષે જરાએ રાગી થઇશ નહિ. પણ તારી સાવધતા પુર્ણ જાળવજે. કારણ યોનિ જેમ દેહધારી પ્રાણીઓનું જન્મ સ્થાન છે, તેમ જગતના પ્રાયે બધાય દુઃખોનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ છે. જગતના ત્રિવિધ દુઃખથી છુટવું હોય તો તે પ્રત્યેનો મોહ-અનુંરાગ છોડ!

આગળ વિષને અમૃતના આકારમાં ખપાવી દેનારને જગત ઠગ કહે છે, પરંતુ એ સ્ત્રી મહાન પુરૂષોને પણ ઉંધા પાટા બંધાવી દઈ-પરમ દુઃખનું કારણ થાય છે, તેથી જગતના સર્વ વિષમ વિષો કરતાં એજ મોટું ભયંકર વિષ છે. એમ ગ્રંથકાર વર્ણન કરે છે.

कंठस्थः कालकुटोपि, शम्भोःकिमपि नाकरोत्
सोपि दंद्ह्यते स्त्रीभिः स्त्रियो हि विषमं विषम् १३५

રૂદ્ર (મહાદેવ) ના કંઠમાં કાળકુટ વિષ રહે છે, તે વિષ મહાદેવજીને કાંઈ પણ અસર કરી શકયુ નહિ. કાળકુટને પચાવી શકે તેવા મહાદેવજી પણ સ્ત્રીઓની માયામાં ફસાઈ યોગક્ષેમ હારી ગયા, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે-સ્ત્રી એજ સર્વ વિષમ વિષોથી પણ ભયંકર વિષ છે.

લોકમાં મનાય છે કે-કાળકુટ વિષ જેવું બીજુ કોઇ નિરૂપાય અનિષ્ટ કારક વિષ નથી. પણ અમને લાગે છે કે-સ્ત્રીઓ એ તેનાથી પણ વિષમ અર્થાત અનિવારીત અનિષ્ટકારક ભયંકર વિષ છે. જુઓ મહાદેવજી કાળકુટ વિષને કંઠમાંજ ધારણ કરે છે, પણ તે તેમને કાંઇપણ અનિષ્ટ કરી શકયું નહિ. પરંતુ માત્ર સ્ત્રીની કામનાના ભયંકર આતાપથી પીડિત થઈ સહેજ માત્રમાં પરાભવ પામ્યા. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે-સ્ત્રી એ કાળકુટ વિષથી પણ ભયંકર વિષ છે.

વિષમાં અમૃત સ્થાપન કરે છે એવા ઠગો કરતાં પણ જેઓ સ્ત્રી વિષે અમૃત બતાવી અનુરાગ કરાવે છે, તે મહાઠગ છે. એવા કુકવિઓની કુયુક્તિથી મુઢ ના થતાં સ્ત્રી પ્રત્યેનો અનુરાગ છોડવો એજ સર્વ પ્રકારે સુખનું કારણ છે.

तवयुवति शरिरे, सर्व्वदोषैकपात्रे
रतिरमृतमयुखाद्यर्थसाधर्म्यतश्चेत्
ननुशुचिषुशुभेषु,प्रीतिरेष्वेव साध्वि
मदन मधुमदान्धे, प्रायशःको विवेकः १३६

હે પ્રાણી? સર્વ દોષના પાત્ર રૂપ સ્રીના શરીર વિષે ચંદ્ર આદિ પદાર્થોના જેવા ગુણો કલ્પી તું એ સ્રીના શરીર ઉપર પ્રીતિ ધરી રહ્યો છે, પણ એ ચંદ્રાદિ પદાર્થો તો શુચી અને શુભ છે, એમાં પ્રીતિ કરવી ભલી (ઠીક) છે, પણ કામ રૂપ મદિરાના મદ વડે અંધ થઇ મહા અશુચીના ભાજન રૂપ એ સ્રીના કલેવર પ્રત્યે તું અનુરાગ ધારી રહ્યો છે, એ શું તારો સદ્‌વિવેક છે?

મુર્ખ કુકવિઓ સ્રીના મુખ આદિ અંગ વિષે ચંદ્ર અને કમલ આદિ શુભ પદાર્થોની ઉપમા દઈ પ્રીતિ કરાવે છે, વિવેકથી જોતાં સ્રીનું શરીર મહા અશુચીનો ભંડાર છે. છતાં કામ મદથી મદાંધ થવાથી તને તેમાં યોગ્ય અયોગ્ય કાંઈ સુજતું નથી. હાડ માંસ રૂધીર શ્લેષ્મ–પરૂ અને ધાતુ ઉપધાતુ આદિ સર્વ મહા જુગુપ્સા યોગ્ય અશુચીના ભંડાર રૂપ સ્રીના કલેવરમાં ચંદ્રાદિ શુભ પદાર્થોની કલ્પના કલ્પી તું તેથી રતિ પામે છે, તે કરતાં એ ચંદ્રાદિ પદાર્થો પ્રત્યે અનુરાગી કેમ થતો નથી?

જેમ કીડો વિષ્ટામાં રતિ માની રહ્યો છે, તેમ તું કામથી અંધ થઇ સ્રીના ગંધાતા સડી રહેલા કલેવર વિષે રતિ માની રહ્યો છે. કારણ કામાંધ પુરૂષને ભલા બુરાનો વિવેકજ હોતો નથી. હે ભવ્ય? મહા અંધકારસમ એ કામાંધપણું છોડી હવે તો કાંઇક વિવેકી થા!

સ્રીના કલેવર ઉપર પ્રીતિ થાય છે તે મનની પ્રેરણાથી થાય છે. મન એ નપુંસક છે. નપુંસક મન જગતમાં માત્ર જ્ઞાની પુરૂષોને પરાભવ પમાડી શકતું નથી. એમ ગ્રંથકાર કહે છે—

प्रियामनुभवत्स्वयं भवति कातरं केवलं
परेष्वनु भवत्सु तां विषयिषु स्फुटंह्लादते
मनोननु नपुंसकंत्विति न शब्दतश्चाऽर्थतः
सुधीःकथमनेन सन्नुभयथा पुमान् जीयते १३७

મન એ કેવલ શબ્દથી નપુંસક નહિ પરંતુ અર્થથી પણ નપુંસક છે. કારણકે-મન પોતે વિષય ભોગવવામાં અશકત હોય છે, પરંતુ જ્યારે બીજી સ્પર્શાદિક ઇંદ્રિયો સ્ત્રી આદિને ભોગવે છે ત્યારે તે બિચારૂં દુર રહ્યું રહ્યું માત્ર હર્ષાયમાન થાય છે. સમ્યક્ બુદ્ધિના ધારક જ્ઞાની પુરૂષોજ શબ્દથી અને અર્થથી એમ બંને પ્રકારે પુરૂષ લીંગી છે. તેઓને એ નપુંસક રાંકડું મન કેમ પરાભવ પમાડી શકે ? નહિજ.

શબ્દ શાસ્ત્રમાં મનને નપુંસક લીંગી કહ્યું છે. પરંતુ એ કેવલ શબ્દથીજ નપુંસક નથી, પણ અર્થથી પણ નપુંસક છે. જગતમાં નપુંસક પુરૂષ પોતે તો સ્ત્રીને ભોગવી શકતો નથી, પોતાને બળવાન ભોગતૃષ્ણા હોવા છતાં બીજાં સ્ત્રી પુરૂષની ક્રીડા જોઇને ખુશી ખુશી થાય છે. તેમ એ મન સ્ત્રીના ભોગને તો બહુજ ઇચ્છે છે, પરંતુ પોતે ભોગવી શકતું નથી. બીજી સ્પર્શાદિક ઇંદ્રિયો ભોગ કરે ત્યારે તે બિચારૂં તેમની ક્રીડા માત્ર જોઇ હર્ષ કર્યા કરે છે. એટલે આ વાત યુક્તિ સંગત છે કે-મન એ પોતે શબ્દ અને અર્થથી નપુંસક છે. જે સુવિવેકવાન પુરૂષ છે (સુવિવેક એ શબ્દને વ્યાકરણ શાસ્ત્રકારોએ પુરૂષ લીંગી દર્શાવ્યો છે, કારણ સ્ત્રીનો ધણી પુરૂષ હોય પણ સ્ત્રી કે નપુંસક ના હોય-એ દ્રષ્ટિએ સુવિવેક શબ્દ શબ્દથી તેમ અર્થથી બંનેથી પુરૂષ લીંગી છે.) તે પોતાના પુરૂષાર્થને ના સંભાળે તો તે નપુંસક એવા મનથી પણ હારી જાય-પરંતુ નપુંસક મન તે સદ્દવિવેકવાન પુરૂષને ક્યાંથી પરાભવ પમાડી શકે? ગ્રંથકાર કહે છે કે-હે પ્રીય ભવ્યો ? મનને બળવાન માની લઇ તમે સ્વપુરૂષાર્થને ન ગુમાવો પુરૂષાર્થ વડે નપુંસક મનનો જય કરવો એજ તમને યોગ્ય છે.

राज्यंसौजन्ययुक्तं श्रुतवदुरुतपःपुज्यमत्रापि यस्मात्
त्यक्त्वा राज्यं तपस्यन्नलघुरतिलघुःस्यात्तपःप्रोह्यराज्यम्
राज्यात्तस्मात्प्रयुज्यंतप इति मनसालोच्यधीमानुदग्रं
कुर्यादार्यःसमग्रं प्रभवभयहरं सत्तपःपापभीरुः ॥ १३८

મનને જીતવા માટે તપ કરવું યોગ્ય છે-તપ વડે પરમ પુજ્ય પદની છવને સિદ્ધી થાય છે. એમ ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે.

સુજનતા અર્થાત નીતિ સહિત રાજ્ય, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન સહિત સમ્યક્ તપ એ બને જગતમાં પુજ્ય છે. તેમાં પણ જે રાજ્યને છોડીને સમ્યક્ તપ આચરે છે તે સર્વોત્કૃષ્ટપણાને પ્રાપ્ત થાય છે-તેથી ઉલટુ જે તપને

છોડીને રાજ્ય ધારણ કરે છે તે જગતમાંપણ અત્યંત લઘુપણાને પામે છે, તેથી આ વાત સુયોગ્ય છે કે-તપ એ રાજ્યથી પણ અધિક પુજ્ય છે. બુદ્ધિમાન આર્ય પુરૂષો પાપથી ભયભીત થઇ અનંત સંસાર ભયને સર્વથા દુર કરવા વાળા ઉત્તમ તપને ઉલ્હાસીત ચીત્તે આચરે છે.

રાજ્યથી પણ તપ અધિક પ્રધાન છે કારણ રાજા પણ તપસ્વીને વંદન કરે છે. પરંતુ તપસ્વિ રાજાને વંદન કરતો નથી. એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ.

તપ ગુણના નાશથી જગતમાં લઘુપણું પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત ગ્રંથકાર દ્રષ્ટાંત પુર્વક સિદ્ધ કરે છે.

पुरा शिरसि धार्य्यन्ते, पुष्पाणि विबुधैरपि
पश्चात् पादोपिनास्प्राक्षीत्, किंनकुर्याद्गुणक्षतिः ॥ १३९

જે પુષ્પ પહેલાં સુગંધાદિ ગુણોના વિદ્યમાનપણામાં દેવના શીરોભાગે શોભતું હતું, તે પાછળથી સુગંધાદિ ગુણોના નષ્ટ થવાથી ચરણ સ્પર્શને પણ યોગ્ય રહેતું નથી. અને એ ન્યાય છે. કારણ ગુણનો નાશ જગતમાં લઘુતાજ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

લોકમાં પણ ગુણનોજ મહિમા છે. ઉપરોક્ત દ્રષ્ટાંતથી નિશ્ચીત છે કે-જ્ઞાન સહિત સમ્યક્તપના અસ્તિત્વમાં જે પુરૂષને દેવો પણ પરમ પ્રેમે ઉપાસે છે, તપથી ભ્રષ્ટ થયા પછી તેજ પુરૂષનું જગતમાં કોઇ નામ પણ યાદ કરતું નથી. તેનું નામ યાદ કરવામાં પણ પાપ સમજે છે. અને એ ન્યાય છે. કારણ ગુણોનો નાશ લઘુપણુંજ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી સુયોગ્ય છે કે જે તે પ્રકારે ગુણોની રક્ષા કરવી શ્રેષ્ટ છે. સાથે આ વાત પણ ધ્યાન રાખવા જેવી છે કે-કુલના, પદના, કે વેષના સંબંધથી માત્ર ઉચપણું કલ્પવું એ નિતાંત ભ્રમ છે. કારણ એકજ જીવ જે પ્રથમ ગુણોના અસ્તિત્વમાં વંદનીય હતો તેજ પુરૂષ ગુણોના નાશથી નીંદ્યપણાને પ્રાપ્ત થયો. તો પછી પુર્વ મહાપુરૂષોના ગુણવાનપણાથી વર્તમાન ગુણહીન પુરૂષ માત્ર ગુણીનું નામ અને વેષ ધારણ કરવાથી ક્યાંથી વંદનીય હોય? કુલ પરંપરાએ, કે લોક પ્રવાહે વંદનીકપણું ઘટતું નથી. પણ ગુણોથીજ પુજ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉજવળ ગુણોના સમુદાયમાં દોષની કાળાશનો અંશ પણ ન શોભે. એ વાત અન્યોક્તિ અલંકાર પુર્વક ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે.

हेचंद्रमः किमिति लांच्छनवानभूस्त्वं
तद्वान् भवेः किमाति तन्मय एव नाभूः
किंज्योत्स्नया मलमलं तव घोषयन्त्या
स्वर्भानुवन्ननु तथा सति नाऽसि लक्ष्यः १४०

હે ચંદ્ર ? તું કાલીમા રૂપ કલંક સહિત કેમ થયો ? અગર કલંક સહિત થવું હતું તો સર્વ પ્રદેશે કલંક મય કેમ ન થયો ? રે ચંદ્ર ? અવશેષ મલ દર્શાવતી (લાંછન યુકત) ચાંદનીથી તને શું સિદ્ધી છે ? અગર તું રાહુવત્ શ્યામ રહ્યો હોત તો જગતમાં કોઇને પણ ટીકાને પાત્ર ન થાત. તારૂં રહ્યું સહ્યું એક અંશ પણ શ્યામપણું જગતમાં તને લાંચ્છન યુક્ત કહેવરાવે છે. તારી નિર્મળ, શાંત અને મધુરી ચાંદનીમાં એટલી પણ શ્યામતા તારા સ્વરૂપથી જુદી પડી જઇ તને લજાવે છે. અહિં ચંદ્રને ઠપકો આપવાના બ્હાને અન્યોકિત અલંકાર પુર્વક ગ્રંથકાર મુનિજનોને સંબોધે છે કે—હે ચંદ્ર સ્વરૂપ નિર્મળ, શાંત અને આનંદ દાતા મુનિ ? ઉજ્વળ પદનો ધારક ચંદ્ર જેમ કિંચીત કાલીમાથી જગતમાં અન્ય જનોથી ટીકાને પાત્ર થાય છે. અગર જો તે સર્વ પ્રકારે રાહુવત્ શ્યામ હોત તો તેને કોઇ પણ ટોકત નહિ. તેમ તું નિર્મળ સર્વોત્કૃષ્ટ પદધારી મુનિ થયો છે, તો તારામાં કિંચીત્ પણ દોષ દેખી તને કલંકી સમજી લોક ટોકશે. અગર તું નીચેના ગ્રહસ્થ પદમાં હોત તો ત્યાં તને સર્વ પ્રકારે મલ યુક્ત જોઇને પણ " એ તો ગ્રહસ્થ છે " એમ સમજીને તને કોઇ પણ ટોકત નહિ. મુનીપણામાં આમ કલંક યુકત રહેવું તેના કરતાં તો નીચેની ગ્રહસ્થાવસ્થાજ રાખવી યોગ્ય હતી. હે મુનિ ? ઉંચી મુનિ પદ યોગ્ય ક્રિયાઓને દોષયુકતપણે સાધવામાં તને શું સિદ્ધી છે ? એથી તો ઉલટા તારા છતા ગુણો દબાઇ જઇ દોષો બહાર આવે છે. તથા પંડિત જનોથી તું જગતમાં ટીકાને પાત્ર થાય છે આમ દોષ યુકતપણે મુનિ પદને સેવતાં તારૂં તો નહિ પણ મુનિપદનું સન્માન જગતમાં તું ઘટાડે છે. અને વળી પ્રભુનો દ્રોહ કરે છે. એથી અમારી તને શિક્ષા છે કે—સર્વોત્કૃષ્ટ મુનિપદને ધારણ કરી મુનિને ન છાજે એવા કિંચીત દોષને પણ ન સેવ્ય. અગર મુનિપદને અણછાજતા દોષોજ સેવવા હોય તો એ જગતપુજ્ય મુનિપદને છોડી દે. સાંભળ્ય ! ભગવાન આદીશ્વર સ્વામિની સાથે ચાર હજાર રાજાઓએ મુનિ દિક્ષા ધારણ કરી—પાછળથી મુનિયોની સમ્યક્ સમાચારીના અજાણપણાના યોગે (નહિ કે સ્વ ઇરાદે—) કષ્ટ નહિ સહિ શકવાથી ભ્રષ્ટ થયા ત્યારે દેવો આકાશ

વાણીથી તેમને કહે છે કે–" આમ સર્વોત્કૃષ્ટ પદ ધારણ કરી ભ્રષ્ટ આચરણ કરશો તો અમે તમને દંડ દઇશું. આમ ભ્રષ્ટપણેજ જો રહેવું હોય તો આ જગતવંદ્ય પદને છોડી દ્યો. (મુનિ સમાચરીના અજાણ તે રાજાઓએ પોતાની કષ્ટ સહવાની શીથીલતાના કારણથી તે દશા છોડી યથેચ્છ મનોકલ્પીત વેષ ધારણ કરી લીધો.)

શિષ્યના દોષને છુપાવનારા ગુરૂ કરતાં થોડા પણ દોષ જોઇ તેને ઘણા પ્રકારે પ્રગટ કરનારા દુર્જનો સારા છે, કે જેથી ધર્માર્થી પુરૂષો પોતાનો દોષ જાણી તેનો ક્ષય કરવાના ઉદ્યમ ભણી પ્રવર્તે, તેથી દોષ પ્રગટ કરનારા દુર્જનો કોઇ અપેક્ષાએ ગુરૂ સમાન કાર્યકારી છે. ધર્માત્મા પુરૂષો પોતાના દોષ છુપાવવાવાળા ગુરૂઓ કરતાં દોષ પ્રગટ કરવાવાળા દુર્જનોને ભલા સમજે છે. વળી દોષને પ્રગટ કરનાર જગતમાં જો ના હોત તો જીવની સ્વછંદ દશા ક્યા મલીન છેડે જઇ અટકત એની કલ્પના પણ અશક્ય છે. કારણ અનાદિ અભ્યાસ રૂપ મોહી જીવનો એવો સ્વભાવ છે. જગતમાં બીજા જીવોની ચોકી વિના આત્મ ગુણો ધરનાર જીવો બહુ અલ્પ છે. બહુધા જગતવાસી જીવો લોક નીંદાના ભયથીજ પુર્વ મહા પુરૂષોએ યોજેલી સુંદર બાહ્યમર્યાદામાં પ્રવર્તે છે. અને તે પણ હિતકારક છે. ભગવાનનો અને આત્મ મલીનતાનો જીવને ભય નથી, એટલો જગતનો ભય જીવોને મર્યાદામાં રાખી રહ્યો છે, બાકી સર્વ જીવો મનોયોગ પ્રમાણે કાયયોગને જો મોકળો મુકે તો જગતની અને જગતવાસી જીવોની કેટલી અકથ્ય અંધાધુંધી થાય ? દુર્જનો એક રીતે સજ્જનોની સજ્જનતાના દરમાયા વિનાના રખવાળ છે, તેથી જ મહાપુરૂષો કહે છે કે–" જગત એક રીતે ગુરૂની ગરજ સારે છે "

પ્રશ્ન—દોષ પ્રગટ કરવાથી ધર્મનો છેદ થાય, અને તેથી પાપ થાય.

ઉત્તર—ઇર્ષા પુર્વક અન્યનું બુરૂ કરવાને અર્થે જો સામાના દોષ પ્રગટ કરવામાં આવે તો પાપ થાય. પરંતુ દયા બુદ્ધિપુર્વક દોષ છોડાવવાના હેતુથી દોષ કહેવામાં આવે તેથી તો ખરેખર પુણ્ય થાય.

પ્રશ્ન—દુર્જનો તો પાપી છે, તેમને ગુરૂ કેમ કહેવાય ?

દુર્જનો તો ખરેખર પાપીજ છે, પરંતુ દોષ છુપાવવાવાળા ખુશામતીઆ ગુરૂઓ દુર્જનોથી પણ અધિક બુરા છે તેથી અહિં પ્રયોજનવશાત્ અલંકાર યુક્તપણે તેમને ગુરૂ કહ્યા છે. પરમાર્થથી તેઓ ગુરૂ નથી.

विकाशयन्ति भव्यस्य, मनोमुकुलमंशवः
रवेरिवारविंदस्य, कठोराश्च गुरुक्तयः ૧૪૧

જેમ સુર્યના આકરાં કિરણો કમળની નાજુક કલીઓને પ્રફુલ્લીત કરે છે તેમ શ્રી ગુરૂનાં કઠોર શિક્ષા વચનો પણ ભવ્ય જીવોના અંતઃકરણને પ્રફુલ્લીત કરે છે.

દોષ છોડાવવાને અને ગુણ ગ્રહણ કરાવવાને અર્થે શ્રી ગુરૂ કઠણ વચન કહે પણ તેથી ભવ્ય જીવોનું હૃદય આનંદીત થાય છે. પરંતુ તેથી તેમને શોક કે ખેદ થતો નથી. જેમ સમસ્ત જગતને આતાપ ઉપજાવનારાં સુર્યનાં પ્રખર ઉષ્ણ કીરણો પણ નાજુક કમળોને પ્રફુલ્લીત કરે છે. શ્રી ગુરૂ જ્યારે ધર્માત્માજનોને વારંવાર પ્રેરણા કરી કરીને ધર્મોપદેશ કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાને ધન્ય અને કૃતાર્થ સમજે છે. અને એમાંજ તેઓ પોતાનું શ્રેય સમજે છે.

વળી ઉપવાસીત જીવ અન્નનો એક કણ પણ ભક્ષણ કરે તો તે પાપી છે, જ્યારે ઉણોદરી તપ વિષે તેથી વિશેષ અન્ન ભક્ષણ કરે તોપણ તે ધર્માત્માજ છે. કારણ પ્રથમ પુરૂષ ઉપવાસ તપ માટે વિતરાગે પ્રરૂપણ કરેલી મર્યાદાનું તેની આજ્ઞા ઉપર પગ દઇ ઉલંઘન કરે છે, અને એજ તેનો જ્ઞાની પુરૂષની સમ્યક આજ્ઞા ઉલ્લંઘન રૂપ તિવ્ર કષાય તેને તીવ્ર પાપબંધનું કારણ થાય છે. જ્યારે બીજો પુરૂષ ઉણોદરી તપ માટે વિતરાગે પ્રરૂપણ કરેલી મર્યાદા રૂપ આજ્ઞાના સાપેક્ષપણાને લઇને પાપ બંધ કરતો નથી ઉલટો મંદ કષાય વડે પુણ્ય બંધ કરે છે. અને તેથી તે ધર્માત્મા છે.

દોષયુક્ત ઉંચી પદવી કરતાં નીચી પદવી શ્રેષ્ટ છે. અહિં ગ્રંથકાર ઊંચી સ્થિતિ છોડવાનું કહેતા નથી. પણ દોષ યુકત થઇ સર્વોત્કૃષ્ટ પદને મલીન કરવું યોગ્ય નથી એમ શિક્ષા આપે છે. સાધુ નામ ધરાવી આકાર ફેર કરી એના એજ આરંભ પરિગ્રહાદિમાં ફસાયા હોય, ત્યાગને નામે ઈંદ્રિયાર્થ, માનાર્થ, અને સંસારાર્થ સાધી રહ્યા હોય, એવા જીવો પ્રત્યે અનુકંપા લાવી શ્રી ગુરૂ ઉપરોક્ત સમ્યક્ શિક્ષા આપે છે.

શિષ્યના વિદ્યમાન દોષને પ્રકાશવાવાળા દુર્જનો હિતકારી અને આરાધ્ય છે. પણ વિદ્યમાન દોષને ઢાંક પીછોડો કરનારા આચાર્ય હોય તો પણ તે અહિતકારી અને અનારાધ્ય છે. એ વાત ગ્રંથકાર સ્વયં વર્ણન કરે છે.

दोषान्कांश्चनतान्प्रवर्त्तकतया प्रच्छाद्यगच्छत्ययं
सार्द्धंतैः सहसाम्रियेयादिगुरुः पश्चात्करोत्येषकिम्

तस्मान्मे न गुरुर्गुरुर्गुरुतरान् कृत्वा लघुश्च स्फुटं
ब्रूते यः सततं समीक्ष्यनिपुणं सोयं खलः सद्गुरुः   १४२

અગર જો કોઇ ગુરૂ પોતાની પાટ સાચવી રાખવાને અર્થે પરંપરા જેમ તેમ નિભાવવા અર્થે શિષ્યના દોષને છુપાવી રાખે, અને તે શિષ્ય એવા દોષ સહિતપણે મરણ પામે તો તે ગુરૂ–શિષ્યના મરણ પછી તેનું શું ભલું કરવાના હતા? શિષ્યની જીવન સ્થિતિમાં જે ગુરૂ શિષ્યને દોષ મુક્ત ના કરી શક્યા તે પરગતિ પરવરેલા શિષ્યને શું દોષ મુક્ત કરવાના હતા? એવા ગુરૂ તે અમારા ગુરૂ નથી, પણ દોષ દેખવામાં પ્રવીણ અને સમ્યક્‌ગુણોને ગ્રહણ કરાવવામાં નિરંતર દક્ષ હોય તેજ સાચા ગુરૂ છે. એમ ના હોય તો પેલા ખુશામતીયા સ્વાર્થી ગુરૂઓ કરતાં તો કોઈ અપેક્ષાએ થોડા પ્રમાણમાં પણ દોષને દેખીને તેને ઘણા પ્રકારે પ્રગટ કરવાવાળા દુર્જનો ગુરૂ સમાન કાર્યકારી છે. ઠીક છે.

પુર્વ સુત્રમાં દોષવાનની નિંદા કરી હતી, તે સાંભળી કોઇ એમ કહે કે—"અવગુણ ગ્રાહી થવું એ યોગ્ય નથી, પણ ગુણગ્રાહી થવું એજ યોગ્ય છે" તે પ્રત્યે ગ્રંથકાર કહે છે કે—પોતે દોષ સહિત હોય, ને તે છોડવા ગમે નહિ, અને વળી લોકોમાં ઊંચ્ચ પદ રાખવું ઇચ્છે, તેપણ છોડવું ગમે નહિ તેવાને દોષ પ્રગટ કરનાર બુરોજ લાગે. પરંતુ જેને પોતાનું લઘુપણું હિતકારી ભાસ્યું છે, પોતાની જરા પણ ઉચ્ચતા જગતમાં પ્રગટ કરવા જે ઇચ્છતો નથી, વ્યર્થ આડંબરને જે પ્રગટ ઝેર સમજે છે, અને નિરંતર દોષમુક્ત થવાની જેની તીવ્ર કામના વર્તે છે, એવા ધર્મોત્માને દોષ પ્રગટ કરવાવાળો બુરો લાગતો નથી. ધર્મોત્મા મુમુક્ષુ જીવ તો વિચાર કરે છે કે–ગુણ દોષનું યથાર્થ ભાન તો શ્રી સદ્‌ગુરૂના ઉપદેશથી જ થાય છે, એ વાત સત્ય છે, પણ જે ગુરૂ માત્ર સંપ્રદાય વધારવાના અને સાચવવાના લોભથી માત્ર પરંપરા ચાલુ રાખવા અર્થે શિષ્યના છતા દોષને કહે નહિ, તો તે શિષ્ય દોષના વાસ્તવ્ય ઓળખાણ સિવાય શી રીતે દોષ મુક્ત થાય? પેલો ગુરૂ વિચારે છે કે–પાછળથી દોષ જણાવી દોષ મુક્ત કરીશું, પણ આયુ કર્મને યોગે તે શિષ્ય દોષને સેવતો સેવતો વચ્ચેજ મરણ પામી કુગતિમાં જાય તો પછી તે ગુરૂ તેને ક્યાંથી દોષ મુક્ત કરવાના હતા?

પ્રશ્ન—કડવી શિક્ષાથી પાપી હોય તેનું અંતર તો દુભાય ને?

ઉત્તર—જે તિવ્ર કષાયી અને પાપી જણાય તેને તો કઠોર શિક્ષા

નહિ આપતાં મધ્યસ્થ રહેવું એજ ઉચીત છે. કવિવર શ્રી બનારસીદાસ પણ તેવાઓના માટે કહે છે કે—“ इनको विलोक के दयालरूप रहीय ” એવા તિવ્ર કષાયી અને પાપ અનુરક્ત જીવો કે જેમને સત્પુરૂષનો ઉપદેશ પરિણામ પામે તેમ નથી, તેવાઓને જોઇને તેમની તો દયા ખાવી એજ યોગ્ય છે. નહિ તો વાંદરાને શીખામણુ દેવા જતાં સુગરીનો માળો ભાગવા જેવું થાય. ત્યાં તો મધ્યસ્થ ભાવના ચિંતવવા યોગ્ય છે.

શ્રી ગુરૂ માત્ર શિષ્યના ભલા માટે જ કઠોર વચન યુક્ત ધર્મોપદેશ આપે છે, પરંતુ તેમને કંઇ પણુ ઈર્ષા રૂપ કે સ્વાર્થરૂપ પ્રયોજન નથી. એમ સમજી એ કઠોર પણ નિર્મળ ધર્મોપદેશ સાંભળીને તે પ્રત્યે પરમ આદર કરવા યોગ્ય છે.

હવે ગ્રંથકાર કહે છે કે—કલ્યાણાસ્પદ કઠોર વચનોથી ધર્મોપદેશ દેનારા, અને તેનો અંગીકાર કરવાવાળા જીવો આ કાળમાં બહુ થોડા છે.

लोकद्वय हितं वक्तुं, श्रोतुं च सुलभाः पुरा
दुर्लभाःकर्तुमद्यत्वे--वक्तुं श्रोतुं च दुर्लभाः ॥ १४३

પહેલાંના વખતમાં તો આલોક પરલોકમાં હિતકારી સમ્યક્ધર્મ કહેવાવાળા અને સાંભળવાવાળા અને પ્રેમથી સાંભળવાવાળા જીવો ઘણા હતા. માત્ર આદરવાવાળા જીવો દુર્લભ હતા. જ્યારે આ નિ:કૃષ્ટ કાળમાં તો કહેવાવાળા પણુ અતિ દુર્લભ છે, ત્યાં આદરવાવાળા તો ક્યાંથી સંભવે ?

આ લોક અને પરલોક ઉભયમાં આત્માનું પરમ હિત કરનાર એવો ધર્મોપદેશ કરવાવાળા—તેમ તેને ભક્તિ પુર્વક સાંભળવાવાળા જીવો ચતુર્થાદિ કાળમાં ઘણા હતા, પણ અંગીકાર કરવાવાળા જીવોની તો તે કાળે પણુ દુર્લભતા હતી. કારણુ સંસારમાં ધર્માત્મા જીવો બહુ થોડા હોય છે. પરંતુ આ નિ:કૃષ્ટ હુંડાવત્સર્પીણી કાળમાં તો સત્ય ધર્મને સમ્યક્ પ્રકારે કહેવાવાળા તેમ સાંભળવાવાળા જીવો જ બહુ થોડા જણાય છે, ત્યાં અંગીકાર કરવાવાળા જીવોની હીણુતાનું તો પુછવુંજ શું ? આ કાળમાં ધર્મોપદેશકો પોતાના માન—લોભાર્થીપણાને લીધે સત્ય ધર્મ પ્રરૂપી શકે નહિ, ત્યારે સાંભળવાવાળા જડ અને વક્રપણાને લીધે સત્ય અસત્ય વચનની તુલના વિના માત્ર હઠગ્રાહીપણાને લઇને સમ્યક્ ધર્મોપદેશ સાંભળે નહિ. એમ જ્યારે કહેવા—અને સાંભળવાવાળા જીવો જ્યાં આ કાળમાં દુર્લભ છે તો પછી ત્યાં સમ્યક્ધર્મોપદેશ અંગીકાર કરવાવાળા જીવોની દુર્લભતા હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું ? એ રીતે આ કઠણ કળીકાળમાં ધર્મ વસ્તુ દુર્લભ થઈ પડી છે. કારણુ આ કાળમાં ઉત્તમ વસ્તુઓની ઉત્તરોત્તર હિનતાજ થતી ચાલી આવે છે. તો પછી ધર્મ જેવી સર્વોત્તમ વસ્તુની

અધીકતા ક્યાંથી હોય? ખરેખર આ નિષ્કૃષ્ટ કાળમાં સમ્યક્ધર્મની પ્રાપ્તિ જે કોઇ વિરલ જીવોને ક્વચિત થાય છે, તેમને ધન્ય છે.

અહિં કોઈ સંદેહ કરે કે–ઉભય લોકમાં હિતકારી સમ્યક્ પણ કઠોર, અને શિષ્યના દોષ પ્રગટ કરતો ધર્મોપદેશ શિષ્યને અરૂચીકર થઈ આર્તધ્યાનનું કારણ થાય, અને આર્તધ્યાનને તો મોક્ષમાર્ગમાં સર્વથા હેય ગણ્યું છે? ઉક્ત શંકાનું ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી સમાધાન કરે છે.

गुणागुणविवेकिभि र्विहितमप्यलं दुषणं
भवेत् सदुपदेशवन्मतिमतामऽति प्रीतये
कृतं किमपिधाष्टर्यतः स्तवनमप्यतीर्थोषितै
र्न तोषयति तन्मनांसि खलु कष्टमज्ञानता ૧૪૪

ગુણ દોષના વિચાર યુક્ત વિવેકી સત્પુરૂષનાં પોતાનાં અત્યંત દુષણ પ્રગટ કરનારાં નિર્મળ પણ કઠોર વચનો—"જેમ ભલો ઉપદેશ જીવને પ્રિતી ઉપજાવે છે" તેમ સુશિષ્યના હૃદયમાં તે સત્પુરૂષ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ ઉપજાવે છે. પરંતુ ધર્મતિર્થને નહિ સેવનારા ધીઠ ગુવોંભાસોનો ધીઠતા યુક્ત ગુણાનુવાદ બુદ્ધિમાનોના હૃદયમાં જરાય સંતોષ ઉપજાવતો નથી.

જે પુરૂષ પરનું ભલું ઇચ્છે તે જેમ પરનું ભલુ થાય તેમજ પ્રવર્તે, જીવને અકલ્યાણ ભણી લઈ જનાર એવા દોષને છોડાવવા અર્થે સુત્પુરૂષ તે જીવના દોષને જણાવે તેમાં ખોટુ શું? સત્પુરૂષ જો દોષને પ્રગટ ના કરે તો જીવ દોષને દોષરૂપે જાણે પણ ક્યાંથી? અને દોષને દોષરૂપે જાણ્યા વિના જીવ દોષમુક્ત પણ ક્યાંથી થાય?

માન, પુજા, ખ્યાતિ અને લોભાદિના ઇચ્છિક ગુરૂઓ પોતાનું ઉક્ત પ્રયોજન સાધવા શિષ્ય જેમ પોતાથી પ્રસંન્ન થાય તેમજ પ્રવર્તે. શિષ્યને પ્રસન્ન કરવા અર્થે તેના છતા દોષમાં પણ ધીઠતા પુર્વક ગુણ ઠરાવી તેની મિથ્યા પ્રશંશા કરે છે. અને એમ જો તે ના કરે તો જગતમાં અજ્ઞાની અને મુર્ખ એવા એ કુગુરૂઓનું માન પણ ક્યાંથી વધે? ગભરૂ ગાડરનાં ટોળાં તેના ભણી વળે પણ ક્યાંથી? તેથી આ વાત સુસિદ્ધ છે કે–અધર્મી કુગુરૂઓ શિષ્યની બડાઈ કરે, મિથ્યા પદવીઓથી તેને શણગારે. જ્યારે સત્પુરૂષો દોષ પ્રગટ કરે તેમાં સંસાર રસીક શિષ્યને દોષ સાંભળવા અનિષ્ટ ભાસે અને ગુણ સાંભળવા ઇષ્ટભાસે, ત્યાં તે અવિવેકી શિષ્યને રૂચે પણ કેમ?

પરંતુ સદ્‌વિવેકવાન શિષ્ય તો એમ વિચારે :કે–પરમ દુઃખના કારણ રૂપ એવા મારા દોષો પ્રગટ કરી મને દોષ મુકત કરવા પરમ ગુરૂ મને ભલી શિક્ષા આપે છે. જે મને રોમ રોમ અતિપ્રિય છે. એ સમ્યક્‌શિક્ષા જો મને આવા અનુપમ અવસરે પ્રાપ્ત ના થાઇ હોત તો મારી શું સ્થિતિ થાત? હું કેવા મિથ્યા ભાવોમાં વહ્યો જાત? તત્વ નિર્ણય થઇ અપુર્વ શાંતિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાત? હેય ઉપાદેયનો સદ્‌વિવેક મને ક્યાંથી જાગ્રત થાત? આવા આવા વિચારોથી તે સુશિષ્યને સદ્‌ગુરૂ પ્રાપ્ત કઠોર અને દોષને પ્રગટ કરનારી શિક્ષા પણ ઇષ્ટરૂપ ભાસે છે. સ્વપ્રયોજન સાધક કુગુરૂઓ દોષમાં ગુણ ઠરાવી દે છે તેઓ ખરેખર પોતનો ખરો વેષ છુપાવી અનુકુલ વેષે રહી જગતને ઠગનારા એક ઠગ છે. એમની બડાઇ સાંભળવી એ પણ મને અહિતનુંજ કારણ છે. તેઓની છતા દોષને આચ્છાદક અને અછતા ગુણોની પ્રકાશક પ્રશંશા કે શિક્ષા કલ્યાણરૂચી જીવને અતિશય અનિષ્ટ ભાસે છે. સારાંશ એ છે કે–દોષ પ્રગટ કરવાથી વિવેકી જીવોને આર્તધ્યાન થઇ અનિષ્ટ ભાસશે એ ભ્રમ મિથ્યા છે. કલ્યાણ અભિરૂચી જીવને તેથી આર્તધ્યાન થાય જ નહિ. પરંતુ સ્વપરિણુતી અનુપ્રેક્ષણ રૂપ ધર્મ ધ્યાનજ જાગ્રત થાય.

હવે ગ્રંથકાર દોષને દોષરૂપ જાણી ત્યાગ કરવા તથા ગુણને ગુણરૂપ જાણી ગ્રહણ કરવા સુબુદ્ધિમાન જીવોને પ્રેરણા કરે છે.—

त्यक्तहेत्वन्तरापेक्षौ–गुणदोष निवंधनौ
यस्यादान परित्यागौ--स एव विदुषांवरः १४५

જેને અન્ય કોઇ પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા–જરૂરીઆત મટી ગઇ છે, માત્ર ગુણ દોષને વિષે જ ગ્રહણ ત્યાગ વર્તે છે, તેજ પુરૂષ જ્ઞાનીઓમાં પ્રધાન–શ્રેષ્ટ છે.

ગ્રહણ ત્યાગ રૂપ પ્રવૃત્તિ જગતવાસી સર્વ જીવો અનાદિ કાળથી કરીજ રહ્યા છે. એ પ્રવૃત્તિ તો જીવોમાં છે જ. પરંતુ જે વડે સમ્યક્‌દર્શનાદિક ગુણો પ્રાપ્ત થાય તે તે સાધનોને ગ્રહણ કરવાં, અને મિથ્યાત્વાદિક દોષ જેથી નિપજે તે તે કારણોને ત્યાગ કરવાં, એવા ગુણ દોષના સાપેક્ષપણા સહિત જે પુરૂપને ગ્રહણ ત્યાગ વર્તે છે, અને જેમાં કોઇ પ્રકારે વિષય કષાયાદિનું પ્રયોજન નથી તેજ જીવ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાની છે. કારણકે તે પોતાનું આ અલભ્ય અવસરે સ્વહિત સાધી રહ્યો છે. અને સ્વહિતને હરકોઇ તથારૂપ પ્રયત્ને સાધ્ય કરવું એજ બુદ્ધિમાનોનું કાર્ય છે. હિત અને અહિતને વિચાર્યા વિના અથવા અન્યથા

વિચારીને આખુ જગત ગ્રહણ ત્યાગ કરી રહ્યું છે. પણ એ વિવેક નથી. તેથી શું વાસ્તવિક ઇષ્ટ સાધ્ય થાય ?

ગ્રંથકાર—અન્યથા પ્રકારે થતા ગ્રહણ ત્યાગમાં દુષણ બતાવે છે.

हितंहित्वाऽहितेस्थित्वा, दूर्धीर्दुःखायसेभृशं
विपर्यये तयोरोधि, त्वंसुखायिष्यसेसुधीः ૧૪૬

હે જીવ! તું હિતને છોડી અહિતમાં પ્રવર્તે છે તેથી જ તું ખરેખર મુર્ખ છે, તેથી તો તું તને પોતાને દુઃખી કરે છે. હવે તો કંઇક સદ્દવિવેકી થઈ એ અનાદિ ક્રમથી ઉલટો પ્રર્વત—અર્થાત અહિતને છોડી હિતને આદર. જેથી તું વાસ્તવિક વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ તને પોતાને સુખી કરીશ.

સમ્યક્દર્શનાદિ હિતકારી ગુણોનો અને તેના કારણોનો તો તેં ત્યાગ કર્યો, એને મિથ્યાદર્શનાદિ અહિતનાં કારણોને તેં ગ્રહણ કર્યા; પણ એવા ગ્રહણત્યાગથી તો તું અનાદિ કાળથી દુ:ખી થઇ રહ્યો છે. તારા અંતઃકરણમાં તું સ્થિર ચિત્તે વિચાર તો ખરો કે—હું કેવો બની રહ્યો છું, અને શું ફળ અનુભવું છું ? અગર હવેથી પણ એ અનાદિ ક્રમથી ઉલટો પ્રવર્તે—અર્થાત સતસુખના કારણ રૂપ સમ્યક્દર્શનાદિક ગુણોને ગ્રહણ કરે, અને અનાદિ સંસાર દુઃખના હેતુભુત મિથ્યાત્વાદિક દુર્ગુણોને છોડે તો અવશ્ય સુખી થાય. કારણ ચાલુ ચાલથી ઉલટા ફરવાથી કાર્ય પણ એ અનાદિ પદ્ધતિથી ઉલટુજ થશે. જેમ કોઇ પુરૂષ અગ્નિનું સેવન કરે તો તેથી આતાપ, અને જળનું સેવન કરે તો તેથી શીતળતા અનુભવે, તેમ અહિં પણ જે અનાદિ સંસાર પરિણામોથી તું દુઃખ અનુભવી રહ્યો છે, તેથી ઉલટો પરિણમે તો અવશ્ય સુખનેજ અનુભવે. હે જીવ ? ગુણને છોડી દોષનું સેવન તો તું અનાદિકાળથી કરી રહ્યો છે, અને તેથી જ તું આજ સુધી વાસ્તવિક શાશ્વત સુખને પામ્યો નથી. ક્યાંથી પામે ? કારણ વિપરીત હોય ત્યાં કાર્ય પણ વિપરીત જ થાય. હવે તો તને ઉચીત છે કે—દોષને છોડી ગુણોનેજ ગ્રહણ કરવા. જેથી તું પરમ સુખી થાય. ફરી આવો સુઅવસર પ્રાપ્ત થવો અતિ અતિ દુર્લભ છે.

ગુણ દોષને કારણ સહિત જાણીને બુદ્ધિમાનો શું કહે છે ?

इमेदोषास्तेषां, प्रभवनममीभ्यो नियमितो
गुणाश्चैतेस्तेषामपि भवनमेतेभ्य इति यः

त्यजंस्ताज्यान् हेतुन्, झटिति हितहेतुन् प्रतिभजन्
सविद्वान् सद्वृतः सहिसहिनिधिः सौख्ययशसोः १४७

અમુક કારણોથી દોષ, અને અમુક કારણો સેવવાથી ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને જે પુરૂષ દોષના ઉત્પાદક કારણોનો તુરત ત્યાગ કરે, અને હિત રૂપ ગુણોના ઉત્પાદક કારણોને તુરત ગ્રહણ કરે તેજ પુરૂષ જ્ઞાની, તેજ ચારિત્રવાન, અને તેજ સુખ અને યશનું નિધાન છે.

વિવેકી પુરૂષ ગુણ દોષને વિચાર પૂર્વક ઓળખે, તો મિથ્યાત્વાદિક તેને ખરેખર દોષજ ભાસે. કારણ એજ આત્માને પરમ દુઃખના હેતુ છે, અને સમ્યકત્વાદિક ગુણ ભાસે કે જે આત્માને વાસ્તવ્ય સુખના અનન્ય હેતુ છે. વિપરીત તત્વાર્થ પ્રતિતિ એજ મિથ્યાત્વ છે. જીવ અનાદિ સંસાર દશામાં જગતના સઘળા બનાવો-ભાવો-અને પ્રવૃત્તિઓનો નિર્ણય કર્યા કરતો છતો પણ માત્ર પોતાના વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ સંબંધી અનિર્ણય અર્થાત વિપરીત શ્રદ્ધાન વડેજ દુઃખી થઈ રહ્યો છે. અને એજ અનંત સંસારદશાનું બીજ છે. સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે. જન્મ મરણાદિ, શત્રુ મિત્રાદિ ભાવ કલ્પનાનો હેતુ છે. અને એજ આત્માના વાસ્તવ્ય સુખનું પ્રતિપક્ષી છે. જેને જૈન પરિભાષામાં મિથ્યાદર્શન એ સંજ્ઞાએ ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

વિચારવાન વિવેકી પુરૂષને કુદેવ, કુગુરૂ, અને વિષયાદિ સામગ્રી એ સર્વ મિથ્યાત્વાદિ પરમ દોષના કારણરૂપ છે, એમ પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. અને સતદેવ, સદ્ગુરૂ, સતશાસ્ત્ર અને વ્રત સંયમાદિ સદ્અનુષ્ઠાન એ સર્વ સમ્યકત્વાદિ ઉત્તમ ગુણોના કારણરૂપ સ્વાભાવિકપણે સ્પષ્ટ ભાસે છે. આમ તેનો નિશ્ચય હોવાથી તજવા યોગ્ય દોષના કારણોને શીઘ્ર તજે છે તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગુણના કારણોને તુરત ગ્રહણ કરે છે. ગુણ દોષ અને તેનાં કારણોનો સમ્યક્વિવેક થઈ આત્મામાં તથારૂપ દશા પુર્વક નિશ્ચય વર્તવો એજ સમ્યક્ દર્શન સહિત સમ્યક્જ્ઞાન છે તથા દોષના કારણોને છોડી ગુણના કારણોને (હેયોપાદેય વિવેક પુર્વક) પરમ આદર ભાવે ગ્રહણ કરવાં એજ સમ્યક્ચારિત્ર છે. એ ત્રણેની વાસ્તવિક ઐક્યતા રૂપ આત્મદશા વર્તવી તે મોક્ષમાર્ગ છે, અને તેથી અખંડ અવ્યાબાધ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમાં તલ્લીનતા થવી એ તેનું ફળ છે, અર્થાત મોક્ષ છે. કે જે દશામાં નિજ અનંત અવ્યાબાધ સ્વાધીન સુખને તે નિરંતર અનુભવે છે. એજ દશા પ્રાપ્ત થયે જીવની ખરેખરી મહત્તા થશે. તેથી સુબુદ્ધિમાન વિવેકી પુરૂષને ઉચીત છે કે-ગુણ દોષ અને તેના કારણોને પ્રથમ જાણી લેવાં.

હિતની વૃદ્ધિ અને અહિતનો પરિહાર એ બંને કાર્યો વિવેકવાન જીવને કર્તવ્ય છે. અવિવેકી જીવને વૃદ્ધિ અને નાશ સમાન છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

साधारणो सकल जंतुषु वृद्धिनाशो
जन्मान्तरार्जित शुभाशुभ कर्मयोगात्
धीमान्स्वयः सुगति साधन वृद्धिनाश
स्तद्व्यत्ययाद्विगत धीर परोभ्यधायि १४८

પુર્વોપાર્જીત શુભાશુભ કર્મ સંયોગથી શરીરાદિ પરપદાર્થોની હાની વૃદ્ધિ તો સર્વ સંસારી જીવોને થાય છે, એમાં જીવનું નાનામોટાપણું ખરી રીતે જણાય નથી, પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરૂષ તો એજ કે જે સુગતિના કારણોની વૃદ્ધિ:અને દુર્ગતિના કારણોની હાની કરવાના પ્રયત્નમાં નિરંતર સાવધાનપણે પ્રવર્તે છે. જ્યારે દુર્બુદ્ધી જીવ દુર્ગતિના સાધનોની વૃદ્ધિ અને સુગતિના સાધનોની હાની કરી રહ્યો હોય છે.

ધનાદિની વૃદ્ધિ અને નિર્ધનાવસ્થાનો નાશ કરનારા જીવને લોકો ચતુર (બુદ્ધિમાન) કહે છે. તથા નિર્ધનાવસ્થાની વૃદ્ધિ અને ધનાદિનો નાશ થવાથી તેને મુર્ખોમાં ગણે છે. લોકોની ઉપરોક્ત માન્યતા નિતાંત ભુલ છે. કારણ એ તો પુર્વોપાર્જીત શુભાશુભ પ્રારબ્ધોદયથી થાય છે. સર્વ જીવોને એવી હાની વૃદ્ધિ તથારૂપ પ્રારબ્ધોદય વડે સ્વયમેવ થઈ રહી છે. એવી હાની વૃદ્ધિમાં જીવનું કાંઇ પણ અવિશેષ કે વિશેષપણું નથી. જગતમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે કે-કોઈ કોઇ બુદ્ધિમાન પુરૂષો સરસાઇ પુર્વક પુરો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નિર્ધન રહે છે. જ્યારે કોઈ કોઇ મુર્ખ જીવો વિના પ્રયત્ને, થોડા પ્રયત્ને, વા વિપરીત પ્રયત્ને પણ ધનવાન થતા જોવામાં આવે છે. વળી એક જ જીવ જે બુદ્ધિ વડે ધનવાન થયો હોય, તેજ જીવ તેજ બુદ્ધિ વડે ઘડીભરમાં નિર્ધન થતો દેખીએ છીએ. એટલે એવા વૃદ્ધિ, નાશમાં બુદ્ધિનું કાંઈ ખાસ પ્રયોજન લાગતું નથી. એમાં જીવનો પુરૂષાર્થ માનવો એ નીરર્થક જેવું છે. પરંતુ જે બુદ્ધિ વડે સમ્યક્ત્વાદિ નીજ સુખદ ભાવોની વૃદ્ધિ થાય, તે બુદ્ધિને ધન્ય છે, સત્ય છે. કારણ નિજ ગુણોની વૃદ્ધિ હાની થવામાં ખાસ કરીને જીવનો પુરૂષાર્થજ કાર્યકારી થાય છે. જેવો પોતાની બુદ્ધિ અર્થાત્ વિચાર પરિણમે તેવું કાર્ય પ્રાયે જીવ કરે છે. પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે કે તિર્યંચાદિક પ્રાણીઓ પણ સદ્બુદ્ધિથી ધર્મ સાધન કરી સ્વર્ગાદિકને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે કોઇ ચક્રવર્તિ જેવો મહારાજા

કેવળ દુર્બુદ્ધિનો પ્રેર્યો અધર્મ સાધન કરી નર્કાદિ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઉત્તમ ગતિના સાધનભુત વૃદ્ધિ નાશ પ્રત્યે બુદ્ધિનું ખાસ પ્રયોજન જાણી જીવે એ તરફજ પુરૂષાર્થ કરવો યોગ્ય છે.

સુગતિના સાધનભુત ધર્મ પરિણામની વૃદ્ધિ કરવાવાળા જીવો જગતમાં બહુ થોડા છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

कलौ दंडो नीतिःस च नृपतिभिस्ते पतयो
नयन्त्यर्थार्थे तं न च धनऽप्रदोस्त्याश्रमवताम्
नतानामाचार्या न हि नतरताः साधु चरिता
स्तपस्थेषु श्रीमन्मणय इवजाताः प्रविरलाः १४९

આ નિકૃષ્ટ કળીકાળમાં રાજા પણ મુનિ જનોને ન્યાય માર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકે નહિ, તેમ આચાર્ય પણ તેમને ન્યાયમાર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકે નહિ. અને તેથીજ આ કાળમાં મુનિ જનોમાં ઉત્તમ આચરણના ધારક શોભાયમાન ઉત્કૃષ્ટ મુનિરૂપ રત્નો બહુ થોડાં છે.

કળી કાળમાં નિતિ એજ દંડ છે. દંડથી ન્યાયમાર્ગ ચાલે છે, રાજા વિના તે દંડ દેવાને કોઇ સમર્થ નથી. પણ રાજા ધનને અર્થે ન્યાય કરે છે–ધન પ્રાપ્તિ રૂપ પ્રયોજન વિના રાજા ન્યાય પણ કરે નહિ. એમ ન્યાય આટલો બધો આ કાળમાં મોંઘો થઇ પડયો છે. મુનિજનો પાસે તે ધન નથી, કારણ તેમનો બાહ્ય વેષજ ધનાદિ રહિત છે. તેથી તેમાંના કોઇ ભૃષ્ટ મુનિઓને રાજા પણ ન્યાય માર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકતા નથી.

વળી આચાર્યો વિનય, માન, પુજા. સત્કારાદિના લોભી થયા, તેથી તેઓ પોતાના લોભરૂપ પ્રયોજનવશે મુનીજનોને ન્યાય માર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકતા નથી.

આ કળીકાળમાં જીવો બહુધા જડ અને વક્ર હોય છે, જેઓ ઉચીત દંડ વિના ન્યાય પુરઃસર પ્રવર્તતા નથી. તે દંડ આપવાવાળા લોક પદ્ધતિમાં તો મુખ્ય રાજા છે. અને ધર્મ પદ્ધતિ વિષે મુખ્ય આચાર્ય છે. પણ રાજા ધન પ્રાપ્તિ રૂપ સ્વપ્રયોજન સાધ્ય થતુ હોય તો ન્યાય કરે, તે ધન મુનિજનો પાસે નથી, તેથી રાજા પણ તેમને ન્યાય માર્ગમાં વર્તાવી શકે નહિ. જેમ તેમની ઇચ્છા દોડે તેમ સ્વછંદે પ્રવર્તે. અને વિનય આદિના લોભી આચાર્ય પણ તેમને દંડ આપે નહિ, જેથી બંને તરફથી નિર્ભય થયેલ એવા તે ભૃષ્ટ મુનિઓ જેમ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ સ્વછંદે પ્રવર્તે છે.

તેમને કોણુ પુછનાર છે ? એટલે આ દુષમ કળીકાળમાં સત્યાર્થ ધર્મ સાધન કરવાવાળા કોઈકજ વિરલ મુનિ જન દેખાય છે.

એવા સ્વછંદી મુનિની સંગતિ કરવી ધર્માર્થી જીવને કોઇ રીતે યોગ્ય નથી. એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

एते ते मुनि मानिनः कवलिताः कान्ताकटाक्षेक्षणै
रङ्गालग्नशरावसन्नहरिणप्रख्याभ्रमन्त्याकुलाः
संधर्तुंविषयाटवीस्थलतले स्वान्क्वाप्यहो न क्षमाः
मा व्रा जीन्मरु दाहताभ्रचपलैः संसर्ग मे भिर्भवान् १५०

હે ભવ્ય ? સ્ત્રિઓની કટાક્ષ દ્રષ્ટિરૂપ તિક્ષણુ બાણોથી જેમનું સંયમ રૂપ અંગ ભગ્ન થયું છે, વિકાર વેગના દુઃખથી દુઃખી થતા એવા મુનિ વેષ ધારીઓ વિષય રૂપી ગહન વનમાં હિરણોની માફક સ્વરક્ષણુ કરવાને સર્વથા અશક્ત બની વાયુથી ઉડાવેલા વાદળોની માફક ચંચળ અને વ્યાકુળ ચીત્તે જ્યાં ત્યાં ભમતા ફરે છે, છતાં વળી તેઓ પોતાને મુનિ–મનાવે છે, એવા એ ભૃષ્ટ મુનિઓની સંગતિ પણુ તું ન કર. ! કારણુ યથાર્થપણે તેઓ મુનિજ નથી.

જેમ હરિણુના અંગમાં બાણુ લાગ્યું હોય તેની પીડાથી બિચારૂ વ્યાકુળ ચીત્ત થતું જંગલમાં ઠામ ઠામ દોડતુ ભાગતુ ફર્યા કરે, તેમ મુનિ વેષધારી પતિત જીવોનું અંતકરણુ સ્ત્રિઓના કટાક્ષરૂપ તિક્ષણુ કામ બાણુથી ઘવાયું છે, તેની તીવ્ર પીડાથી વ્યાકુળ ચીત્ત થઈ તે ઠામ ઠામ વિષયની શોધમાં ભમે છે, અને વ્યર્થ પોતાને મુનિ માને છે, મનાવે છે. કારણુ કામની તીવ્રતામાં ધર્મ સાધન કરવું તો દુર રહ્યું, પરંતુ દેખવા સુંઘવા, સાંભળવા આદિ વિષયોમાં પણુ મન સ્થિર થતું નથી. એ કામની પીડાજ કોઇ એવી વિચીત્ર છે. જેમ પવનથી વિખરાતાં વાદળ અતિ ચંચળ હોય છે, તેમ વિકાર ભાવથી ભૃષ્ટ થએલા એવા એ મુનિવેષધારીઓ પણુ અતિ ચંચળ ચીત્તવાળા હોય છે. આચાર્ય શિક્ષા આપે છે કે–હે ભવ્ય ? તેમનું તો હોનહાર (ભાવી) જ એવું છે. પણુ તું જો જરા પણુ ધર્મ બુદ્ધિ ધરાવતો હોય, અને તને સ્વ કલ્યાણુ ભણી જો જરા પણુ અભિરૂચી હોય તો એવા ભૃષ્ટ મુનિઓની સંગતિ પણુ તું ન કર ! એમની સંગતિ માત્રથી પણુ તું તેમનો સાથી થઈ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થઇશ માટે એવા ભૃષ્ટ મુનિઓની સંગતિ કરવી પણુ યોગ્ય નથી.

એવા ભ્રષ્ટ મુનિઓની સંગતિ દુર કરી છે જેણે એવા સુબુદ્ધિમાન સાધુને ગ્રંથકાર સંબોધે છે કે—હે મહા ભાગ્ય ! તું પુરો સ્વતંત્ર છે. તને કોઈ પણ વસ્તુની એવી જરૂર નથી કે જેના વિના તને આ સંયમી સ્થિતિમાં નાજ ચાલે ! અને તારી આ પરમ નિઃશ્રેયસ સાધક પ્રવૃત્તિ અટકી પડે, સાંભળ—

गेह गुहा परिद्धासि दिशो विहायः
संयानमिष्टमशनं तपसोभिवृद्धिः
प्राप्तागमार्थ तव सन्ति गुणाः कलत्र--
मप्रार्थ्यवृत्तिरसि यासि वृथैव याच्ञाम्

હે ગીતાર્થ ? ગુફા તારૂં મંદીર છે, દિશાઓ એ તારાં વસ્ત્ર છે, આકાશ એ તારૂં વાહન છે, તપવૃદ્ધિરૂપ ઉત્તમ ભોજન છે, ગુણલક્ષ્મીરૂપ સ્વામિ ભકત તારી સ્ત્રી છે, એમ સર્વ પ્રકારે સાધન સંપન્ન તું છે, તો પછી તને યાચના કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? આવી સર્વોત્તમ દશામાં કોઈ પાસે કાંઈ પણ યાચવાની તને આવશ્યકતાજ નથી. હવે યાચના કરવી એ કેવળ વ્યર્થ છે.

જગતમાં લોક ધન, ગૃહ, વસ્ત્ર, વાહન, ભોજન, સ્ત્રી, આદિ તુચ્છ જરૂરીઆતોને આધિન થઇ પોતાનું પરમ મહત્વ ભુલી જઇ દીનવત્ બની જાય છે. આત્મ ગૌરવને વિસારી તને દીન થવું ના ઘટે. સાંભળ ! આગમના અર્થરૂપ સર્વ મનોરથને વિના પરિશ્રમે સાધ્ય કરવાવાળું અતુટ જ્ઞાન ધન તારી પાસે છે. તો પછી પરમ ખેદ રૂપ અને તેપણ ક્ષણીક ધનને અર્થે યાચના કરી દીનપણું અનુભવવું એ શું તને ઉચીત છે ? વળી લોક ઘર મંદિરાદિને અર્થે યાચના કરે છે, પણ ગુફા આદિ પ્રાકૃતિક (સ્વાભાવિક) મંદિર તારે માટે સ્થળે સ્થળે છે, તો પછી અન્ય લોકોક ઘર મકાનાદિનું તારે શું પ્રયોજન છે ? દિશાઓ રૂપ નિર્મળ વસ્ત્રના બદલે બીજાં સુતરાદિનાં આત્માને ખેદ અને વ્યર્થ બોજો લાધનારાં વસ્ત્રોને અર્થે યાચક વૃત્તિ કરવાનું તારા જેવા સ્વાતંત્રવૃત્તિમાન પુરૂષને શું પ્રયોજન ? યથેચ્છ વિહારી ઉત્તમ આકાશ રૂપ નિર્મળ સ્વારી તારી પાસે છે, જ્યાં ઈચ્છામાં આવે ત્યાં ગમન કર ! એ સિવાય બીજાં વાહનાદિની યાચના તારા જેવાને ન ઘટે. સમ્યક્તપની અભિવૃદ્ધિ રૂપ નિર્મળ અને આત્મપરિસંતુષ્ટતા જન્ય ભોજનને છોડી મહા જ્ઞાનીયુક્ત સપ્તધાતુની અભિવૃદ્ધિ કરનારા

ભોજનની વાંચ્છના અર્થે દીન થવું એ શું તને ઉચીત છે ? ક્ષમા આદિ સુખદ નિજગુણોમાં રમણ કરાવવાવાળી નિજ પરિણતી રૂપ અખંડ અને એક નિષ્ઠ રમણીને છોડી ભય, ત્રાસ, અને ખેદના કારણ રૂપ જગતની ચપળ વૃત્તિમાન સ્ત્રીઓને કયો બુદ્ધિમાન પુરૂષ ઇચ્છે ? એ રીતે ધન, મંદિર, વસ્ત્ર, વાહન, ભોજન અને સ્રી આદિ સર્વ જરૂરી સામગ્રી તારી પાસે છે. હવે તારે બીજી એવી કઇ વસ્તુની આવશ્યકતા છે ? કે જેના અર્થે તું આત્મ ગૌરવ અને વિર્યને હણનારી એવી લૌકીક યાચના કરે છે ? હવે તો અયાચક વૃત્તિ પુર્વક સ્વગુણો વિષે અખંડ રમણ કર ! ત્યાંજ પરિસંતુષ્ટ થા. એ મહાપુરૂષોની તને શિક્ષા છે.

જગતમાં પણ યાચક છોટો અને અયાચક મોટો મનાય છે સાંભળ !

परमाणोः परं नाल्पं नभसो न परं महत्
इति ब्रुवन् किमद्राक्षीन्नेमौ दिनाभिमानिनौ ॥ १५२

પરમાણુંથી કોઇ ન્હાનું અને આકાશથી કોઇ મોટું નથી, એમ કહેનારા પુરૂષોએ જગતમાં દીન અને સ્વાભિમાની પુરૂષોને જોયા નથી. દીન અને સ્વાભિમાની જનોને જો તેઓએ જોયા હોત તો તેઓ દીનને છોડી પરમાણુંને નાનો અને સ્વાભિમાની પુરૂષને છોડી આકાશને મોટું કહેત નહિ. કારણ દીન (યાચક) જન પરમાણુંથી પણ હલકો છે, તથા સ્વાભિમાની મનુષ્ય આકાશથી પણ મહાન છે.

ધર્મ અને સ્વગૌરવને હીણ કરનારી એવી યાચના કરનારો મનુષ્ય એજ સર્વથી દીન છે, તથા આત્મગૌરવની અભિવૃદ્ધિ કરનાર અયાચક વૃત્તિમાન પુરૂષ સર્વથી શ્રેષ્ટ છે.

પ્રશ્ન—શાસ્ત્રકારોએ તો માનાદિની વૃદ્ધિમાં પાપ અને તેની હાની માં ધર્મ કહ્યો છે. તો પછી દીન (યાચક) પુરૂષને ધર્મ અને અભિમાની જનને અધર્મ કેમ ન ઘટે ? કારણ કષાય તથા ધર્મને તો પ્રતિપક્ષપણું છે.

ઉત્તર—કોઈ કષાયની તિવ્રતાના કારણે કોઇ કષાય ઘટે તો ત્યાં ધર્મ નથી. લોભ કષાયની તિવ્રતાના કારણે યાચક જન માનાદિને આઘુ કરે છે. પરંતુ વાસ્તવિકપણે તેને કષાયનો અભાવ નથી. અને જ્યાં કષાયનો અભાવ નથી પરંતુ કષાયનીજ વૃદ્ધિ અર્થે કોઇ કષાય ઘટાડે તો ત્યાં કષાય વૃદ્ધિરૂપ અંતરંગ હેતુ હોવાથી ધર્મ નથી, પરંતુ સાથે સાથે તે માયારૂપ પાપને પણ સેવે છે. ત્યાં તો હેતુમાંજ વિપર્યાસપણું છે.

સ્વાભિમાની પુરૂષમાં સર્વ કષાય ઘટવા છતાં તેની કોઈ અવસ્થા તને ભ્રમથી કષાયી જેવી ભાસે છતાં ત્યાં ધર્મજ છે. એટલે જે પુરૂષ આત્મ ગૌરવના રક્ષણને અર્થે યાચના નહિ કરતાં અદીન વૃત્તિને અનુસરે તે અભિમાની નહિ, પરંતુ લોભ પરિણામ આત્મામાં દુઃખ આપતો છતાં મિથ્યા અકડાઈમાં રહી સીધી માગણી નહિ કરતાં આડાટેડા માયાયુકત ઘાટ ઘડે તેજ અભિમાની છે.

વળી સર્વ કષાય મંદ થયા હોય એવો પુરૂષ અવૃત્તિ જનોને નમે નહિં. કારણ તેને નમવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. જ્યાં લોભ નથી ત્યાં જગતની તુચ્છ અને ક્ષણીક વસ્તુઓને અર્થે તે બીજાને કેમ નમે? અને તેથી તે કોઇ વેળા બીજાને અભિમાની જેવો ભ્રમથી ભાસે પરંતુ તે ખરેખર અભિમાની નથી. દીનતા કરવા છતાં પણ કોઇ આપી દેતું નથી. લાભ–અલાભનુ ઉપોદાન કારણ માત્ર અંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ અને તેના ઉદયની તીવ્રતા છે. તો પછી અણમુલ્ય રૂપ નિજ ગૌરવને વિસ્મણ કરી તે યાચના કેમ કરે?

અહિં કોઈ કહે છે કે–યાચકનું ગૌરવ કયાં ગયું? કે જેથી તેનામાં લઘુપણું પ્રાપ્ત થયું?

याचितुर्गौरवं दातुर्मन्ये संक्रान्तमन्यथा
तदवस्थौ कथं स्यातामेतौ गुरु लघू तदा ॥ १५३

હું એમ સમજું છું કે–યાચકનું ગૌરવ દાતાર પુરૂષમાં મળી ગયું, કારણ જો એમ ના હોય તો યાચનાના સમયમાં યાચવા રૂપ અને દેવા રૂપ છે દશા જેની એવા તે બંનેમાં ન્હાના મોટાપણું કયાંથી હોય?

અહિં ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર પુર્વક ગ્રંથકાર કહે છે કે–અમને એમ ભાસે છે કે–પ્રથમ એ યાચક અને દાતાર બંને સમાન હતા, પણ જે વેળા યાચકભાવ ઉગી યાચક યાચના કરવા સન્મુખ થયો તે વેળા તે યાચકનું મહત્વ દાતારમાં મળી ગયું જેથી યાચક લઘુ અને દાતાર મહાન ગણાયો. અને વાસ્તવ્યમાં પણ એમજ છે. કારણ જો એમ ન હોય તો તે વેળા યાચકમાં સંકોચાદિ ભાવ ઉગી તે લઘુત્વ પરિણામી કેમ જણાય? અને દાતાર પ્રફુલ્લતાદિ આત્મ વિકાસી ભાવોમાં કલ્લોલ કરતો મહાન કેમ ભાસે? એટલે સુક્તિ અને આગમ સંગત આ વાત સત્ય છે કે–દીનપણું સર્વથા નિષેધ્ય અને વર્જનીય છે.

પ્રશ્ન—મુનિ જનો આહારાદિ દાન ગ્રહણ કરે છે તો તેમનામાં પણ દીનપણું કેમ ના ઘટે?

ઉત્તર—જેમ કોઈ રાજભકત પુરૂષ રાજાની આગળ ભેટ ધરે, પરંતુ તેમાં રાજાની ઈચ્છા નથી, તેમ આત્મગુણ રસીક જનો આત્મગુણ વિકાસી મુનિજનોને તેમના વિના યાચે પણ ભકિત વિનયાદિ સદભાવ પુર્વક અહારાદિ દાન આપે અને તે મહાપુરૂષ લોભ કે આશક્તિ રહિત ગ્રહણ કરે તો તેથી તે દીનપણાને અનુભવતા નથી. અને એવી નિસ્પૃહ વૃતિ જે મહાપુરૂષમાં વર્તે છે તેજ મહાન છે. પરંતુ લોભથી દીનતા સહિત લેવા ઇચ્છે તેજ ખરેખર હિનતાને પ્રાપ્ત થાય. મુનિજન યાચના પુર્વક દીનતાથી દાનાદિ ગ્રહણ કરતા નથી જેથી તેઓ અયાચક, અહિન અને સર્વશ્રેષ્ટ છે.

આગળ ગ્રંથકાર યાચક અને દાતારની ગતિ વિશેષતા બતાવતાં કહે છે કે—

अधो जिघृक्षवो यान्ति यान्त्यूर्ध्वमजिघृक्षवः
इति स्पष्टं वदन्तौ वा नामोन्नामौ तुलान्तयोः १५४

ત્રાંજવાનાં બંને પલ્લાં શું કહે છે ? તેઓ પોતાની કૃતિથી કહે છે કે—"જેમને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા છે તેઓ ક્રમે કરી અધોગતિને પામે છે તથા જેઓને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા નથી તેઓ ઉર્ધ્વગતિને પામે છે."

ત્રાજવાનાં બંને પલ્લાં પ્રથમ સમાન હોય છે, ત્યાં જે પલ્લુ અન્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે તે સ્વયં નીચું જાય છે. તથા જે પલ્લુ અન્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરતું નથી તે સ્વાભાવિક ઉચું જાય છે. એ બંન્ને પલ્લાં તેના પ્રેક્ષકને સ્પષ્ઠ દર્શાવી રહ્યાં છે કે—"એ પર વસ્તુના ગ્રહણ ત્યાગના યોગે જેવી હમારી દશા થઇ રહી છે, તેમ જે જીવો લોભાદિ પરિણામે પર વસ્તુને ગ્રહણ કરશે તે તત્કાલ અધોગતિને પામશે. તથા જે જીવો પરવસ્તુને લોભાદિ પરિણામ રહિત ગ્રહણ નહિ કરે તે સ્વયં ઉર્ધ્વગતિને પ્રાપ્ત થશે. ગ્રંથકાર કહે છે કે—દીનતા ત્યાં હિનતા અને દુર્ગતિનો વાસ છે. માટે મુમુક્ષુને કોઇ પ્રકારે દીનતા કર્તવ્ય નથી.

પ્રશ્ન—દીનતામાં તે વળી એવું શું પાપ છે ? તેમાં નથી હિંસા કે નથી. ચોરી આદિ.

ઉત્તર—ત્યાં લોભ કષાયની એટલી બધી તીવ્રતા છે કે—જેથી અન્ય કષાયો તેને નિર્બળ કરવા પડે છે. લોક લજ્જા મુકવી પડે છે, ધર્માદિ

સદ્ અનુષ્ઠાનને પણ તે ગણતો નથી. ક્વચીત્ કરે છે તો અંતરંગમાં તે લોભ હેતુને ઉભો રાખીને કરે છે. વધારે શું કહીએ, પોતાના પુજ્ય અને વડીલાદિ માનનીય પુરૂષોનું પણ અપમાન કરી-કરાવીને પણ પોતાના ઇચ્છીત પ્રયોજનને સાધવા પ્રયત્ન કરે છે. લોભાદિને અર્થે વિવેક કે હિતાહિત હેયોપાદેયને ભુલી ચૈતન્ય જેવા ચેતન્યને જડવત્ બનાવી મુકે છે. અને એજ મહા પાપ છે.

"યાચકોના મનોવાંચ્છિત અર્થની સિદ્ધી થતી નથી એવા એ ઐશ્વર્ય પણા કરતાં તો પેલી દરિદ્રાવસ્થા ભલી છે," એમ ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી સંબોધે છે.

सस्वमाशासतेसर्वे, न स्वं तत्सर्व्वतर्पियत्
अर्थिवै मुख्य संपादि, सस्वत्वान्नि स्वता वरम् १५५

જગતમાં ધનવાન પુરૂષને સર્વ યાચે છે. પણ એટલું ધન કોઇ પાસે સંગ્રહીત નથી કે જે વડે સર્વ યાચકોને તૃપ્ત કરી શકાય. યાચકોને વિમુખ કરવા વાળા ધન સહિતપણા કરતાં તો એ ધન રહિતપણું જ ભલું છે.

કેટલાક મનુષ્યો કહે છે કે—ધન વડે યાચકોના મનોરથ પુર્ણ કરાય છે, તેથી ધનવાન થવું એ ઇષ્ટ છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે—સર્વ અર્થીઓના સર્વ મનોરથ પુર્ણ થાય એવું ધનવાનપણું જગતમાં કોઇને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી ધનવાનોનું ધનવાનપણું એ એની પોતાની મહદ્ અને વિશાળ ઇચ્છાનું એક બીંદુ માત્ર પણ નથી. તો પછી એની વિશાળ ઇચ્છા આગળ સ્વલ્પ જેટલા ધન વડે તે અન્ય યાચકોની યાચના શી રીતે પુર્ણ કરી શકશે? પોતાની ઇચ્છા પુર્ણ થાય નહિ, તથા અન્ય યાચકો વિમુખ થાય, પોતે પણ દાનથી વિમુખપણે વર્તે તેવા ધનવાનપણા કરતાં તો એ નિર્ધન પણું જ રૂડુ છે; કે જેમાં તેની પાસે કોઇ મનુષ્યાદિ પ્રાણી આશા તો ના કરે! પ્રત્યક્ષ જુઓ કે-ધનવાનની પાછળ રાજા, મિત્ર, સ્ત્રિ, પુત્ર, અને યાચકાદિ સર્વ લાગ્યાં છે. નિર્ધન પુરૂષને એ ભણીની એક રીતે નિરાંત છે. ફલિતાર્થ એ છે કે-દાતાર થવાની ઇચ્છાથી પણ ધનવાન થવા ચાહવું એ જીવની માત્ર અણસમજણ છે. લોભ અને માનની તીવ્રતા છે. કોઈ પ્રારબ્ધ કર્મ યોગથી લાભાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી સહેજે સ્વયમેવ ધનવાનપણું પ્રાપ્ત થયું હોય અને તે સર્વ સંગ પરિત્યાગ ના કરી શકે તો તેવા જીવને દાન દેવામાં જેટલો ત્યાગ અવિષમ ભાવે તે કરી શકે તેટલો ત્યાગ કરવા પુર્વ મહાપુરૂષોએ ઉપદેશ્યું અર્થાત દાન ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું. પણ એનો અર્થ એમ નથી કે-દાન દેવાના બ્હાને પણ લોભ અને માનના વેગે તાણાઇ

માત્ર ધન જ રજ્યા કરી જીંદગીને પુરી કરવી. એમ કષાયની વ્યાકુળતામાં નિરંતર દુઃખી થવા કરતાં તો નિર્લોભ પરિણામને દ્રઢ કરી અનાકુળતા રૂપ પરમ શાંત પદને–નિજ પદને અનુભવવું એજ શ્રેષ્ટ છે.

ધન પ્રાપ્ત કરી તેનો વળી દાન દઇ ત્યાગ કરવો તે પણ લોભ કષાયને ઉપશમાવવા અર્થે જ છે, તો પછી પ્રથમથી જ તેને પ્રાપ્ત કરવાની કડાકુટ કરવા કરતાં એ નિર્લોભ પરિણામને કાં ન દ્રઢ કરવો? એ તો ઉલટુ પ્રથમના કરતાં વધારે સ્હેલું કાર્ય છે. હાથ બગાડીને પછી ધોવાની માથાફોડમાં પડવું, તે કરતાં પ્રથમથી હાથને સ્વચ્છ રાખવાની સાવચેતીમાં રહેવું એ શું વધારે ઇષ્ટ નથી?

તું કહે છે કે "દાન દેવા માટે ધન મેળવું" પણ હજુ તને એ આશા રૂપ ગંભીર ખાઇની અગાધતા અને અથાહતાની ગમજ નથી. સાંભળ!

आशाखनिरतीव्राभूदगाधा निधिभिश्च या
सापि येन समीभूता तत्ते मान धनं धनम् १५६

આશા રૂપ ખાણ નિધયોથી પણ અતિશય અગાધ છે. વળી એ એટલી બધી ગહન અને વિશાળ છે કે–જે ત્રૈલોકયની સમસ્ત વિભુતિથી પણ ભરાવી અસંભવ છે, માત્ર એક આત્મ ગૌરવ–આત્મ મહત્તા રૂપ ધન વડે સહજમાં તે ભરાય છે. કે જે હજારો પ્રકારની તૃષ્ણા રૂપ દુઃખદ વ્યાકુળતાને શમાવવામાં એક અદ્વિતિય અમોઘ ઔષધ છે.

ધનાદિની વાંચ્છા એજ આશા છે. એ આશા રૂપ ખાણ નવ નિધિઓથી પણ અથાહ છે. કારણ નિધિઓમાંથી ધનાદિ ઇષ્ટ સામગ્રી કાઢતાં પણ નિધાન ખુટતું નથી, દૈવવશાત્ કદાચીત તે પણ ખુટી જાય, પરંતુ એ આશારૂપ ખાણમાં એટલી બધી અત્રુટક ધનાદિની વાંચ્છા વર્તે છે કે જેનો થાહ પણ પમાતો નથી અર્થાત નવનિધિ મલવા છતાં પણ તે તો વધુ ને વધુ પ્રજ્વલીત થાય છે— ઊંડી જાય છે. તેથી સુનિશ્ચિત છે કે— નિધિઓથી પણ તેનું અથાહ અને અગાધપણું ઘણું ઊંડુ છે. એક આશા પુરી થઇ ન થઇ, અને તજ્જનીત તોષ (તૃપ્તિ) પણું વેઠું ન વેઠું એટલામાં તો બીજી સેંકડો આશાઓ ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. આ બધી આશાઓની તૃપ્તિ થવી સર્વથા અસંભવ છે.

હે પ્રાણી? સંતોષ વૃત્તિથી કોઇ કાળે યાચના રૂપ હલકાપણું જીવને થતું નથી. અને એજ ખરેખરૂં સ્વાભિમાન છે. જે વડે એ અનાદિ આશારૂપ ગંભીર ખાણ સહજ માત્રમાં ભરાઇ જાય છે. અર્થાત આત્મગૌરવ જાગૃત

થતાં આશાની અધિકતાનો-ઉદ્રેકનો સહજ માત્રમાં અભાવ થાય છે. નવનિધિઓથી પણ એ સ્વમાનરૂપ ધનને મોટું ધન જાણીને તું હવે તેના રક્ષણ અર્થે પરમ સંતોષવૃત્તિને ધારણ કર! ધનાદિ વિનાશી અને તુચ્છ વસ્તુને અર્થે યાચના કરી આત્મ ગૌરવ રૂપ પરમ ધનને લુંટાવા દેવું એ તને યોગ્ય નથી. સંસાર પરિણામી જીવો તૃષ્ણાવશ બની સ્વમાનને પણ કોરાણે કરી દીનવત્ યાચક બની જાય છે. અને એ આશા તો નવનિધિ મળવા છતાં સમાવી કેવળ અંભવ છે, ઉલટ વધે છે. તો પછી એ સ્વલ્પ અને પરિણામે વ્યાકુળતા જન્ય વિનાશીક ઇષ્ટ ધનાદિની પાછળ ઘેલા બની તેને અર્થે દીનપણું સેવવું એ શું તને ઉચીત છે.? આમ ચિંતવી જેમ બને તેમ એ આશારૂપ ગ્રાહનો નિગ્રહ કર.

ગ્રંથકાર એ આશારૂપ ખાણને પુર્ણ કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.

आशारव निरगाधेय मधःकृत जगत्त्रया
उत्सर्प्योत्सर्प्य तत्रस्थानहो सद्भिः समीकृता ॥ ९५७

જેણે ત્રણે ભુવન નીચાં કરી રાખ્યાં છે એવી એ આશારૂપ ખાણ અત્યંત અગાધ છે. સંસાર પરિણામી જીવોએ અગાધ દ્રવ્ય આજસુધી નાણ નાખ કરવા છતાં પણ હજુ સુધી કોઇથી પણ નહિ પુરાએલી એવી એ આશારૂપ ખાણને સત્પુરૂષો તેમાં રહેલા ધનાદિને કાઢી કાઢીને પુર્ણ કરી, એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે.

જગતમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે કે ખાણમાંથી જેમ જેમ માટી પત્થર આદિ ખોદી કાઢવામાં આવે તેમ તેમ તે ખાણ ઊંડીને ઊંડી જતી જાય છે. અને તેમાં માટી પત્થર આદિ પુરવામાં આવે તેમ તેમ તે બીજી સાથની જમીનની સપાટીને મળતી થઈ જાય છે. અર્થાત્ પુરાય છે. પણ આશ્ચર્ય છે કે આશારૂપ ખાણ એથી કોઇ વિલક્ષણ સ્વભાવવાળી જણાય છે. જેમ જેમ ધન વૈભવાદિ સામગ્રી વધુ નાખવામાં આવે તેમ તેમ તે વધુ ઊંડી જતી જાય છે. અને જેમ જેમ સદાશય અને સમ્યક્જ્ઞાન સહિત તેમાંથી એ સામગ્રી કાઢ કાઢ કરવામાં આવે તેમ તેમ તે પુરાય છે- અર્થાત્ ભરાય છે-આત્મ પરિણામ સમવૃત્તિરૂપ સપાટી ઉપર મળતા થાય છે. સત્પુરૂષો એજ રીતે એ અનાદિ આશારૂપ ખાણને ભરે છે.

આશારૂપ ગંભીર ખાણમાં અનેક પદાર્થોની વાંચ્છા ભરેલી છે. પણ સત્પુરૂષો ત્યાગ ભાવ વડે સમ્યક્જ્ઞાન બળે સર્વ વાંચ્છાને છોડી અનાદિ આશાને મટાડી સમાનભાવ અર્થાત્ વિતરાગભાવ રૂપ પ્રવર્તે છે. અને એમ

તૃષ્ણારૂપ પરભાવને કાઢી કાઢી આત્મભુમિકા સરખી કરે છે, જુઓ—નિર્ગ્રંથ મુનિજનો પણ પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ કરી અનાદિ આશાનો અભાવ કરે છે.

विहितविधिना देहस्थित्यै तपांस्युपवृंहय
न्नशनमपरैर्भक्त्या दत्तं क्वचित् कियदिच्छति
तदपि नितरां लज्जा हेतुः किलास्य महात्मन :
कथमयमहो गृहणात्यन्यान्परिग्रह दुर्ग्रहान् १५८

તપની વૃદ્ધિ કરતાં શરીર સ્થિતિ અર્થે યોગ્ય વિધિપૂર્વક કિંચીત્ માત્ર ભોજન ક્ષુધા વેદનીયના ઉદયકાળે મુનિજન ગ્રહસ્થોથી ગ્રહણ કરે છે, તે પણ કોઈ કોઈ વેળા. વળી ભક્તિપુર્વક જરાપણ સંકોચ વિના ગ્રહસ્થ દે તો ગ્રહણ કરે, નહિ તો નહિ. આમ છતાં પણ તે આહારગ્રહણ તે મહાત્માને અતિશય લજ્જાનું કારણ થાય છે. તો પછી અન્ય પરિગ્રહને તો તે કેમ ઇચ્છે? નહિ જ.

કોઈ અજ્ઞાનીજન મુનિને કિંચીત પરિગ્રહગ્રહણ માનતો હોય તો તેને શ્રી આચાર્ય સમજાવે છે કે—મુનિજનોને સર્વ આશાનો અભાવ વર્તે છે, માત્ર એક ક્ષુધાવેદનીય પ્રારબ્ધના ઉદયથી કોઈ કોઈ વેળા અહારની વાંચ્છા થઇ આવે છે. મનુષ્ય શરીર એ જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપાદિ સદ્ અનુષ્ટાનની અભિવૃદ્ધિનું નિમીત્ત કારણ છે એમ જાણી માત્ર તપ સંયમાદિ સદ્અનુષ્ટાનની અભિવૃદ્ધિ કે જે આત્મ ઉજળતાના હેતુરૂપ છે તેને અર્થે શરીર રક્ષાની પણ જરૂર છે એમ સમજીને ભોજન વડે શરીરને ટકાવી માત્ર સંયમને જ પોષે છે, પરંતુ પ્રમાદને પોષતા નથી. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પૂર્વક નિર્દોષ અને પ્રાસુક અહાર મળી આવે તો અનાશક્ત ભાવે અને અદીનપણે ગ્રહણ કરે. નવધાભક્તિ સહિત ઉજવળ અને ઉલ્હાસિત પરિણામે ગ્રહસ્થ દે તો લે, પણ પોતે બનાવે નહિ તેમ અદત્ત લે નહિ. યાચના ભાવથી કે દાતારને દબાવીને કે દાતાર ઉપર કોઈ અણુશોભતી (મુનિ પદને) છાપ પાડીને આહાર ગ્રહણ કરે નહિ. વળી પુર્ણ ઉદરભર અહાર ન લે પણ અલ્પ માત્ર ગ્રહણ કરે. આમ છતાં આત્માના અણાહારી સ્વભાવને ચિંતવી ઉક્ત નિર્દોષ આહાર ગ્રહણ કરતાં પણ જેને લજ્જા ઉપજે છે. તો પછી જેનું તીવ્ર રાગ વિના ગ્રહણ થતું નથી તથા પોતાની વર્તમાન સંયમી અવસ્થાને જે જરાય જરૂરી કે પોષાક નથી એવાં એ ધન વસ્ત્રાદિ અન્ય પદાર્થોને તે કેમ ગ્રહણ કરે? ના જ કરે. વળી—

दातारो गृहधारिणः किलधनं देयं तदत्राशनं
ग्रहणन्तः स्वशरिरतोपि विरताः सर्वोपकारेच्छया
लज्जैषैव मनस्विनां ननु पुनः कृत्वा कथं तत्फलं
रागद्वेषवशीभवन्ति तादिदं चक्रेश्वरत्वं कलेः   १५९

સ્વાતંત્ર્ય વૃત્તિના સહચારી આત્માધીન મુનિજન શરીરથી પણ પુર્ણ વિરક્ત ચિત્તે વર્તે છે. પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણની ભાવનાથી એમનું અંતઃકરણ ઓતપ્રોત બની રહ્યું છે, એવી આત્મ પરિસ્થિતિમાં માત્ર સ્વ પર કલ્યાણ-કારક ભાવનાપુર્ણ હૃદયે ગ્રહસ્થોના ભોજનનો તેઓ સ્વિકાર કરે છે. તે પણ માત્ર ભોજન-અન્ય કંઇ પણ નહિ. ભોજન પ્રતિલાભવાવાળા મહાનુ-ભાવ ગ્રહસ્થ છે. જેમણે પોતાના કુટુંબ નિર્વાહ અર્થે હર હમેશના નિયમાનુસાર (અન્ય કોઇના ઉદ્દેશને અર્થે નહિ) તૈયાર કર્યું છે. પરંતુ પ્રવર્જીત પુરૂષને અર્થે નહિ. વળી તે ભોજન જીનાગમમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે નિર્દોષ છે. આમ છતાં પણ તેવા નિર્દોષ-અનઉદ્દેશીક-સહજ-અને લેનાર દેનારના અંતઃકરણમાં જરા સંકોચ પણ નહિ ઉત્પન્ન થવા વાળા ભોજનને ગ્રહણ કરતાં ઉત્તમ મુનિજનોને એક લજ્જાનો વિષય જણાય છે. અણાહારી-સ્વપર પ્રકાશક-શુદ્ધ ચૈતન્યને આ પુદગલોનું ગ્રહણ જરાય શોભતું નથી, છતાં ક્યાં સુધી આમ કરવું પડશે ? ઉક્ત ભાવના એમના અંતઃકરણમાં તે ભોજન લેતાં પણ સંકોચ ઉત્પન્ન કરે છે. વાસ્તવિક મુનિના અંતઃકરણમાં કેટલી બધી નિરપેક્ષ દશા વર્તે છે, કે જે દશા સ્વ પર કલ્યાણાસ્પદ છે-આત્માના શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય માનસને પોષક છે-અંતે સર્વ આત્મપ્રતિબંધોને દુર થવામાં એક અનન્ય સહાયક છે.

કલિકાળના સર્વવ્યાપી અપરિહાર્ય મહાત્મ્યે પોતાની વ્યાપક અસર આ મુનિજનો ઉપર પણ એવી પસારી છે કે જે ભોજન ગ્રહણ કરતાં પુર્વ મહાપુરૂષોને એક લજ્જાનો વિષય સમજાતો હતો, આજ સાધુપદ ધારણ કર્યું કે- ગ્રહસ્થોનાં મંદીર પોતાને ભોજન કરવાનાં લક્ષ કેંદ્ર બને છે. વૃત્તિનો પ્રવાહ પણ પ્રાયે ત્યાંજ રોકાયલો રહે છે. ગ્રહસ્થોની સાથે અનેક પ્રકારની ચીત્ર વિચીત્ર લટપટ રાખે છે. આચાર્ય કહે છે કે- વિષયોથી મમત્વ અને રાગ છુટયો નથી તેનું આ પરિણામ છે. આ બાજુ ગ્રહસ્થોના પણ એ હાલ છે. તેઓ સાધુ જનોને ભોજન દેવાના વિચારમાં ઘેલા બની અનેક જાતના વિચિત્ર ઉહાપોહ પરસ્પર કરે છે. મુનિ જનોને પોતાની વૃત્તિનાં રમકડાં માત્ર સમજે છે, ઇરાદાપુર્વક નહિ તોપણ કૃતિ તો એવીજ

વર્તતી હોય કે જે સ્વવિચારની પોતાને ગમ પણ ના હોય! સાધુ-પદ લીધુ કે ગ્રહસ્થના ઘેર ભોજન લેવુંજ જોઈએ- ગ્રહસ્થ હોય તેણે દેવુંજ જોઇએ. મુનિ જનોને પોતાને આધિન ગ્રહસ્થો સમજે છે. અને તેમના અભિપ્રાયનો જરાય વિચાર કર્યા વિના માત્ર પોતાના અભિપ્રાયાનું સાર દોરે છે. અને વળી તેને વાંકા વળીને વંદન કરે છે. કહો હવે આમાં સાચું શું- કોના જ્ઞાનમાં કોણ ઉત્કૃષ્ટપણે- સેવ્યપણે વર્તતું હશે? સાધુ પણ ગ્રહસ્થોની મુનિપદને અણુશોભતી અને જીન આજ્ઞાથી પ્રતિકુળ સેવા ગ્રહણ કરતાં જરાય અચકાતા નથી. છતાં વળી પોતાને શ્રમણ-મુનિ-સાધુ નિર્ગ્રંથ માને છે. ક્યાં છે એમના હૃદય મંદિરમાં શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય વૃત્તિની ગંધ? આમ પરસ્પર બંનેની આવી પરિસ્થિતિ વર્તે છે. તેથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે- રાગ દ્વેષનો ઉત્કટ પ્રવાહ બંનેના ઉપર પુર્ણપણે વર્તી રહ્યો છે. વૃદ્ધિંગત થતો જાય છે. અને એજ આ નિઃકૃષ્ઠ કલિકાલમાં રાગદ્વેષનું અખંડ અને સર્વવ્યાપી સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીપણું.

"લોભી ગુરૂ અને લાલચુ ચેલા," જેવીજ ગુરૂશિષ્યની આ કાળમાં પ્રાયે પરિસ્થિતિ વર્તે છે. ધર્મસૃષ્ટિના આદ્ય ઉપદેષ્ટા જનક અને પોષક ભગવાન તિર્થંકરના વચનોની પણ અવગણના કરી યથેચ્છ પ્રવર્તીમાં વર્તી રહેલા વર્તમાન મુનિનામધારી સાધુઓના હૃદયની પરિસ્થિતિ આમ વિચીત્ર પ્રકારે અનંત આત્મગુણોને સ્વપર બાધકપણે પ્રવર્તી રહી છે. એ પણ તત્વજ્ઞાનીના હૃદયમાં ખરેખર દયા ઉત્પન્ન કરે છે.

કોઈ કહે કે-અગર એ કાળનોજ દોષ છે, તો પછી આ કાળમાં એવા મુનિને આત્મકલ્યાણ અર્થે માનવા એમાં શું અનુચિત છે?

આ કાળમાં અન્યાય પ્રવર્તે તેને ન્યાય તો નજ કહેવાય, હા એમ કહી થકાય કે-ઉક્ત અન્યાયની પ્રવૃત્તિ એ પણ કાળદોષથી વર્તી રહી છે. તેમ આ કાળમાં જે ભ્રષ્ટ વેષધારી પ્રવર્તે છે, તેમને મુનિ તો નજ કહેવાય પણ આવા ભ્રષ્ટવેષની પ્રવૃત્તિ અને પોષણા માત્ર આ કાળ દોષથી થઇ છે- એમ કહેવું એ ઠીક છે.

જેમ આ કાર્ય દુષ્ટના નિમીત્તથી થયુ છે તો ત્યાં તે કાર્યની દુષ્ટવત્ નિંદા કરવામાં આવે છે, તેમ અહિં પણ એવા ભ્રષ્ટ મુનિનામધારી જીવોની કલિકાળવત્ નિંદા કરી તેઓ અસત્ છે, મુમુક્ષુને સંગ કરવા યોગ્ય નથી, એમ સમજાવવાનો ગ્રંથકારનો અભિપ્રાય છે.

ભોજનાદિમાં પ્રીતિ કરવી ઉચીત નથી તો પછી સાધુજનોએ કેમ પ્રવર્તવું? એ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપ કાવ્ય કહે છે.

आमृष्टं सहजं तव त्रिजगती बोधाधिपत्यं तथा
सौख्यं चात्मसमुद्भवं विनिहतं निर्मूलत : कर्मणा
दैन्यात्तद्वि हितैस्त्वमिन्द्रियसुखैः संतृप्यसे निस्त्रपः
स त्वं यश्चिरयातनाकदर्शनैर्बद्धस्थितिस्तुष्यसि १६०

હે જીવ? એ દુષ્ટ કર્મોએ ત્રણ જગતના જ્ઞાનનું સ્વામિત્વપણું તારૂં નષ્ટ કર્યું– શુદ્ધ આત્મીય સુખને મૂળથી નાશ કર્યું, છતાં તું તારા પરમ શત્રુ રૂપ એવા એજ કર્મોએ નીપજાવેલા ઇંદ્રિય જન્ય સુખોથી તૃપ્ત થાય છે. એજ આશ્ચર્ય છે– શત્રુની કૃતિ પ્રત્યે જગતમાં કોઇ જરાય વિશ્વાસ કરે છે? ના. વળી ચીરંકાળ સુધી તપાદિ કષ્ટ સહી હવે કુત્સિત્ આહારાદિથી તું સંતુષ્ટ થાય એ તને ઉચીત છે?

જેમ કોઇ રાજરાજેશ્વરને કોઇ વૈરી રાજ્યથી પદભ્રષ્ટ કરે, અને તે પદભ્રષ્ટ રાજા પોતાના વિજેતાનોજ આપેલો રૂચતો અણરૂચતો આહાર દીનતાથી ગ્રહણ કરી પ્રસન્ન થાય તો ત્યાં તેને આપણે હાસ્ય દ્રષ્ટિએ જોઇયે છીયે. ધીક્કારીયે છીએ. તેમ હે જીવ? તું અનંત જ્ઞાન સુખનો સ્વામિ મહાન પદાર્થ છે. તારા અનંત અને અપાર સુખનો નાશ કરી કર્મ વૈરીએ તને પરાજીત કર્યો–ભ્રષ્ટ કર્યો, છતાં તું તારી અતુટ સંપદાને ભુલી જઇ એજ કર્મ વૈરીથી (કર્મોદયથી) ઉત્પન્ન થયેલા કિંચિત્ વિષયાદિ સુખોમાં સંતુષ્ટ થાય છે, તેથી મને એમ લાગે છે કે– ખરેખર તું નિર્લજ્જ અને શિષ્ટજનોથી ધિક્કારને પાત્ર છે. હે જીવ? કર્મોદયજન્ય સુખ તે પુર્ણ સુખ હોયજ નહિ. પુર્ણ સુખ કર્મોદયની જરાય અપેક્ષા રાખતું નથી. તે સુખ સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન છે. કોઈ ગ્રહસ્થના ઘેર જેવો તેવો કિંચિત્ આહાર મળ્યો તેમાં તારી આજીવિકાની સ્થિરતા માની તું સંતુષ્ટ થાય છે તેથી એમ લાગે છે કે તું પણ પેલા પદભ્રષ્ટ રાજેશ્વરની માફક નિંદાને પાત્ર છે. જેમ તે પદભ્રષ્ટ રાજાનું વાસ્તવ્ય સુખ તેના વિજેતાથી અવરાયું છે, તેમ અનાદિ કાળથી તને પરાજિત કરી રાખેલા તારા કર્મરૂપ વૈરી વિજેતાથી તારૂં વાસ્તવ્ય સુખ અવરાયુ છે. માટે તે વૈરીનો આત્યંતિક નાશ કરવામાંજ તારૂં વાસ્તવિક સુખ સમાયેલું છે. હવે તો તારે એજ ઉચીત છે કે– જે તે પ્રકારે એ કર્મરૂપ પ્રબળ વૈરીનો નાશ કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહેવું. પણ અલ્પાયુષી આ મનુષ્ય દેહરૂપ સાંકડા સમયમાં ખરી અણીના પ્રસંગમાં સ્વાત્મ હિત ભુલી જઇ પ્રમાદવશ વિષયાશક્ત થઇ રહેવું એ અનુચિત છે. એ ઇંદ્રિય જન્ય વિષયાદિ સુખની અભિલાષાને છોડી દે.

અગર તારી જો ઇંદ્રિય સુખનીજ અભિલાષા હોય- તેમાંજ તું મુગ્ધ બન્યો હોય, તોપણ હે ભાઈ? તું જરા ધીરજ ધારણ કર ! ખચ્ચિત તારી ઇચ્છાથી પણ અધીક ઈંદ્રિય જન્ય સુખો તને સાંપડશે. એમ નીચેના કાવ્યથી કહે છે.

तृष्णाभोगेषुचेद्भिक्षो सहस्वाल्पं स्परेवते
प्रतिक्ष्य पाकं किंपीत्वा पेयं भुक्तिं विनाशये: ૧૬૧

હે ભિક્ષુ ? અગર વિષયભોગ સામગ્રીનીજ તારી વાંચ્છા હોય તોપણ થોડો સહનશીલ થઈ સબુર રાખ ! તું જે ભોગાદિને ઇચ્છે છે તેથી વિપુલ અને ઉત્તમ દેવલોકમાં છે. ઉત્તમ અને પકવ થતા ભોજનને જોઈ માત્ર જળાદિ વસ્તુઓ ઢીંચી ઢીંચી ભોજનની વાસ્તવ્ય રૂચીનો કેમ નાશ કરે છે ?

જેમ કોઇ મુર્ખ ક્ષુધાતુર મનુષ્ય પરિપક્વ થતા ભોજનને જોવા છતાં થોડી ધીરજ નહિ ધારતાં અર્થાત એટલો વખત ક્ષુધાના દુઃખને નહિ સહેતાં અતિ આતુરતામાંને આતુરતામાં જળાદિ તુચ્છ વસ્તુઓ ઢીંચી ભોજનની રૂચીનો નાશ કરે છે, તેમ હે મૂખ ? તું પણ એમજ કરી રહ્યો છે. જે ધર્મકૃતિનું ફળ સ્વર્ગાદિ અનુપમ અભ્યુદયો છે તેને થોડા કાળ ધીરજ ધારી વૃત્તિને રોકી આચર અને એથી થોડાજ વખતમાં તારી ઇચ્છિત ભોગ સામગ્રી તને સ્વયં પ્રાપ્ત થશે. વર્તમાન મનુષ્ય આયુ પુર્ણ થતાં દેવલોક તું પ્રાપ્ત થઈશ ત્યાં તને ઇચ્છિત અત્યંત વિષયાદિ સુખ સામગ્રી મોજુદ છે. વર્તમાન મુનિપદ ધારણ કરી ભોજનાદિ વિષયોનો આશક્ત બની વિવેકને ભુલી જઈ સદોષ ભોજનાદિ વિષયોને સેવતાં તું માત્ર તને ઈચ્છિત અને ઇષ્ટ સ્વર્ગાદિ જન્ય સુખોનોજ નાશ કરે છે. આવી ભુલ કરવી એ તને યોગ્ય નથી. મુનિપદ ધારી વિષયાભિલાષી થવું જો કે કિંચિત્ પણ યોગ્ય નથી. તથાપિ ભ્રષ્ટ થતા જીવને લોભ દેખાડી સદ્ધર્મમાં સ્થિર કરવો એ યોગ્ય છે એમ સમજી આમ ઉપદેશ કર્યો છે. અને તે પણ યથા અવસર યોગ્ય છે.

કર્મોદય મુનિજનોને કંઈપણ અનિષ્ટ કરવા સમર્થ નથી કારણ:—

निर्धनत्वं धनं येषां मृत्युरेवहि जीवितम्
किं करोति विधिस्तेषां सतां ज्ञानैकचक्षुषाम् ૧૬૨

જેને મન નિર્ધનતા એજ ધન છે, મૃત્યુ એજ જીવન છે, અને જ્ઞાન એજ નેત્ર છે, એવા સત્પુરૂષોને વિધિ અર્થાત કર્મ શું કરી શકે એમ છે? અર્થાત કર્મ તેવા ધીર પુરૂષોને માટે વ્યર્થ છે.

જે મહામુનિ સમ્યક્જ્ઞાન નેત્ર વડે યથાર્થ પદાર્થદર્શન કરી રહ્યા છે, તેમને ધનાદિ રહિત નિર્ગ્રંથપણું એજ માત્ર ધન છે. જેમ અન્ય જગતવાસિ જીવો ધનથી સુખી છે, તેમ મુનિજનો ધન રહિત નિર્ગ્રંથપણાથી સુખી છે. અન્ય સંસાર પરિણામી જીવો દશ પ્રકારે પ્રાણ ધારણપણાથી સુખી છે, તેમ મુનિજનો ઇંદ્રિયાદિ પરપ્રાણથી છુટી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ નિજપ્રાણ પ્રાપ્તિથી સુખી છે. કહો હવે તે નિર્ગ્રંથને કર્મ શું કરી શકે એમ છે? જગતમાં લોકો મરણ અને નિર્ધનપણાને સર્વ દુઃખોની પરાકાષ્ટા સમજે છે. પણ તેથી તો તે મુનિજનને દુઃખ નથી– કહો હવે વિધી તેને બીજુ શું દુઃખ આપવા સમર્થ છે? કારણ બાહ્ય ઈષ્ટાનિષ્ટ સંયોગોના આધિન તેમની આત્મવૃત્તિ નથી. એવો અનિષ્ટ સંયોગ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ પોતાની શુદ્ધાત્મ વૃતિના અનુસંધાનમાં ઉપયોગને પ્રેરે છે. એટલે ગમે તેવી વિધિ તેઓ પ્રત્યે નિષ્ફળ જાય છે.

તો વિધાતા પોતાનું વિધાતાપણું કોને દર્શાવે છે?

जीविताशा धनाशा च येषां तेषां विधिर्विधि:
किं करोति विधि स्तेषां– येषामाशा निराशता ૧૬૩

જેને જીવન અને ધનની આશા છે, તેને માટે કર્મ વિધાતારૂપ બને છે, પરંતુ જે મહાભાગ્યને આશાનોજ અભાવ વર્તે છે, તેને વિધાતા શું કરી શકે એમ છે?

અજ્ઞાની જીવો કર્મથી ડરે છે, "રખે મારૂ મરણ વા ધન હાનિ થાય!" એવા ડરથી સદોદીત તેઓ ભયભીત છે. જીવન અને ધનાદિની આશાના ભયંકર પાશમાં પડેલા એવા એ અજ્ઞાની જીવોને કર્મ–વિધિ દુઃખી કરી શકે છે. કોઇ પણ કાળમાં, એવા જીવો એ આશારૂપ દુઃખથી છુટી શકતા નથી. આશાનાં ગહરાં વાદળ તેઓના શીરપર ઝઝુમ્યા કરે છે. એક જાય અને બીજુ આવે જ. પરંતુ જે મહાપુરૂષ જીવિતવ્ય કે ધનાદિ પ્રત્યેની સર્વ આશા છોડી સ્વયં તેના કારણો સન્મુખ જઇ બેઠા તેને વિધાતા શું કરી શકે તેમ છે! મુનિને પર્યાય છુટવાનો ભયજ નથી કારણ દ્રવ્યના અખંડ અને અનંત સ્વાભાવિકપણા પ્રત્યે તેને પુર્ણ વિશ્વાસ છે. વળી નિર્ધનપણું એતો કોઇ અપેક્ષા સાધકને નિરાકુળપણાનું એક કારણ છે. એમ સમજી સ્વાધીનપણે ધનાદિને જેણે છોડયાં છે તેને કર્મ ઉદય (વિધાતા) શું કરી શકે? મોહહીન થતાં કર્મોદય થવો વા ના થવો બને સમાન છે. શાતા અને અશાતા–મોહના અસ્તિત્વમાં જીવને સુખ દુઃખ રૂપ

વેદક પરિણામે પરિણમાવવા સમર્થ છે. પણ મોહ હીણ થતાં કર્મ આત્માને સુખી–દુઃખી કરવા રૂપ કાર્યનું કર્તા થતુ નથી. વાસ્તવ્યમાં આશાજ પરમ દુઃખનું કારણ છે. એ જો સમ્યક્ પ્રકારે છુટે તો નર્યું સુખજ અનુભવાય.

એજ ભાવને ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી પુષ્ટ કરે છે.

परां कोटि समारुढौ द्वावेव स्तुति निन्दयोः
यस्त्यजेत्तपसे चक्रं यस्तपो विषयाशया ૧૬૪

સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્તુતિ અને નિંદાને યોગ્ય પરિસીમાને બેજ મનુષ્યો પામે છે, એક તો ચક્રવર્તિપણું છોડી આત્મકલ્યાણ સાધ્ય કરવાની ઇચ્છાથી વાસ્તવ્ય તપને અંગીકાર કરે છે તે અને બીજો તપાદિ સંયમ દશાને વિષયોની આશાથી છોડે છે.

જગતમાં કેટલાક જીવો સ્તુતિ તથા નિંદા કરવા યોગ્ય છે, પણ તે બધામાં જે મહાભાગ્ય ચક્રવર્તિપણાને છોડી મુનિ પદ ધારણ કરે છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, કારણ જે સંપદાને જગત આખું ઇચ્છી રહ્યું છે, તેનેજ અર્થે રાત્રિ દિવસ તેજ ઇચ્છામાં અને તે મેળવવાના પ્રયત્નમાં નિરંતર ઝુર્યા કરે છે. જાણે તે મેળવીને સુખ અને સન્માન પામીશું–તેવી વિપુલ પ્રાપ્ત ચક્રવર્તિપણાની સંપદા "જાણે પુર્વે પોતાની કરીજ નથી" એવા પરિણામે "જેમ શરીરનો મળ દુર કરીએ તેમ, ત્યાગ કરી જે મહા-પુરૂષ મુનિ ધર્મરૂપ દુર્ધર સમ્યક્તપને આચરે છે, તે મહાપુરૂષનો મહિમા સર્વોત્કૃષ્ટપણે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

વળી જે પુરૂષ ધારણ કરેલા મુનિપદને છોડીને વિષયોની વાંચ્છાથી રાજ્યપદ અંગીકાર છે. વા આરંભ પરિગ્રહાદિમાં ફસાય છે તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ નિંદાને પાત્ર છે. અને તે યોગ્ય છે. કારણ એના જેવો બીજો કયો મુર્ખ હોય કે જે વાસ્તવ્ય આત્મકલ્યાણજન્ય પવિત્ર સન્માર્ગમાં પ્રવેશ કરીને પછી તેથી પરાઙ્મુખ થાય. જેને વિવેક નેત્ર નથી તેવો જીવ એ વિષયાદિમાં ફસાઈ દુઃખી થાય, એમાં કાંઈ મોટું આશ્ચર્ય નથી. પણ હાથમાં દીવો લઇ ખાડામાં પડે એ પરમ આશ્ચર્ય છે. જગતમાં નાની સરખી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાથી નિંદા થાય છે તો સર્વોત્કૃષ્ટ પુજ્ય મુનિમાર્ગને અંગી-કાર કર્યા પછી તેને ભંગ કરવામાં આવે અને તેની જગતમાં નિંદા થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પ્રશ્ન—નિંદા કોઈની પણ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ એ એક આત્મ શ્રેયસાધક માર્ગમાં દોષ છે.

ઉત્તર—ઇર્ષા પુર્વક દ્વેષ બુદ્ધિથી બીજાને ઉતારી પાડવાના દુરાશયથી કોઇની પણ નિંદા કરવી યોગ્ય નથી. પરંતુ દોષને છોડાવવાના હેતુ પુરઃસર દોષને દર્શાવતાં નિંદા ગણાય નહિ. શાસ્ત્રમાં પણ પાપી જીવોની નિંદા કરી અન્યને પાપથી વાર્યા છે. અને તેમ થવું એ કાંઇ દોષ નથી કારણ તેમ કરવામાં આશય દુષિત નથી.

त्यजतु तपसे चक्रं चक्री यतस्तपसः फलं
सुखमनुपमं स्वोत्थं नित्यं ततो न तदद्भुतम्
इदमिह महच्चित्रं यत्तद्विषं विषयात्मकं
पूनरपि सुधीस्त्यक्तं भोक्तुं जहाति महत्तपः १६५

સમ્યક્ પ્રકારે સેવેલા તપનું વાસ્તવિક ફળ અનુપમ આત્મજન્ય શાશ્વત્ અને નિરાબાધ સુખ છે. તેવા પરમોત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્તિના કારણે ચક્ર-વર્તિ મહારાજા પ્રાપ્તચક્રવર્તિ પદ છોડી દે તો એમાં કોઇ મોટું આશ્ચર્ય નથી. પણ મહદ્ આશ્ચર્ય તો એ છે કે—સુબુદ્ધિમાન પુરૂષો પણ છોડેલા વિષય રૂપી વિષને ફરી ભોગવવા અર્થે સમ્યક્તપ રૂપી પરમ નિધાનને તજી દે છે.

જે સુખ ચક્રવર્તીપણામાં નથી પ્રાપ્ત થતું તે સુખ સમ્યક્તપ આચરવાથી સહેજે આત્મામાં અનુભવાય છે. સમ્યક્તપના ફળની જગતમાં કોઇ ઉપમાજ નથી. જે સુખ શાશ્વત, સ્વાધિન, અબાધિત, અને આત્માને અપ્રતિબંધક છે. તે સુખ જે તપથી પ્રાપ્ત થાય છે તે તપના સર્વોત્કૃષ્ટ મહાત્મ્યને શું વર્ણન કરીએ? એ અનુપમેય અવ્યાબાધ સુખને અર્થે એક તો નહિ પણ સેંકડો ચક્રવર્તિપણાની સંપદા એક સાથ છોડે તોપણ તે કોઇ મોટી વાત નથી, કારણ એવા ચક્રવર્તિપણાની સંપદા પૂર્વે પણ જીવને ઘણીવાર પ્રાપ્ત થઇ છે. વળી તે પરાધીન અને અંતે નાશવાન છે. સદ્વિવેક-વાન જીવ એ ચક્રવર્તિપણાની સંપદા પામીને પણ આત્મીય અવિનાશી સુખને અર્થે છોડે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? કારણ તેને શુદ્ધ આત્મિય અનુપમેય શાશ્વત્ સુખની મહત્તા તથા દુર્લભતા સમજાઈ છે. જગતમાં પણ જોવામાં આવે છે છે કે–ઘણા સુખની આશામાં પોતાને પ્રાપ્ત કિંચિત સુખ કેટલાક જીવો રાજી થતા થતા છોડે છે.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે–દુઃખના કારણરૂપ વિષમ વિષને છોડીને પણ તેજ વિષ ફરી ભોગવવા ઇચ્છા કરવી. વિષ તુલ્ય વિષયોને દુઃખકારક સમજી

ને પણ તેને છોડી સર્વોત્કૃષ્ટ જગતપુજ્ય તપ અંગીકાર કરી ભોગની આશામાં ફરીથી તે તપને છોડી દેવું એ ઓછું આશ્ચર્યકારક નથી. અધિક સુખ પ્રાપ્તિની સંભાવનામાં થોડું સુખ છોડી દેવું એ તો બુદ્ધિમાનપણું છે. પણ થોડા અને તુચ્છ સુખને અર્થે અધિક સુખ તથા અધિક સુખનાં કારણોને છોડી દેવાં એ મૂર્ખતાજ છે. તપથી ઉપેક્ષીત થઇ વિષયાદિ સન્મુખ થવું એ જીવની મોટામાં મોટી ભૂલ છે. તેમાં પણ સમજી બુજીને પણ અગર કોઈ જ્ઞાની મનુષ્ય એમ કરે તો તે મહદ્ આશ્ચર્ય છે. દુઃખદાયક એ વિષયોને છોડી ફરી તેનેજ સેવન કરવા અર્થે ત્રૈલોક્ય પૂજ્ય મુનિપદ રૂપ મહાન શિખર ઉપરથી તું વિના સંકોચે નીચે પડે છે. પણ સાંભળઃ—

शय्यातलादपि तुकोपि भयंप्रपातात्
तुङ्गात्ततः खलु विलोक्य किलात्मपीडाम्
चित्रं त्रिलोक शिखरादपि दूर तुङ्गात्
धीमान् स्वयं न तपसः पतनाद्बिभेति ૧૬૯

પોતાને પીડા થશે એમ સમજીને નાનુ સરખુ બાળક ઉંચી શૈયા તલથી નીચે પડવાના ડરથી ડરે છે. પરંતુ આશ્ચર્ય થાય છે કે બુદ્ધિમાન પુરૂષો ત્રૈલોક્ય શિખર સમાન અતિશય મહાન અને ઊંચ તપથી નીચે પડતાં જરાય ડરતા નથી.

એક નાનું સરખું બાળક કે જે વિચાર રહિત છે તે પણ પોતાની નાની સરખી શૈયાપરથી નીચે પડતાં ભયવાન થાય છે. કારણ તેને એટલો તો વિચાર છે કે—આ બિછાનેથી નીચે પડતાં મને પીડા થશે. ત્રણે લોકના મનુષ્યો તપને મહાન અને ઊંચ માને છે. તેથી તપ એ ત્રણ લોકના શિખર સમાન ઊંચ છે. મુનિજન વિચારવાન હોવા છતાં એવા ત્રૈલોકય પુજ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ ઊંચા તપ રૂપ શિખરેથી ભ્રષ્ટ થતાં જરાય ડરતા નથી એ પરમ આશ્ચર્ય છે. સ્વાધીનપણે સ્વેચ્છા પૂર્વક ભ્રષ્ટ થતાં એટલો પણ વિચાર કરતા નથી કે—" આવા નિર્મળ અને ઉત્કૃષ્ટ તપથી ભ્રષ્ટ થતાં લોકમાં મારી હાંસિ થશે, સનાતન નિર્ગ્રંથ સન્માર્ગની અવહેલના થશે, અને મારે ચિરંકાળ નર્કનીગોદાદિનાં ભયંકર દુઃખ ભોગવવાં પડશે. લોકમાં ઊંચ પદ પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મોદયવશાત્ નીચા થતાં મહાન લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક તો એવી નીચી સ્થિતિમાં જીવન ગાળી બીજાને મુખ બતાવતાં પણ લજાય છે, ક્વચિત્ કોઇ કોઇ આપઘાત પણ કરે છે. પણ એ નીચી સ્થિતિમાં જીવવા ઇચ્છતા

નથી. તો સર્વસંગપરિત્યાગ રૂપ મુનિપદ જેવું સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પામીને પોતેજ સ્વાધિનતા પૂર્વક સ્વેચ્છાએ, ઉલ્લાસીત ચિત્તે, વિના સંકોચે ભ્રષ્ટ થાય તેની નિર્લજતાનું શું કહેવું ? આમ ભ્રષ્ટ થતા મુનિને જોઇ કોને આશ્ચર્ય તથા ખેદ ના વર્તે ? મુનિજનોની વિતરાગે પ્રયોજેલી સ્વપર કલ્યાણકારક મર્યાદાનું સ્વેચ્છાપૂર્વક ઉલ્લંઘન કરી સ્વયં મુનિ નિંદાનું સ્થાન બને છે. કારણ પરિણામ ધર્મ એ ક્વચિત્ કર્મોદય વશ છે, એટલે તેમાં તો ચળાચળપણ ક્વચિત ક્વચિત થાય. પણ બાહ્યથી વિશુદ્ધ પ્રકારે શાસ્ત્રોક્ત મુનિ ધર્મની સમ્યક્ સમાચરીનું સેવન એ સ્વાધિન છે તથા તે ચળાચળ થતા પરિણામ ધર્મને સ્થિર થવાનું અમોઘ ઔષધ છે. ઔષધને છોડી સ્વેચ્છાએ પ્રવર્તિ આરોગ્યતાને ઇચ્છે તે મુર્ખશીરોમણી નહિ તો બીજું શું ?

વળી જેટલા ઉંચેથી પડાય તેટલી અધિક ચોટ લાગે છે. જેને સ્વર્ગ નિવાસિ દેવોનો ઇંદ્ર પણ નમસ્કાર કરે, અતિ અતિ વિનીત પરિણામે જેના ચરણમાં પોતાનું શીર ઝુકાવે તે તપસ્વીના સર્વોત્કૃષ્ટપણાનું શું વર્ણન કરવું ? સંસારમાં સર્વથી ઉંચું સ્વર્ગ મનાય છે. પણ એ સ્વર્ગનો સ્વામિ ઈંદ્ર તપસ્વિજનના ચરણને પરમપ્રેમે પૂજે છે. એથી સિદ્ધ છે કે તપસ્વીનું સ્થાન સ્વર્ગના સ્વામિ ઇંદ્રથી પણ ઊંચું છે. તો એથી અતિ નીચામાં નીચી સંસાર અવસ્થામાં તપને ભ્રષ્ટ કરી ગરી જવું એ અધિક દુઃખદાયક નથી ? હે મુનિ ? તું કાંઈ અજ્ઞાની નથી. તો પછી તપને છોડી એ તુચ્છ અનંત દુઃખના હેતુભુત વિષયોની તરફ નીચા નીચા ઝુકવામાં તને જરાય ભય થતો નથી એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે.! સાંભળ

विशुध्यति दुराचारः सर्वोपि तपसा ध्रुवम्
करोति मलिनंतच्च किल सर्वाधरोऽपरः ૧૬૭

મહાન પાતક પણ તપથી સંપુર્ણ દુર થાય છે, એવા પરમ મહિમા યુક્ત સમ્યક્તપને કોઇ કોઇ વિષયલુબ્ધ જીવો વિષયાનુરાગથી મલીન કરે છે.

સુખના વાસ્તવિક માર્ગના ભાન વિનાનો જીવ વિષયાદિમાં સુખ કલ્પી વારંવાર તે વિષયાદિ પ્રવૃતિમાં ઝંપલાય છે. પણ તેથી જરાય ઉપરામ પામતો નથી. તે તો નીચ છે, પણ આત્મ કલ્યાણની સાચી અભિલાષાવાળો જીવ સમ્યક્તપની એક વાર પ્રતિજ્ઞા કરી તપ કરતાં કરતાં નીચ વિષય વાસનામાં ફસાઇ જાય તે અતિ નીચ છે. જે જળ ઘણા મલીન મળને પણ સાફ કરે

છે, તેવા જળમાં જે અધમ મળ ભેળવે તે ખરેખર નીચ છે. તેમ તપ એ પાપને દુર કરવામાં ઉત્તમ સાધન છે. ઘણા પાપી જીવો પણ એ વિતરાગ પ્રણિત સમ્યક્તપના પસાયે સર્વ પાપથી મુક્ત થયા છે એવા તપને આદરી જે જીવ તેમાં મલીનતા લગાવે તેની નીચતાનું શું કહેવું ? ગ્રંથકાર કહે છે કે- પાપકર્તા તો નીચ છેજ. પરંતુ પાપ મટવાના કારણરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ મુનિલીંગ ધારણ કરી જે જીવ તેમાં દોષ લગાવે તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ નીચ છે. ગ્રહસ્થાવસ્થામાં ઉપાર્જ્યો પાપ મુનિ અવસ્થામાં દુર થાય, પરંતુ મુનિ અવસ્થામાં ઉપાર્જ્યો પાપ ક્યાંથી અને ક્યા સાધને દુર થાય ? હે ભવ્ય ! મુનિર્લીંગ ધારણ કરી તેમાં દોષ લગાવવો એ તને યોગ્ય નથી.

જગતમાં આશ્ચર્યતાનાં કારણો અને એવી વાતો ઘણી છે, પણ તે સર્વમાં તપને ધારણ કરી તેને છોડવાવાળા જીવો અતિ આશ્ચર્ય પમાડે છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

सन्त्येव कौतुकशतानि जगत्सु किंतु,
विस्मापकं तदलमेतदिह द्वयं न :
पीत्वाऽमृतं यदि वमन्ति विसृष्टपुण्या :
संप्राप्य संयमनिधिं यदि च त्यजन्ति १६८

જગતમાં આશ્ચર્યકારી એવી ઘણી વાતો છે, અથવા થયા કરે છે. પરંતુ એ વાતોથી અમને જરાય આશ્ચર્ય ભાસતું નથી. વાસ્તવ્યમાં એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય પણ નથી. કારણને પામીને વસ્તુનું જે પરિણમન થવાનું છે, તે થયાજ કરે છે, એમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ આ બેજ કૌતુહલ અમને અતિ આશ્ચર્ય પમાડે છે. એકતો અતિશય દુર્લભ અમૃતને પી તેને વમી નાખનારા, અને બીજા સંયમરૂપ પરમ નિધિને પામી તેને ઉલ્હાસીત ચીત્તે છોડનારા. આ બંને પ્રકારના જીવો ખરેખર ભાગ્યહીણ છે.

એક તો અમૃતની પ્રાપ્તિજ અત્યંત દુર્લભ છે, કદાચિત કોઇ પુણ્યોદયવશાત્ તેની પ્રાપ્તિ થઇ તો પછી તેને પાન કરી વમી નાખનારો મનુષ્ય અત્યંત મુર્ખ છે. લોકમાં પણ મનાય છે કે- અમૃત પાન કર્યા પછી મૃત્યુ તેની પાસે ફટકતુ પણ નથી. બુઢાપો એ એક અર્ધું મરણજ છે. મરણ પાસે ના આવે તો વૃદ્ધાવસ્થા તો ક્યાંથી તેને સ્પર્શે ? અને તેથી અમૃતપાન કરનાર મનુષ્ય નિરંતર આનંદ નિમગ્ન રહે છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે- જડ એવા અમૃતની આટલી બધી મહત્તા છે તો સર્વ દુઃખોના નિર્મૂળ નાશ થવાના પરમ કારણરૂપ સંયમમ મહત્તાનું તો કહેવુંજ શું ? એવા અપૂર્વ

સંયમરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ અમૃતનું કોઈ મહદ્દભાગ્યોદયે પાન કરી તેને વમે છે, તે જીવ અત્યંત મુર્ખ શીરોમણીજ છે. મુર્ખ આત્માની એ અજ્ઞાનપુર્ણ કૃતિ ઉપર અતિશય ખેદ સહિત આશ્ચર્ય થાય છે. કારણ એના જેવો જગતમાં બીજો ભાગ્યહીણ કોણ છે? સર્વ આશ્ચર્યોમાં અમને તો આ એક મહદ્દ આશ્ચર્ય ભાસે છે. સારાંશ- એ છે કે કોઇ મહદ્દ ભાગ્યોદયે પ્રાપ્ત થયેલા એવા અપૂર્વ સંયમ નિધિરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ અમૃતને પામીને તેને છોડવું એ ઇષ્ટ નથી.

इहविनिहित बह्वारम्भ बाह्योरुशात्रो
रुपचितनिजशक्तेर्नापरः कोप्यपाय :
अशनशयनयानस्थानदत्तावधान :
कुरु तव परिरक्षामान्तरान् हन्तुकाम : १६९

હે ભાઈ? મુનિપદ ધારણ કરતાં તું બાહ્યશત્રુઓનો તો ઉચ્છેદ કરી ચુક્યો છે. પાપકર્મનો સંચય કરવાવાળા વિષય અને પરિગ્રહાદિનો બાહ્ય આરંભ સમારંભ મુનિપદ ધારણ કરતાંજ છુટી જાય છે. અને એ વિષય પરિગ્રહાદિનો આરંભ એજ બાહ્ય શત્રુ છે. એ બાહ્ય શત્રુના અસ્તિત્વમાં જીવના પરિણામ વિશુદ્ધ દશાને પ્રાયે પ્રાપ્ત થતા નથી કારણ એ એક બાહ્ય ઉપાધી છે. તે આત્મ પરિણામને પ્રાયે પોતાભણી આકર્ષે છે. અને જીવ ઘણાભાગે ત્યાંજ મુંઝાઇ પડે છે. તું એ બાહ્ય શત્રુઓ અભાવ કરી ચુકયો છે. આત્મ ઉજવળતામાં વિઘ્નભુત એ બાહ્ય શત્રુઓ પરાભવ કર્યો પછી અંતરંગ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવા તારી આત્મશક્તિને તેથી પણ અધિક વધારવી પડશે. સંયમના પ્રતિપાલનથી આત્મશક્તિ જરૂર વધે છે. તે શક્તિ પણ ઘણા દિવસના સંયમાનુષ્ટાનથી તને બહુધા પ્રાપ્ત છે. એટલે અંતરંગ શત્રુઓનો સર્વથા નાશ કરવામાં હવે કોઇ વિઘ્ન ખાસ કરીને દેખાતુ નથી. કે જે વિઘ્નો ક્ષુદ્ર સંસાર પરિણામી જીવોને વારંવાર આત્મ ઉજવળતાના માર્ગે જતાં આડે આવે છે. ભોજન, શયન, ગમન, આસન, અને વાણી પ્રયોગ આદિ એવી બીજી કેટલીક નાની પ્રવૃત્તિઓ હજુ તને શેષ રૂપ વર્તે છે. કે જે એકદમ છુટી શક્તી નથી- કે છોડી શકાતી નથી. જો કે એને પણ છોડવામાં તારે પ્રયત્નશીલ રહેવું એ યોગ્ય છે; તોપણ તે એકાએક છોડવામાં કેટલીક અનિવાર્યતા પણ છે. જયાં સુધી એ પ્રવર્તીઓ પણ નિરવશેષપણે તારાથી ના ના છુટે ત્યાં સુધી તારે તેનાથી સાવધાનતા પુર્ણ રહેવું એજ યોગ્ય છે કારણ અંતરંગ શત્રુઓનો નાશ કરવો તારૂ આવશ્યક ધ્યેય છે. અગર એ

ભોજનાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં તું વિમુગ્ધ ચિત્ત થાય તો ધીરે ધીરે મહાપાપ ભણી તને તે ખેંચી જશે. કોઇ પણ બુરા કાર્યની થોડી આદત પણ પરિપાક કાળમાં દુઃખજ આપે છે. તેનું કારણ એ છે કે- એક નાની સરખી આદત આગળ જતાં એટલી વધે છે કે- મનુષ્યને પોતાના અંતિમ ધ્યેય સુધી કદી પણ પહોંચવા દેતી નથી. એટલાજ માટે એમ કહીએ છીએ કે- એ ભોજનાદિ વિષયોમાં તું વિમોહીત ના થા. ! પણ એ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં તું નિરંતર સાવધાન રહે. જગતમાં પણ દેખાય છે કે-કાર્યને અર્થી કાર્યમાં આવતા પ્રત્યેક વિઘ્નોથી પોતે નિર્ધારીત કાર્યને સાવધતા પુર્વક બચાવતો રહે છે. કારણ કોઇ પણ બાહ્ય તેમ અંતરંગ પ્રવૃત્તિ કરતાં રાગાદિવશ થતાં મુનિત્વપણું-આત્મત્વપણું મલીન થાય છે. વિસ્મરણ થાય છે.

રાજા મહારાજાઓને બાહ્ય તેમ અંતરંગ એમ બે પ્રકારના શત્રુઓ હોય છે. અન્ય રાજા કે જે પોતાના સ્થાનથી બહાર છે, તે તો બાહ્ય શત્રુ છે. અને ખાનપાનાદિ સાધક કિંકરાદિ કે જેઓ નિરંતર પોતાની પાસેજ રહે છે, તે અંતરંગ શત્રુ છે. બાહ્યશત્રુઓનો નાશ કર્યો પછી તે રાજાને પદભ્રષ્ટ થવાનો ભય નથી. પરંતુ ખાનપાનાદિ સાધક કિંકરોથી ખાનપાનાદિ કરતાં તે રાજા સાવધ ના રહે તો કોઇ વેળા મરણને પ્રાપ્ત થાય. તેથી ખાનપાનાદિમાં પુર્ણ સાવધ રહી અંતરંગ શત્રુઓથી જેમ પોતાની રક્ષા થાય તેમ પ્રવર્તવું એ તેને શ્રેયસ્કર છે. તેમ મુનિજનોને પણ બાહ્ય તેમ અંતરંગ બે પ્રકારના શત્રુઓ છે. હિંસા- બહુ આરંભઆદિ મુનિત્વપણાથી કેવળ વિપરીત એવા કેટલાક બાહ્ય શત્રુઓ છે, તથા ખાનપાનાદિ ક્રિયાઓમાં રાગાદિ પ્રમત્ત ભાવે પ્રવૃત્તિ થવી એ અંતરંગ શત્રુ છે. મુનિને હિંસા-આરંભાદિનો ત્યાગ કરતાં બાહ્ય શત્રુઓથી પરાભવ થવાનું અર્થાત- મુનિત્વપણું કેવળ નષ્ટ થવાનું કારણ રહ્યું નથી. પરંતુ જો તે ખાનપાનાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રમાદી થાય, અર્થાત સાવધાનતા પુર્વક ના પ્રવર્તે તો અંતરંગ રાગાદિ ભાવોની વૃદ્ધિ થઇ ક્રમે કરી મુનિત્વપણાને મલીન કરે- નાશ કરે. તેથી અંતરંગ રાગાદિ શત્રુઓથી જેમ મુનિત્વ-દશાની રક્ષા થાય તેમ ખાનખાનાદિ પ્રત્યેક સુક્ષ્મ પ્રવૃત્તિઓમાં સાવધાન રહેવું એજ યોગ્ય છે કે જેથી આત્મદશા પ્રમત્તભાવને વશ થાય નહિ. મલીન થાય નહિ. પરંતુ ધીરે ધીરે ઉપયોગની નિર્મળતા થઇ વાસ્તવિક આત્મીય સતસુખનો અનુભવ થાય.

ગ્રંથકાર એ ભોજનાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રમાદી નહિ થવાનો ઉપાય દર્શાવે છે.

अनेकान्तात्मार्थप्रसवफलभारातिविनते
वचःपर्णाकीर्णे विपुलनयशाखाशतयुते

समुत्तुङ्गे सम्यक्प्रततमतिमूले प्रतिदिनं
श्रुतस्कन्धे धीमान् रमयतु मनो मर्कटममुम् १७०

મર્કટનો જાતિ સ્વભાવ અતિશય ચંચળ હોય છે, પણ તે ફળ ફુલથી હરાભરા વૃક્ષ ઉપર ઝટ રમવા લાગી જાય છે. એવું કોઇ એકાદ વૃક્ષ જો તેને મળી જાય તો તે ત્યાંથી પછી ખસતાં નથી. મન એ પણ મર્કટ જેવું અતિ ચંચળ છે. ફળ, પત્ર, ડાળીઓ, અને શાખા પ્રશાખાઓથી ભર્યું વૃક્ષ જો તેને મળી જાય તો તે ત્યાં રમે છે પણ પછી ત્યાંથી ખસતુ નથી. એમ વિચારી પુર્વ મહાપુરૂષોએ તેને રમવા યોગ્ય સુંદર વિસ્તીર્ણ વૃક્ષ શોધી કાઢયું. તે કયુ ? માત્ર એક જીનાગમ. મનને ઘણો વખત રમવા માટે આપ્ત પુરૂષોની પવિત્ર વાણી એ એક સર્વથી સારામાં સારૂ સુંદર વૃક્ષ છે. તેના ઉપર રમતાં તેની ચંચળતા જન્ય મિથ્યા પ્રવૃતિ રોકાઇ તેને વિનોદ પણ મળે છે. એ શાસ્ત્ર રૂપ વૃક્ષમાં વૃક્ષની માફક બધી વસ્તુઓ રહેલી છે. જુઓ—

એ જીન પ્રવચનમાં અનેકાંતરૂપ જીવાદિ પદાર્થો એ એનાં સુંદર ફળ ફૂલો છે જેના ભારથી એ શ્રુતસ્કંધ ખુબ ઝુકી રહ્યું છે. અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ પુર્ણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વચન તરંગ માળા એ જેનાં સુંદર પત્રો છે જેથી એ શ્રુતસ્કંધ લહલહી રહ્યું છે. અનેક સાપેક્ષ સત્ય નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણાદિ સેંકડો જેની શાખાઓ છે, જેઓ એ શ્રુતસ્કંધનુ મંડન છે. અર્થાત-જેનાવડે જગતના કલ્પિત અને મિથ્યા સિદ્ધાંતોનુ ખંડન થઈ શ્રી સર્વજ્ઞ વિતરાગ પ્રણીત સત્ય સિદ્ધાંતનુ મંડન થઇ રહ્યું છે. જેથી એ નય નિક્ષેપાદિ એ સુંદર વૃક્ષની સેંકડો શાખાઓ છે વળી એ વડે વિશ્વ તત્વનું નિરૂપણ થવાથી એ વૃક્ષ સર્વથી ઉન્નતપણાને ધારણ કરી રહ્યું છે. સત્ય અને વિશુદ્ધ મતિજ્ઞાન એ સુંદર હરિયાળા વૃક્ષની જડ છે, જે વડે એ શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ થઇ છે. એવા સર્વે સુંદર જીન પ્રવચન રૂપ વૃક્ષ ઉપર બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ પોતાના મન રૂપી ચંચળ વૃત્તિવાળા મર્કટને સદોદિત રમાડવું જોઇએ, જેથી એ મર્કટ ચંચળ વૃત્તિ યુક્ત મર્કટપણું ભુલી વાસ્તવિક માનવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી એમ કરવાથી વિષયાદિ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ કરવાનો એને સમય જ મળતો નથી. ચિત્તવૃત્તિ જીન પ્રવચન નિધિમાં રમ્યા પછી પાપ પ્રવૃત્તિઓથી આત્માને બચાવી લેવો એ કોઇ કઠણ વાત નથી. અને તે યોગ્ય છે કે જે કોઇ મહાભાગ્ય શ્રી સર્વજ્ઞ વિતરાગ પ્રણીત તત્વ ચિંતનમાં પોતાના

અંતઃકરણને રોકે છે, તે ક્રમાનુસાર સંપુર્ણ કલ્યાણને યથાકાળે જરૂર સિદ્ધ કરે છે. સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ શુક્લ ધ્યાનમાં પણ એ શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે મહાપુરૂષોને કેવલજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. સાધુઓની એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી કે જેમાં તત્વચિંત્વન કે શ્રુતચિંત્વન સર્વથા છુટી જાય. જે સાધુ અભિક્ષણ જ્ઞાનોપયોગને એક ક્ષણ માત્ર પણ છોડી પ્રમાદી થાય છે તે તત્કાલ સાધુત્વપણાથી પતિત થાય છે. એટલાજ માટે શ્રી જીને સાધુઓને શાસ્ત્રાભ્યાસમાં નિરંતર પ્રવર્તવાનું ઉપદેશ્યું છે.

શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગને લગાવી શું ચિંતવન કરે?

तदेव तदतद्रूपं प्राप्नुवन्न विरंस्यति
इति विश्वमनाद्यन्तं चिन्तयेद्विश्ववित् सदा १७१

જગતના સર્વ પદાર્થો કોઇ એક ઇષ્ટ સ્વરૂપની મુખ્યતાથી તે તે મુખ્ય સ્વરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છે, તોપણ તે કેવળ એવાજ છે એમ નથી અન્ય સ્વરૂપોની અપેક્ષા અન્ય પ્રકારના પણ છે. જેમ કોઈ પદાર્થ તેની વિશેષ અવસ્થાની તરફ લક્ષ આપતાં પ્રતિક્ષણ નાશવાન સ્વભાવવાળો દેખાય છે, પરંતુ તેજ પદાર્થ તેના સામાન્ય ધર્મે જોતાં સદા અવિનશ્વર જણાય છે. તેથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે કે જગતના સર્વ પદાર્થો સામાન્યતયા તત્ અતત્ સ્વરૂપી છે. અને એથીજ જગતના સર્વ પદાર્થો અનાદિ અનંતપણાથી પ્રવર્તી રહ્યા છે. પરંતુ કેવળ વિનાશ યુક્ત એક પણ પદાર્થ નથી. એમ વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોને જ્ઞાની પુરૂષ સાપેક્ષપણે નિરંતર ચિંતવન કરે છે. એમ વસ્તુ સ્વરૂપને ચિંતવન કરતાં કરતાં વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થઈ સર્વ ભ્રમ ટળી શુદ્ધ સમ્યક્દર્શન ગુણની નીષ્પત્તિ થાય છે. જે વડે આત્મા અંતે વાસ્તવ્ય સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.

એકજ પદાર્થ એકજ સમયે તત્ અતત્ સ્વરૂપ કેમ ઘટે? શ્રી આચાર્ય તેનું સમાધાન કરે છે.

एकमेकक्षणे सिद्धं ध्रौव्योत्पादव्ययात्मकम्
अवाधितान्यतत्प्रत्ययान्यथानुपपत्तितः १७२

એકજ વસ્તુ એક સમયમાં ઉત્પાદ (ઉત્પન્ન થવુ) વ્યય (નાશ થવો) અને ધ્રૌવ્ય (સ્વસ્થિતિમાં રહેવું) સ્વરૂપ સાધ્ય થઇ શકે તેમ છે. કારણ અગર એમ ના હોય તો એકજ વસ્તુમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અખંડિત

એવી બે વિરૂદ્ધ પ્રતિતિઓ કે-" આ અન્ય છે અને આ તેજ છે." એમ ક્યાંથી ભાસે ?

કોઇ એકાદ વસ્તુ તમે લ્યો, તે પરસ્પર પુર્વ ઉત્તર કાળ વર્તી પરિસ્થિતિના ફેરફારથી એક બીજા સમયથી ભેદ યુક્ત ભાસશે. વળી તેજ પદાર્થ સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોતાં એક સરખો અને અભેદ ભાસશે તેથી માનવું પડશે કે-પદાર્થની પરસ્પર સમયવર્તી જુદાઈ વડે પદાર્થ સામાન્ય દ્રષ્ટિએ જોતાં એક સરખો અને અભેદ ભાસશે તેથી માનવું પડશે કે- પદાર્થની પરસ્પર સમયવર્તી જુદાઇ વડે પદાર્થ પ્રત્યેક સમયે ઉત્પાદ વ્યયાત્મક છે. અર્થાત પુર્વ પર્યાયનો નાશ- અને ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ પદાર્થમાં પ્રત્યેક ક્ષણે વર્ત્યા કરે છે.

વળી કોઇ પણ પદાર્થના પુર્વોત્તર પર્યાયો ઉપર વિશેષ લક્ષ દેવામાં ના આવે તો તે પદાર્થ સામાન્ય ધર્મે એક સરખોજ પ્રતિભાસશે. જ્યારે પુર્વ ઉત્તર સમયે વર્તી પદાર્થની પરિસ્થિતિની ભીન્નતા લક્ષગત થતી નથી ત્યારે પ્રત્યેક પદાર્થ ધ્રુવત્વ (શાશ્વત) ધર્મ યુક્ત જણાશે. એજ સામાન્ય સ્થુળ અનુમાન પ્રમાણથી પદાર્થ પ્રત્યેક સમયે એ ત્રણે ગુણસ્વભાવ રૂપ સ્વયં સિદ્ધ છે.

અન્ય દ્રષ્ટિ નિરપેક્ષપણે કોઈ એકાંત દ્રષ્ટીએ એમ વસ્તુ વિવિક્ષા કરવામાં આવે કે--" વસ્તુ આજરૂપે છે, અથવા વસ્તુ આ રૂપ નથી." તો તે એકાંત કથન એ ખરેખર બુદ્ધિનો વિભ્રમ છે. પરંતુ જુદી જુદી અપેક્ષાએ એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં વિરોધ નથી, વસ્તુ સ્વરૂપ અનંત ધર્મયુક્ત છે. તેની વિવિક્ષા અન્ય દ્રષ્ટિ સાપેક્ષપણે સત્ય છે જેમ કોઇ પુરૂષને કોઈ એકજ વ્યક્તિનો પિતા તથા પુત્ર કહીએ તો તે કથન મિથ્યા છે, પરંતુ " ફલાણાનો આ પિતા છે, અને ફલાણાનો પુત્ર છે" એમ અન્યનાસાપેક્ષપણે કહીએ તો તે સત્ય છે. એમ ઉભય નય સાપેક્ષ કથન સમ્યક્ તથા નિરપેક્ષ કથન મિથ્યા છે.

વળી એકજ પુરૂષ પ્રથમ રંક હતો અને હવે તેજ પુરૂષ રાજા થયો, ત્યાં અવસ્થા પલટાવારૂપ અપેક્ષાથી તે એકજ પુરૂષમાં રંક અને રાજાપણું વિવિક્ષીત થાય છે. પરંતુ મનુષ્યપણાની અપેક્ષાએ જોતાં પ્રથમ પણ મનુષ્ય હતો, વર્તમાનમાં પણ મનુષ્ય છે. એમ વસ્તુમાં એકપણું અનેકપણું સ્પષ્ટ ભાસે છે. અને એમ સાપેક્ષ પ્રતિભાસન તે ભ્રાંતિ નહિ પણ સમ્યક્ છે.

એમ આપેક્ષીત પ્રતિભાસન પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણોથી પણ ખંડીત થઇ શકતું નથી. કારણ વસ્તુસ્વરૂપજ એવું છે. જે સમયે તે પુરૂષ રંક મટી રાજા

થયો, તેજ સમયે તેજ પુરૂષમાં રંક પર્યાયનો વ્યય અને રાજારૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ સુપ્રતિતપણે સિદ્ધ છે. અને મનુષ્યત્વપણું બંનેમાં સ્થિત છે. તેથી વસ્તુસ્વરૂપ એકજ સમયે ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રૌવ્યાત્મક છે. વસ્તુ સ્વરૂપની પુર્વ મહાપુરૂષ નિદર્શીત આ સમીક્ષા સર્વ પ્રકારે સુસંગત અને અવિરોધ રૂપ છે. જેમ કોઇ જીવ મનુષ્ય મટી દેવ થયો, ત્યાં મનુષ્યપણું દેવપણાની અપેક્ષાથી અન્ય છે. પરંતુ જીવત્વ ધર્મની અપેક્ષાએ જોતાં "આ તેજ છે" એમ સ્પષ્ટ પ્રતિતિ થાય છે. એટલે મનુષ્ય મટી દેવ થવાના સમયેજ દેવપણાનો ઉત્પાદ, મનુષ્યપણાનો વ્યય, અને ઉભયમાં જીવત્વ ધર્મની સંભાવના એકજ જીવમાં એકજ સમયે થાય છે. સ્થુળ અને સુક્ષ્મ પયાયો વડે સર્વ જીવાદિ વસ્તુ એમ એકજ સમયમાં ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રૌવ્યપણાને ધારણ કરી સ્વસ્વરૂપે શોભી રહી છે. યથાઃ—(उत्पाद् व्ययध्रौव्युकंसत्. શ્રી તત્વાર્થ સુત્ર. અ ૫) એમ એકજ વસ્તુ એક સમયમાં સ્યાદ્ નિત્યાનિત્યાત્મકપણે સહજે સિદ્ધ થઇ શકે એમ છે.

વળી બીજુ ઉદાહરણ–માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ઘડો ફુટી ગયા પછી તેના કકડા થાય છે. ઘડાના અસ્તિત્વમાં કોઈ એક મનુષ્યને માટીની જરૂર હતી તે ઘડાને જોવા છતાં પણ આ માટી નથી એમ કહે છે. જેને ઘડાની જરૂર છે તે ઘડાને ઘડાપણે પ્રાતત કરે છે. જેને માત્ર મુલ્ય તરફ દ્રષ્ટિ છે તે ઘડો અથવા ફુટીમાટી બંનેને તુલ્ય સમજી બંનેને માટીપણેજ પ્રતિત કરે છે. આગળ પાછળની અવસ્થાઓ તરફ તે ધ્યાન દેતો નથી, એ ત્રણે ભાવ એકજ ઘડાને દેખતાં ઉત્પન્ન થાય છે.[1] અગર એ ત્રણે ભાવ એકજ વસ્તુમાં ના હોય તો એકજ પદાર્થને જોતાં ઉક્ત ત્રણ પ્રકારના વિચારો કદી ઉત્પન્નજ થાય નહિ. તેથી તે વિચાર સમિક્ષાના કારણ રૂપ જે–तत्–अतत् તથા ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્યાદિ ભાવો છે તે પ્રત્યેક પદાર્થોમાં અનિવાર્યપણે પણ માનવાજ પડશે.

---

१ घट मौलि सुवर्णार्थि, नाशोत्पादस्थितिष्व्यम्; शोक प्रमोद माध्यस्थं, जनोयाति सहेतुकम् (अष्टसहस्री.)

ભાવાર્થ—સુવર્ણ કળશ, તેના ટુકડા, તથા માત્ર સુવર્ણ એમ ત્રણ વસ્તુઓની કોઈ ત્રણ પુરૂષોને જરૂર હતી, તે ત્રણે પુરૂષો કોઈ શ્રીમંત શેઠને ત્યાં તે અર્થે ગયા. પરંતુ જેવા તે ત્રણે તે શેઠને ત્યાં પહોંચ્યા કે તુરતજ તે શેઠે કોઈ ઉંચા સ્થાનપર મુકેલો સુવર્ણ કળશ પડીને ફૂટી ગયો. તેની સાથે તત્કાલ તે ત્રણે જણાના ત્રણ પ્રકારના ભાવ થઈ ગયા. કળશની જેને જરૂર હતી તે શોકમાં પડી ગયો, સુવર્ણના ટુકડાની જેને જરૂર હતી તે ખુશી થયો, તથા માત્ર સામાન્ય સુવર્ણની જરૂર હતી તે મધ્યસ્થ રહ્યો. બસ એજ રીતે ઉત્પાદવ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે વસ્તુમાં વર્તે છે.

સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ, અને સ્વભાવ અપેક્ષાએ વસ્તુ અસ્તિરૂપ છે, અને તેજ વસ્તુ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ તથા પરભાવ અપેક્ષાએ નાસ્તિ રૂપ છે. જેમ "આ તેજ પુરૂષ છે પણ આ ફલાણો નથી" એમ એકજ પુરૂષમાં વિવિક્ષીત–અવિવિક્ષીત ઉભય સાપેક્ષપણે તે સ્યાદ્‌અસ્તિ–નાસ્તિરૂપ ધર્મ પ્રવર્તે છે. એ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અસ્તિ નાસ્તિપણું કહ્યું– તે પુરૂષ આ ક્ષેત્રમાં છે, પણ તે ક્ષેત્રમાં નથી, એ ક્ષેત્ર અપેક્ષા અસ્તિ નાસ્તિપણું કહ્યું. "આ પુરૂષ આ કાળમાં છે પણ તે કાળમાં નથી" એ કાળ અપેક્ષા અસ્તિ નાસ્તિપણું કહ્યું. "આ પુરૂષ આવા ગુણ લક્ષણ વાળો છે પણ તેવા ગુણ લક્ષણ વાળો નથી" એ ભાવ અપેક્ષા અસ્તિ નાસ્તિપણું કહ્યું. એમ એકજ વસ્તુ એક સમયમાં સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ રૂપ છે.

અંશનો સમુદાય તે અંશી. અંશીની અપેક્ષા વસ્તુ સ્યાત્ એક રૂપ છે. અને અંશોની અપેક્ષા સ્યાત્ અનેક રૂપ છે. જેમ એકજ પુરૂષને સર્વાંગ સાપેક્ષપણે એક કહેવામાં આવે છે, તેમ તેના હસ્ત, પાદ આદિ અંગોની અપેક્ષાથી અનેક પણ કહેવામાં આવે છે. "અનંત ધર્માત્મક શુદ્ધ ચૈતન્યઘન આત્મા, એમ કહેતાં અનંત ધર્મો રૂપ અંશોના સમુદાય રૂપ અંશી એકપણે અનુભુતિ રૂપ થાય છે, જ્યારે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વિર્ય, સુખ, સત્તા આદિ ભીન્ન ભીન્ન ધર્મો ભીન્ન ભીન્ન પ્રકારે અનેક રૂપે તે એકજ આત્મામાં સુપ્રતિતિ ગોચર થાય છે. તેથી વસ્તુ યુગપત્ સ્યાત્ એક–અનેક રૂપ છે. એમ અનેક ભંગ તરંગ રૂપ વસ્તુ સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ પ્રતિભાસે છે. પરંતુ વસ્તુ તો જે છે તેજ છે. (कोइ कहे कुछ हे नहि, कोइ कहे कुछ है; है और नहि के वीचमें, जो कुछ है सो है.) સમ્યક્‌જ્ઞાની આત્મા શ્રી નિર્ગ્રંથ પ્રવચન દ્વારા તથા કોઇ નિરાગી બહુશ્રુતિ મહાપુરૂષના તથારૂપ સમાગમ યોગે યથાર્થ વિચાર કરી વાસ્તવિક વસ્તુ સ્વરૂપ અવધારણ કરે છે. વળીઃ—

न स्थास्नु न क्षणविनाशि न बोधमात्रं
नाभावमप्रतिहतप्रतिभासरोधात्
तत्वं प्रतिक्षणभवत्तदतत्स्वरुप–
माद्यंतहीनमखिलं च तथा यथैकम् ૧૭૩

વસ્તુસ્વરૂપ કેવળ નિત્ય પણ નથી તેમ કેવળ ક્ષણિક પણ નથી. કેવળ વિજ્ઞાન માત્ર પણ નથી તેમ શુન્ય પણ નથી. તો કેવું છે? પ્રતિક્ષણે તત્–અતત્ સ્વરૂપને ઉભય સાપેક્ષપણે ધારણ કરવા વાળું સત્ રૂપ છે. કોઈ પણ

તત્વરૂપ પદાર્થના ઉત્પત્તિ વા નાશનો કોઇ નિશ્ચીત સમયજ નથી. પરંતુ જગતમાં જે કોઇ તત્વરૂપ પદાર્થ જણાય છે તે અનાદિ અનંતપણે સદોદીત પ્રવર્તિ રહ્યા છે. તેથી તે આદિ અંતથી રહિત છે. જેવું એક પદાર્થ સ્વરૂપ છે તેવું સવ પદાર્થ સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અર્થાત કોઇ પણ એક સતરૂપ પદાર્થના વાસ્તવિક સ્વરૂપને યથાવત્ જાણતાં વિશ્વના સમસ્ત સતરૂપ તત્વોનું સમ્યક્ ભાન થાય છે.

સાંખ્ય પક્ષ તત્વ સ્વરૂપને સર્વથા નિત્ય માને છે. ૧. બૌદ્ધ દર્શન પક્ષ તત્વ સ્વરૂપને કેવળ ક્ષણવિનશ્વર માને છે, ૨. જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી વેદાંત પક્ષ વસ્તુ વિજ્ઞાન માત્ર માને છે, અર્થાત બાહ્ય વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ તેઓ માનતાજ નથી. તેઓ કહે છે કે—જે કંઇ જગતમાં દેખાય છે તે બધુ માત્ર મનનું કલ્પના માત્ર વિજ્ઞાન છે. વાસ્તવ્યમાં વિજ્ઞાન સિવાય બાહ્ય કોઇ વસ્તુજ નથી. તેના પ્રમાણમાં તેઓ કહે છે કે—જ્યારે કોઈ એક વસ્તુ તરફ કોઇ જીવનો ઉપયોગ પ્રવર્તતો નથી ત્યારે તે વસ્તુની તેને કલ્પના સરખી પણ આવતી નથી, તેથી તે સમયે તે વસ્તુના અસ્તિત્વ માટે કોઈ પ્રમાણજ નથી. ૩. ચોથો પક્ષ એવો છે કે જે બાહ્ય અને અભ્યંતર કોઇ વસ્તુના અસ્તિત્વનો સ્વિકારજ કરતો નથી. તે કહે છે કે—વસ્તુ સ્વરૂપ પરસ્પર ન તો ભિન્ન છે, ન અભિન્ન છે. વસ્તુ સ્વરૂપ તમે ગમે તેવું નીર્ણીત કરશો, પણ સર્વ નિર્ણય દોષયુક્તજ સમજાય છે. એક પણ નિર્ણીત વસ્તુ સ્વરૂપ અમને તો નિર્દોષ ભાસતુ નથી. અને તેથી સત્ વસ્તુ નામનો કોઈ જગતમાં પદાર્થજ નથી. એ ચોથો અભાવવાદી પક્ષ છે.

ઉપરોક્ત ચારે પક્ષમાંથી એક પણ પક્ષકારનું કહેવું સમ્યક્ નથી. કારણ તેમણે નિર્ણીત કરેલો વસ્તુ સ્વરૂપ સબંધી નિશ્ચય પ્રમાણભુત કે અનુભવ સિદ્ધ ઉચીત જણાતો નથી. પ્રત્યક્ષ સમજાય તેવી વાત છે કે—વસ્તુ સ્વરૂપ સર્વથા એક રૂપ જણાતુ નથી ક્ષણે ક્ષણે અનેક પરિણામપણાને પામતુ તે અસ્ખલીત વહે જાય છે. ત્યાં તેને સર્વથા નિત્ય કહેવું એ માત્ર બુદ્ધિનો વિભ્રમ નહિ તો બીજું શું ?

વસ્તુ સ્વરૂપમાં ચંચળતા વા. પરિણમન ચાહ્ય ગમે તેવું અને ગમે તેટલું થાય પરંતુ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપની ધારા કદી તુટતીજ નથી. પરિવર્તન તેમાં ગમે તેટલું થાય પણ તેનું વસ્તુત્વપણું કોઇને કોઈ રૂપે તેમાં અખંડ બન્યું રહે છે. જેમ અંકુરની ઉત્પત્તિ નીરાધારપણે નહિ થતાં તેના બીજમાંથીજ થાય છે. અગર વસ્તુ માત્ર કેવળ ક્ષણવિનાશી હોય તો અર્થાત નવી નવી ઉત્પન્ન થાય—પ્રથમની પ્રથમની કેવળ નાશ પામી જાય એમ હોય

તો વિના બીજે પણ અંકુરની ઉત્પત્તિ થવીજ જોઇએ. પણ એમ તો થતુ નથી. તેથી નિશ્ચીત છે કે વસ્તુ કેવળ નાશવાન નથી. વસ્તુને કેવળ નાશવાન માનતાં સર્વ ધર્મ કર્મ આદિ સદ્અનુષ્ટાન પણ વ્યર્થ છે. વસ્તુને કેવળ ક્ષણીક માનવી એ માત્ર બુદ્ધિનો વિપર્યાસજ છે.

બાહ્ય પદાર્થોનો સદ્ભાવ મનાવનાર અનેક યુક્તિ અને પોતાનો અનુભવજ અનુકુળ પ્રમાણુ રૂપ છે. જ્ઞાન માત્રજ વાસ્તવિક વસ્તુ તત્વ જો હોત તો તેમાં અનેક પ્રકારનાં રૂપાંતરો જે અનુભવ ગમ્ય થતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે રૂપાંતરો થાતજ નહિ. જેમ કારણુ વિના કાર્યનું ઉદ્દભવવું અસંભવિત છે, તેમ કારણોમાં ભેદ ના વર્તતો હોય તો કાર્યની ચીત્ર વિચીત્ર ભેદ દશા હોતજ નહિ. વેદાંત એક જગાએ એમ પણ કહે છે કે-" नाभाव उपलब्धेः" અર્થાત વસ્તુનો સર્વથા અભાવ માનવો એ ઉચીત નથી. કારણુ બાહ્ય વસ્તુઓ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. જેમ વસ્તુઓનો સદ્ભાવ બાહ્યથી જોતાં તેનો અભાવ માનવો યોગ્ય નથી, તેમ વસ્તુ જેવી અને જ્યાં દેખાય છે તેવી અને ત્યાંજ તેને માનવી એજ સર્વથા ઉચીત છે. અર્થાત બાહ્ય રહેલી વસ્તુઓને પણ યુક્તિ અને અનુભવથી માનવીજ પડે છે. તેથી જ્ઞાન સિવાય બાહ્ય પદાર્થો પણ જગતમાં છે, એ નિર્ણય નિશ્ચીત છે. અને તે ન્યાયસંગત છે.

જ્યારે બાહ્ય વસ્તુઓને માનવી ન્યાયસંગત ઠરે છે, ત્યારે વસ્તુ માત્રનો સર્વથા અભાવ કહેવો એ કેવળ અસત્ય અને ઉન્માદપુર્ણ કથન સહેજે લાગે છે. અગર કદાચીત્ વસ્તુ માત્રનો અભાવ હોય તો વસ્તુને અભાવ રૂપ કહેવાવાળાનો પણ અભાવ ઠરે. અભાવતત્વ અભાવને સીદ્ધ કરે એતો "મારા મોંઢામાં જીભ નથી,, જેવું વદતો વ્યાઘાત જેવું અલીક વચન કહેવાય. અભાવ વડે અભાવને સ્થાપિત કરવું એ કેવળ અસંભવીત છે.

ઉપરોક્ત વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનારા ચારે એકાંત પક્ષો સદોષ છે. અને તેમનું સ્થાપિત કરેલું વસ્તુસ્વરૂપ પણ સદોષ છે. તો વાસ્તવિક વસ્તુ સ્વરૂપ કેવું છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકારે શ્લોકના પાછળના અર્ધા ચરણમાંજ આપ્યો છે. તત્વસ્વરૂપ પ્રતિક્ષણુ પરિણામી તથા સદા સ્થિર પણ છે. અથવા નિત્યાનિત્ય, એકાનેક, ભિન્નાભિન્ન, સત્ અસત્ રૂપ અનેક પ્રકારે છે. સંસારના સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ એજ પ્રકારે છે. વળી તે સ્વરૂપ નિરંતર બન્યુ રહેલું એવું ધ્રૌવ્ય છે. ટુંકામાં સમ્યક્જ્ઞાને કરીને જે પદાર્થ જેવો દ્રષ્ટિગત થાય વા જેવો કહેવામાં આવે, તે પદાર્થ તેવો વા તેવા પ્રકારનો માનવો એજ યોગ્ય છે. વસ્તુ સ્વરૂપ ઉપરોક્ત પ્રકારે નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન, ભેદાભેદ આદિ ભીન્ન ભીન્ન પ્રકારે જોવામાં તથા સામાન્ય-વિશેષ અપેક્ષા વિવિક્ષીત કરવામાં આવે છે તેથી તેને તે રૂપે માનવું એજ દ્રષ્ટિ સમ્યક્ છે.

હવે શિષ્ય શ્રી ગુરૂને પ્રાર્થના કરે છે કે–હે પ્રભુ? આત્માનો વાસ્તવિક પરિચય કેમ થાય?

ज्ञानस्वभावः स्यादात्मा, स्वभावावाप्तिरच्युतिः
तस्मादच्युतिमाकांक्षन् भावयेज्ज्ञानभावनाम् ૧૭૪

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વ્યય એ પદાર્થોનું સામાન્ય લક્ષણુ છે. સર્વ પદાર્થ અંતર્ગત જીવ પણુ એક દ્રવ્ય વા તત્વ છે. તેનો પણુ સામાન્ય સ્વભાવ તો એજ છે. વળી દયા, દાન, ત્યાગ, તપ એ સર્વ કલ્યાણુથી જીવો સાધી રહ્યા છે. એ પણુ એક સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છે. પણુ એ સર્વથી કોઈ નિરાલી ઓળખ જીવ તત્વની જો જીવને થાય તો તે વાસ્તવિક સત્ય માર્ગે એકનિષ્ટપણે સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવર્તી શકે.

જ્ઞાન એ જીવનો અસાધારણુ સ્વભાવ છે. તથા તે નિજ સ્વભાવ વિનાશ રહિત છે. વિવેકી આત્મા એ અવિનાશી દશાને ઇચ્છતાં નીરંતર તે જ્ઞાન ભાવના આરાધે તો ક્રમે કરી કેવળ જ્ઞાનમય બની જાય. આત્માના અસ્તિત્વને લક્ષણુવેદકપણે સુચવનારો–જીવની વાસ્તવિક અનુભુતિ કરાવનારો એ જ્ઞાન સ્વભાવ છે. તેને હે પ્રિય ભવ્યો? તમે નિરંતર આરાધો. એથીજ સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભીન્ન આત્માના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

વસ્તુના અસ્તિત્વ ગુણુને લઇને તેના મૂળ સ્વભાવનો અભાવ થતો નથી. કારણુ લક્ષનો જો નાશ થાય તો લક્ષણુનું અસ્તિત્વ કયાંથી રહે? વળી કોઇ પુરૂષ પોતાના ધનનો માલીક થઇ પ્રવર્તે તો તેની હરહમેશ એકજ પ્રકારની દશા પ્રવર્તે પરંતુ પરધનનો ધણી થઈ પ્રવર્તે તો તેની સદાય એકજ પ્રકારની દશા ન રહે. તેમ આત્માનો વાસ્તવિક મૂળ સ્વભાવ જ્ઞાન છે, જીવ પોતે પોતાના જ્ઞાન ગુણુનો સ્વામિ થઇ પ્રવર્તે તો પછી બાહ્ય પદાર્થો ગમે તેમ પરિણુમો પણુ "હું તો માત્ર તેનો ગમે તે સ્થિતિ અને સંજોગોમાં જ્ઞાતા દ્રષ્ટા છું" એવી સમ્યક પ્રકારે ભાવના રાખે તો તેની અવિનાશી દશા રહે છે. જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણું એ જીવનો નિજ ભાવ છે. અવિનાશી એવા નિજ ભાવના પરિચયથી જીવ અવિનાશીપણુાને પ્રાપ્ત હોય છે, તેમ વિનાશી એવા પર પદાર્થોના પરિચયથી જીવ વિનાશી દશાને અનુભવે છે. નિજ શુદ્ધ સ્વાભાવિક જ્ઞાતાદ્રષ્ટારૂપ અવિનાશી ભાવનો પરિચયી થયે તેની દશા બીજા અન્ય પ્રકારે શી રીતે પલટાય?

જે જીવ પર દ્રવ્યનો સ્વામિ થઇ પ્રવર્તે, શરીર, ધન, સ્ત્રિ, પુત્રાદિ સર્વ પોત પોતાના સ્વભાવરૂપ પરિણુમે અને આ જીવ તેને પોતાના જાણે

અરે એજ સર્વ હું છું એમ પ્રતિત કરે તો તેની જ્ઞાન દશા નિરંતર અવિનાશીપણે ક્યાંથી રહે ? પોતે એ શરીરાદિ સર્વ અન્ય પદાર્થોનો સ્વામિ છે એમ પ્રતિતિ હોવાથી– તે પર પદાર્થો પલટાતાં પોતાની અવસ્થા પણ પલટાય છે. ચળ પદાર્થોની પ્રતિતિ ઉપયોગને નિરંતર ચળ રૂપ કરે છે. પણ એક રૂપ રહેવા દેતી નથી. અચળ પદાર્થોની સમ્યક્‌પ્રતિતિ ઉપયોગને અચળ કરી વાસ્તવિક શાંતતાનો અનુભવ પમાડે છે. પ્રતિતિ અન્યથા હોવાથી જ્ઞાનદશા પણ નિરંતર ચિત્ર વિચીત્ર પ્રકારે ભમ્યા કરે છે. અર્થાત સ્વઉપયોગને અશાંતિ અને દુઃખનોજ અનુભવ કરાવે છે. પ્રતિતિ તેવું જ્ઞાન અને જ્ઞાન તેવું ચરણ (પ્રવૃતિ.) એ પ્રતિતિને સમ્યક્ થવાનો ઉપાય પણ જ્ઞાન આરાધનાનું સમ્યક્ પ્રકારે આરાધન છે. અવિનાશી પરમ નિઃશ્રેયસ્ પદના અભિલાષી જીવોને યોગ્ય છે કે—તેઓ સતત્ જ્ઞાન આરાધનાને રૂડા પ્રકારે આરાધે કારણ જ્ઞાન એજ જીવનો વાસ્તવિક મૂળ સ્વભાવ છે. કોઇ પણ વસ્તુની ચીરંકાળ આરાધના કરવાથી એક દિવસ અવશ્ય તેની પ્રાપ્તી થાય છે.

જ્ઞાન આરાધનાના ફળને ગ્રંથકાર વર્ણન કરે છે.

ज्ञानमेव फलं ज्ञाने ननुश्लाघ्यमनश्वरम्
अहो ? मोहस्य माहात्म्यमन्यदप्यत्र मृग्यते. ॥ १७५

નિશ્ચયથી જ્ઞાન એજ જ્ઞાનનું ફળ છે. અર્થાત મતિશ્રુતીજ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર થતી નિર્મળતાથી કેવળજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. કે જે સર્વથા આદરણીય- ઉપાસનીય છે. એજ એક અવિનાશી સત્‌પદ છે. પરંતુ અહો ? મોહનુ કોઇ પ્રબળ મહાત્મ્ય છે કે— જીવ એને છોડી કોઇ અન્ય ફળની વાંચ્છા કર્યા કરે છે.

નિર્મળ તજ્ઞાનવડે પદાર્થ સ્વરૂપ યથાર્થ જાણી શકાય છે. પદાર્થ સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવું એ શ્રુતજ્ઞાનનું તાત્કાલિક ફળ છે, અને સર્વ ચરાચર પદાર્થને તેના સર્વ ગુણ પર્યાયો સહિત સ્પષ્ટરૂપે જાણવારૂપ કેવલજ્ઞાન એ તેનું પરંપરા ફળ છે. જે સર્વ પ્રકારે પ્રશંશનીય અને આદરણીય છે. પદાર્થના જેમ છે તેમ પ્રતિભાસનથી જીવમાં નિરાકુળતા વર્તે છે. નિરાકુળતા એ વાસ્તવિક સુખનું લક્ષણ છે. વળી પ્રાણી માત્ર પ્રતિસમય સુખનેજ વાંચ્છે છે. એ નિરાકુળતા જન્ય સુખમાં પરાધિનતા આદિ કોઇ દોષ નથી. અર્થાત એ સુખના અનુભવ માટે કોઈ અન્ય પદાર્થોનુ અવલંબન લેવું પડતું નથી. પણ સ્વાધીન સુખ છે. છતાં જગતવાસી જીવો સુખને અર્થે વિષયાદિ સામગ્રી ઇચ્છે છે, એજ મોહનું કોઇ પ્રબળ મહાત્મ્ય છે ! જેમ આજના

રોગીને ખુજાવવાની સામગ્રી ભલી ભાસે છે. તેમ અનાદિ સંસ્કાર વશ જીવને કામ ક્રોધાદિ ભાવરૂપ ખુજલી થવાથી તેને ધન, સ્ત્રી આદિ વિષય સામગ્રી ભાસે છે. અને તેથી જીવ પ્રતિ સમયે તેને ઇચ્છે છે. અર્થાત ચાહની દાહમાં તે નિરંતર બળ્યા કરે છે. જ્ઞાની જીવને જ્ઞાન વિના અન્ય ફળની ચાહના આશ્ચર્ય પમાડે છે. જેમ ભૂતાવિષ્ટ પુરૂષની ચેષ્ટા આશ્ચર્યતા યુકત ભાસે છે, તેમ મોહી જીવોની ચેષ્ટા જ્ઞાની પુરૂષને સખેદ આશ્ચર્યતા યુક્ત પ્રતિભાસે છે.

શ્રુતજ્ઞાનની નિર્મળ આરાધનાથી થતુ ફળ:—

शास्त्राग्नौ मणिवद्भव्यो विशुद्धो भाति निर्वृतः
अङ्गारवत् खलो दीप्तो मली वा भस्म वा भवेत् ॥ १७६

ભવ્ય જીવ શાસ્ત્રરૂપ જ્વલંત જ્ઞાનાગ્નિ વિષે પ્રવેશ કરી રત્નવત્ મલ રહિત થઈ નિર્મળ થાય છે, ત્યારે દુષ્ટ જીવ આગના અંગાર સમાન થોડોક પ્રકાશીત થતો અંતે મલ યુક્ત શ્યામ વા ભસ્મ (રાખ) રૂપ કેવળ નિઃસારવત્ બને છે.

પ્રખર અગ્નિના સંગે જેમ પદ્મરાગ મણી સર્વ મલ રહિત નિર્મળ થઇ ચમક આદિ અનેક શોભા યુક્તપણે વિશેષ શોભાયમાન થાય છે, તેમ ધર્માત્મા ભવ્ય જીવ શાસ્ત્રાભ્યાસ રૂપ પ્રખર જ્ઞાનાગ્નિ વિષે પ્રવેશી યથાર્થ પદાર્થ શ્રદ્ધાનને પામી ક્રમે કરી શુદ્ધ નિર્મળપણાને ધારણ કરી સાતિશયપણે શોભાયમાન થાય છે.

વળી ઇંધનનો અગ્નિ અગ્નિના સંગે પ્રકાશમાન તો થાય છે, પરંતુ અંતે કોલસારૂપ શ્યામ વા ભસ્મરૂપ નિઃસાર થાય છે, તેમ દુષ્ટ જીવ થોડોક વખત પ્રકાશમાનપણાને ધારણ કરી અંતે કોલસારૂપ શ્યામ વા ભસ્મરૂપ નિઃસાર થાય છે.

તે નિર્મોહી પુરૂષોની વિશુદ્ધ જ્ઞાનભાવના કેવી હોય છે ? :—

मुहुःप्रसार्य सज्ज्ञानं पश्यन् भावान् यथास्थितान्
प्रीत्यप्रीती निराकृत्य ध्यायेदध्यात्मविन्मुनिः ॥ १७७

પરમ અધ્યાત્મભાવને જાણવાવાળા પ્રજ્ઞાવંત પુરૂષો વારંવાર સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ કલાને વિસ્તારતા પદાર્થ સ્વરૂપને જેમ છે તેમ યથાર્થ જોતા શ્રદ્ધતા રાગ દ્વેષને દૂર કરી નિરંતર શુદ્ધાત્મ તત્વને ચિંતવન કરે છે.

પ્રથમ નિર્ગ્રંથ પ્રવચનદ્વારા જીવાદિ પદાર્થોનો સમ્યક્ નિશ્ચય કરે, એમ યથાર્થ પદાર્થ શ્રદ્ધાન નિર્મળ કરતાં કરતાં રાગદ્વેષના આત્યંતિક ક્ષયને અર્થે વિતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત બાહ્ય યમ નિયમાદિ સમ્યક્ સમાચરીને આદરી અંતરંત નિવૃત્ત થઇ ક્રમે ક્રમે રાગદ્વેષનો આત્યંતિક ક્ષય કરે. ધ્યાનની વાસ્તવિક સિદ્ધી પણ એજ રીતે થાય છે. ઉપયોગની નિશ્ચળતા એ ધ્યાન છે. રાગદ્વેષના ઉદ્રેકને લીધે ઉપયોગ ઇત સ્તતઃ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. એવી ચળ વિચળ સ્થિતિમાં ધ્યાન કયાંથી સંભવે ? જીવાદિ પદાર્થોના યથાર્થ નિશ્ચય વિના જગતના સ્થાવર જંગમાદિ સર્વ ચર અચર પદાર્થો ઈષ્ટ અનિષ્ટરૂપ ભાસ્યા કરે છે. પર પદાર્થો પ્રત્યેની ઈષ્ટાનીષ્ટ ભાવના એજ રાગદ્વેષ છે. તે વાસ્તવિક પદાર્થ શ્રદ્ધાન વિના કયાંથી ટળે ?

પ્રથમ સમ્યક્જ્ઞાનદ્વારા પદાર્થનો યથાર્થ નિશ્ચય પામી—રાગદ્વેષને મંદ કરી કોઇ એક સતપદાર્થને યથાર્થપણે ધ્યાવતાં જીવ અન્ય સર્વ ચિંતવનને રોકી વાસ્તવિક ધ્યાનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

રાગદ્વેષ ધ્યાનાવસ્થા પહેલાં ક્યાંથી મંદપણાને કે વિનાશપણાને પામે ? (ઉત્તર)

સંસારનાં કારણરૂપ કર્મ ઉપાર્જવામાં રાગદ્વેષ કારણરૂપ છે. અને ચીત્તની અતિશય ચંચળતા પણ એના અસ્તિત્વમાંજ થાય છે. રાગદ્વેષની માત્રા અમુક અંશે મંદપણાને પામ્યાવિના ધ્યાનમાં વાસ્તવિક સ્થિરતા થતીજ નથી. અર્થાત ધ્યાનમુદ્રા માત્ર નાટય પ્રયોગ જેવીજ પ્રવર્તે છે. તેથી ધ્યાનમુદ્રા ધારણ કરતા પહેલાં અપ્રમાણીક રાગદ્વેષના ઉભરા કે અતિ તીવ્રપણે પ્રવર્તતો રાગદ્વેષ પુરૂષાર્થ પુર્વક સતસમાગમયોગે મંદ-પણાને પમાડવો પરમ આવશ્યક છે. અને તોજ ધ્યાતાનું ચિત્ત નિર્ધારીત ધ્યેય પ્રત્યે સ્થિર થાય છે. ચીત્તની એવી સમ્યક્સ્થિરતા કોઈ શુદ્ધાત્મવેદી વિતરાગ પુરૂષના ચરણકમળની યથાવત્ વિનયોપાસના વા તેની વિશુદ્ધ આશ્રય ભાવના વિના થતી નથી.

મોહી જીવો જે પદાર્થને દેખે છે તેમાં તુરતજ તેમની પરિણુતી પ્રીતિ અપ્રીતિપણાને પામી જાય છે. અને મોહના ચગડોળે ચડેલા આત્મ-વિર્યની ચંચળપણાના યોગે આત્મપ્રદેશોથી નિકટવર્તી કાર્મણુ વર્ગણુાઓ કર્મત્વપણુાને અર્થાત કોઇ તથારૂપ શુભાશુભ પાવરને ધારણ કરી આત્મ પ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીરવત્ તત્કાલ નિબદ્ધ થાય છે. એ વાત ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે.

वेष्टनोद्वेष्टने यावत्तावद् भ्रान्तिर्भवार्णवे
आवृत्तिपरिवृत्तिभ्यां जन्तोर्मन्थानुकारिणः १७८

કોઇપણ વસ્તુને અપનાવવી અથવા પોતાની તરફ ખેંચવી તેને આવૃતિ કહે છે. તથા કોઈપણ વસ્તુને દુર કરવી અથવા મનને તેથી હઠાવવું તેને પરિવૃત્તિ કહે છે. પ્રથમના પ્રકારને રાગ કહે છે, અને બીજા પ્રકારને દ્વેષ કહે છે. એ બંને પ્રકારના રાગદ્વેષ સમ્યક્પ્રકારે જ્યાં સુધી છુટતા નથી ત્યાં સુધી વસ્તુઓના ગ્રહણ કરવાથી તથા તેના ત્યાગ કરવાથી એમ બંને પ્રકારે કર્મોનો બંધ તથા તેનો યથાકાળે ઉદય થયાજ કરે છે. કારણ અજ્ઞાન અને બુદ્ધિના વિભ્રમ યોગે વસ્તુઓના ગ્રહણ અને ત્યાગ બંનેમાં રાગદ્વેષ જાજ્વલ્યમાન બનેલો પ્રવર્તી રહ્યો છે.

વેષ્ટન એટલે બંધાવુ, ઉદ્વેષ્ટન એટલે છુટવું. એ બંને વાતો ત્યાં સુધી બની રહે છે કે જ્યાં સુધી ચીત્તમાં રાગદ્વેષ વા ઇષ્ટાનીષ્ટ ભાવના પુર્વક વસ્તુઓનો ગ્રહણ ત્યાગ થયા કરે. અને એનેજ જ્ઞાની પુરૂષો સંસાર પરિભ્રમણ કહે છે. પ્રત્યેક વસ્તુઓના છોડવા-ધરવાની ચિંતામાં નિમગ્ન રહેવું, મુઢ બની કર્મ બંધનથી જકડાવું, ઉદય કાળ પ્રાપ્ત થતાં અત્યંત મોહમુગ્ધ ઉન્મત્ બની દુઃખી થવું અને ઇત સ્તતઃ ભવના પ્રકારે વહ્યા કરવું અર્થાત જન્મમરણાદિ ધારણ ક્યાં કરવાં એનુંજ નામ ભવપરિભ્રમણ છે.

જેમ દહિં મંથન કરવાની ગોળીમાં રહેલા વાંસની રસ્સીના બંને છેડામાંથી એકને પોતાભણી ખેંચે છે, ત્યારે બીજાને ઢીલો મુકે છે. જ્યાં સુધી એ પ્રકારે કરવામાં આવ્યા કરે ત્યાં સુધી ચક્કરે ચઢેલો તે વાંસ કદી પણ સ્થિરપણાને પામતો નથી. એને ખેંચવામાં તેમ ઢીલા કરવામાં બંને પ્રકારે બળ ખર્ચવું પડે છે. છતાં વાંસતો સ્થિર થતોજ નથી. તેમ અજ્ઞાન અને મુઢતા પુર્વક વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં તેમ તેનો ત્યાગ કરવામાં એમ બંને પ્રકારે આત્મવીર્ય ખર્ચવું પડે છે. છતાં આત્મપરિણામ કદી સ્થિર કે શાંત થતો નથી. ખરી વાત તો એ છે કે જો તે વાંસને સ્થિર કરવો હોય તો તેને બાંધેલી બંને છેડાવાળી રસ્સીને છોડી દુર કરવામાં આવે. અને તોજ તે વાંસ સ્થિર થાય. તેમ જીવ જેટલી એ પરવસ્તુના ગ્રહણ ત્યાગની સાવધાનતા રાખે છે તેટલી પોતે રસપુર્વક ગ્રહણ કરી રાખેલા રાગદ્વેષમય વિકલ્પોના ત્યાગની સાવધાનતા રાખે તો સહેજે આત્મ પરિણામ સ્થિર અને શાંત થાય.

એજ વાત ગ્રંથકાર આગળ કહે છે,

मुच्यमानेन पाशेन– भ्रान्तिर्बन्धश्च मन्थवत्
जन्तोस्तथासौ मोक्तव्यो येनाभ्रान्तिरबन्धनम् १७९

રાગદ્વેષની માત્રા આત્મામાં જ્યાં સુધી બની રહે છે ત્યાં સુધી કર્મ બંધન છુટવાના અવસરે પણ રાગદ્વેષ વશીભુત થઇ તે બંધાયાજ કરે છે. અર્થાત કર્મબંધન છુટવા માત્રમાં વાસ્તવિક કલ્યાણ નથી. કારણ બંધનું મૂળ કારણ રાગદ્વષ મોજુદ છે. એક બંધનની નિવૃત્તિટાણે બીજાં ચીત્ર વિચીત્ર બંધનો તુરત તેને જકડી લે છે. તેથી બંધનની ચીર શ્રૃંખલા કદી તુટતીજ નથી. એમ છુટવું એ કર્મબંધથી વાસ્તવિક છુટકારો નથી, કર્મ બંધનથી વાસ્તવિક છુટવું હોય તો ઇત સ્તત: આત્મ પરિણામનું ભ્રમણ વા તેના કારણરૂપ કર્મબંધન સર્વથા રોકાઈ જાય. અને તેનો સર્વથી પ્રબળ અને સમ્યક્ઉપાય યથાર્થ જ્ઞાનપુર્વક રાગદ્વેષ રોકી પુર્વ કર્મની નિર્જરા કરવામાં આવે. અર્થાત કર્મ ઉદયને જ્ઞાનપુર્વક સમપરિણતિમાં સ્થિર થઈ નિ:સત્ત્વ કરવામાં આવે. એનેજ સાચી નિર્જરા ભગવાને કહી છે. તે સિવાયની બંધસહભાવિની નિર્જરા તો જગત આખુ કરીજ રહ્યું છે.

ગોળીનો વાંસ એક તરફથી છુટે, ત્યારે બીજી તરફથી બંધાય છે. તેનું છુટવું તે પણ બંધાવા માટેજ વર્તે છે. પણ જો તે વાંસને રસ્સીથી સર્વથા છોડવામાં આવે તો ફરી બંધાતો નથી. તેમ મોહી જીવ એક તરફથી પ્રબળ યમ નિયમાદિ આચરી છુટવા માટે પ્રવર્તિ કરે છે, ત્યારે વ્યકત કે અવ્યકત રાગદ્વેષાદિ પરિણામે કરી બીજી તરફથી બંધાતો જાય છે. બંધનની નિવૃત્તિના એક નિમીત્ત કારણરૂપ એવા એ યમ નિયમાદિ પુર્વક પ્રવર્તન કાળે પણ રાગદ્વેષની માત્રા જીવને કયા પ્રકારે ઉન્માદે ચઢાવી રહી છે તેનું તેને ભાન નથી. એટલાજ માટે ગ્રંથકારે ઉપર કહ્યું છે કે–મુઢ અને અજ્ઞાની જીવનો ગ્રહણ અને ત્યાગ બંને બંધન રૂપપણે પ્રવર્તે છે. અર્થાત તેનો ત્યાગ એ પણ ગ્રહણને અર્થે છે. અને તેનું ગ્રહણ તે પણ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણજ છે. સારાંશ કર્મબંધનથી છુટવાનો સર્વથી પ્રધાન અને વાસ્તવિક ઉપાય રાગદ્વેષની સમ્યક્પ્રકારે નિવૃત્તિ કરવી એ છે. નહિ તો "तदन्घर ज्जुदलनं स्नानं गजस्याथ वा" એ કહેવત પ્રમાણે જીવ નિરંતર દુ:ખી અને કર્મપરતંત્ર બન્યો રહેશે.

ઉપરોકત વાતને ગ્રંથકાર સમર્થન કરે છે.

रागद्वेषकृताभ्या जन्तोर्बन्धः प्रवृत्त्यवृत्तिभ्याम्
तत्वज्ञानकृताभ्या ताभ्यामेवेक्ष्यते मोक्षः १८०

રાગદ્વેષ યુક્ત ભાવોથી કરેલી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંને બંધનનું કારણ થાય છે, ત્યારે તત્વજ્ઞાન પુર્વક કરેલી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંને નિર્જરા તથા મોક્ષનું કારણ થાય છે.

જ્યાં સુધી રાગદ્વેષ મુખ્યપણે આત્મામાં પ્રવર્તે છે, ત્યાંસુધી જીવની સઘળી પ્રવૃત્તિ તેમ નિવૃત્તિ સંસારાર્થપણેજ થયા કરે છે. અને ત્યાં સુધી નવીન કર્મબંધ પણ થયાજ કરે છે. માત્ર એક સમ્યક્તત્વજ્ઞાન પ્રધાનપણે કરેલી પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બંને આત્માને ઉપલક્ષીને થાય છે. તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ એમ બંને પ્રકારે કર્મબંધની નિર્જરા થાય છે.

મોહના ઉદયથી રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ જીવને થયા કરે છે જેથી કોઇ વખત અશુભ કાર્યોની પ્રવૃત્તિ તથા શુભ કાર્યોની અપ્રવૃતિ (નિવૃત્તિ) આત્માને વર્તે છે. અને કદાચિત શુભ કાર્યોની પ્રવૃત્તિ તથા અશુભ કાર્યોની અપ્રવૃત્તિ (નિવત્તિ) જીવ કરે છે. પણ એવી મોહ ગર્ભિત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ વડે શુભાશુભ બંધનની વૃદ્ધિ હાની જીવ અનંત કાળથી કરતો આવ્યો છે. મોહોદય ક્ષીણ થવાથી 'વા અત્યંત મંદ થવાથી તત્વજ્ઞાન નિર્મળપણાને પામે છે. તથા એ સમ્યક્તત્વજ્ઞાનના પ્રસાદથી આત્મ ઉપયોગ મોહોદય પ્રત્યે આળસે છે– નિરસપણાને ભજે છે. જેથી વિજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધોપયોગની પ્રવૃત્તિ તથા શુભાશુભ ભાવોની અપ્રવૃત્તિ અર્થાત નિવૃત્તિ સહજે થાય છે. અને એવી પ્રવૃત્તિ—અપ્રવૃત્તિ વડે સર્વ કર્મ સંસ્કારના આત્યંતિક ક્ષય રૂપ નિર્વાણ દશાને જીવ સંપ્રાપ્ત થાય છે.

હે ભવ્ય ! પ્રથમ તો બંધ તથા આત્મા ઉભયની વાસ્તવિક સમજણ વિના તથા બંધ દશામાં દુઃખ છે અને આત્મામાં સુખ છે એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ પુર્વક બંધ દશાથી વિરક્ત ચીત્ત થયા સિવાય એ અનાદિ બંધનની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થતીજ નથી. યથાઃ—

" वंधाना च स्वभावं विज्ञायात्मनः स्वभावंच
वंधेषु यो विरज्यते स कर्म विमोक्षणं करोति "

(શ્રી. અમૃતચંદ્રાચાર્ય.)

પ્રથમ બંધ અને આત્મા ઉભયમાં અનાદિ કાળથી તેના સ્વરૂપની વાસ્તવિક પ્રતિતિ પુર્વક જીવને ભેદજ પડયો નથી. છતાં માત્ર અનુપયોગ પરિણામે બંધ અને આત્મા જુદા છે, એમ કથન માત્ર જીવ ગાયા કરે છે. અને એવી અજ્ઞાન મનોદશા યુક્તપણે કરેલી પ્રવૃત્તિ અપ્રવૃત્તિ વડે બંધનની વાસ્તવિક નિવૃત્તિ ક્યાંથી હોય ? બંધ, બંધહેતુ, બંધ્યમાન, બંધ

ફળ, અને બંધસ્વામિ એના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજ્યા સિવાય તથા બંધ-અને બંધફળથી, વિરકત ચિત્ત થઇ સ્વસ્વરૂપને વિષે અપૂર્વ પ્રેમ ઉલ્હસ્યા-સિવાય અનાદિ બંધનની આત્યંતિક નિવૃત્તિ હોયજ નહિ. તેથીજ ગ્રંથકાર કહે છે કે–અજ્ઞાન અને રાગ ષ યુકત પરિણામે કરેલી પ્રવૃત્તિ તો બંધનું કારણ થાય એતો નિશ્ચીત છે, પણ તેવા પરિણામે કરેલી નિવૃત્તિ પણ બંધનું કારણ થાય છે. જ્યારે સમ્યક્જ્ઞાન પરિણામે કરેલી પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બંને મોક્ષનું કારણ થાય છે. એ એક તત્વજ્ઞાન પુર્વક આત્મદશાનું અપુર્વ મહાત્મ્ય છે.

ઉપરોક્ત વાતને ગ્રંથકાર ફરી સમર્થન કરે છે.

द्वेषानुरागबुद्धिर्गुणदोषकृता करोति खलु पापम्
तद्विपरीता पुण्यं तदुभयरहिता तयोर्मोक्षम् ૧૮૧

જગતવાસી જીવોની માનસિક ભાવના રાગદ્વેષ પુર્વક તથા રાગદ્વેષ રહિત તત્વજ્ઞાન પુર્વક વર્ત્યા કરે છે. રાગદ્વેષ પુર્વક પણ કોઇ કોઈની સ્વાર્થ–અન્યાય ભરિત અને પક્ષપાત પુર્ણ હોય છે. ત્યારે કોઇકની પક્ષપાત રહિત મંદકષાયપણે ન્યાયાનુકુલ પ્રવર્તે છે. પ્રથમની અશુભ છે તથા બીજી શુભ છે. એ બંનેથી વિલક્ષણ સર્વ રાગદ્વેષથી રહિત તત્વવિજ્ઞાનપુર્ણ ત્રીજી શુદ્ધ તથા મોક્ષના અનન્ય કારણ રૂપ છે.

ગુણ, સન્માર્ગ, સજ્જન, અને ન્યાયાનુગામી જિવો પ્રત્યે દ્વેષ તથા દોષ, દોષાનુગામી, અન્યાયી જીવો પ્રત્યે રાગ નિયમથી પાપ બંધનું કારણ થાય છે. એથી ઉલટ ગુણ વા ગુણીજનો પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ, અને દોષ વા દોષી જીવો પ્રત્યે દ્વેષ એ શુભ પ્રવૃત્તિ રૂપ છે અને તેથી પુણ્ય બંધ થાય છે. એ બંનેમાં મધ્યસ્થ વિતરાગવિજ્ઞાનપુર્ણ રાગદ્ષ રહિત બુદ્ધિ મોક્ષનું કારણ છે. એવી પરમ કલ્યાણાસ્પદ બુદ્ધિ જે જીવને વર્તે છે તે જીવ અનાદિ સંસાર પરિણામથી સર્વથા મુકત થઇ સદા સર્વદા પવિત્ર તથા સંપુર્ણ સુખી થાય છે.

વિશેષાર્થ—જે જીવને મોહના તીવ્ર ઉદયથી ગુણ પ્રત્યે દ્વેષ, અને દોષ વિષે અનુરાગ વર્તે, અથવા એવા દુષીત અભિપ્રાયથી ગુણી પુરૂષ પ્રત્યે વા ગુણના કારણ પ્રત્યે દ્વેષ થાય તથા દોષ યુક્ત જીવ પ્રત્યે વા દોષના કારણો પ્રત્યે અનુરાગ થાય તેજ અશુભોપયોગ છે જે વડે જીવ નીરંતર આત્મ ગુણોને નીબીડ આવરણ કર્યા કરે છે

મોહના મંદ ઉદયથી જે જીવને ગુણુ વિષે અનુરાગ તથા દોષ વિષે દ્વેષ વર્તે અથવા તેવા રૂડા અભિપ્રાયથી જેમાં ગુણુ હોય વા જે ગુણુનું કારણુ હોય તેવા પુરૂષ પ્રત્યે અનુરાગ વર્તે તથા જેમાં દોષ હોય વા જે દોષનું કારણુ હોય તેવા પુરૂષ પ્રત્યે દ્વેષ વર્તે તે જીવને શુભોપયોગ વર્તે છે જેનું ફળ પુણ્યપ્રકૃતિનો બંધ છે.

ઉપરોક્ત બંને પ્રકારના ગુણુ દોષનાં કારણો પ્રત્યે વા ગુણુ દોષ મય પરિણુત થયેલા ચીત્ર વિચીત્ર પ્રકૃતીવશ જીવાત્માઓ પ્રત્યે સમ્યક્ સમજણુ પુર્વક ઉપેક્ષીત–મધ્યસ્થ દ્રષ્ટિ રહી આત્મા નિજ શુદ્ધ સ્વગુણુને વિષે રમણુ કરે તે શુદ્ધોપયોગ છે. જેમાં રાગદ્વેષની કિંચીત કાલીમા વર્તતી નથી. તથા જેનુ ફળ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મથી રહિત પરમ શુદ્ધ વિતરાગ વિજ્ઞાનઘન રૂપ મોક્ષ છે.

પ્રશ્ન—દ્વેષ બુદ્ધિથી પુણ્યબંધ થાય એમ આપ કહો છો પણુ એ વાત વિરોધ યુકત ભાસે છે. કારણુ દ્વેષ એ તો બુરામાં બુરો પરિણુામ ગણાય.

ઉત્તર—પોતાના કષાય રૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ અર્થે અન્ય ભલા બુરા જીવો પ્રત્યે દ્વેષ કરે તે તો ખચ્ચીત પાપબંધ કરે છે. પરંતુ જેમ કોઈ પુરૂષ મિત્રના શત્રુ પ્રત્યે દ્વેશ કરે તેમ ધર્મ કે જે જીવનો પરમ મિત્ર અર્થાત હિતસ્વી છે, તેના વિરોધી જીવો પ્રત્યે દ્વેશ કરે તો ત્યાં તેના અભિપ્રાયમાં ધર્મરૂપ પરમ મિત્ર પ્રત્યે અનુરાગ તથા તેનું રક્ષણુ કેમ કરવું ? એ ભાવના વર્તતી હોવાથી તે જીવને પુણ્ય પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે. અંતરંગમાં માત્ર મુનિરક્ષાના અભિપ્રાયથી સિંહના પંજામાં સપડાએલા મુનિની રક્ષા કરવા સિંહની સાથે લડતાં બીજા હરકોઇ ઉપાયો વ્યર્થ છે એમ સમજી તીક્ષણુ તલવારથી સિંહને મારવા જતાં જેમ શૂરવીર પુરૂષ સિંહના પંઝામાં સપડાઇ અંતે મરણુ પામી પાંચમા દેવલોક જાય છે–તથા સિંહ મરી સાતમા નર્કે સિધાવે છે. તેમ ગુણુ અને ગુણીની પ્રભાવના કરતાં દોષ અને દોષી પુરૂષને નિંદવામાં આવે વા તેના પ્રત્યે દ્વેષ પરિણુામ વર્તી જાય તો તેથી અભિપ્રાય સમ્યક્ હોવાથી તે નિંદા વા દ્વેષ પાપબંધનું કારણુ થતાં નથી, પણુ પુણ્ય બંધનું કારણુ થાય છે.

એમ એ બંને શુભ અને અશુભ ઉપયોગને રાગદ્વેષ સહિત પણાને લઇને અશુદ્ધોપયોગ કહેવામાં આવે છે.

મોહના અભાવથી જે જીવમાં આ બંને પ્રકારના શુભાશુભ ઉપયોગ અર્થાત. રાગદ્વેષ સહિત પરિણુામ વર્તતા નથી તે જીવ તે કાળે શુદ્ધોપયોગ

મુક્ત પરિણત છે એમ સમજવું. કે જેનું ફળ અનુક્રમે સર્વ કર્મ અને કર્મ સંસ્કારોથી રહિત નિર્વાણ છે.

રાગદ્વેષનો આત્યંતિક નાશ શી રીતે થાય?—

मोहबीजाद्रतिद्वेषौ बीजान्मूलाङ्कुराविव
तस्माज्ज्ञानाग्निना दाह्यं तदेतौ निर्दिधक्षुणा १८२

જેમ બીજ વડે વૃક્ષની જડ અને અંકુરો થાય છે, તેમ મોહ રૂપી બીજથી આત્મામાં સંસાર રૂપ વિસ્તીર્ણ વૃક્ષની અતત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ જડ અને રાગદ્વેષ રૂપી અંકુરો થાય છે. જે જીવ એ અનાદિ અતત્ત્વશ્રદ્ધાન તથા રાગદ્વેષને સર્વથા ક્ષીણ કરવા ઇચ્છે છે તેણે પ્રખર જ્ઞાનરૂપ અગ્નિનું સમ્યક્ પ્રકારે નિયમીત સેવન કરવું.

અતત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ મિથ્યાત પરિણામ તેજ મોહ છે. તથા પદાર્થ ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભાસી તે પ્રત્યે પ્રીતિ અપ્રીતિ થવી તે રાગદ્વેષ છે. વાસ્તવ્યમાં અતત્ત્વશ્રદ્ધાનથી પદાર્થ ઇષ્ટ અનિષ્ટ રૂપ પ્રતિભાસે છે. તેથી જડ અને અંકુરનું કારણ જેમ બીજ છે તેમ રાગદ્વેષનું મૂળ કારણ એ અતત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ મોહ છે. જડ અને અંકુરને દગ્ધ કરવા ઇચ્છતા મનુષ્યે પ્રથમ જેમ બીજને દગ્ધ કરવું પડે છે, તેમ રાગદ્વેષનો સર્વથા નાશ કરવા ઇચ્છિતા જીવે પ્રથમ એ અનાદિ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહ પરિણતિનો ક્ષય કરવો પડે છે. અને એ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહનો નાશ થતાં એ રાગદ્વેષ ક્રમે કરી અંતે સ્હેજે નાશ પામે છે. કારણ નિરાધાર થયેલા એવા એ રાગદ્વેષ પછી શા આધારે ટકે. ?

પ્રશ્ન—અતત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ મોહનો નાશ થવા છતાં સમ્યક્દ્રષ્ટિ જીવમાં રાગદ્વેષ વર્તે છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—ભૂમિમાંથી મૂળથી ઉખાડી નાખેલા વૃક્ષની જડ–અંકુર તથા પત્રાદિ કેટલાક વખત સુધી લીલાં રહે છે પરંતુ અંતે તે સુકાઇ જવાનાં જ છે, તેમ નાશ થયો છે અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહ જેનો એવા એ સમ્યક્દ્રષ્ટિ જીવમાં વર્તતા રાગદ્વેષ અંતે ક્રમે કરી ક્ષય થવાનાજ.

વળી કોઇ મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવમાં મોહનો સદ્ભાવ છતાં બાહ્યથી રાગદ્વેષ અલ્પ દેખાય છે, પરંતુ તે તો બીજને રાખી ઉપરથી કાપેલા વૃક્ષનાં ડાળ અને અંકુરાદિની માફક ક્રમે કરી એથી પણ વિશેષ વર્ધમાન થવાનાજ. તેમ અતત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ મોહમુગ્ધ જીવમાં રાગદ્વેષ પુર્વ સંસ્કાર વશ બાહ્યથી

થોડા વર્તતા જોવામાં આવે, પરંતુ ક્રમે કરી આગળ જતાં તે જરૂર વધવાનાજ રાગદ્વેષનું મૂળ કારણ એ અતત્ત્વશ્રધાનરૂપ મોહ છે. એમ જાણી તેનો સવથા નાશ કરવો એજ યોગ્ય છે. વળી બીજનો આત્યંતિક નાશ કરવાનું કારણ જેમ અગ્નિ છે, તેમ અનાદિ સંસાર રૂપ વિસ્તીર્ણ વૃક્ષના બીજ રૂપ એ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનમય મોહ પરિણતિનો નાશ થવાનો વાસ્તવિક ઉપાય એક સમ્યક્જ્ઞાન છે. અને તેનો પણ પ્રધાન ઉપાય સમ્યક્જ્ઞાન સહિત પ્રજ્ઞાવંત નિર્દોષ પુરૂષનો ભક્તિ સહિત સત્સંગ છે. જ્ઞાન વડે જીવાદિ તત્ત્વોના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જીવ યથાર્થપણે જાણે તો અતત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ મોહનો જરૂર નાશ થાય. તેથી કલ્યાણના ઇચ્છિક ભવ્ય જીવાત્માઓએ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં નિરંતર અપ્રમત્ત રહેવું એજ યોગ્ય છે. જેથી સર્વ સિદ્ધી સ્વયમેવ સહજે પ્રાપ્ત થાય છે. વળી:—

पुराणो ग्रहदोषोत्थो गम्भीरः सगतिः सरुक्
त्यागजात्यादिना मोहव्रणः शुध्यति रोहति १८३

જીવને મોહ રૂપ ફોલ્લો (ગુમડુ) ઘણો પુરાણો છે. કોઇ વિષમ ગ્રહદોષથી ઉત્પન્ન થયો છે. અર્થાત ગુમડાને ઉત્પન્ન થવામાં મંગળ આદિ હલકા ગ્રહો એ એક નિમીત્ત કારણ છે તેમ પરદ્રવ્યના ગ્રહણ રૂપ પરિગ્રહના નિમીત્તયોગે કરીને એ મોહ રૂપ ફોલ્લો ઉત્પન્ન થયો છે. ફોલ્લો જો ઘણા દિવસનો હોય તો અત્યંત પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તેથી પણ અનાદિ કાળનો પુરાણો એ મોહ રૂપ ફોલ્લો આત્માને અત્યંત વિષમ અને ભયંકર દુઃખ આપી રહ્યો છે. વળી એ ગુમડાની વેદના વેદવા છતાં જીવને સચેતતા બની રહે છે પણ એ મોહ રૂપ ભયંકર ગુમડાની વેદના જીવની સાવધાની સુદ્ધાંત નષ્ટ કરે છે. ફોલ્લો જેમ જેમ પુરાણો થતો જાય છે તેમ તેમ પોતાના પ્રદેશ વિસ્તારને વધારે છે તેમ મોહ પણ કાળ જતાં સમયે સમયે પોતાના આશક્તિ આદિ વિસ્તારને વધારે છે.

ગુમડુ જેમ પરૂ, દુષીત રૂધીર અને દુર્ગંધતા આદિ નર્ક રૂપ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એ મોહ રૂપ અનાદિ કાલીન ગુમડુ જીવને અસંખ્ય નર્ક નિગોદાદિ ગતિઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

ગુમડામાંથી નિકળતા પરૂ–દુષીત દુર્ગંધતા યુક્ત રૂધીર–સડેલું માંસ આદિ પદાર્થો કાઢી ધોઇ સાફ કરવામાં આવે અને ઉપર મલમ લગાવવામાં આવ્યા કરે તો તે ગુમડુ રૂઝાઇ જાય છે, તેમ એ મોહ રૂપ ગુમડામાંથી

આરંભ પરિગ્રહાદિ હટાવી–સદ્‌શાસ્ત્ર, સત્સંગ અને આત્માનુભવ રૂપ મલમ દરરોજ નિયમીત લગાવવાથી એ અનાદિ કાલીન મોહરૂપી ગુમડુ રૂઝાય છે.

જગતની જે જે વસ્તુઓ ઉપર જીવ મોહ કરે છે, તે તે વસ્તુઓ તેના પરિપાક કાળમાં જીવને દુઃખનીજ સાધક થાય છે. એથી મોહ યુક્ત બનવું કેવળ વ્યર્થ અને દુઃખના હેતુરૂપ છે. સાંભળઃ—

सुहृदः सुखयन्तः स्युर्दुःखयन्तो यदि द्विषः
सुहृदोपि कथं शोच्या द्विषो दुःखयितुं मृताः ૧૮૪

જે પોતાને સુખી કરે તેજ મીત્ર છે, અને જે દુઃખી કરે તે શત્રુ એમ આબાલ વૃદ્ધ સૌ કોઇ સમજે છે. મીત્ર થઈને પોતાને દુઃખી કરવા મર્યા તે તો શત્રુવત્ ઠર્યા તેમનો મરવાનો શોચ શો કરવો?

સ્ત્રી, પુત્રાદિ સંબંધી જનોને તું મીત્ર ગણે છે પરંતુ તેઓ જ્યારે મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તને અત્યંત દુઃખ થાય છે. તેથી તેઓ ખરેખર તારા શત્રુ છે. એવા શત્રુનો મરવાનો શોક શો કરવો? કે જેનું સ્મરણ માત્ર પણ આત્મ ઉપયોગને દુઃખી કરે છે. મરેલાં એવાં એ સ્ત્રી, પુત્રાદિના મરણનું સ્મરણ માત્ર પણ જીવને અત્યંત દુઃખી કરે છે. એવો સૌ કોઈને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે, છતાં વળી તેઓજ પાછા મોહની ઘેલછામાં વિવેકને ભુલી જઈ સંભાળી–સંભાળીને શોક કરવા લાગી જાય છે. આગમ અનેઅનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે–સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુ આદિ સર્વ કુટુંબીજનો સ્વઆત્માને કદી પણ વાસ્તવ્ય ઉપકારી નથી. તેમને હિતસ્વી માની તેમના મરણ પાછળ શોક કરવો એજ જીવનો મોહ છે. અનિત્ય, એકત્વ, અન્યત્વાદિ ભાવનાને સમ્યક્‌પ્રકારે વિશેષ વિશેષ ચીંતવન કરી આત્માને વિષે દ્રઢ કરતાં ક્રમે કરી મોહ ક્ષય થાય છે. પણ શોક કરવાથી વાસ્તવ્ય સિદ્ધી શું થાય એમ છે.?

આ જગત ઈંદ્રજાળ તથા કેળના સ્તંભ સમાન કેવળ નિઃસાર છે. એ શું તું નથી જાણતો? નથી સાંભળ્યું? વા પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતું? હે જીવ? આપ્ત જનોના મરણ પાછળ શોક કરવો એ નિર્જન અરણ્યમાં પોક મુક્વા સમાન વ્યર્થ છે. જે ઉત્પન્ન થયો છે તે મરશેજ. મરણના સમયે તેને કોણ બચાવી શકે એમ છે? છતાં મુર્ખ મનુષ્ય સબંધી જનોના મરણ પાછળ શોક કરે છે. એજ અનાદિ કાલીન મોહની ઘેલછા છે. દીનપ્રતિદીન પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય થઇ રહ્યો છે, એજ યમરાજનું ભયંકર મુખ છે. તે વિસ્તીર્ણ મુખમાં જગત આખુ ચવાઇ રહ્યુ છે. ત્રણે લોક એ કાળની ભયંકર દાઢમાં

પકડાઈ રહ્યો છે. આપણા દેખતાં દેખતાં કેટલાય પોતાને બળવાન અને બુદ્ધિમાન સમજતા મનુષ્યો તેના વિસ્તીર્ણ ખોળે સદાને માટે સુઈ ગયા. કોઇનાં ઔષધ, સારવાર, લાગણી કે ભાવભીનાં આંસુઓની ધાર પણ એ અનિવાય મરણથી બચાવવા જરાય શક્તિવંત નથી. છતાં પોતાનો જરાય વિચાર નહિ કરતાં બીજા સબંધી જનોના મરણ પાછળ લોકો કેમ વ્યર્થ શોક કરતા હશે? એ નથી સમજાતું.

સબંધી જનોના શોકથી ઘેલો બનેલો મનુષ્ય શું શું કરે છે:—

अपरमरणे मत्वात्मीयानलङ्घ्यतमे रुदन्
विलपतितरां स्वस्मिन् मृत्यौ तथास्य जडात्मनः
विभयमरणे भूयः साध्यं यशः परजन्म वा,
कथमिति सुधीः शोकं कुर्यान्मृतेपिन केनचित् १८५

મરણ અતિશય અલંધ્ય, અમીટ, અને અનિવાર્ય છે. પોતાથી પ્રત્યક્ષ ભીન્ન સ્ત્રી પુત્રાદિનું મરણ થતાં તેમને પોતાનાં માની તે અર્થે જે જીવો રડે છે, વિલાપ અને અતિ આક્રંદ કરે છે, શોકમાં ગરકાવ થાય છે, તે જીવો પોતાને મરણ સમય આવતાં તેવીજ રીતે અતિશયતા પુર્વક રોતા રોતા અને આક્રંદ કરતા મરણ પામવાના. શાંતિ અને નિર્ભયતા પુર્વક થતા મરણથી આ લોકમાં યશ અને ઉત્કૃષ્ટ પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ શાંતી અને નિર્ભયતા યુક્ત મરણ એવા મુર્ખ જીવોને ક્યાંથી થાય? સદ્‌બુદ્ધિમાન જીવને ઉચીત છે કે—માત, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કુટુંબી જનોના મરણ પાછળ મોહઘેલા બની શોક નિમગ્ન ના થાય. હે જીવ? એક ઇષ્ટ જનના વિયોગથી તને શોક, કલેષ અને કલ્પાંત થાય છે, તો પછી પોતાના મરણ સમયે તો સર્વ ઇષ્ટજનો અને મહેલ, મહાલય, દ્રવ્ય આદિ પ્રીય પદાર્થોનો સર્વસ્વપણે વિયોગ થવાનો છે.! તે કાળે નિર્ભયતા યુક્ત પરમ શાંતિ તને ક્યાંથી રહેશે? આ લોકમાં યશ અને પરલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ પદની પ્રાપ્તિનું કારણ તો તે નિર્ભયતાયુક્ત વાસ્તવિક શાંતદશા છે. હે મુર્ખ? એક ઇષ્ટ જનની ખાતર પરમ સમાધિ મરણરૂપ અમુલ્ય સર્વ શ્રેય કેમ ગુમાવે છે.? તું જે શોક અને આક્રંદ કરે છે, એથી શું તને તે ઇષ્ટ જનની પ્રાપ્તિ થઇ શકે એમ છે? અવિશ્રાંત નિયમની સતત્ ધારાપ્રવાહે વહી રહેલા આ અનાદિ અનંત વિશ્વરૂપી ગહન વનમાં તારૂ રૂદન અને આક્રંદ કોણ સાંભળે છે.? સ્વકર્મરૂપ પારધી કાલરૂપી બલથી પ્રેરીત થઇ

જ્યાં કોઇ રક્ષક નથી એવા સંસાર રૂપી ભયંકર વનમાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે શક્તિહીન મોહઘેલો મુર્ખ મનુષ્ય મારૂ ઘર (મેં....) મારો પુત્ર (મેં....) મારૂ દ્રવ્ય (મેં....) મારૂ માન સન્માન (મેં....) એમ અસ્તવ્યસ્ત વ્યાકુળચીત્ત થયો થકો પશુની માફક મેં-મેં-મેં કરતો મૃત્યુશૈય્યામાં ચીરકાળને માટે સુઇ જાય છે.[૧] પ્રત્યક્ષ મૃત્યુથી ક્ષીણ થતા આયુષ્યના મોટા મોટા ટુકડા રાત્રી દિવસના રૂપકમાં ખંડ ખંડ થઈ હમેશાં નજર ઉપર આવે છે છતાં મુર્ખ મનુષ્ય પોતાને સ્થિર સમજી અન્ય સબંધી જનોનો વ્યર્થ ખેદ કલ્પાંત કરે છે એ ઘટના સખેદ આશ્ચર્ય પમાડે છે.

એ દુઃખને દુર થવાનો વાસ્તવિક ઉપાય શો હશે? ગ્રંથકાર કહે છે સાંભળઃ—

हानेः शोकस्ततो दुःखं लाभाद्रागस्ततः सुखम्
तेन हानावशोकः सन् सुखी स्यात् सर्वदा सुधीः ॥ १८६

ઇષ્ટ વસ્તુની હાનિથી શોક અને તેથી દુઃખ થાય છે, તથા પ્રાપ્તિથી હર્ષ અને તેથી સુખ થાય છે. પણ સુબુદ્ધિમાન વિવેકી જીવ એ ઇષ્ટ વસ્તુના હાનિ તથા લાભમાં હર્ષ શોક રહિત થતો નિરંતર સુખનેજ અનુભવે છે.

આ જગતમાં પ્રાણીમાત્ર વ્યક્ત કે અવ્યક્તપણે સુખનેજ ઇચ્છે છે. સુખનો ઘાત દુઃખથી થાય છે. દુઃખના અનુભવકાળે જીવ શોક-ઉદ્વેગ-અને કલ્પાંતાદિ કરે છે. તે શોકનું નિમીત્ત કારણ ઇષ્ટ સામગ્રીનો વિયોગ છે. કારણ તેમાં જીવે સુખની કલ્પના ઘડી રાખી છે. જ્ઞાની આત્મા વિચાર કરે છે કે-અહો? હું મોહથી પરવસ્તુને ઇષ્ટાનીષ્ટ કલ્પુ છું પણ એ પરવસ્તુ ખરેખર ઇષ્ટાનીષ્ટ નથી. વળી એ કોઇ કાળે પણ મારી થઇ શકે, કે મારી રાખી રહી શકે એમ નથી. તો પછી તેના વિયોગકાળે શોક કરવો એ શું મને ઉચીત છે? આમ વિચારી ઇષ્ટાનીષ્ટ પર વસ્તુઓમાં સમ્યક્પ્રકારે હર્ષ શોક રહિત થાય તો પછી તેને દુઃખ ક્યાંથી થાય? વળી દુઃખ વિના સુખનો અભાવ પણ ક્યાંથી થાય? જેથી વિવેક જ્ઞાની સદાકાળ સુખી છે. જે જીવ સુખી રહેવા ઇચ્છે તેણે ઉચીત છે કે- એ પરવસ્તુની હાનિ થતાં વસ્તુ સ્વરૂપ વિચારી શોક રહિત રહેવું. ઇષ્ટ પરવસ્તુના આશ્રયી જીવો તેની કોઇ કાળે હાનિ ના થાય તેવા ઉપાયો કરી સુખી રહેવા ઇચ્છે છે. પરંતુ સંસારમાં કોઇને કોઈ ઇષ્ટ સામગ્રીની હાનિ થયાજ કરે છે. જે ઇષ્ટ સામગ્રીમાં સુખની

---

૧ मोहमगन आतमगुन भूलत, परी तोहि गलजेला
मैं...मैं...करत चहूगति डोलत, बोलत जैसे छेला
(કવિવર-બનારસીદાસ.)

કલ્પના કરી તેની રક્ષા અને પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં રાત્રી દિવસ જીવ પ્રવર્તિ રહ્યા છે, તે ઇષ્ટ સામગ્રી તો ખરેખર દેડકાંની પાંચશેરી ના ધડા જેવી છે. જેમ ત્રાજવામાં એક દેડકુ નાખે અને બે લોંચ પડે, એ ને એ કડાકુટ આખો દિવસ ગાળે પણ દેડકાં વડે પુરો ધડો કદી થાયજ નહિ. તેમ જીવની ઇચ્છાનુસાર એ ઇષ્ટ સામગ્રીની પુર્ણતા થાય એમ બનવું સર્વથા અસંભવિત છે. તેથી એ પરવસ્તુરૂપ ઇષ્ટ સામગ્રીના વિયોગનો શોક કરવો વ્યર્થ છે. એ ઇષ્ટ સામગ્રીની આશાની ઝુરણાથી રહિત થવું એજ વાસ્તવિક સુખી થવાનો એક ઉપાય છે. ઇષ્ટ સામગ્રીના વિયોગના શોક જન્ય દુઃખ કરતાં તેના સંયોગની ચાહાના આત્મામાં ઓછી બળત્રા કરતી નથી. મોહ મૂઢ જીવ સદોદીત ઉપરોક્ત ભાવોમાં બળી રહ્યો છે, અનાદિ કાળથી દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યો છે, પણ મોહમૂઢ દશાને લઈ ને તે દુઃખ તેના ખ્યાલમાં આવતુ નથી. અને નિરંતર અનાદિ મૂઢ પરિણામોમાં સતત્ વહ્યો જાય છે. પર વસ્તુ પ્રત્યેની ઇષ્ટાનીષ્ટ કલ્પનાજ એ સઘળા દુઃખોનું મૂળ છે. કારણ એથીજ હાનિ લાભાદિ પરિણામ જીવને થયા કરે છે. જે સર્વ દુઃખનું મૂળ છે. એ પરવસ્તુ પ્રત્યેના હાનિ લાભાદિ મિથ્યા પરિણામ વિચારી વિચારીને વિવેક પુર્વક જીવ ક્ષીણ કરે તો સહેજે સુખી થાય.

જે આ લોકમાં સુખી વા દુઃખી હોય છે તે પરલોકમાં પણ સુખી વા દુઃખી થયા કરે છે.

सुखी सुखमिहान्यत्र दुःखी दुःखं समश्नुते
सुखं सकल संन्यासो दुखं तस्य विपर्ययः ૧૮૭

આ લોક વિષે જે સુખી છે, તે પરલોકમાં પણ સુખનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા આ લોક વિષે જે દુઃખી છે તે પરલોકમાં પણ દુઃખનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ પરવસ્તુના ગ્રહણનો ત્યાગ એજ વાસ્તવિક સુખનું કારણ છે. અને પરવસ્તુનું કિંચીત માત્ર પણ ગ્રહણ તેજ દુઃખ છે.

કોઇ જીવ એમ ભ્રમ કરે કે– પ્રાપ્ત વર્તમાન સુખ છોડી પરલોકના સુખની ઇચ્છાએ દુઃખ સહન કરવું એ શું યોગ્ય છે? પરલોક તો પરોક્ષ છે, ન માલુમ ત્યાં શું હશે? અપ્રાપ્ત અને વળી પરોક્ષ સુખની આશામાં પ્રાપ્ત અને પ્રત્યક્ષ સુખ છોડી દુઃખ શા માટે વેઠવું? એવા ભ્રમ બુદ્ધિ જીવને દયાળુ ગુરૂ સમજાવે છે કે–હે જીવ! જે અહિં દુઃખી છે, તે પરલોકમાં પણ દુઃખનેજ પામશે. તથા જે આલોકમાં સુખી છે, તે પરલોકમાં પણ સુખીજ થશે.

પ્રશ્ન—જો એમજ હોય તો પછી વિષયાદિ સુખને સેવન કરવાવાળા પરલોકમાં દુઃખને પામે છે, અને તપશ્ચરણાદિ દુઃખ સહન કરવાવાળા જીવો પરલોકમાં સુખને પ્રાપ્ત થાય છે એમ શાસ્ત્ર વિષે વારંવાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—હે ભવ્ય ? તું બાહ્ય સામગ્રીથી સુખી દુઃખી થવાપણું માને છે, એજ તારો અનાદિ ભ્રમ છે. વાસ્તવિક તો એમ છે કે–આકુળતા રહિત પરમ શાંત પરિણામ એજ સુખ અને આકુળતા સહિત પરિણામ એજ દુઃખ. મોહયુક્તપણે પરદ્રવ્ય ગ્રહણ કરવામાં જીવને વ્યાકુળતા થાય છે; કારણ મોહી જીવ પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરી પોતાનાં કરવા મથે છે. પણ સ્વસ્વભાવે પરિણમન કરી રહેલાં એ પરદ્રવ્યો કોઈ કાળે ગમે તેટલા વિપુલ પ્રયત્ને પણ જીવનાં થતાં નથી. અને તેથી મોહમૂઢ વિવેકશુન્ય જીવના ચિત્તમાં વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામની વ્યાકુળતા એજ દુઃખ છે. તેથી અનંત આકુળતાના કારણરૂપ એ સમસ્ત પરદ્રવ્યો તથા તેની ઇચ્છા માત્ર છોડી વાસ્તવ્ય નિરાકુળ થવું એજ સુખ છે. આવી દશા પ્રાપ્ત થયે જીવ વર્તમાનમાં પણ સુખી છે. તેમ આગામી કાળમાં પણ તેનું ફળ સુખજ છે. વળી પરપદાર્થોના ગ્રહણથી વા ગ્રહણને અર્થે વ્યાકુળતા થવી એજ દુઃખ છે. અને એવી દશા થયે જીવ વર્તમાનમાં પણ દુઃખી છે તથા ભાવિમાં પણ તેનું ફળ પરમ દુઃખજ છે.

વિષયાદિ સુખોને સેવવા વાળા જીવો પરલોકમાં દુઃખી થાય છે, એમ શાસ્ત્રકારો ત્યારે શાથી કહેતા હશે ? કારણ તમે કહો છો તેમ સુખને સેવન કરવા વાળા જીવો સુખીજ થવા જોઇએ.

હે ભાઈ ? એ જીવો ખરેખર સુખને સેવતાજ નથી. પણ એમ કરી માત્ર દુઃખનેજ ઉદેરે છે–અનુંભવે છે. તૃષ્ણા અને વ્યાકુળતા પુર્વક વિષય સેવન થાય છે ત્યાં દુઃખજ છે અને તેનું ફળ પણ દુઃખજ છે. ભોગભુમિયા અને ઈંદ્રાદિ દેવોને આલોકની અપેક્ષાએ ઘણાં વિષય સુખો છે. પરંતુ તેઓને પ્રાયે તૃષ્ણા થોડી હોવાથી વ્યાકુળતા રૂપ દુઃખ પણ પ્રાયે થોડુ થાય છે. અને તેથી ભાવિમાં પણ તેઓ કુગતિને પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ એક રંક મનુષ્ય વિષય સુખ નથી ભોગવતો છતાં તૃષ્ણા અને તજ્જન્ય વ્યાકુળતા રૂપ દુઃખ અતિશય અનુભવતો ભાવિમાં પણ નર્કાદિક અત્યંત દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી તપશ્ચરણાદિ કષ્ટને સહવાવાળા જીવો પરલોકમાં સુખી થાય છે, એમ શાસ્ત્રકારો શાથી કહેતા હશે ? કારણ દુઃખનું ફળ દુઃખજ હોય એમ આપ કહો છો.

તપશ્ચરણાદિ કષ્ટનું ફળ સુખ છે એમ કહ્યું હોય ત્યાં કષ્ટનુ ફળ સુખ છે એમ ના સમજવું. કષ્ટનું ફળ તો કષ્ટજ હોય એ સિદ્ધાંત છે. પણ કષ્ટ કહેવું કોને? એજ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. સાંભળ—"વ્યાકુળતા એ કષ્ટ અને નિરાકુળતા એ અકષ્ટ અર્થાત સુખ" એ સ્વાનુભવી નિર્ગ્રંથ પુરૂષોની પ્રધાન વાખ્યા શું તું ભુલી જાય છે? તપશ્ચરણાદિ કષ્ટનુ ફળ સુખ કહ્યું–ત્યાં જરા સુક્ષ્મદ્રષ્ટિથી તું વિચારે તો સમજાશે કે-કષ્ટનું ફળ સુખ નહિ પણ સુખનું ફળજ સુખ કહ્યું છે. સંસાર દશામાં ઇષ્ટાનીષ્ટ પરદ્રવ્યના ગ્રહણત્યાગની અનંત ઇચ્છાઓ ભ્રાંતિગત પરિણામે ઉદ્દભવ થઇ જીવને અનંત વ્યાકુળતારૂપ દુઃખ અનુભવ કરાવી રહી હતી તે તે ઇચ્છાઓ ખરેખર દુઃખજ છે એવી વાસ્તવિક સમજણ થતાં વિવેકજ્ઞાની આત્મા ઇચ્છાનિરોધરૂપ પરમ સુખને અનુભવવા– અભ્યાસવા લાગ્યો. શ્રી જીને કહેલાં દ્વાદશ પ્રકારનાં બાહ્યાભ્યંતર તપ ઉક્ત "ઇચ્છાનિરોધ"નાં રૂપક તથા દશા વિશેષતાઓ છે. શાસ્ત્રકારોએ યથાર્થ તપશ્ચરણ પણ એનેજ કહ્યું છે (इच्छानिरोधोस्तपः) શાસ્ત્રમાં "चरण" એ શબ્દ ઇચ્છાનાઃ નિરોધમાં આત્મપરિણામનું અવ્યાકુળપણે રમણ થવાના વાસ્તવ્ય અર્થમાં પ્રયોજયો છે. તપશ્ચરણ કરતાં પણ જેના ચિત્તમાં અંતરંગ વિષ્ટ સંકલેષાદિ પરિણામ જન્ય દુઃખ નથી થતુ, અર્થાત વર્ધમાન પરિણામે સંયમજન્ય અનંત અતેંદ્રિય સુખનો ક્રમે ક્રમે અનુભવ થતો જાય છે, તેને તો એવા તપનું ફળ અનંતર પરંપર સુખ જ છે. પરંતુ જે તપશ્ચરણ કરતાં અન્ય મિથ્યા ભ્રાંતિગત પરિણામજન્ય આર્તધ્યાનથી આત્મા દુઃખને અનુભવે છે, તેનું ફળ તપશ્ચરણ કરવા છતાં પણ અનંતર પરંપર દુઃખજ છે. તેથી આ સિદ્ધાંત છે કે—જે જીવો મોહને હણીને વર્તમાનમાં વાસ્તવ્ય સુખને અનુભવે છે તેજ ભાવિમાં પરલોકાદિમાં પણ સુખનેજ અનુભવશે. તથા જે જીવો મોહ બંધનથી જકડાયા વર્તમાનમાં દુઃખને અનુભવે છે તે ભાવિમાં પણ દુઃખનેજ અનુભવશે. દુઃખ અને સુખની જીવને વાસ્તવિક સમજણજ નથી. કારણ તેનાં જ્ઞાનનેત્ર મોહની ધુમીએ કરી વિપરીત પ્રકારે પદાર્થ દર્શન કરી રહ્યાં છે.

જુઓ! શાસ્રમાં પણ દુઃખ અને શોકાદિથી અશાતા વેદની કર્મનો બંધ કહ્યો છે. ("दुःख शोकतापाक्रंदनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयामान्य स्थ सद्वेदस्य" તત્વાર્થ સુત્ર.) અને તે અશાતાના ઉદયથી દુઃખનોજ અનુભવ થાય છે. અર્થાત દુઃખપુર્ણ કૃતિ અને પરિણામોથી દુઃખ, તેમ સુખપુર્ણ કૃતિ અને પરિણામોથી સુખ થાય છે એ સિદ્ધાંત સમ્યક્ છે.

હે જીવ ? દુઃખનું ફળ સુખ છે, એમ સમજી ભ્રાંતિથી આલોક પરલોકાદિના વાસ્તવિક સુખના ઉપાયથી પરાંઙમુખ ના થા ! સાકરનો રસાનુભવ થવા પછી ગોળનો સ્વાદ જેમ અસંતોષ્યરૂપ ભાસે છે, તેમ અનંત અતેંદ્રિય શાંત રસનો સાક્ષાત અનુભવ થયા પછી વિષયીક સુખો ખરેખર વિરસ ભાસે છે. તેથી વિષય સુખથી ઉપેક્ષીત—ઉદાસીન થઇ તેને નહિ અનુભવતાં વિવેકજ્ઞાની જીવ અત્યાગ પરિણામે (ત્યાગના અભિમાનથી રહિતપણે) ત્યાગ કરે છે. અને એવો ત્યાગ કરવામાં તેને દુઃખનો અનુભવ નહિ થતાં યથાર્થ સુખનો અનુભવ વર્તે છે. વિષયની રક્ષા અને તેની પ્રાપ્તિની અનંત વ્યાકુળતારૂપ પરમ દુઃખથી તે જીવ મુક્ત થાય છે. સુખી થાય છે. વિષયાદિ સુખ છોડવામા કષ્ટ છે, એવો ભય તું ના કર ! સત્ય ધર્મના સાધનથી અનંતર પરંપર સુખ જ છે. અને એમજ પ્રવર્તવું એજ સુવિચાર દ્રષ્ટિ છે.

હવે જન્મ એ પણ મરણ તુલ્ય છે એમ આગળ ગ્રંથકાર કહે છે.

मृत्योर्मृत्य्वन्तरप्राप्तिरुत्पत्तिरिह देहिनाम्
तत्र प्रमुदितान्मन्ये पाश्चात्ये पक्षपातिनः १८८

આ સંસારમાં દેહધારી પ્રાણીઓને એક મરણથી અન્ય મરણની પ્રાપ્તિનું નામ જન્મ માનવામાં આવે છે, તેનો જેઓને હર્ષ થાય છે તેઓને હું મૃત્યુનાજ પક્ષપાતી સમજું છું.

પુત્રાદિના જન્મથી હર્ષ કરીએ છીએ અને તેમના મરણથી શોક કરીએ છીએ. હર્ષના કારણ રૂપ એ પુત્રાદિનો જન્મ તે પણ ખરેખર તેમનું મરણજ છે. કારણ આયુષ્ય નાશનું નામ મરણ છે, તે આયુષ્ય સમય સમય વિષે ઘટે છે, તેથી નીરંતર આયુષ્યનો સમયે સમયે થતો વ્યય તેજ મરણ છે. ફેર માત્ર એટલો કે તે પુર્વ પર્યાય સબંધી મરણ છોડી નવીન પર્યાય સંબંધી મરણ ધારણ કરે છે. એવા મરણ યુકત જન્મનો હર્ષ માનવો એ ખરેખર મરણનોજ પક્ષપાત છે, અનુરાગ છે. જેમના પ્રતિપળે થતા મરણનો તથા મરણ યુક્ત જન્મનો મુઢદ્રષ્ટિ જીવને અનુરાગ છે, તો પછી એ પુત્રાદિથી પ્રેમ છે, હિત સબંધ છે એમ કેમ મનાય ?

દીર્ઘ આયુષ્યધારી ઈંદ્ર ચંદ્રાદિ દેવો પણ મરણને શરણ થાય છે, તો પછી કીટક તુલ્ય અશકત અલ્પાયુષી મનુષ્ય પ્રાણી મરણને શરણ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ! પ્રિય જનના મરણ પાછળ વ્યર્થ દુઃખ નહિ કરતાં જેથી એ વારંવાર થતુ જનાદિ મૃત્યુ ટળે એવો કોઇ પ્રયત્ન કર ! મરણ

યુક્ત જન્મનો હર્ષ અને જન્મ યુક્ત મરણનો શોક એ બંને ખરેખર ભ્રાંતિ છે. એવી ભ્રાંતિ યુક્ત પ્રવૃત્તિ હે ભવ્ય? તને ન શોભે.

એવી મિથ્યા ભ્રાંતિ જેની નથી તુટી તેનું જ્ઞાન સંયમાદિ અનુંષ્ઠાન આત્માર્થે પ્રવર્તતુ નથી.

अधीत्य सकलं श्रुतं चिरमुपास्य घोरं तपो
यदिच्छसि फलं तयोरिह हि लाभपूजादिकम्
छिनत्सि सुतपस्तरोः प्रसवमेव शून्याशयः
कथं समुपलप्स्यसे सुरसमस्य पक्वं फलम् १८९

હે મુનિ? સર્વ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને તથા ચીરકાળ સુધી ઘોર અને વિકટ તપ કરીને તેના ફળમાં આ લોકનાં માન, પુજા, ખ્યાતિ અને લાભાદિને તું ઇચ્છે છે, તેથી મને તો સમજાય છે કે તું વિવેક શુન્ય નિર્બુદ્ધિમાન છે. કારણ તપ રૂપી સુંદર ફળાઉ વૃક્ષનાં કુમળાં ફુલને છેદી તું રાજી થાય છે. પણ એથી મધુર રસયુક્ત સ્વર્ગાદિ અભ્યુદયરૂપ પકવ ફળને ક્યાંથી પામીશ.

જેમ કોઈ ઘણા કાળ સુધી અતિ કષ્ટ વેઠી ઘણી મહેનતે સુંદર વૃક્ષને ઉછેરે. સૃષ્ટિક્રમના નિયમાનુંસાર પુષ્પપત્રાદિ થઈ પછી ક્રમે કરી તેમાંથી સુંદર ફળો નિપજે, પણ જે મુઢબુદ્ધિ તે પુષ્પ પત્રાદિને છેદી અંગીકાર કરે– ખુશી થાય તેને એ વૃક્ષનાં મધુર અને મીષ્ટ ફળોની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય? નાજ થાય.

શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા તપશ્ચરણનું ઇહલૌકીક ફળ લાભ, પૂજા, ખ્યાતિ, માન આદિ છે. ભક્ત જીવો તેના મનોરથ સાધે અથવા રિદ્ધિ ચમત્કારાદિ ઉત્પન્ન થાય, લોકોમાં મહંતતા, પુજ્યપણું એ આદિ પૂજા પ્રતિષ્ટા વધે એ આદિ ફળ તો આલોકમાં સ્હેજે પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલોક સમય વિત્યે એથી સ્વર્ગાદિ અભ્યુદયની પણ વિના પ્રયાસે કે વિના ઇચ્છિાએ સ્વયં પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ જે સાધુ પોતાની પૂજા, ખ્યાતિ, લાભાદિ ઇચ્છાપુર્વક—અનુરંજીતચીત્તે અંગીકાર કરે, રિદ્ધિ ચમત્કારાદિ ઇચ્છે, પોતાના અનુયાયીઓ પાસેથી કંઇ પણ મેળવવા ઇચ્છે તેમનાં આપેલાં ધનાદિને અંગીકાર કરે, અથવા એ મળતાં સંતુષ્ટ ચીત્ત થાય, માનપુર્વક મહંતપણું લોકોમાં ગણાવા ઇચ્છે, વા પોતાનું મહંતપણું લોકોમાં પ્રસિદ્ધીમાં આવતાં હર્ષચીત્ત થાય તેવા વિવેકશુન્ય વિકલચીત્ત સાધુ તથારૂપ પ્રારબ્ધોદય હોય ત્યાં સુધી માત્ર

સંસારીક કિંચીત સુખરૂપ ફળને પામીને પરમ શાશ્વત સુખરૂપ વાસ્તવ્ય ફળથી વંચીત રહે છે. હે મુનિ ! શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા તપશ્ચરણાદિ પરમ સાધન કરીને તું લાભ, પૂજા આદિનો અભિલાષી ન થા ! અને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાપ્ત મુનિપદને મલીન ના કર ! એ લાભ પૂજા આદિ તો વિના ઇચ્છાએ કે વિના વ્યાકુળતાએ સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. તોપછી આત્મપરિસંતુષ્ટ મુનિ તેને કેમ વાંચ્છે ? વળી ઇચ્છા એજ મૂળમાં દુઃખ છે. અમૃતસાગરના અવલોકન સુખને મુકી અનંત વ્યાકુળતાના સ્થાનરૂપ એવા એ ઇચ્છારૂપ દુઃખને બુદ્ધિમાન વિવેકી સાધુ તો ના ન્હોરે.

જ્ઞાન અને તપનું વાસ્તવિક ફળ

तथा श्रुतमधीत्य शश्वदिह लोकपंक्तिं विना
शरीरमपि शोषय प्रथितकायसंक्लेशनैः
कषाय विषयद्विषो विजयसे यथा दुर्जयान्
शमं हि फलमामनन्ति मुनयस्तपः शास्त्रयोः ૧૯૦

હે ભવ્ય ! તું લોક સહવાસ છોડી નિરંતર જીન પ્રવચનનો અભ્યાસ કર ! વિસ્તાર પુર્વક કાયક્લેષાદિ તપ વડે શરીરને કૃષ કર, પરંતુ સાથે સાથે જે અતિશય દુર્જય છે એવા વિષયકષાયરૂપ પ્રબળ વૈરીને જીત. મુનિશ્વરોએ તપ અને શાસ્ત્રાભ્યાસનું વાસ્તવ્ય ફળ ઉપશમ ભાવ છે એમ કહ્યું છે.

કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસ કે તપ આત્માર્થે કાર્યકારી નથી, પરંતુ કાર્યકારી તો ઉપશમ ભાવ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસથી તત્વજ્ઞાન અને હેયોપાદેયનો બોધ થાય છે. તથા સમ્યક્તપશ્ચરણથી ઇચ્છાનો જય થાય છે. તત્વાવબોધથી કષાયને ઘટાડે, તથા તપ વડે ઇષ્ટ અનિષ્ટ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિમાં રાગદ્વેષ પરિણામે નહિ પરિણમતાં જેઓ કષાયનો ક્ષય કરે છે. તથા ઉપશમ ભાવમાં પ્રવર્તે છે, તેઓનાં શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તપ સફળ છે, આત્માર્થે છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસ વા તપશ્ચરણાદિ વડે જેઓ માત્ર વિષય કષાયનેજ પોષે છે, ઐહીક પ્રયોજનાદિ સાધે છે. તેઓ શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા ઉગ્ર ઉગ્ર તપશ્ચરણાદિ કરવા છતાં લોકપંક્તિમાંજ રહ્યા છે. જેમ વ્યાપારાદિ કરી અન્ય સંસારી જીવો લક્ષ્મિ–વિષયાદિ સાધે છે, તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ–તપશ્ચરણાદિ કરીને પણ એજ કર્યું. બનેનું સાધ્ય તો (માન, પૂજા, ખ્યાતિ અને

લોભાદિ) એકજ છે. સાધન ભલે ભીન્ન રહ્યાં, તેથી શું ? ઉપશમ ભાવની પ્રાપ્તિ વિના, અથવા આ અનુષ્ટાન કરીને પરિણામે મારે ઉપશમ ભાવરૂપ પરમશાંત નિજપદનો અનુભવ કરવો છે એ હેતુ વિના થતો શાસ્ત્રભ્યાસ વા કાયકલેષાદિ ઉગ્ર ઉગ્ર તપશ્ચરણ એ પણ માત્ર સંસારજ છે. પછી તેને ગમે તે આકારમાં ફેરવો. પણ હેતુના સમ્યક્‌પણા સિવાય આત્માર્થ તો નથી. એવી લૌકીક પ્રવૃત્તિ કરી જીવ અલૌકિક પદને કયાંથી સાધી શકે ?

પ્રશ્ન—વ્યાપારાદિ પ્રવૃત્તિ સાથે શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તપની સરખામણી કરી એ ઠીક નથી. કારણ વ્યાપારાદિ વિષે હિંસાદિ પાપ થાય છે પણ ઉક્ત ધર્મ પ્રવૃતિઓમાં એ હિંસાદિ પાપ તો નથી, તેથી એ વ્યાપારાદિ પ્રવૃત્તિ-ઓથી તો એ તપ શાસ્ત્રાદિ ભલાં છે ?

ઉત્તર—ના. વ્યાપારાદિ વિષે બાહ્ય દ્રષ્ટિથી જોતાં વિશેષ પાપ દેખાય છે, એ વાત ખરી, પણ આવા હેતુવિપર્યાસરૂપ કુત્સીત્ માયાયુક્ત અભિપ્રાયથી થતા શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તપમાં તો કેવળ અંતરંગ પાપની વિશેષતા છે. બાહ્ય કરતાં અંતરંગની વિશેષતા છે- પ્રબળતા છે. તેથી વ્યાપારાદિ કરતાં તેને અતિશય નિંદ્ય ગણ્યાં.

અલ્પ પણ વિષયાભિલાષપણું સુખનું વિઘાતક છે.

द्रष्ट्वा जनं व्रजसि किं विषयाभिलाषं
स्वल्पोप्यसौ तव महज्जनयत्यनर्थम्
स्नेहाद्युपक्रमजुषो हि यथातुरस्य
दोषो निषिद्धचरणं न तथेतरस्य ૧૯૧

જેમ રોગીને સ્ચ્ચીક્કણ ધૃતાદિ અલ્પ પણ કુપથ્ય સેવન માત્ર રોગનીજ અભિવૃદ્ધિ કરે છે, પરંતુ એ કુપથ્ય વજી યોગ્ય ઔષધીનું સેવન કરે તો રોગ ઉપશાંત પામે. તેમ હે ભવ્ય ? અલ્પ પણ વિષયાભિલાષપણું અનર્થકારક ભયંકર વ્યાકુળતારૂપ રોગની વૃદ્ધિ કરે છે. પરંતુ એ વિષયા-ભિલાષપણારૂપ કુપથ્યને છોડી નિર્ગ્રંથ પુરૂષોના પવિત્ર વચનામૃતરૂપ પરમૌ-ષધને તથારૂપ પ્રકારે તું ગ્રહણ કરે તો એ અનાદિ આકુળતારૂપ રોગ ઉપશાંત પામે. અનાદિ સંસાર રોગથી છુટવાના કામી જીવને વિષયાદિ પ્રત્યેનો થોડો પણ સ્નેહ મહા અનર્થકારક અને દુઃખરૂપ થાય છે. વિષ-યાદિ પ્રત્યેનો કિંચીત્ મોહ જ્ઞાનજઠરાગ્નિને મંદ કરે છે. જેથી કર્મ બંધન

રૂપ ત્રિદોષ ઉત્પન્ન થઇ અનાદિ સંસાર રોગ વધે છે, પુષ્ટ થાય છે. વિષય અને વિષયના સાધક ચેતન અચેતન પદાર્થોને જોઇને તેમાં તારી બુદ્ધિને ફસાવીશ નહિ. રાગી દ્વેષી કરીશ નહિ.

વળી એ વિષયાદિની ચાહ્ય તેટલી અભિલાષા રાખો પણ તેથી શું તેની પ્રાપ્તિ થાય છે? ના. પ્રારબ્ધાધિન એવા એ વિષયાદિ સાધક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ પરાધિન અને વળી વિનાશીક છે. તો પછી સ્વાધિન અને શાશ્વત્ આત્મસુખને વિસ્મરણ કરી વાટે જતુ એ અભિલાષારૂપ પ્રત્યક્ષ દુઃખ કેમ વ્હોરી લેવું! સુબુદ્ધિમાન વિવેકી જીવ એમ નાજ કરે.

દુઃખદાઇ વસ્તુઓ પ્રત્યે પ્રાણીમાત્રને સહજે અરૂચી વર્તે છે, તો પછી અનંત દુઃખના હેતુરૂપ વિષયોની અભિલાષા સદ્વિવેકવાન જીવને કોઇ પ્રકારે કરવી ના ઘટે.

એજ ભાવને ગ્રંથકાર સમર્થન કરે છે.

अहितविहितप्रीतिः प्रीतं कलत्रमपि स्वयं
सकृदपकृतं श्रुत्वा सद्यो जहाति जनोप्ययम्
स्वहितनिरतः साक्षाद्दोष समीक्ष्य भवे भवे
विषयविषवद् ग्रासाभ्यासं कथं कुरुते बुधः ॥ १९२

જગતમાં અજ્ઞાની મનુષ્યો પણ પોતાને અહિતકારી વસ્તુઓમાં પ્રેમ ધરાવતાં નથી. કે જેઓ વિષય ભોગાદિમાં ફસાઇ રહ્યા છે. તેવા વિષયાદિમાં ફસાઇ રહેલા મનુષ્યો પણ જે વસ્તુઓને અહિતકર સમજે છે તેને તુરતજ છોડી દે છે. જુઓ સ્ત્રી એ તેમને અત્યંત પ્રિય વસ્તુ છે. પણ જો એક વખત જાણવામાં આવે કે આ સ્ત્રી મને છોડી કોઇ અન્યને ચાહે છે, અન્યથી રમે છે, તો તેજ વખતે તેને તે છોડી દે છે. પણ તું તો વિષયોનો ભયંકરતા સાક્ષાત અનુભવ કરી ચુકયો છે, એકવાર નહિ પણ વારંવાર અનેક ભવોમાં એજ કડવો અનુભવ કરતો આવ્યો છે, તોપણ તેથી તું કેમ વિરક્ત ચીત્ત થતો નથી? ભોજનમાં વિષ છે એમ માલુમ પડયા પછી કયો વિવેકી મનુષ્ય તેને ગ્રહણ કરે? વિષયો એ વિષથી પણ ભયંકર દુઃખપ્રદ છે. છતાં તું એજ વિષયફંદમાં પડવા ઇચ્છે છે? સાંભળઃ—

आत्मन्यात्मविलोपनात्मचरितैरासीद्दुरात्मा चिरं
स्वात्मा स्याः सकलात्मनीनचरितैरात्मीकृतैरात्मनः

आत्मेत्या परमात्मतां प्रतिपतन् प्रत्यात्मविद्यात्मकः
स्वात्मोत्थात्मसुखो निषीदसि लसन्नध्यात्ममध्यात्मना १९३

હે આત્મન્? આત્મ બોધનો વિનાશ કરવા વાળા એ વિષયકષાયાદિમાં પ્રવૃત થઈ તું અનંત કાળથી દુરાચારી બની રહ્યો છે. અગર આત્મ કલ્યાણને સાધ્ય કરવા વાળા સમ્યક્‌જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિને પ્રીતિ પુર્વક અંગીકાર કરે તો તું અંતરાત્મદશાને પ્રાપ્ત થઈ પરમાત્મદશારૂપ સ્વસ્વરૂપને પામી સહજ સ્વાભાવિક પરમ અતેંદ્રિય શુદ્ધાત્મ સ્વભાવરૂપ શાશ્વત્ સુખને પામીશ કે જે સુખ અન્ય અવલંબનોથી રહિત–સ્વાધીન છે.

હે જીવ? તને તારા સ્વરૂપનો પણ એ વિષય કષાયાદિ યોગે કરીને બોધ નથી, કે હું કોણ છું? કેમ પ્રવર્તુ છું? હવે તો કંઇક એવી રીતે પ્રવર્ત કે જેથી તું વાસ્તવ્ય સુખી થાય, અને તને તારા યથાર્થ સ્વરૂપની ઓળખ થાય. જ્યાં સુધી બહિરાત્મ દશા વર્તે છે, ત્યાં સુધી તું વિષય કષાયાદિમાં અનુરક્ત થઇ દુશ્ચારિત્રી બની રહ્યો છે. પરંતુ સર્વ કલ્યાણ દાતા એવા સમ્યક્‌જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિને પ્રીતિ સહિત સેવન કરે તો તું અંતરાત્મ દશાને પામી પરમાત્મ પદનો અનુભવી થાય.

जो पद् भवपद् भय हरे, सो पद् सेव्य अनूप
जिसपद् फरसत और पद्, लगे आपदा रुप.

(ભાષા–સમયસાર)

જન્મ મરણ રુપ અનંત દુઃખપ્રદ અનાદિ ભવ પરિભ્રમણનો ભય હરનાર એવા અનુપમ પદનું તું પ્રીતિ પુર્વક સેવન કર! જે પદનો જીવને સહજ માત્ર સ્પર્શ થતાં જગતનાં બીજાં વિનાશી અને પરાવલંબી પદો કેવળ આપદા રૂપ અનુંભવાશે. અને અંતે ક્રમે કરી કેવળ વિશુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ રૂપ સ્વસ્વભાવનો શાશ્વત્ અનુભવ કરતો અનંત અતેંદ્રિય સુખમાં તું નિમગ્ન થઇશ.

એ આનંદ ત્યાં સુધી તને નથી મળી શકતો કે જ્યાંસુધી તું તારા શરીર ઉપર પ્રીતિ કરી મૂઢ બની રહ્યો છે. શરીર ઉપરનો રાગ એ પરમાનંદ દશાનો વિઘાતક છે. અને શરીર ઉપર જ્યાં સુધી જીવને રાગ વર્તે છે, ત્યાં સુધી તે (શરીર) આત્માને અબાધિત રાખીને ક્યાંથી છુટે?

अनेन सुचिरं पुरा त्वमिह दासवद्वाहित-
स्ततोऽनशनसाम्रिभक्तरसवर्जनादिक्रमैः
क्रमेण विलयावधि स्थिरतपोविशेषैरिदं
कदर्थय शरीरकं रिपुमिवाद्य हस्तागतम् १९४

એ શરીરેજ તને અનંત કાળ સુધી આ જગતમાં ગુલામની માફક ભમાવ્યો છે. ઉપવાસ, અલ્પાહાર, રસ પરિત્યાગાદિ વિધિ રૂપ તપમાં પ્રવર્તી નિરંતર ક્રમે ક્રમે હવે તો એને ક્ષીણુ કર! જેમ કોઇ ઘણી મહેનતે અને અચાનક હાથમાં આવેલા શત્રુને ક્ષીણુ કરે, તેમ તું પણુ ઘણી મહેનતે અને અચાનક હાથમાં આવેલા મનુષ્ય શરીરને સમ્યક્ પ્રકારે ક્ષીણુ કર! કારણુ એના સબંધથીજ તું અનેક ભવોમાં કદર્થીત થયો છે–દુઃખી દુઃખી થયો છે. અને વર્તમાનમાં પણુ એના સંગ જનીત દુઃખને તું પ્રત્યક્ષ અનુંભવી રહ્યો છે. જ્યાં સુધી એ શરીરનો સર્વથા નિર્બીજ નાશ ના થાય, ત્યાં સુધી તેને તું ક્ષીણુ કરી તારો એ દુષ્ટ શરીર ઉપરનો પુરો બદલો લઈ લે. અથવા તું એને એવું ક્ષીણુ કર કે જેથી એ તારા કરતાં અધિક બળવાન ના થાય. અગર જો તે તારાથી વિશેષ બળવાન થયું તો ઇંદ્રિય તથા મનદ્વારા એ દુષ્ટ શરીર તને વિષય કષાયાદિમાં ફસાવી નષ્ટ ભ્રષ્ટ કરી નાખશે. તારી અમુલ્ય સ્વાધિનતાને લુંટી અનંત કાળને માટે તને પરાધીન બનાવી મુકશે.

તું નિશ્ચયથી માન કે આ શરીર એક દુષ્ટ શત્રુના જેવું છે. શત્રુ જેમ હાથમાંથી છુટયા પછી ફરી કાબુમાં આવવો અત્યંત મુશ્કેલ છે, તેમ એ મનુષ્ય શરીર પણુ એકવાર અબોધ પરિણામે છુટયા પછી હાથમાં આવવું મુશ્કેલ છે. આત્મ બોધ શરીરને કાબુમાં રાખવાનો એક અમોઘ મંત્ર છે. વળી આ શરીર તે આત્મ બોધથી વંચીતપણે છુટયા પછી એટલું જ્ઞાનબળ તારી પાસે નહિ રહે કે જેથી તું ફરી એને તારે વશ કરી શકે! તેથીજ આ અમુલ્ય અવસરે તેની તારા ઉપરની સત્તાને નિર્બળ કર!

જે કંઇ દુઃખની પરાકાષ્ટા જોવામાં આવે છે, તેનું મૂળ શરીરજ છે. સાંભળઃ—

आदौ तनोर्जननमत्र हतेंद्रियाणि,
काङ्क्षन्ति तानि विपयान् विपयाश्च मान

हानिप्रयासभयपापकुयोनिदाः स्यु-
मूलं ततस्तनुरनर्थपरंम्पराणाम् १९५

સર્વથી પ્રથમ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે, શરીરની ઉત્પત્તિ થતાં દુષ્ટ ઇંદ્રિયો પ્રગટ થાય છે. ઇંદ્રિયો વિષયોની તરફ ઝુકે છે. એ ઇંદ્રિયો વિષયાદિ તરફ ઝુકતાં જીવને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ, અપમાન અને ભય નિરંતર સહન કરવાં પડે છે. જે અસહ્ય વ્યાકુળતામાં આત્મ બોધનું વિસ્મરણ થવાથી જીવ અજ્ઞાની-મૂઢ સદૃશ બની જાય છે. તથા અનેક પ્રકારનાં ચિત્ર વિચીત્ર પાપોના સંચય કરી દુર્ગતિનું પાત્ર બને છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જગતમાં અનેક પ્રકારની આપત્તિ-વિપત્તિનું તથા સર્વ અનર્થ પરંપરાનું મૂળ માત્ર શરીરજ છે.

શરીર જો ના હોત તો ઇંદ્રિયો પણ ક્યાંથી હોય ? ઇંદ્રિયોના અભાવમાં જીવને વિષયાદિ તરફ કોણ ઝુકાવત ? તેથી તે ન વિષયાદિમાં ફસાત કે ના તેને અનેક પ્રકારનાં અપમાન-ભય અને ક્લેષાદિ સહન કરી દુર્ગતિના કારણ રૂપ પાપ સંચય થઇ દુર્ગતિ ગામી બનવું પડત. તેથી આ વાત સિદ્ધ છે કે જગતની સઘળી આપત્તિ અને અનર્થ પરંપરાનું મૂળ કારણ પ્રાયે શરીરજ છે. ફલિતાથ એ છે કે-શરીરથી એક વખત જો સમ્યક્‌પ્રકારે રાગ છુટી જાય તો એક દિવસ શરીરની સોબતનોજ સર્વથા જીવને અભાવ થાય. અને શરીરના અભાવમાં સર્વ અસહ્ય દુઃખોના અભાવ થાય.

જુઓ શરીરને પોષણ કરી મૂઢ અને અજ્ઞાની જીવો શું કરી રહ્યા છેઃ-

शरीरमपि पुष्णान्ति सेवन्ते विषयानपि
नास्त्यहो दुष्करं नृणां विषाद्वाच्छन्ति जीवितुम् १९६

અહો ! જગતમાં મુર્ખ જીવોને શું મુશ્કેલ છે ? તેઓ જે અનર્થ કરે તેનું આશ્ચર્ય નથી, પણ ન કરે તેજ ખરેખર આશ્ચર્ય છે. શરીરને પ્રતિદીન પોષે છે, સાથે સાથે વિષયોને પણ તેઓ સેવે છે. એ મુર્ખ જીવોને કાંઈ પણ વિવેક નથી કે વિષપાન કરી અમરત્વ ઇચ્છે છે ? સુખ વાંચ્છે છે ? અવિવેકી જીવોને કાંઈ પણ વિવેક કે પાપનો ભય નથી. તેમ વિચાર પણ નથી. વિના વિચારે ઝટ તેઓ અકાર્યમાં પ્રેરાય છે. પણ પંડિત અને સદ્-વિવેકવાન જીવો શરીર પ્રત્યે અધિક પ્રેમ કરતા નથી, નાના પ્રકારની ભોજન સામગ્રી વડે તેને યદ્દા તદ્દા પોષતા નથી. વિષયો સેવતાં કે અકાર્ય સન્મુખ થતાં તેઓ ડરે છે-સંકોચાય છે. પણ મોહ મૂઢ જીવો તે વિષયા-

દિને વિના સંકોચે ઉલ્હાસ પુર્વક સેવે છે. તથા સાથે શરીરને પણ અત્યંત પ્રેમ પુર્વક પોષ્યા કરે છે. અને નહિ કરવા યોગ્ય પાપકર્મ યોગ્યાયોગ્ય કે હિતાહિતનું ભાન ભુલી અશંકીતપણે કરે છે. આશ્ચર્ય છે કે-તેઓ હળાહળ વિષપાન કરી આરોગ્ય અને જીવન ઇચ્છે છે ? એવા જીવો ખરેખર નીતાંત મુર્ખ છે.

અહો ! તપસ્વી પુરૂષો પણ શરીર નાશથી નિરંતર ડરે છે, એ આ નિષ્કૃષ્ટ કળીકાળનું મહાત્મ્ય છે.

इतस्ततश्च त्रस्यन्तो विभावर्यां यथा मृगाः
वनाद्विषन्त्युपग्रामं कलौ कष्टं तपस्विनः १९७

મૃગ સર્વ જાનવરોમાં બીકણુ પ્રાણી છે. આખો દિવસ જંગલમાં જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરી અનેક કષ્ટ સહન કરી રાત્રી સમય થતાં વનચર હિંસક પ્રાણીઓના ડરથી ગામની આસપાસ આવી છુપાય છે. બસ એવીજ દશા આ કળીકાળના તપસ્વી મહાત્માઓની વર્તી રહી છે. તેઓ દિવસમાં ચાહે જંગલોમાં રહે, અનેક પ્રકારના ઉગ્ર કાયકલેષાદિ સહન કરે, પરંતુ રાત્રી સમય થતાં ગામની સમીપ સ્થાતમાં આવી વાસ કરે છે. પશુઓમાં પણ જે કાયર છે તેજ બિચારાં ડરે છે-છુપાય છે. પરંતુ સિંહાદિ બળવાન પ્રાણીઓ તો સદા નિર્ભયપણેજ જંગલમાં વિચરે છે. નિર્ભય મનુષ્યોમાં મુનિજનો અત્યંત નિર્ભય ગણાય, પણ અહો કાળીકાળ ! એમને પણ અતિશય દુઃખપ્રદ અને નાશવાન શરીર ઉપર આટલો બધો પ્રેમ ! શરીરનું મમત્વ ભુલી આત્મ ઐશ્વર્યને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરનાર, નિઃશંક્તા અને નિર્ભયતાદિ ગુણોની સિદ્ધીમાં સહાયક ગિરીકંદરા, વિષમ વન, નદીતટ, અને એવાં નિર્જન પ્રદેશોમાં એમણે વસવું એજ યોગ્ય છે.

શરીર પ્રત્યેની અનુરાગ ભરી મૂઢતા સાથે બીજી પણ તેમની દુર્દશા બની રહી છે તે તો જુઓઃ—

वरं गार्हस्थ्यमेवाद्य तपसो भावि जन्मनः
श्वः स्त्रीकटाक्षलुण्टाकै र्लुप्तवैराग्य संपदः १९८

સૌંદર્યમાન સ્ત્રીઓના કટાક્ષ રૂપ લુંટારાઓ વડે જેમની જ્ઞાન-વૈરાગ્ય સંપદા લુંટાઇ રહી છે, અને તેથી જેમના ભાવિમાં સંસાર પરિભ્રમણજ નિર્મીત થયું છે, એવા તપ કરતાં તો ગ્રહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ટ છે.

આજતો વૈરાગ્ય પુર્વક બડી ધામધુમથી દિક્ષીત બન્યા-તપસ્વિ બન્યા, પણ સવાર થતાંજ જેઓ ધન-સ્ત્રીકટાક્ષરૂપ લુંટારાઓથી સહજ માત્રમાં લુંટાઇ ગયા. એવા તપસ્વિ કરતાં તો ગ્રહસ્થાશ્રમજ શ્રેષ્ટ છે. જેમનો તપ અને વૈરાગ્ય એટલો બધો શિથિલ છે કે પુરો દિવસ બે દિવસ પણ ટકી શકતો નથી. તેઓથી સંસારનો ઉચ્છેદ થવો કેવળ અસંભવિત છે. એવા તપ વૈરાગ્ય કે જે-વાસ્તવ્ય આત્મબોધ વાસીત નથી-તથાપ્રકારે આત્મદશાએ પરિણુત નથી, તે માત્ર સંસાર વૃદ્ધિના હેતુ રૂપ થાય છે. તેથી એવા મલિન તપાદિ કરતાં નિર્મળ ગ્રહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ટ છે. જુઓઃ—

गृहस्थो मोक्षमार्गस्थो निर्मोहो नैव मोहवान्
अनगारो गृही श्रेयान् निर्मोहो मोहिनो मुनेः

(સ્વામિ-સમંતભદ્ર.)

અવિરત-વિરત સમ્યક્ મોક્ષ માર્ગમાં સ્થિત એક ઉજવળ વૃત્તિમાન ગ્રહસ્થ પેલા મોહમૂઢ મુનિ કરતાં નિર્મોહ પરિણામી છે. પણ એ નિર્મોહી ગ્રહસ્થ કરતાં અનગાર વેષને ધારણ કરી રહેલો મોહી મુનિ કોઇ રીતે કલ્યાણનું કારણ નથી.[1]

હે જીવ? જે શરીરના યોગથી તું વારંવાર સ્ત્રીઆદિનો અનુંરાગી થઇ દુઃખી થઇ રહ્યો છે, તે શરીરાદિ તો તારી સાથે એક ડગલું પણ જતુ નથી. તો એ શરીરાદિનો સ્નેહ તું ત્યજ.

स्वार्थभ्रंशं त्वमविगणयन् त्यक्तलज्जाभिमानः
संप्राप्तोस्मिन् परिभवशतैर्दुःखमेतत् कलत्रम्

नान्वेति त्वां पदमपि पदाद्विप्रलब्धोसि भूयः
सख्यं साधो यदि हि मतिमान् मा ग्रहीर्विग्रहेण ૧૯૧

હે મુનિ? આત્મીય કલ્યાણ સાધ્ય કરવું એ તારૂ મુખ્ય પ્રયોજન છે. પણ શરીરના રાગે એ હેતું વિસ્મરણ થવાથી વાસ્તવિક આત્મ કલ્યાણ પણ

---

૧ वरं दारिद्र्यमन्याय, प्रभवाद्विभवादिह; कृशताभिमतादेहे, पीनता न तु शोफतः

અર્થ—અન્યાય પુર્વક ધનવાન બનવા કરતાં એ દરિદ્રાવસ્થાજ ભલી છે. જેમ સુજન પુરૂષને અન્યાય પ્રવૃત સ્થુલ શરીરી બનવા કરતાં કૃષ્ટ શરીર ઠીક લાગે છે.

નષ્ટ થયું. છતાં તે નુકશાન તારા ધ્યાનમાં આવતુ નથી. ઉલટો લજ્જા અને અપમાનને પણ નહિ ગણકારતાં રમણીય સ્ત્રીની શોધ ખોળમાં તું લાગ્યો, કવચીત તે સ્ત્રી તને મળી ગઈ તોપણ તેના અર્થે અનેક પ્રકારના લજ્જા-અપમાનાદિ વિપુલ કષ્ટ સહન કરવા છતાં તે સ્ત્રી એક પગલુ પણ તને સાથ આપવાની નથી. એમ હોવા છતાં તું એનાથી વિમુગ્ધ ચિત્ત બની રહ્યો છે, એનું શું કારણ? તારી આટલી બધી આત્મીય દુર્દશા શાથી થઈ? એ તને ખ્યાલમાં આવે છે? અમને તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે માત્ર એક શરીરના રાગથી. જો તારામાં થોડો પણ સદ્‌બુદ્ધિનો અંશ હોય તો તું શરીરનો કિંચીત પણ રાગી ન થા.

શરીર ઉપરનો અનુરાગ ધીરે ધીરે ક્ષીણ કરવાથી એ અનુરાગ જન્ય પાપ કર્મો પણ ધીરે ધીરે ક્ષીણ થશે. અંતે ક્રમે કરીને શરીરનો સંબંધ પણ આત્યંતિકપણે નષ્ટ થઈ સર્વ આપત્તિનો નાશ થશે.

જ્યાં સુધી અજ્ઞાન- મોહ વર્તે છે, ત્યાં સુધી શરીર, લક્ષ્મી તથા સ્ત્રી પુત્રાદિ પ્રત્યે રાગ રહ્યા કરે છે. કારણ જીવે મોહમુગ્ધ બની તેને પોતાનું સ્વરૂપ માની રાખ્યું છે. એટલે તે શરીર, લક્ષ્મિ, સ્ત્રી પુત્રાદિની સાર-સંભાળમાં આખી જીંદગી નિષ્ફળપણે વ્યતિત કરે છે. શું તારો તે જડ પદાર્થોની સાથે એકત્વપણારૂપ મેળ કદી પણ થવો સંભવિત છે?

न कोप्यन्योन्येन व्रजति समवायं गुणवता
गुणी केनापि त्वं समुपगतवान् रुपिभिरमा
न ते रुपं ते यानुपव्रजसि तेषां गतमति
स्ततच्छेद्यो भेद्यो भवसि वहुदुःखे भववने २००

કોઈપણ પદાર્થ કોઈ બીજા પદાર્થની સાથે કદીપણ તદ્રુપ-તન્મય પરિણામી બની શકતો નથી. પોત પોતાની નિરનિરાલી સત્તાને ધારણ કરી પ્રત્યેક વસ્તુ પોત પોતાના સ્વભાવ પરિણામે શાશ્વત પરિણમી રહી છે. એ નિયમાનુસાર બે મુર્તિક મુર્તિક પદાર્થોનો આપસમાં કદીપણ એકત્વ રૂપ મેળ થઇ શકતો નથી તો તું તો અમૂર્તિક વિજ્ઞાનઘન ચૈતન્ય સ્વભાવ યુક્ત છે. અને એ શરીરાદિ મુર્તિક જડત્વધર્મ યુક્ત છે. તારો તથા તેનો એકત્વરૂપ સંબંધ કેમ થશે? એમ થવું ત્રિકાળે અસંભવિત છે. છતાં પણ શરીરાદિની સાથે તારી પરાધિન દશા બની રહી છે, એનો કોઇ હેતુ હોવો જોઇએ. એ હેતુ આનુપુર્વીક્રમે અજ્ઞાન દશા યોગે તેં ઉપાર્જેલાં

શુભાશુભ કર્મો છે. એનો અને તારો અનાદિ કાળથી સંયોગ સબંધ ધારા પ્રવાહપણે ચાલ્યો આવ્યો છે. એથીજ શરીરરૂપ ભયંકર જંજીરથી તું જકડાયો છે. એ શરીરાદિ પર પુદ્ગલો કિંચીત્ પણ તારૂ સ્વરૂપ નથી. તોપણ તું એનો અત્યંત પ્રેમી બન્યો છે. અને એ અનિવાર્ય રાગે કરીને તેને તારૂ સ્વરૂપ માની એ શરીરાદિની સાથે તું તન્મય પરિણામી બની રહ્યો છે. એજ અજ્ઞાન ગર્ભીત મોહ વડે કરીને આ સંસારરૂપ ભયંકર વન તારા માટે પરમ દુઃખનું કારણ થઇ રહ્યું છે. અને એ ભયંકર સંસાર વનમાં તારા પરિણામે કરીને અનેક પ્રકારે છેદન-ભેદન-મારણ-તાડન-શુલારોપણ આદિ ભયંકર કષ્ટને તું અનુભવી રહ્યો છે. અગર તું કોઇ તથારૂપ પરમ પુરૂષના બોધને પામીને શરીરાદિ પરત્વેનો રાગ વા આત્મીય ભાવના છોડી દે તો સહજ માત્રમાં એ સઘળાં વિપુલ દુઃખો નિવૃત્ત થાય. તારા દુઃખનો ઉત્પાદક તું જ છે. સાંભળ :—

सद्गुरु कहे भव्य जिवनीसों तोडहु तुरत मोह की जेल
समकित रुप गहो अपनो गुण करहु शुद्ध अनुभवको खेल
पुद्गल पींड भाव रागादि इनसें नहि तुम्हारो मेल
ए जड प्रगट गुपत तुम चेतन जैसे भीन्न तोय अरु तेल

(ભાષા. સમયસાર.)

આટલું કહેવા છતાં અજ્ઞાની મોહમુઢ જીવોનો પ્રેમ એ જડ શરીરાદિ ઉપરથી જરાય હઠતો નથી કે મંદપણાને પામતો નથી.

माता जातिः पिता मृत्युराधिव्याधी सहोद्गतौ
प्रान्ते जन्तोर्जरा मित्रं तथाप्याशा शरीरके २०१

જન્મ, મરણ એ જેનાં માત પિતા છે, આધિ-વ્યાધિ એ બે જેના સહોદર ભાઇ છે, અને વૃદ્ધાવસ્થા જેનો પરમ મિત્ર છે એવા શરીરમાં રહીને તું અનેક પ્રકારની ચીત્ર વિચીત્ર આશામાં વહી રહ્યો છે એ એક આશ્ચર્ય છે!

શરીરધારી પ્રાણીઓને માતા, પિતા, ભાઇ, મિત્ર, એ આપ્ત વર્ગ હોય છે-તેમ જન્મ-મરણ, આધિ-વ્યાધિ, તથા વૃદ્ધાવસ્થા એ પણ શરીરનાં અતિ નિકટ અને પ્રબળ આપ્ત જનો છે, અર્થાત્ તરફદાર છે. આવા દુઃખપુર્ણ શરીરમાં ક્યા પ્રકારની આસ્થા બાંધી જીવ નિરાંત વાળી બેસી રહ્યો

હશે ? તથા નાના પ્રકારના આશાના ઊંડા વમળમાં ખેંચાયા કરતો હશે ? શરીર ક્ષણુભંગુર છે, મોતની કોઇપણુ પળ નિશ્ચિત નથી, તથા એ ક્ષણુભંગુર શરીર પણુ અનેક પ્રકારના આધિ વ્યાધિઓથી સદોદીત ઘેરાયલુ છે, એવા ક્ષણીક અને દુઃખપૂર્ણું શરીરમાં સ્નેહ કરવા કરતાં અજર, અમર, અવ્યાબાધ, તથા શાશ્વત સુખના ધામરૂપ નિજ શુદ્ધ ચૈતન્યને વિષે પ્રેમ કર ! એ તો તું પોતેજ છે. તો પછી એને છોડી એ શરીરના અનુરાગી થવું હે ભવ્ય ! તને ઘટતું નથી.

ઉત્તમ વિવેકવાન પુરૂષો તો આ શરીરને રાધરૂધિરાદિ મહા નિંદ્ય અને અત્યંત ગ્લાનિયુક્ત પદાર્થોનો ભરેલો એક કોથળો સમજે છે, પણુ એમાં રતી પામતા નથી. ગંદી અને પ્રતિપળે માત્ર દુઃખનીજ જન્મદાતા એવી કાયાનો મોહ વિવેકવાન ઉત્તમ પુરૂષો કરતા નથી.

હે આત્મા ? તું તો શુદ્ધ બુદ્ધ સ્વરૂપ છે પણુ જડ શરીરના સબં-ધથી ઉલટો અશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થઇ રહ્યો છે. સાંભળઃ—

शुद्धोप्यशेष विषयावगमोप्यमूर्तो
प्यात्मन् त्वमप्यतितरामशुचिकृतोसि
मूर्तं सदाऽशुचि विचेतन मन्यदत्र
किंवा न दूषयति धिग्धिगिदं शरीरम्   २०२

હે ચિદાનંદ ? તું શુદ્ધ, અમુર્તિક અને સ્વપરનો જ્ઞાતા દ્રષ્ટા છે. પણુ આ જડ અને કેવળ અશુચિમય શરીરે ઉલટો તને અપવિત્ર કર્યો. જો તો ખરો કે આ જડ, મુર્ત, કેવળ અશુચીમય, અચેતન શરીરના સહજ માત્ર સંગથી અન્ય કેશર કર્પુરાદિ પરમ સુગંધી યુક્ત પદાર્થો અશુચીપ-ણાને પામી જાય છે. તો પછી એનો સંગ અને રાગ આત્માને આત્મ બોધથી આત્મચારિત્રથી પતિત કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ! ધિક્કાર છે, ધિક્કાર આ શરીરને કે જેના અનાદિ સંગથી જીવ અશુદ્ધતાનેજ નીરંતર ભજી રહ્યો છે. એ જડ શરીરે તને અજ્ઞાની અને જડવત્ બનાવી મુકયો અથવા તારી નિર્મળ શુદ્ધતાનો નાશ કરી તને મલીન કરી મુકયો. એ ચૈતન્ય શક્તિ રહિત, મુર્ત અને કેવળ અશુચી શરીર તારા ઉપર પોતાનો પુર્ણ અધિકાર જમાવી બેઠુ છે. અગર તું શ્રી ગુરૂકૃપાથી જાગ્રત થાય-સાવધાન થાય તો શરીરની શું શક્તિ છે કે તે તારા ઉપર આમ પોતાનો જરાપણુ પ્રભાવ વર્તાવી શકે. ! તું એમ પણુ ના માની બેસીશ કે "હું શરીરથી

ભીન્ન થઇ શકીશજ નહિ" એ શરીરજ વાસ્તવ્યપણે તારાથી કેવળ ભીન્ન છે. પોતાની શકિત વડે બે જુદી જુદી વસ્તુઓને જુદી પાડવી, તથા નિજ સ્વાભાવિક સહજ શુદ્ધ ચૈતન્ય દશાને પ્રાપ્ત કરવી એ કોઇ મોટી વાત નથી પરંતુ શકિતનો પ્રયોગ વાસ્તવિકપણે અને બોધયુકત દશાએ થવો જોઇએ. "દેહ અને હું બંને એકજ છીએ" એવી આત્મ દુર્દશા તારી જ્યાં સુધી બની રહેશે ત્યાં સુધી તુ એનાથી કોઈ કાળે જુદો થઇ શકે એમ નથી ધિક્કાર છે આ શરીરને કે જે શરીરના સહજ માત્ર રાગયુકત પ્રસંગથી વિભ્રમને પામી અન્ય અન્ય ચેતન–અચેતન પદાર્થોમાં સ્વપણાની કલ્પના કરી એ નિજ મિથ્યા કલ્પનાના ઘોડે સ્વાર થઇ આ ભયંકર સંસાર રૂપ વિષમ અટવીમાં સુખને ઢુંઢતો અનાદિ કાળથી તું પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે.। છતાં આજ સુધી તું વાસ્તવ્ય સુખને પ્રાપ્ત થયો નથી.

આ શરીરમાં અનુરાગ બુદ્ધિ કરી કરી તુ નષ્ટ થયો. મહા નિંદ્ય શરીરને અનિંદ્ય જાણ્યું. પણ સાંભળ :—

हा हतोसितरां जन्तो येनास्मिँस्तव सांप्रतम्
ज्ञानं कायाऽशुचिज्ञानं तत्त्यागः किल साहसः ॥ २०२

હે પ્રાણી ? એ અશુચી શરીરથી મમત્વ કરી તું અત્યંત દુઃખી થઇ રહ્યો છે, હાય ? ઠગાઈ રહ્યો છે, નષ્ટ થઇ રહ્યો છે. પરાધીનતા જન્ય અપાર ભયંકર દુઃખને અનુભવી રહ્યો છે. પણ હવે તો તેને અનંત દુઃખની ખાણ અને મહા અપવિત્ર સમજ. તોજ તારૂ જ્ઞાન સત્ય જ્ઞાન કહેવાશે. તથા તે પ્રત્યેનું અનાદિ મમત્ત્વ છોડવું એજ વાસ્તવિક મહાન સાહસ છે.

અનાદિ કાળથી સ્વરૂપને નહિ જાણતાં માત્ર પરને પોતાનું સ્વરૂપ માની તું નષ્ટ ભ્રષ્ટ થઈ રહ્યો છે. શરીર એ કેવળ અશુચિની ખાણ છે, જ્યારે તું તો મહા પવિત્ર વસ્તુ છે. શરીર પ્રત્યક્ષ જડ છે, પણ તું તો શુદ્ધ–બુદ્ધ ચૈતન્યઘન અને અનંત આનંદનું ધામ છે. તારો અને એ શરીરનો પરસ્પર શો સબંધ છે ? જરાય નહિ. તો હવે તો એ અશુચિ દેહથી સ્નેહ તજી નિર્મમત્વ થા. કે જેથી ફરી શરીરજ ધારણ કરવું પડે નહિ પરિણામે અશરીરી થઈ વાસ્તવિક સ્વાધિન સુખને તું પ્રાપ્ત થાય. શરીરની તું સમ્યક્પ્રકારે ઉપેક્ષા કરે અને કોઇ વેળા એનો સર્વથા ત્યાગ આત્મામાં પરિણુમીત થાય તોજ તું ખરેખરો સાહસીક ગણાય.

પણ પ્રબળ રોગના ઉદય કાળે વ્યાકુળતા થાય તો શું કરવું ? એ પ્રશ્નના ઉતર રૂપ ગ્રંથકાર નીચેનું કાવ્ય કહે છે.

अपि रोगादिभिर्वृद्धैर्न मुनिः खेदमृच्छति
उडुपस्थस्य कः क्षोभः प्रवृद्धेपि नदीजले २०४

જેમ દ્રઢ નોકામાં બેઠેલા મનુષ્યને વિસ્તીર્ણ નદીમાં જલ વધવા છતાં પણ મુસાફરી કરતાં ભય થતો નથી, તેમ જે પુરૂષ શરીરના ક્ષણીક અને અપવિત્ર સ્વભાવને તથાપ્રકારે સમજ્યો છે, તથા વાસ્તવિક આત્મશાંતિનો કોઇ અંશે અનુભવ થયો છે, તે પુરૂષ રોગાદિની વૃદ્ધિમાં પણ ખેદ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સંસાર રૂપ વિસ્તીર્ણ નદી ઉતરતાં પણ જે પુરૂષ સમ્યક્જ્ઞાન-શાંતિ રૂપ નાકામાં બેઠો છે તેને રોગાદિની વૃદ્ધિ થઈ જવા છતાં પણ ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. કે જે ભયે કરી તેને. સ્વરૂપ વિસ્મરણ થાય. નદીમાં ગમે તેટલુ પ્રબળમાં પ્રબળ જળ વધી જવા છતાં દ્રઢ નૌકામાં બેઠેલા પુરૂષને " હું આ નૌકાના અવલંબને સામે કિનારે સકુશળપણે પહોંચીશ " એવો દ્રઢ વિશ્વાસ છે તેમ સંસાર રૂપ ભયંકર અને અતિ વિસ્તીર્ણ નદી ઉતરતાં સમ્યક્જ્ઞાન-શાંતિ રૂપ બળવાન નૌકાના પ્રબળ અવલંબને તેને દ્રઢ વિશ્વાસ છે કે હું આ સંસાર રૂપ ભયંકર અને વિસ્તીર્ણ નદી જરૂર પાર પામીશ. અર્થાત આત્મ વિસ્મરણ થવામાં પ્રબળ નિમીત્ત રૂપ એવા ગમે તેવા રોગાદિ ઉપદ્રવ આવે તોપણ સકુશળપણે આત્મશાંતિ જાળવી એ અનાદિ સંસારરૂપ ભયંકર નદી પાર પામીશ. હા-કદાચીત્ સમ્યક્જ્ઞાન નૌકાને તે સુદ્રઢ ના રાખે અર્થાત તેમાં સંશય વિપર્યાસાદિ છીદ્ર પાડે તો જરૂર તે નાવ અગાધ સંસાર જળમાં ડુબી જાય.

એ રોગાદિ ઉપદ્રવના ઉદય કાળે શરીરથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ ભીન્ન પણું છે, એ દ્રષ્ટિ વિશેષ અનુભવ સાધ્ય કરી ઉલટો તે પુરૂષ નિજ સ્વભાવને વિષે વધારે અપ્રમત્ત થાય છે. એટલે રોગાદિ ઉપદ્રવ તેને અતિ વ્યાકુળતા વશ પમાડતો નથી. શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા રોગાદિ ઉપદ્રવો પણ તેને તો આત્મ-સિદ્ધી સાધક થવાના નિમીત કારણપણે પરિણમે છે. પણ બાધકપણે પરિણમતા નથી. તો પછી તેનો તે પુરૂષને તેવા પ્રકારનો ભય કે કલેષ ક્યાંથી થાય ? કે જે ભય-કલેષ વડે પોતે પોતાનેજ ભુલી જાય ?

પ્રબળ રોગની ઉત્પત્તિ કાળે મુનિ શું કરે ?

जातामयः प्रतिविधाय तनौ वसेद्वा
नो चेत्तनु त्यजतु वा द्वितयी गतिः स्यात्

लग्नाग्निमावसति वन्हिमपोह्य गेही
निर्हाय वा व्रजति तत्र सुधीः किमास्ते ૨૦૫

રોગ ઉત્પન્ન થતાં તેના પ્રતિકારનો ઉપાય બની શકે તેમ હોય તો તે નિર્દોષ ઉપાય કરે. અને શાંતિપુર્વક સ્થિર રહે. તથા ઉપાય થવો અસંભાવત લાગે અર્થાત ગમે તેટલા ઉપાયની આ રોગ ઉપર કાંઈ પણ અસર નહિ થાય એમ જણાય તો શરીરથી નિર્મમત્વ થઇ આત્મશાંતિને જાળવી શરીરનો ત્યાગ કરે. આ બે સિવાય ત્રીજો કોઇ રસ્તો તેના હાથમાં છે જ નહિ. આ બેમાં જે સુસાધ્ય અને ઉચીત માર્ગ હોય તે અંગીકાર કરવો એ દ્રષ્ટિ સમ્યક્ છે. પણ ઉ ગ કે ક્લેષ કરવાથી શું રોગ મટે છે? કે રોગ જન્ય દુઃખનો કડવો અનુભવ જરાય પણ ઓછો થાય એમ છે ? ના.

જેમ કોઇ ઘરને આગ લાગે તો તેને યોગ્ય ઉપાય કરી બુઝાવવાનો પ્રયત્ન કરે અને તેને બુઝાવી તે ઘરમાં શાંતિ પુર્વક રહે. પણ કોઈ પણ ઉપાયે આગ બુઝાય એમ નથી એમ જણાતાં તે ઘરનો માલીક પોતાનું કુટુંબ ધનાદિ ઇષ્ટ વસ્તુઓ જાળવી લઈ બીજા યોગ્ય ઘરમાં જઈ વાસ કરે, તેમ શરીરને રહેતુ જાણે તો યોગ્ય ઔષધાદિ ઉપાયો વડે રોગની નિવૃત્તિ કરી તેમાં રહે, પણ રોગ કેવળ અસાધ્ય છે એમ જણાય તો શરીરથી નિર્મમત્વ થઈ તેને આત્મશાંતિની જાળવણી પુર્વક છોડે. આ સિવાય ત્રીજો તો કોઇ માર્ગ નથી. ખેદ તો કેવળ વ્યર્થ છે. ઘણો ઘણો ખેદ અને ક્લેષ કરનારાઓમાંના કોઈ પણ આજ સુધીમાં તે ખેદ, અને ક્લેષાદિ કરવા છતાં પણ શરીરને રાખી શકયા છે* ? ના.

નિર્ગ્રંથ મહાત્માને વેદનાનો ઉદય પ્રાયે પ્રારબ્ધ નિવૃત્તિ રૂપ હોય છે, પણ નવીન કર્મબંધ હેતુરૂપ હોતો નથી. દેહમાં આત્મબુદ્ધિ અને આત્માને વિષે દેહબુદ્ધિ નહિ હોવાથી તેઓ તીવ્ર રોગના ઉદય કાળે પણ ભય કે ક્ષોભને પામતા નથી. ગમે તેટલો ખેદ કે ક્લેષ કરવા છતાં પણ થવાનું તો એજ છે કે જે ભાવિમાં નિકાચીતપણે સરજીત થયું છે. તો પછી ખેદ ક્લેષાદિ કરી આત્માને દુઃખી કરવો વા. સ્વરૂપ વિસ્મરણ પમાડવો એ શું યોગ્ય છે? જે મમત્વ વશે કરી અનંત કાળથી આજદીન સુધી જીવ દુઃખનોજ કડવો વિપાક અનુંભવતો આવ્યો છે, તેવું મમત્વ મુનિજનો કરતા નથી.

અજ્ઞાનિ જીવો મરણનો નિરંતર ભય કર્યા કરે છે. કારણ તેઓ શરીરથી સુખ કલ્પી રહ્યા છે.

---

*अहन्यहनि भूतानि, गच्छति यम मंदिरम्;
शेषामरत्वमिच्छंति, किमाश्चर्यमतः परम्.

शिरस्थं भारमुत्तार्य, स्कन्धे कृत्वा सुयत्नतः
शरीरस्थेन भारेण अज्ञानी मन्यते सुखम् २०६

જેમ કોઇ માથા ઉપરનો બોજો કાંધ ઉપર મુકી સુખ માને, તેમ જગતવાસી સંસારી જીવો રોગનો ભાર ઉતારી શરીરના ભારથી સુખ માને છે.

મોહમૂઢ સંસારી જીવો રોગ ઉપશમ પામ્યા પછી શરીરથી સુખ માને છે, ત્યારે જ્ઞાની જીવ શરીર સબંધનેજ રોગ જાણે છે. જેમ શીર ઉપર મુકેલા અતિ બોજના ભારથી દુઃખી થતો મનુષ્ય તે ભારને પોતાના કાંધા ઉપર મુકી સુખ માને પણ વાસ્તવ્યપણે જોતાં તે સુખ નથી. ખરેખરૂ સુખ તો તે બોજાને શરીરથી વેગળો પટકે તોજ અનુભવાય. તેમ જેવું રોગ જન્ય દુઃખ તેવું, અરે-તેથી અનંતગણું દેહ ધારણપણાનું દુઃખ જ્ઞાની આત્મા સાવ સ્પષ્ટ જાણે છે. તેથી શરીર જાય એવા પ્રબળ રોગના ઉદય કાળે પણ તે આત્મ વિવેક ચુકી અતિ વિષાદવશ બની જતા નથી. રોગ ઉપશમ થવાનો ઉચીત ઉપાય વિવેકપુર્વક કરવા છતાં પણ રોગ અસાધ્ય જણાય તો શરીરથી ઉપેક્ષીત થઇ આત્મદશાને સમ્યક્‌સમાધી પરિણામમાં સ્થિત કરે. પણ વ્યામોહને પામતા નથી.

શરીર જ્યાં સુધી વર્તે છે, ત્યાં સુધી રોગ મટવા છતાં પણ ભાવિ રોગ ઉત્પન્ન થવાની શંકા સદોદિત રહેવાની. અને એ દુઃખે આત્મા નિરંતર દુઃખનેજ અનુભવવાનો. મોહમૂઢ જીવને સ્વઉપયોગ ભણી જરા પણ લક્ષ નહિ હોવાથી વર્તમાન રોગ નિવૃત્ત થતાં તે પોતાને સુખી માને છે. પણ ખરેખરૂ સુખ અનુભવતો નથી. માથા ઉપરનો બોજો કાંધે મુકી સુખ માનનાર મનુષ્ય જેમ મુર્ખ અને હાસ્યાસ્પદ છે, તેમ રોગ મટાડવાની પ્રવૃત્તિ અને તત્સબંધી તીવ્ર ઉદ્વેગ પણ હાસ્ય જન્ય અને નરી મુર્ખતા છે. વાસ્તવિક તો એ છે કે- જેના યોગે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, વા થવાની કાયમ શંકા બની રહે છે, તેનો તું નિર્મૂળ નાશ કર ! શરીરથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે દુઃખે નિરંતર દુઃખી રહેવું પડે છે, તો હવે કંઈક એવું કર કે જેથી એ શરીરજ ફરી ઉત્પન્ન ના થાય. સુગમપણે અને નિર્દોષ ઔષધીથી રોગ દુર થયો તો ઠીક, નહિતો શરીર છુટવા જેવા અણીના પ્રસંગે પણ સમ્યક્‌સામ્યભાવને અનુસરવું એ પણ રોગનો સર્વથી પ્રબળ પ્રતિકારજ છે એમ તું સમજ.

આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ જગતમાં ઉપાયજ નથી. સુસાધ્ય, સુગમ, અને ઉચીત હોય તે કર. પણ ઉદ્વેગવશ થવાથી શું વળે.

એજ ભાવને વધુ દૃઢ કરે છે.

यावदस्ति प्रतिकारस्तावत् कुर्यात्प्रतिक्रियाम्
तथाप्यनुपशान्तानामनुद्वेगः प्रतिक्रिया ૨૦૭

જ્ઞાની આત્મા જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી યોગ્ય ઔષધાદિકનું ગ્રહણ કરી રોગને પ્રતિકાર કરવા પ્રયત્ન કરે, તેમ છતાં પણ રોગ અસાધ્ય જણાય તો શાંત રહે- પણ અતિ ઉદ્વેગ વશ તો નજ થાય શરીરથી વાસ્તવિક ઉપેક્ષીત રહી આત્મશાંતિને જાળવવી એજ એક અનાદિ રોગનો સર્વથી શ્રેષ્ટ પ્રતિકાર છે.

શરીરની સ્થિતિ આયુ પ્રમાણ છે, આયુસ્થિતિ પુર્ણ થતાં હજારો ગમે ઉપાયો કરતાં પણ શરીર કદી ના રહે એવા સ્વભાવવાળું છે. તો પછી શરીર નાશનો કિંચીત્ પણ ભય કે શોક નહિ કરતાં તેથી ઉદાસીન રહેવું એજ શ્રેયસ્કર છે, પણ આત્મ મર્યાદા મુકી સંયમથી બેપરવા બની જે તે રીતે પ્રવર્તવું, એ વિચાર હે મુનિ તું સ્વપ્નમાં પણ ના ચિંતવ. એ તો કેવળ સ્વચ્છંદ છે. સંયમ ભ્રષ્ટ કરી શરીર રહ્યું—ના રહ્યું બંને સરખુંજ છે. હવે તો અનંતદુઃખના હેતુભૂત એ શરીરજ ફરી ના ધારવું પડે એવું કંઈક કર. સાંભળઃ—

यदादाय भवेज्जन्मी त्यक्त्वा मुक्तो भविष्यति
शरीरमेव तत्त्याज्यं किं शेषैः क्षुद्रकल्पनैः ૨૦૮

જેના રાગે જીવ અનાદિકાળથી સંસારી બની અનંત દુઃખને અનુભવી રહ્યો છે, તથા જેના આત્યાંતિક ક્ષયથી અનંત સંસાર દુઃખોથી મુક્ત થવાય છે, એવો કોઇ મુખ્ય પદાર્થ હોય તો માત્ર શરીરજ છે. તો હવે એ શરીરને એક વખત એવું છોડવું જોઈએ કે જેથી ફરી તે ઉત્પન્નજ થાય નહિ. બાકી. બીજી નાની નાની નહિ જેવી ક્ષુદ્ર વાતો તરફ એકાંત ધ્યાન આપવાથી શું સિદ્ધી છે?

શરીરનો સ્વિકાર કરવાથી જીવ નવાં નવાં શરીર ધારણ કરે છે, અને તેથી ઉપેક્ષિત રહેવાથી શરીરથી સહજે મુક્ત થાય છે. શરીરથી કેવળ મુક્ત થવું એજ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થવા તુલ્ય છે. તો પછી એ અનાદિ દુઃખના એક મુખ્ય નિમીત્તભુત શરીરનો સબંધજ ફરી ના થાય એમ કાં ન પ્રવર્તવું?

શરીરથી ઉદાસીન્ન થવુ–ઉપેક્ષીત થવું, અપ્રયત્ન દશાએ પ્રવર્તવું એમાં ગુપ્તિ, સમિતિ, અનુપ્રેક્ષા, અને પરિષહ જય આદિ સર્વ સાધન સમાય છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે—"किं शेपे क्षुद्र कल्पनैः" ક્ષુદ્ર કલ્પના માત્રથી શું લાભ છે? એ ગુપ્તિ, સમિતિ, અનુપ્રેક્ષા અને પરિષહજયાદિ રૂપ પ્રવર્તવું કે શરીરથી સમ્યકપ્રકારે ઉપેક્ષીત થવું એ બંને વાતોનો આશય એકજ છે. એટલે બીજી ધ્યાન દેવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિને ગૌણ કરી અને શરીરથી વાસ્તવ્ય ઉદાસીન્નતાને મુખ્ય કરી પ્રબળ રોગના ઉદયકાળે સ્વરૂપસ્થ દશાએ રહેવું એજ શરીરથી છુટવાનો સુગમ ઉપાય છે. કારણુ જીવને કેવળ પરતંત્ર થવાનું મૂખ્ય નિમીત્ત શરીર ઉપરનો રાગ છે. અને તેમ છતાં શરીર તો રાખ્યું ન જ રહે એવા સ્વભાવવાળુ છે. વળી આત્મરોગથી બેદરકાર રહી–તેને ઉભો રાખી, શરીરનો રોગ મટાડવાની ભાવના–પ્રવૃત્તિ કેવળ સંકુચીત ક્ષુલક અને રાગમૂઢ મનોદશાનું પરિણામ છે. શાશ્વત સુખી થવાની ભાવના અને કૃતિ એજ જીવને પરમ હિતકારી છે.

શરીરની કૃતઘ્નતા તો જુઓ!

नयन्सर्वाशुचिप्रायं शरीरमपि पूज्यताम्
सोप्यात्मा येन न स्पृश्यो दुश्चरित्रं धिगस्तु तत् ॥ २०९

સર્વ અશુચીના મૂળરૂપ શરીરને આ જીવ જ્યારે પૂજ્ય પદને પ્રાપ્ત કરાવે છે, ત્યારે શરીર આત્માને ચંડાળાદિ નીચ કુળમાં જન્મ કરાવી અસ્પૃશ્ય કરે છે.

વાસ્તવિકપણે શરીર એ અત્યંત નીંદ્ય વસ્તુ છે. હાડ, માંસ, રૂધીર, પરૂ, શ્લેષ્મ, મૂત્ર, મળ આદિ અત્યંત અપવિત્ર ઘૃણા યોગ્ય વસ્તુઓનો ભંડાર છે. શરીરનો કોઇપણુ ભાગ એ ઘૃણા યોગ્ય અતિ દુર્ગંધમય વસ્તુ-ઓથી ખાલી નથી. કહો કે નિંદ્યમાં નિંદ્ય મેલની એક સાક્ષાત મુર્તિ છે. એને તો કોઇ વિવેકી છેટેથી જોવા પણુ ઇચ્છે નહિ તોપણુ આત્માએ એના ઉપર કેટલો મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે? કે—એવી નિંદ્ય અને તુચ્છ વસ્તુને પણુ પોતાનો સાથ આપી આદર યોગ્ય બનાવી રહ્યો છે? અર્થાત આત્માના સબંધથીજ એ શરીરનો જગતમાં ભાવ પુછાય છે, નહિ તો એને કોઇ સ્પર્શવું કે દેખવું પણુ પસંદ કરતું નથી.

વળી શરીર એટલુ બધું કૃતઘ્ન છે કે—આટલો બધો જીવની સાથે તેને ઘનીષ્ટ સબંધ હોવા છતાં તેને ચંડાળાદિપણે બનાવી લોકોમાં સ્પર્શવા

યોગ્ય પણ રાખતું નથી. અર્થાત ભલાઇના બદલામાં પોતા
વાનુંસાર માત્ર બુરાઇ કરી પોતાના પરમોપકારી તરફ જરા
નહિ ધરાવતાં ઉલટું વિમુખજ રહ્યા કરે છે. એ શું એની
છે ? ધિક્કાર છે એ કૃતઘ્ન શરીરને.

એના સંગે જરાય લાભ નહિ થતાં જીવને માત્ર હા
તો પછી એવા કૃતઘ્ન શરીર તરફ ઉપેક્ષીત રહેવું એજ યો
શું કહેવું ?

તો એ કૃતઘ્ન શરીરનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો ? ગ્રંથકાર

रसादिराद्यो भागः स्याज् ज्ञानावृत्यादिरऽन्वितः
ज्ञानादयस्तृतीयस्तु संसार्येवं त्रयात्मकः

भागत्रयमिदं नित्यमात्मानं बन्धवर्तिनम्
भागद्वयात् पृथक् कर्तुं योजानाति स तत्ववित्

સપ્ત ધાતુમય શરીર, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને જ્ઞાનાદિ નિજ પ
એ પ્રમાણે ત્રણ ભાગમાંથી પ્રથમના બે ભાગ આત્મ પરિણામથી
(જુદા) કરવાની વિધિ જે પુરૂષ જાણે છે, તેજ તત્વજ્ઞાની છે.

શરીર અને શરીરનું મૂલ કારણ કર્મ એ બંનેથી જે જીવ આ
પરિણામથી જુદો થઇ નિજ જ્ઞાનાદિ સમ્યક્ ભાવોમાં રમે છે, તેજ તત્વજ્ઞ
છે. અને એ બંનેમાં તદાકાર ભાવે પરિણમી રહેલો જીવ અજ્ઞાની છે.

હાડ માંસાદિ અત્યંત જુગુપ્સિત્ જડ વસ્તુઓનો પીંડ જે જીવની સા
સંલગ્ન થઇ રહ્યો છે. એ તો સર્વ પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ જુદો વિભાગ છે, કે જે
જ્ઞાને કરીને સુગમતાથી જીવથી જુદો સમજી શકાય છે. વળી સંસાર દશા બદ્ધ
જીવ પર્યાયનો બીજો ભાગ એ છે કે—જે શરીરનું મૂળ કારણ ઇંદ્રિય પરોક્ષ
પરંતુ આત્માને સર્વથી અધિક રોકી રાખનાર વા તેને મલીન અને દુઃખી
દશાયુક્ત બનાવી રાખનાર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ પ્રકૃતિઓ છે. તથા ત્રીજો વિભાગ
જ્ઞાનલક્ષણ રૂપ પોતેજ છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ નિજ ગુણો દ્વારા
સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી પ્રથમના બે વિભાગથી પ્રગટ જુદો અનુભવમાં આવી
શકે એવો એ ત્રીજો વિભાગ છે. એમ એકતો ઇંદ્રિય પ્રત્યક્ષગોચર શરીર,
બીજો—સંસારના બીજભુત સુક્ષ્મ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મવર્ગણા અને ત્રીજો જ્ઞાન-
દર્શનાદિરૂપ પોતે એમ સંસાર દશા યુક્ત જીવમાં ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના

વિભાગ ઘટે છે. એ ત્રણ વસ્તુઓના ઐક્યયુક્ત પીંડને સંસારી જીવ કહેવામાં આવે છે. અને અનાદિ કાળથી એ ત્રણે વિભાગ એકભુતપણે પરિણમી રહ્યા છે.

બહિરાત્મદશા યુક્ત જીવ તો પુર્ણ અજ્ઞાની છે, કારણ તે તો શરીરનેજ નિજ સ્વરૂપ માની રહ્યા છે. વા. માનવા જેવી દશાએ પ્રવર્તી રહ્યા છે. કંઇક આગળ જતાં કાર્ય કારણનો સ્વમતિ અનુસાર વિચાર કરી અનુભવ વિના અર્થાત તથારૂપ આત્મદશા રહિતપણે આત્માને શરીરથી સંકલ્પ માત્ર જુદો માની રાખ્યો છે જેણે એવા જીવો પણ બહિરાત્માજ છે. શાસ્ત્રકારોએ તેમને દ્રવ્યલીંગી કહ્યા છે. ઉપરોકત બંને પ્રકારના જીવો વાસ્તવિક તત્વ વિજ્ઞાનને પામ્યા નથી. સાચો તત્વજ્ઞાની એ છે કે—શરીર અને કર્મ ઉભયથી જ્ઞાનાદિ ગુણ યુકત નિજ સ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જુદુ શ્રદ્ધી રહ્યો છે. જે શ્રદ્ધાનના બળે તે જીવ પોતાને અનાદિ સંસારદશાથી પલટાવી અસંસારદશા યુકત કરી વિના કષ્ટે સર્વ દ્વંદ્વંથી છુટો કરી શકશે. જુઓ:—

करोतु न चिरं घोरं तपःक्लेशासहो भवान्
चित्त साध्यान् कषायारीन् न जयेद्यत्तदज्ञता ૨૧૨

હે ભવ્ય ? અગર જો તું ચીરકાળ સુધી દુર્ધર તપ કરવા તથા કાયક્લેષાદિ સહન કરવા અસમર્થ છે તો માત્ર મનથી જે જીતી શકાય એવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિ અનાદિ વૈરીને તો જીત ! એમાં કાંઈ કષ્ટ સહવું પડતુ નથી. એમાં તો માત્ર અંતઃકરણનેજ સુલટાવવાનું છે. કષાયાદિ જય કરવામાં કાયકલેષાદિ કષ્ટ સહન કરવાં પડતાં નથી છતાં તું એ કષાયાદિ અનાદિ વૈરીનો જય ના કરે તો તારી મોટી અજ્ઞાનતાજ છે.

બાહ્યતપથી અનેક મનુષ્યો ડરે છે. કારણ તેમાં ભુખ, તરસ, આદિ અનેક કષ્ટ સહવાં પડે છે એમ સમજી તપથી તેઓ વિમુખ રહે છે. પણ આત્માભિમુખ ઉત્તમ આત્મા સમ્યક્પ્રકારે જેમ જેમ બાહ્યતપમાં આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેમાં તેને જરાપણ ખેદ નહિ થતાં ઉલટું વિપગોથી અંતઃકરણ ઉપશામ પામવાથી વાસ્તવિક આત્માનંદ વધતો જાય છે. પણ કોઇ નવદિક્ષીત આત્મા તપમાં ખેદ માની—ડરી તપથી પરાઙમુખ રહે તો તેવા તપભીરૂ આત્માને પ્રકારાંતર પણે સમજાવી સદ્ધર્મમાં સ્થિર કરવા ગ્રંથકાર ઉપરોક્ત શ્લોકદ્વારા કહે છે કે—જો તારાથી એ વિકટતપ સમ્યક્પ્રકારે ના થાય તો અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા કષાયોને તો તું જીત ! વાસ્તવમાં તપશ્ચરણ કરવું, કે કષાયવશ ના થવું એ બંનેનો આશય અને પ્રકાર એકજ છે.

યોગ્ય પણ રાખતું નથી. અર્થાત ભલાઇના બદલામાં પોતાના જાતિસ્વભાવાનુંસાર માત્ર બુરાઇ કરી પોતાના પરમોપકારી તરફ જરાપણ સહાનુભુતિ નહિ ધરાવતાં ઉલટું વિમુખજ રહ્યા કરે છે. એ શું એની ઓછી નીચતા છે.? ધિક્કાર છે એ કૃતઘ્ન શરીરને.

એના સંગે જરાય લાભ નહિ થતાં જીવને માત્ર હાનિજ થાય છે. તો પછી એવા કૃતઘ્ન શરીર તરફ ઉપેક્ષીત રહેવું એજ યોગ્ય છે. વધારે શું કહેવું ?

તો એ કૃતઘ્ન શરીરનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો ? ગ્રંથકાર કહે છે કેઃ—

रसादिराद्यो भागः स्याज् ज्ञानावृत्त्यादिरऽन्वितः
ज्ञानादयस्तृतीयस्तु संसार्येवं त्रयात्मकः ૨૧૦

भागत्रयमिदं नित्यमात्मानं वन्धवर्त्तिनम्
भागद्वयात् पृथक् कर्तुं योजानाति स तत्ववित् ૨૧૧

સપ્ત ધાતુમય શરીર, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને જ્ઞાનાદિ નિજ પરિણામ એ પ્રમાણે ત્રણ ભાગમાંથી પ્રથમના બે ભાગ આત્મ પરિણામથી પ્રથક (જુદા) કરવાની વિધિ જે પુરૂષ જાણે છે, તેજ તત્વજ્ઞાની છે.

શરીર અને શરીરનું મૂલ કારણ કર્મ એ બંનેથી જે જીવ આત્મ પરિણામથી જુદો થઈ નિજ જ્ઞાનાદિ સમ્યક્ ભાવોમાં રમે છે, તેજ તત્વજ્ઞાની છે. અને એ બંનેમાં તદાકાર ભાવે પરિણમી રહેલો જીવ અજ્ઞાની છે.

હાડ માંસાદિ અત્યંત જુગુપ્સિત્ જડ વસ્તુઓનો પીંડ જે જીવની સાથે સંલગ્ન થઇ રહ્યો છે. એ તો સર્વ પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ જુદો વિભાગ છે, કે જે જ્ઞાને કરીને સુગમતાથી જીવથી જુદો સમજી શકાય છે. વળી સંસાર દશા બદ્ધ જીવ પર્યાયનો બીજો ભાગ એ છે કે—જે શરીરનું મૂળ કારણ ઇંદ્રિય પરોક્ષ પરંતુ આત્માને સર્વથી અધિક રોકી રાખનાર વા તેને મલીન અને દુઃખી દશાયુક્ત બનાવી રાખનાર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ પ્રકૃતિઓ છે. તથા ત્રીજો વિભાગ જ્ઞાનલક્ષણ રૂપ પોતેજ છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ નિજ ગુણો દ્વારા સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી પ્રથમના બે વિભાગથી પ્રગટ જુદો અનુભવમાં આવી શકે એવો એ ત્રીજો વિભાગ છે. એમ એકતો ઇંદ્રિય પ્રત્યક્ષગોચર શરીર, બીજો—સંસારના બીજભુત સુક્ષ્મ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મવર્ગણા અને ત્રીજો જ્ઞાન-દર્શનાદિરૂપ પોતે એમ સંસાર દશા યુક્ત જીવમાં ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના

વિભાગ ઘટે છે. એ ત્રણ વસ્તુઓના એકયયુક્ત પીંડને સંસારી જીવ કહેવામાં આવે છે. અને અનાદિ કાળથી એ ત્રણે વિભાગ એકભુતપણે પરિણમી રહ્યા છે.

બહિરાત્મદશા યુક્ત જીવ તો પુર્ણ અજ્ઞાની છે, કારણ તે તો શરીરનેજ નિજ સ્વરૂપ માની રહ્યા છે. વા. માનવા જેવી દશાએ પ્રવર્તી રહ્યા છે. કંઇક આગળ જતાં કાર્ય કારણનો સ્વમતિ અનુંસાર વિચાર કરી અનુંભવ વિના અર્થાત તથારૂપ આત્મદશા રહિતપણે આત્માને શરીરથી સંકલ્પ માત્ર જુદો માની રાખ્યો છે જેણે એવા જીવો પણ બહિરાત્માજ છે. શાસ્ત્રકારોએ તેમને દ્રવ્યલીંગી કહ્યા છે. ઉપરોક્ત બંને પ્રકારના જીવો વાસ્તવિક તત્વ વિજ્ઞાનને પામ્યા નથી. સાચો તત્વજ્ઞાની એ છે કે—શરીર અને કર્મ ઉભયથી જ્ઞાનાદિ ગુણ યુક્ત નિજ સ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જુદુ શ્રદ્ધી રહ્યો છે. જે શ્રદ્ધાનના બળે તે જીવ પોતાને અનાદિ સંસારદશાથી પલટાવી અસંસારદશા યુક્ત કરી વિના કષ્ટે સર્વ દ્વંદ્વથી છુટો કરી શકશે. જુઓ:—

करोतु न चिरं घोरं तपःक्लेशासहो भवान्
चित्त साध्यान् कषायारीन् न जयेद्यत्तदज्ञता ॥ २१२

હે ભવ્ય ? અગર જો તું ચીરકાળ સુધી દુર્ધર તપ કરવા તથા કાયક્લેષાદિ સહન કરવા અસમર્થ છે તો માત્ર મનથી જે જીતી શકાય એવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિ અનાદિ વૈરીને તો જીત ! એમાં કાંઈ કષ્ટ સહવું પડતુ નથી. એમાં તો માત્ર અંતઃકરણનેજ સુલટાવવાનુ છે. કષાયાદિ જય કરવામાં કાયક્લેષાદિ કષ્ટ સહન કરવાં પડતાં નથી છતાં તું એ કષાયાદિ અનાદિ વૈરીનો જય ના કરે તો તારી મોટી અજ્ઞાનતાજ છે.

બાહ્યતપથી અનેક મનુંષ્યો ડરે છે. કારણ તેમાં ભુખ, તરસ, આદિ અનેક કષ્ટ સહવાં પડે છે એમ સમજી તપથી તેઓ વિમુખ રહે છે. પણ આત્માભિમુખ ઉત્તમ આત્મા સમ્યક્પ્રકારે જેમ જેમ બાહ્યતપમાં આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેમાં તેને જરાપણ ખેદ નહિ થતાં ઉલટું વિષયોથી અંતઃકરણ ઉપરામ પામવાથી વાસ્તવિક આત્માનંદ વધતો જાય છે. પણ કોઇ નવદિક્ષીત આત્મા તપમાં ખેદ માની—ડરી તપથી પરાઙમુખ રહે તો તેના તપભીરૂ આત્માને પ્રકારાંતર પણે સમજાવી સદ્ધર્મમાં સ્થિર કરવા ગ્રંથકાર ઉપરોક્ત શ્લોકદ્વારા કહે છે કે—જો તારાથી એ વિકટતપ સમ્યક્પ્રકારે ના થાય તો અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા કષાયોને તો તું જીત ! વાસ્તવમાં તપશ્ચરણ કરવું, કે કષાયવશ ના થવું એ બંનેનો આશય અને પ્રકાર એકજ છે.

વળી ઘણા જીવો સ્વકષાય જય કરવા ભણી કેવળ દુર્લક્ષ્ય રહી માત્ર બાહ્યતપ કરવામાંજ ધર્મ સમજી પ્રવર્તી રહ્યા છે. તેમને ગ્રંથકાર સમજાવે છે કે–હે ભવ્યો ! તમે કષાય જય કરવા ભણી સતત્ જાગ્રત રહો. સકષાયીપણે તમે જે જે તપાદિ પ્રવર્તિ કરશો તે તે માત્ર સંસાર છે તથા ભાવિ સંસારનું કારણ છે.

પુર્વે કષાયવશ થઇ ઘણા ઘણા વિકટ તપ આચરનાર પુરૂષોએ સહજમાત્રમાં પોતાનાં અણમુલાં ચારિત્ર રત્નને ધૂળ ભેગાં કરી નાખ્યાં છે. માટે કષાય એજ જીવનો ભયંકર અપરાધ છે. તેને વશ ના થવું એજ ઉચીત છે. જીવ એ સ્વામી છે. અને કષાય તેના અપરાધી (ગુન્હેગાર) છે. અપરાધીને વશ થવું સ્વામિને શોભતું નથી.

હે મુનિ ? જ્યાં સુધી તું એ અનાદિ કષાયરૂપ વૈરીને નહિ જીતે ત્યાં સુધી મોક્ષના કારણરૂપ ઉત્તમ ક્ષમાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ તને અત્યંત દુર્લભ છે. સાંભળઃ—

हृदयसरसि यावन्निर्मलेप्यत्यगाधे
वसति खलु कषायग्राहचक्रं समन्तात्
श्रयति गुणगणोयं तन्न तावद्विशङ्कं,
सयमशमविशेषैस्तान् विजेतुं यतस्व ૨૧૩

જ્યાં સુધી તારા નિર્મળ અને અગાધ હૃદય સરોવર વિષે કષાયરૂપી લુટારાઓનો સમુહ રહે છે, ત્યાં સુધી તારા એ હૃદય સરોવરમાં સદ્ગુણોનો સમુહ કદીપણ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. હવે તો તું શમ દમ યમાદિ સાધનો વડે એ અનાદિ કષાયરૂપ લુટારાઓને જીતવાનો કાંઇક યત્ન કર ! શાંત પરિણામ તે શમ, ઈંદ્રિયોને દમન કરવી–વિષય સન્મુખ થતાં રોકવી તે દમ, તથા હિંસા, ચોરી, જુઠ, અબ્રહ્મચર્ય, અને પરિગ્રહ લુબ્ધતાનો નિરોધ તે યમ કહેવાય છે.

જ્યાં સુધી તારા હૃદયમાં એ અનાદિ કષાય વૈરીનો સંચારમાત્ર પણ રહેશે ત્યાં સુધી શમ–દમાદિ ઉત્તમ ગુણો તારાથી લેશ માત્ર પણ અંગીકાર થઈ શકશે નહિ. માટે હે આત્મન્ ? તારા પોતાના શ્રેયને અર્થે પણ એ અનાદિ કષાય વૈરીને નિર્મૂલ કરવા તું અપ્રમત્ત થા.

કષાય આધિન પુરૂષોની હાંસી કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કેઃ—

हित्वा हेतुफले किलात्र सुधियस्तां सिद्धिमामुत्रिकीं
वाच्छंतः स्वयमेव साधनतया शंसन्तिं शान्तं मनः
तेषामाखुबिडालिकेति तदिदं धिग्धिक् कलेः प्राभवं
येनैतेपि फलद्वय प्रलयनाद् दुरं विपर्यासिताः २१४

નિશ્ચયથી પરલોકાદિ સુખ સિદ્ધિનાં કારણરૂપ એવા પરિગ્રહ ત્યાગ અને અંતઃકરણની શાંતતાને તજીને પરલોકાદિ સિદ્ધિને જે અકલમંદ જીવો ઇચ્છે છે, તથા સાથે સાથે નિજ સ્વચ્છંદે વિકલ્પી સાધનો કરી કહે છે કેઃ— "અમારૂં અંતઃકરણ શાંત છે" આમ અન્યને કહેવું, મનાવવું, મનાવવા વૃત્તિ રહેવી એ તેમનો નર્યો દંભ છે. તેમનું ઉપરોક્ત કથન બિલ્લીએ ઉંદરને ઉપદેશવા તુલ્ય છે. ક્રોધાદિ ભાવ અને ઉપશમાદિ પરિણામને પરસ્પર વિરોધ છે. અરેરે ! ધિક્કાર છે આ કળીકાળના પ્રભાવને કે જેના પ્રભાવથી સુબુદ્ધિમાન જીવ પણ આ લોકમાં બંને પ્રકારના (લૌકીક તેમ પારલૌકીક) ફળોના નાશથી અત્યંત ઠગાઇ રહ્યા છે.

એ અનાદિ કષાય વિજય કરતાં જીવ ક્યાં ચુકે છે, ઠગાય છે, તે સ્થળ ગ્રંથકાર દર્શાવે છે, કે જે પ્રાયે અત્યાર સુધી જીવના ધ્યાનમાંજ નથી.

उद्युक्तस्त्वं तमस्यस्यधिकमभिभवं त्वामगच्छन् कषाया,
प्राभूद्बोधोप्यगाधो जलमिव जलधौ किंतु दुर्लक्ष्यमन्यैः
निर्व्युढेपि प्रवाहे सलिलमिव मनाग् निम्नदेशेष्ववश्यं
मात्सर्यं ते स्वतुल्यैर्भवति परवशाद्दुर्जयं तज्जहीहि २१५

હે ભવ્ય ! તું તપ વિષે ઉદ્યુક્ત થયો છે, તેથી એ અનાદિ કષાય વૈરી તારાથી અતિ અપમાનીત થયા છે, સમુદ્રના અગાધ જળની માફક તારામાં અગાધ જ્ઞાન છે, તોપણ જેમ તે જળ વહી ગયા પછી કોઇ કોઇ નીચાણ ખાડાવાળા ભાગમાં તે જળ ભરાઇ રહે છતાં દુરથી જોનારને જમીન પાણી વિનાની સાફ સપાટ લાગે અર્થાત કોઇ કોઇ નીમ્ન (નીચી) જગ્યામાં ભરાઇ રહેલા પાણીથી જોનાર દુર્લક્ષ્ય રહે, તેમ તારાથી અતિ અપમાનીત થયેલા એ કષાયો તારા હૃદય સરોવરના કોઇ નીમ્નભાગમાં આકારફેર કરીને પણ પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. જે અન્યને અગમ્ય છે, અરે તારા પોતા-

થી પણ તે દુર્લક્ષ્ય છે. સાંભળ આજે એક અપુર્વ શીક્ષાભરી વાત તને કહીએ છીએ કે–તારાથી અપમાનીત થયેલા તે કષાયો માત્સર્યતાને પામી કર્મોદયવશાત્ પોતાનો અનાદી આકારફેર કરી હજુ પણ તારા જેવા તપસ્વી, તારા જેવા જ્ઞાની, અને તારા જેવા વિરતીઆદિ ગુણી પુરૂષો પ્રત્યે સુક્ષ્મ અદેશક (અન્યનો ઉત્કર્ષને નહિ સહન થવો તે) ભાવ રૂપે પોતાનું કામ કરી રહ્યા છે. જે અતિ દુર્જય છે, તેને વિચારી વિચારીને તું ક્ષીણ કર. જે મહાન દોષ કોઈ વિરલ પુરૂષોજ છોડી શકયા છે.

કર્મોદય હજુપણ તને વર્તી રહ્યો છે, અને તેથી થોડા પણ કષાય છુપાતો છુપાતો તારામાં મોજુદ છે. સરોવરમાં પાણી સુકાઇ ગયું હોય પણ કોઈ કોઈ ખાડામાં થોડુ થોડુ પાણી રહી જાય તેમ તારા હૃદયમાંથી કષાયનો મોટો પ્રવાહ નીકળી જવા છતાં તારા જેવા વિરતિ પુરૂષો પ્રત્યે મત્સરતાની શેષ તારામાં હજુપણ વર્તી રહી છે. એ શેષ એટલી બધી સુક્ષ્મ છે કે એની સત્તા એકાએક પમાતી નથી, અર્થાત સમજાતી નથી. એ નિર્મૂળ થવી અત્યંત કઠણ છે. છતાં એને ક્ષીણ કરવાનો તું પ્રયત્ન કર.

કષાયો ઘણા પાતળા થવા છતાં પોતાનાજ સાથીઓ સાથે મત્સરતા પ્રાયે સર્વના હૃદયમાં રહ્યા કરે છે. એ માત્સર્ય ભાવ સ્હેજમાં છુટી શકતો નથી. તેથી ગ્રંથકારે તેને દુર્જય કહી વર્ણવ્યો છે. સહાધ્યાઈ–સહધર્મી પ્રત્યેની મત્સરતાનો અદેશકતાનો વિજય એજ એક મહાન કષાય દાવાનળનો વિજય છે. નથી સમજાતુ કેઃ—પોતાનાજ સહાધ્યાઇ–સહધર્મી મીત્રો પ્રત્યે આવો માત્સર્ય અર્થાત અદેશક ભાવ કેમ વર્તતો હશે ? પણ અહો અજ્ઞાન ! તારૂં મહાત્મ્ય કોઇ અકથ્ય છે.

હે ભવ્ય ! તું તપસ્વિ છે, મંદ કષાઇ છે, અને ગંભિર ચિત્ત યુક્ત છે, તોપણ તને કહીએ છીએ કે—પોતાના બરોબરી જીવો પ્રત્યેનો મત્સર ભાવ–અદેશક ભાવ તું ત્યજ. વાસ્તવ્ય ઇષ્ટ સાધ્યમાં એ એક મહાન વિઘ્ન છે.

હવે ગ્રંથકાર ક્રોધના આવેશથી થતા અકલ્યાણને દર્શાવે છે.

चित्तस्थमप्यनवबुध्य हरेण जाड्यात्
क्रुध्द्वा वहिः किमपि दग्धमनङ्गबुध्या
घोरामवाप सहि तेन कृतामवस्थां
क्रोधोदयाद्भवति कस्य न कार्यहानिः २१६

ચિત્તમાં રહેલા કામને વાસ્તવ્યપણે નહિ જાણતાં બાહ્ય કોઈ બીજા પદાર્થને કામ સમજી ક્રોધ પુર્વક મહાદેવે તે બાહ્ય પદાર્થને ભસ્મ કર્યો. એમ કરવા છતાં કામ તો ના મર્યો પરંતુ પોતે વિશેષ સરાગ દશાને પ્રાપ્ત થયા. અર્થાત એ અનાદિ કામ જન્ય ઘોર વેદના સહી. શું ક્રોધથી બીજાના કાર્યની જરા પણ હાની કરી શકાય એમ છે? ના. ઉલટ પોતાના પ્રારંભિત કાર્યનો એથી નાશ થાય છે.

કોઈ બાહ્ય મુર્તિને કામનું સ્વરૂપ સમજીને શીવજીએ તે બાહ્ય મુર્તિને ક્રોધથી ભસ્મ કરી, પરંતુ કામનું મુખ્ય સ્થાન જે ચિત્તમાં છે તેને તેઓ ના સમજ્યા. ક્રોધ કરતાં કામ તો ના મર્યો પણ કામને મૂળથી ભસ્મ કરવાનું સ્વકાર્ય ક્રોધના આવેશમાં ભુલી ગયા. અર્થાત કામ બાહ્ય પદાર્થ કે બાહ્ય મુર્તિ આદિ આધિન સર્વથા નથી, પણ એનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન ચિત્તમાં છે, એ વાત વેગમાં આવી જઇ તેઓ ભુલી ગયા. એજ રીતે ક્રોધથી કોઇ પણ કાર્યની સિદ્ધિ નહિ થતાં ઉલટ સર્વ કાર્યનો નાશ થાય છે.

કામ વાસના અંતઃકરણમાં અનાદિ સંસ્કાર યોગે ઉત્પન્ન થતો એક વિકાર પરિણામ છે, મન એ તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે, તેથી એ કામને જ્ઞાની પુરૂષો મનોભૂ પણ કહે છે. સત્સંગ અને તજ્જન્ય પ્રખર જ્ઞાનાગ્નિ વડે એને ત્યાંથીજ નષ્ટ કરવો જોઇએ, કે જેથી વિકારી મન ઉપશમ પામી તે બાહ્યથી પણ સતાવી કે અપમાનીત કરી શકે નહિ.

સારાંશ—ક્રોધના આક્રોશમાં જીવ કાર્યાકાર્યનો વિચાર ભુલી કેવળ અંધ બની જાય છે. કાર્યનો વાસ્તવિક ઉપાય નહિ સુજતાં ઉલટ કાર્યની હાનિજ તે કરે છે.

માન કૃત હાનિ—

चक्रं विहाय निज दक्षिण वाहुसंस्थं
यत् प्राव्रजन्ननु तदैव स तेन मुक्तः
क्लेशं तमाप किल वाहुवली चिराय
मानो मनागपि हतिं महतीं करोति ૨૧૭

શ્રીમાન્ બાહુબલીના તપમાં એટલી બધી શક્તિ વર્તતી હતી કે પોતાના જમણા હાથમાં આવી સ્થિત થવા વાળા અત્યંત વેગવાન ગતિ યુક્ત ચક્રને તથા સર્વ પરિગ્રહને છોડતાંની સાથેજ તેઓ મુક્તદશાને—અર્થાત્

કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ જેષ્ટ બંધુ ભરત તરફનું થોડુંક માન તેઓ વેગળુ કરી શક્યા નહિ. અને તેથી ઘણા કાળ સુધી તપ જન્ય કષ્ટ ઉઠાવવા છતાં મુક્ત દશાને પામ્યા નહિ. અલ્પ માન પણ મહાન હાનિ કરે છે

તન, ધન, રૂપ, સંપદા, યૌવન, અધિકાર, રાજ્ય, લક્ષ્મિ અને મહત્તા આદિ ક્ષણભંગુર સંપદાનો ગર્વ કરવો એ મુમુક્ષુને યોગ્ય નથી. કારણ સત્તા ગુણે સિદ્ધ સમાન અને ત્રૈલોક્યના આભુષણ રૂપ આત્માને તુચ્છ અને ક્ષણીક એવી વસ્તુ પામીને ગર્વ કરવો શોભતોજ નથી. માન એજ મોક્ષ સુખમાં પરમ વિઘ્નભુત છે. મહાન તપસ્વિ, પરમ વિવેકી અને અતિ બળવાન એ બાહુબલી જેવા પુરૂષને પણ એ સુક્ષ્મ માનના ઉદયે એક વર્ષ જેટલા લાંબા કાળ પર્યંત નિરાવરણ આત્મસુખ અખંડિતપણે અનુભવવા દીધુ નહિ. તો પછી અન્ય અલ્પ શક્તિ ધારક જીવો માનને સેવી ક્યાંથી મોક્ષ લક્ષ્મિને વરે ? મોક્ષ સુખપ્રાપ્તિમાં માન એ પ્રબળ અંતરાય રૂપ છે.

જેઓ આત્માના વાસ્તવિક ગુણોની થોડીક પણ મહત્તા યથાર્થપણે જાણે છે, તેઓ સ્વલ્પ પણ માન સેવતા નથી.

सत्यंवाचिमतौ श्रुतं हृदि दया शौर्यं भुजे विक्रमो
लक्ष्मिर्दानमनूनमर्थिनिचये मार्गो गतिर्निर्वृते
येषा प्रागजनीह तेपि निरहङ्काराः श्रुतेर्गोचरा,—
श्चित्रं संप्रति लेशतोपि न गुणास्तेषां तथाप्युद्धताः २१८

હે ભવ્ય ? પુર્વ કાળમાં એવા ઘણાય સત્પુરૂષો થઈ ગયા છે કે- જેમના વચનમાં સત્ય, બુદ્ધિમાં શાસ્ત્ર, હ્રદયમાં દયા, ભુજામાં શૌર્ય, નિરંતર વસી રહ્યાં હતાં. વળી યાચક સમુહને તૃપ્ત થતાં સુધી અસ્ખલીત પણે જેઓ દાન વર્ષાવી રહ્યા હતા, તથા જેઓ કલ્યાણ માર્ગના સતત અનુગામી હતા. અને એવા મહદ્ ગુણવાન હોવા છતાં તેમનામાં અહંકારનો લેશ પણ સંકલ્પ નહોતો. એ મહાન પુરૂષોની અપેક્ષા આ કળીકાળમાં જેમનામાં તેઓમાંનો લેશ પણ ગુણ નહિ હોવા છતાં પોતાને ગુણી મનાવી અતિ ઉદ્ધતતાને પામી રહ્યા છે, એ આશ્ચર્ય છે ?

ગર્વ કરવો એજ જુઠ છે, કારણ જગતમાં કોનાથી ગર્વ કરવો. ? એક એકથી અધીક ઘણી વસ્તુઓ છે. સાંભળ—

वसति भुवि समस्तं सापि संधारितान्यै—
रुदरमुपनिविष्टा सा च तेचापरस्य

तदपि किल परेषां ज्ञानकोणे निलीनं
वहति कथमिहान्यो गर्वमात्माधिकेषु ॥ २१९

જે પૃથ્વી ઉપર સર્વ ચર-અચર, ચેતન-અચેતન પદાર્થો વાસ કરી રહ્યા છે તે પૃથ્વી ઘનોદધિ, ઘન, અને તનુ વાતવલયના આધારે છે. તથા એ ત્રણે વાત વલય મહાન આકાશના ઉદરમાં એક બિંદુ સમાન સ્થાનમાં સમાઈ રહ્યા છે, તથા એ અનંત આકાશ ભગવાન કેવળીના જ્ઞાનના એક અંશ માત્રમાં વસી રહ્યું છે-પ્રકાશી રહ્યું છે. એમ જગતમાં એકથી એક અધિક ઘણા પદાર્થો છે. પોતાથી અધિક ઘણા પદાર્થો છે એમ જાણવા છતાં કયો વિવેકી પુરૂષ ગર્વ કરે ? અર્થાત-વિવેકી પુરૂષ તો નાજ કરે. સંસારી જીવોમાં પણ વિભુતિ આદિથી એક એકથી અધિક ઘણા જીવો છે. અને સામાન્ય જીવ તત્વની અપેક્ષાએ જોતાં સર્વ જીવો સમાન છે, તો પછી કોનાથી-અને શા અર્થે ગર્વ કરવો. ?

માયાચારની નિંદા.

यशो मारीचीयं कनकमृगमायामलिनितं
हतोऽश्वत्थामोक्त्या प्रणयिलघुरासीद्यमसुतः
सकृष्णः कृष्णोऽभूत् कपटवहुवेषेण नितरा
मपिच्छद्मात्पं तद्विपमिव हि दुग्धस्य महतः ॥ २२०

જેમ ઘણા દુધને જરા સરખુ વિષ દુષીત કરે છે, તેમ હે ભવ્ય ? અલ્પ સરખી માયા પણ અતિ મીઠા ગુણોનો નિમેષ માત્રમાં નાશ કરે છે. જુઓ-પોતે સુવર્ણ મૃગ બની રામચંદ્રને ઠગવાથી મારીચનો યશ જગતમાં અત્યંત મલીનપણાને પામ્યો. “ अश्वत्थामा हतः ” એવા માયાચાર યુક્ત વચનથી મહારાજા યુધિષ્ટરનો નિર્મળ યશ જગતમાં મલીન થયો, અને તેઓ પોતાના મીત્રોમાં પણ લઘુપણાને પામ્યા. બાલ્યાવસ્થામાં નાના પ્રકારના કપટ યુકત વેષ ધારણ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનો યશ મલીન થયો. નાનું સરખુ કપટ મહાન પુરૂષોના નિર્મળ યશને પણ મલીન કરે છે. એમ સમજી વિવેકી મુમુક્ષુ આત્માએ એથી પરાઙમુખ રહેવું એજ શ્રેયસ્કર છે.

भेयं मायामहागर्तान्मिथ्याघनतमोमयात्
यस्मिन् लीना न लक्ष्यन्ते क्रोधादिविषमाहयः ॥ २२१

અહો ભવ્ય ? મિથ્યાત્વભાવરૂપ સઘન અંધકારમાં છુપાઈ રહેલા એ માયા રૂપ અત્યંત ઊંડા અને અતિ વિસ્તીર્ણ ખાડાથી તમે ડરીને દૂર રહો. ! એ ભયંકર પણ અતિશય ઊંડા ખાડામાં ક્રોધાદિ મહાદુષ્ટ સર્પો છુપાઇ રહ્યા છે, જે મિથ્યાત્વરૂપ સઘન અંધકારને લઇને દ્રષ્ટિગમ્ય થતા નથી.

જે જીવ આ માયાચારરૂપ વિસ્તીર્ણ અને ઊંડા ખાડામાં આવી ફસાય છે, તેને એ ક્રોધાદિ ભયંકર સર્પો એવી રીતે ડસે છે કે-ફરી તે જીવ અનંતકાળ સુધી સચેત થઈ શકતો નથી. તેથી હે જીવ ? એનાથી ડરીને તું દુર રહે ! એમાંજ તારૂ વાસ્તવિક શ્રેય છે.

એજ ભાવને ગ્રંથકાર દ્રઢ કરે છે.

प्रच्छन्नकर्म मम कोपि न वेत्ति धीमान्
ध्वंसं गुणस्य महतोपि हि मेति मंस्थाः
कामं गिलन् धवलदीधितिधौतदाहो
गूढोप्यबोधि न विधुः सविधुन्तुदःकैः २२२

શાંત અને ઉજ્વળ કિરણો વડે જગતના આતાપને દુર કરવા વાળો ચંદ્રમા જ્યારે રાહુથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે જગતમાં તેને કોણ નથી જાણતું ? રાહુ એ ચંદ્રને ગમે તેટલો છુપાવે પણ એમ કાંઈ ચંદ્ર રાહુથી છુપાય છે ? છુપાઈ રહેનાર ચંદ્ર તથા છુપાવનાર રાહુ એ બંનેને જગતતો સ્પષ્ટ દેખે છે. બસ એવીજ રીતે તારા જે મહાન ગુણો ગુપ્ત પાપ વડે હણાઇ રહ્યા છે, તેને તિક્ષણ બુધ્ધિવાળા પુરૂષો જાણી શકતા નથી એમ તું ના સમજીશ. અર્થાત સર્વ જાણે છે. કોઈપણ દુષ્કૃતને છુપાવવા તેના ઉપર આડાટેડા વિપર્યાસ બુધ્ધિએ ગ્રહાઇ પટ ચડાવવા તેનુંજ નામ કપટ અર્થાત માયાચાર છે. એ માયા યુક્ત કૃતિ ગુપ્ત તો રહેતી નથી. છતાં કવચિત તું ધારે છે તેમ તે માયાચાર યુક્ત પ્રવૃત્તિ જગતથી ગુપ્ત રહે, તો પણ એથી તને તો સુખ નથી જ. કપટયુક્ત પરિણામની વ્યાકુળતા સેંકડો વીછીંના ડંખ કરતાં પણ આત્માને નિરંતર અત્યંત દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. " મારા માયાચાર યુક્ત કાર્યને કોઈ જાણી શકે એમ છે જ નહિ " એ તો તેં માત્ર દોષો તરફના પક્ષપાતને લીધે મનોમન ઘડી રાખેલી કલ્પના માત્ર છે.

હવે ગ્રંથકાર લોભ કષાયજન્ય હાનિ દર્શાવે છે.

वनचर भयाद्धावन् दैवाल्लताकुलवालधिः
किल जडतया लोलो वालव्रजे विचलं स्थितः
वत स चमरस्तेन प्राणैरपि प्रवियोजितः
परिणततृषां प्रायेणैवंविधा हि विपत्तयः २२३

જુઓ! ભીલ વા વ્યાઘ્રાદિના ભયથી ભાગતી ચમરી ગાયની પુંછ દૈવયોગથી કોઇ વાડવેલાદિમાં ગુંચાઈ જાય છે ત્યારે તે મૂઢ ગાય પોતાની પુંછના અત્યંત રાગે ત્યાંજ ઉભી રહે છે. ત્યાં તેની પાછળ પડેલો વનચર શિકારી તેને પ્રાણુ રહિત કરે છે. તેમ જગતમાં ઈંદ્રિય વિષયાદિના તૃષાતુર જીવોને બહુધા એજ રીતે વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

પશુ જેવાં પ્રાણીયો લોભનાં માર્યાં મરણને પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી અત્યંત લોભના ભયંકર વમળમાં નિરંતર ખેંચાતાં મનુષ્યોનું તો કહેવુંજ શું ? કે જેની આયુષ્ય માત્ર રાત્રી દિવસ કેવળ લોભનાજ વિકલ્પમાં નીરંતર વ્યતિત થઈ રહી છે. લોભના તીવ્ર વેગનો તણાયો તે મનુષ્ય રાજદંડાદિથી પણ ડરતો નથી. અરે! પોતાના મરણુથી પણ ડરતો નથી.

તે ગાય જો ધારે તો શિકારી વા સિંહાદિ હિંસક પ્રાણીઓથી પોતાનો પ્રાણુ બચાવી શકે તેમ છે. એટલી બધી દોડવામાં તે શીઘ્ર ગતિવાળી છે. પરંતુ નાસતાં નાસતાં પોતાની પુંછનો કોઇ થોડાક ભાગ ઝાડી આદિમાં ભરાઇ રહેતા તે મુર્ખ ગાય ત્યાંજ ઉભી રહે છે. એક ડગલું પણ આગળ ભરી શકતી નથી. "રખે મારી પુછનો કોઇ વાળ તુટી ના જાય!" એ વિચારમાં વાળના લોભે પ્રેમઘેલી બની પોતાની સર્વ સુધબુધ ભુલી જાય છે. વાળ ઉપરનો અત્યંત આંધળો અનુરાગ પાછળ આવતા યમરાજના ભયને પણ ભુલાવે છે. અને તેજ ક્ષણે તેની પાછળ પડેલો શિકારી તુરત તેને પ્રાણુહીન કરે છે. કોઈ પણ વસ્તુની આશક્તિ એજ રીતે મરણાંત કષ્ટ આપનારી છે. છતાં વિષયાનુરાગી લોભી આત્માને તેનો જરાપણ લક્ષ વર્તતો નથી. જેની વિષયાકાંક્ષા વિરામ પામી નથી તે જીવ સંસારમાં પ્રાયે એવીજ રીતે નિરંતર દુઃખજ સહ્યા કરે છે.

એ રીતે ઉપરોક્ત ચારે કષાયો જીવને અત્યંત દુઃખપ્રદ છે, એ અનાદિ કષાયોનો જય કરવો એ જીવનું સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પણ

દીર્ઘસંસારી જીવ એને જીતી શકતો નથી. જે ભાગ્યવાન જીવ એ અનાદિ કષાયનો નિગ્રહ–વિજય કરી શકયો છે, તે કોઇ અલ્પ સંસારી પ્રાયે હોય છે.

એવા અલ્પ સંસારી આત્માનાં લક્ષણ શાં હોય ?

विषयविरतिः संगत्यागः कषायविनिग्रहः
शमयमदमास्तत्त्वाभ्यासस्तपश्चरणोद्यमः
नियमितमनोवृत्ति र्भक्ति र्जिनेषु दयालुता
भवति कृतिनः संसाराब्धेस्तटे निकटे सति ॥ २२४

વિષયોથી વિરક્તતા, પરિગ્રહ પ્રત્યે અત્યંત ત્યાગ પરિણામ, કષાયનો નિગ્રહ, શાંત અંતઃકરણ, ઈંદ્રિયવિષયનો નિરોધ, હિંસાદી પાપનો યાવત્ ત્યાગ, તત્ત્વાભ્યાસ, તપશ્ચરણમય આત્મદશા, મનનું નિયમિતપણું, જીનેશ્વરની ભક્તિ, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા આટલી સામગ્રી સંસાર સમુદ્રનો કિનારો નજીક આવતાં કોઈ સદ્‌વિવેકવાન જીવને પ્રાપ્ત હોય છે. અને એ સામગ્રી સંપન્ન સમ્યક્‌પ્રકારે જીવ થાય છે, ત્યારે એમ નિશ્ચયથી સમજાય છે કે તે ભાગ્ય અલ્પ સંસારી જીવ છે. વળી—

यमनियमनितान्तः शान्तबाह्यान्तरात्मा
परिणमितसमाधिः सर्वसत्त्वानुकम्पी
विहितहितमिताशी क्लेशजालं समूलं
दहति निहतनिद्रो निश्चिताध्यात्मसारः ॥ २२५

યાવજ્જીવ હિંસાદિ પાપનો ત્યાગ, શરીરાદિ બાહ્ય વસ્તુઓથી અંતઃકરણનું ઉપેક્ષિતપણું, નિર્વિકલ્પ શાંતભાવમાં નિમગ્નતા, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પરમ અનુકંપા, હિત અને મિત ભોજનની સ્વભાવતઃ આદત, નિંદ્રા અને પ્રમાદાદિનો જય. વિષય કષાયાદિ અર્થે થતા આરંભ સમારંભાદિનો ત્યાગ, એ આદિ શુભ લક્ષણો કયા મહાભાગ્ય આત્મામાં સમ્યક્‌પ્રકારે વર્તે છે ? કે જેના અંતઃકરણમાં આત્મા અને અનાત્માનો સમ્મક્‌વિવેક જાગ્રત થયો છે, અને તેજ જીવ સર્વ ક્લેષ તથા ક્લેષનાં કારણોને નિર્મૂળ નાશ કરી શકે છે. વાસ્તવ્યમાં કોઈ અલ્પસંસારી આત્મા ઉપરોક્ત સામગ્રી સંપન્ન હોય છે. દીર્ઘ સંસારી નહિ. નિઃસંદેહ તે ભવ્યાત્મા થોડા કાળમાં પરમ અધ્યાત્મના સારરૂપ નિર્વાણદશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

પુર્વોક્ત ગુણોથી અલંકૃત મુનિજનો નિશ્ચયથી મોક્ષનું ભાજન છે, એમ ગ્રંથકાર કહે છે:—

समधिगतसमस्ताः सर्वसावद्यदूराः
स्वहितनिहितचित्ताः शान्तसर्वप्रचाराः
स्वपरसफलजल्पाः सर्वसंकल्पमुक्ताः
कथमिह न विमुक्तेर्भाजनं ते विमुक्ताः २२६

સર્વ વસ્તુઓને હેયોપાદેયરૂપે સમ્યક્પ્રકારે જેણે જાણી છે, હિંસાદિ સર્વ સાવદ્ય પ્રવૃત્તિઓથી જે સદા દુર વર્તે છે, આત્મકલ્યાણના પરમ કારણરૂપ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વિષે નિરંતર આરૂઢ છે અંતઃકરણ જેનું, નિવૃત્ત પામ્યા છે સર્વ ઈંદ્રિય વિષયો જેના, સ્વપર કલ્યાણ યુકત ભાષા સમિતિ સહિત નિરંતર ઝરે છે વચનરૂપી અમૃત જેને, તથા સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પથી જે મુકત છે એવા નિર્દોષ અને શાંત મુનિજનો નિઃસંદેહ મોક્ષનું એક અદ્વિતિય ભાજન છે, કહો કે સાક્ષાત મુર્તિમાન મોક્ષ છે.

આવી સર્વોત્કૃષ્ટ દશા સંપ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેથી પતિત થવાનો ભય તેને વર્તે છે.

दासत्वं विषयप्रभोर्गत वतामात्मापि येषां पर----
स्तेषां भो गुणदोषशून्यमनसां किं तत्पुनर्नश्यति
भेतव्यं भवतैव यस्य भुवनप्रद्योति रत्नत्रयं
भ्राम्यन्तीन्द्रियतस्कराश्च परितस्त्वं तन्मुहुर्जागृहि २२७

ત્રણે લોક પ્રાયે જેને વશ વર્તે છે એવા વિષયરૂપ મહારાજાના જે અવિવેકી જીવો દાસ થઈ રહ્યા છે, વસ્તુતત્વના ગુણ દોષના ભાનથી જેમનું અંતઃકરણ શુન્ય છે, પરાધીન છે, તેવા જીવોનું આ જગતમાં શું નાશ થવાનું હતું, લુંટાયેલાને વળી લુંટાવાનો શો ભય? પરતુ હે મુનિ? ત્રણે ભુવનને સ્વયં પ્રકાશિત કરવાવાળુ સમ્યક્ રત્નત્રયરૂપ અજોડ અને અતુટ ધન તારી પાસે છે, એટલે તારે તો નિરંતર સાવચેત રહેવું એજ ઉચિત છે. કારણ ઈંદ્રિય વિષયરૂપ તસ્કરો તેને સર્વસ્વપણે લુંટવા તારી આસપાસ ફેરા મારી રહ્યા છે. તેનાથી રખે તું ઠગાય નહિ! એ અનાદિ દુષ્ટ તસ્કરો

તારી નિર્મળ જ્ઞાનાદિ સંપત્તિ તને ભ્રમિતકરી લુંટી લે નહિ એવી સતત જાગ્રતિ તું પ્રતિપળે રાખ્ય.

હે મુનિ? જે જીવો ઇંદ્રિય વિષયોના દાસ થઇ રહ્યા છે, તેમનું તો શું બગડવાનું છે. તેઓ તો સાવધ રહો વા અસાવધ રહો બંને સરખું છે. કારણ સંભાળવા યોગ્ય એવી કોઇ વસ્તુજ તેમની પાસે નથી. એવા મોહ-મૂઢ જીવોએ તો પોતાનો આત્માજ સર્વસ્વપણે પરાધીન કરી દીધો છે, અને તેથી ગુણદોષનો વિચાર શુદ્ધાં તેમને વર્તતો નથી, વિષયરસ વશે પોતાની અમુલ્ય જ્ઞાનાદિ શાશ્વત સંપદા લુંટાવી બેઠા છે. હવે તેમની પાસે સાચવી સંભાળી રાખવા જેવું છે શું? કે જેના રક્ષણની તેઓ ચિંતા કરે! ડર તો તેમને થાય છે કે- જેમની પાસે કંઇક મુલ્યવાન વસ્તુ રહી છે. જગતમાં પણ જોઇએ છીએ કે- થોડી ઘણી જડ સંપત્તિ પણ લોકો સંભાળ પુર્વક સાચવી રાખે છે. અને પ્રતિદીન તેના રક્ષણની ચિંતા કરે છે, તારી પાસે તો કોઇ અપુર્વ અને અણમૂલી જ્ઞાનાદિ સંપત્તિ છે. સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ મહા રત્ન છે. આવાં અપુર્વ અને અમુલ્ય રત્નો જેની પાસે છે, તેણે તો નિરંતર પુર્ણ સાવધાનતા પુર્વક જાગ્રત રહેવું યોગ્ય છે. કારણ જ્યાં સંપત્તિ છે ત્યાં લુંટારાઓ પણ વસે છે. એ વિષય કપાયાદિ અનાદિ તસ્કરો તારી તે અમુલ્ય નિર્મળ સંપત્તિને છીનવી લેવા તારી આસપાસ તાકી તાકીને ભમી રહ્યા છે, તારી થોડીઘણી બેશુદ્ધતાનો લાભ લઇ તુરત તારાં એ મોંઘાં રત્નોને તે હરી લેશે. માટે આ અવસરે તું બરાબર જાગ્રત રહે. નહિતો અન્ય સંસારી વિષયાધીન જીવોની પેઠે તું પણ તારૂં સર્વસ્વ ગુમાવી બેસીશ. એ સંસારી જીવો પણ તને આમ સર્વસ્વપણે લુંટાએલો જાણી સંતુષ્ટ થશે. માટે પુર્ણ જાગ્રત રહે.

જેઓએ સર્વ વિષય પરિગ્રહાદિ છોડી પ્રવજ્યા ધારણ કરી છે. તેમની પાસે મોહ થવા યોગ્ય તો કોઇ ચીજ નથી. તો પછી તેમને મોહ કઇ વસ્તુઓ પ્રત્યે થાય? ગ્રંથકાર કહે છે કે તેમની પાસે પણ મોહનાં કારણો મોજુદ છે. જુઓઃ—

रम्येषु वस्तुवनितादिषु वीतमोहो
मुह्येद्वृथा किमिति संयम साधनेषु
धीमान् किमामयभयात् परिहृत्य भुक्तिं
पीत्वौषधं व्रजति जातुचिदप्यजीर्णम् २२८

હે મુનિ ? સ્રી ધન આદિ મનોજ્ઞ વસ્તુઓ પ્રત્યે તારો મોહ વિરામ પામ્યો છે, તોપછી માત્ર સંયમના સાધનરૂપ એવાં આ પીંછી કમંડળાદિ સંતસાજ પ્રત્યે તું નિરર્થક મોહ વશ કેમ થાય છે.? રોગના ભયથી ભોજનને છોડી માત્ર ઔષધિ સેવન કરી બુદ્ધિમાન પુરૂષો શું ફરીથી અજીર્ણરોગને પ્રાપ્ત થાય ? ના.

જેમ રોગી પુરૂષ રોગના ભયથી ભોજનનો ત્યાગ કરે, પણ માત્રાથી અધિક ઔષધ સેવન કરી ફરીથી અજીર્ણરોગવશ થાય એ તેને યોગ્ય નથી. તેમ સંસાર પરિભ્રમણના ભયથી ધન, રાજ્ય, સ્ત્રી, પુત્રાદિને ત્યાગ કરી મુનિદીક્ષા ધારણ કરી, હવે એ સંયમોપકરણરૂપ પીંછી કમંડળ પુસ્તકાદિ પર વસ્તુમાં મુગ્ધ બની ફસાવું એ શું યોગ્ય છે ? ભયના માર્યા એક ખુણેથી નીકળી બીજા ખુણે ભરાવું એ યોગ્ય નથી.

સર્વ આરંભ પરિગ્રહાદિ છોડયા પછી પણ સાધુ પુરૂષ આ એક મોટો ધોખો દેનારી માન્યતામાં ફસાય છે કે–"હવે અમે સર્વ સંસાર છોડી દીધો, સર્વ આરંભ–પરિગ્રહાદિથી મુકત થયા, હમારી પાસે અજ્ઞાન તથા મોહાદિ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો નથી, એટલે હવે અમને કોઈ જાતની હાનિ થવી સંભવિત નથી." તેમની ઉપર્યુકત માન્યતા એ પણ એક સુક્ષ્મ વિષયાનુરાગ છે. તેથી સાવધાન રહેવા અહિં ગ્રંથકાર સંબોધે છે.

ઘર વનિતા આદિ મનોરમ્ય વસ્તુઓ ઉપરથી તું મોહ ખસેડી શકયો છે તો હવે જે વસ્તુઓ સંયમની રક્ષા અને જાગ્રતિ અર્થે ઉચિત પ્રકારે રાખવા શ્રી જીને આજ્ઞા કરી છે, તેજ વસ્તુઓમાં સંયમની હાનિ કરી–અજાગ્રત બની–મોહમુગ્ધથઈ કેમ ફસાય છે ? હે મુનિ ? મોહરાજાના પ્રબળ મહાત્મ્યને તું જાણે છે ? જે વસ્તુ સંસારી જીવોને વિશેષ હાનિ કરી શકતી નથી, તે તારા જેવાને તો ભયંકર હાનિ પહોંચાડશે. સાંભળ–કોઇ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય અજીર્ણ મટાડવા ભોજનનો ત્યાગ કરી ઔષધિ સેવન કરે છે, પરંતુ એકલું ઔષધજ પ્રમાણથી અધિક લઇ ઉલટો રોગને વધારતો નથી. "માત્ર આ ઔષધ છે, થોડુ છે" એમ સમજી પ્રમાણથી અધિક લઇ રોગને વધારે તેતો ખરેખર મુર્ખ છે. તેમ આત્મ કલ્યાણાર્થે સર્વે આરંભ પરિગ્રહાદિ છોડી સંયમ રક્ષાર્થે આવશ્યકતાનુંસાર થોડી ઘણી રખાએલી વસ્તુઓ પ્રત્યે વિમોહીત થવું એ કેવળ મુર્ખતાજ છે. સંયમોપકરણ એ અસંયમભાવની એક ઔષધિ છે. અને તે પણ ઉપાદાન આત્માની હાજરીમાં–જાગ્રતિમાં. તેનાથી સંયમની રક્ષા કરાય વા તેને દેખી આત્માના સંયમ પરિણામ જાગ્રત રહે–રખાય એ તો ઠીક છે. પણ તેનેજ આશ્રયે મોહાધિન થવું કોઈ

રીતે યોગ્ય નથી. સાધુ જીવનમાં મોહાધિન થવું તે કરતાં ગ્રહાશ્રમી રહેવું શું ખોટુ હતુ? માટે હવે તો એ સંયમોપકરણુ પ્રત્યેનો મૂઢમોહ પણ છોડ.

આખા સંસારને છોડયા પછી આવશ્યક એવી નાની સરખી વસ્તુમાં પણ તું કસાય-મુગ્ધ થાય એ કેવળ મુર્ખતા છે. આત્મદશા વાસ્તવિકપણે તથારૂપ પ્રકારે ના પરિણુમે ત્યાં સુધી સંયમી જીવનમાં અનેક પ્રકારથી સાવચેત રહેવા જેવું છે. સર્વ પરવસ્તુથી ડરીને નીરંતર જાગ્રત રહેવા જેવું છે. નહિતો આત્મ પરિણામ અનાદિ સંસારાકારને સહેજે પામી જઈ સંયમ સ્થાનથી પતીત થાય છે. નિરંતર અપ્રમત્ત દશાએ પ્રવર્તવું એજ શ્રી જીનનો સતત ઉપદેશ છે.

વાસ્તવિક નિશ્ચિંતતાતો ત્યારેજ થાય કે—

तपः श्रुतमिति द्वयं बहिरुदीर्य रूढं यदा
कृषीफलमिवालये समुपनीयते स्वात्मनि
कृषीवल इवोज्झितं करणचोरबाधादिभि-
स्तदा हि मनुते यतिः स्वकृतकृत्यतां धीरधीः २२९

જેમ ખેડુત ખેતરમાં બીજ વાવી અનાજની વૃદ્ધિ કરે છે, પણ તે એટલાથી સંતોષ પામતો નથી. તે તો જ્યારે તે અનાજને ચોરાદિ ઉપદ્રવના ભયથી ખેતરમાંથી લઇ જઇ નિર્વિઘ્ને ઘર ભેળુ કરે ત્યારેજ નિશ્ચીંત થાય છે. તેમ મુનિજન અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણુ આત્મક્ષેત્રમાં તપ શ્રુતાદિ સાધનો વડે નિજ જ્ઞાન દર્શનાદિ સમ્યક્ભાવોની અભિવૃદ્ધિ કરી ઇંદ્રિયાદિ ચોરોના ઉપદ્રવ રહિત નિજ આત્મક્ષેત્રમાં લવલીન કરે ત્યારેજ તે પોતાને કૃતાર્થ રૂપ માને.

અન્નને ઉત્પન્ન કરીને કિસાણુ ખુશી થતો નથી, પણ તેને નિરાબાધપણે પોતાના ઘર ભેગુ કરીનેજ ખુશી થાય છે. કારણુ ત્યાં સુધી તે મહા મહેનતે નિપજાવેલા અન્નને અનેક પ્રકારનો ભય છે. તેમ ધીર અને બુદ્ધિમાન યતિ સંયમની કૃતાર્થતાતો ત્યારેજ માને કે—જ્યારે તે તપ શ્રુત રૂપ બીજનું ફળ જે નિર્મળ દર્શન-જ્ઞાનાદિ રૂપ કણુ તેને ઇંદ્રિયવિષયાદિ ચોરોની બાધા રહિત નિજ આત્મક્ષેત્રમાં સ્થાપન કરે અર્થાત્ પોતે પોતામાં સમ્યક્પ્રકારે સમાય.

મોક્ષમાર્ગમાં વચ્ચે વચ્ચે ઇંદ્રિય વિષયાદિ ચોરોનો ઉપદ્રવ ઘણો રહે છે. એ સર્વ ઉપદ્રવને ટાળી વાસ્તવિક શુદ્ધાત્મદશાને સંપ્રાપ્ત થતાં સુધી સતત્ જાગ્રતિ રાખવી ઉચીત છે. જ્યાં સુધી કષાયાદિ મનોગત સંસ્કાર પ્રક્ષીણપણાને પામે નહિ ત્યાં સુધી મુનિ નિશ્ચિત મને કરી બેસે નહિ કારણ ક્યા સમયે કયું નીમીત્ત પામી કષાયનો ઉદ્રેક વધી જઇ આત્મદશાને મલીન કરશે–વાસ્તાવ્ય આત્મશાંતિનો નાશ કરશે તેનો ભરોંસો નથી, તેથી વિષયાશક્તિ આદિથી ઉપેક્ષીત રહી નીશ્ચીંત નહિ રહેતાં તેનાથી નીરંતર જાગ્રત રહેવું એજ ઉચીત છે.

કેટલાક શાસ્ત્રપાઠી મનુષ્યો સમજે છે કે–શાસ્ત્રજ્ઞાન જેને છે તેને વિષયાદિ પ્રત્યે વ્યામોહ થતો નથી. પરંતુ એમ માનવું એ એમની ભુલ છે. જુઓઃ—

दृष्टार्थस्य न मे किमप्ययमिति ज्ञानावलेपादमुं
नोपेक्षस्व जगत्त्रयैकडमरं निःशेषयाऽऽशाद्विषम्
पश्याम्भोनिधिमप्यगाधसलिलं बाबाध्यते वाडवः
क्रोडीभूतविपक्षकस्य जगति प्रायेण शान्तिः कुतः २३०

"મને જ્ઞાનવંતને એ વિષયાશા રૂપ શત્રુ કાંઈ પણ કરી શકે એમ નથી" એ પ્રકારના જ્ઞાનમદથી ઉન્મત થઇ એ આશા રૂપ શત્રુથી જરા પણ ઉપેક્ષીત રહેવું યોગ્ય નથી. ત્રણ લોક જેણે વશ કરી રાખ્યો છે એવા એ આશા રૂપ શત્રુને અલ્પ ગણવો યોગ્ય નથી. ત્રણ જગતનો મહાભયંકર અને અદ્વિતિય વૈરી એજ છે. તેને તો સમ્યક્પ્રકારે વિચારી વિચારીને મૂળથી સર્વથા ક્ષીણ કરવો જોઈએ. જુઓ અનંત અને અગાધ સમુદ્રમાં રહેલો વડવાગ્નિ મહાન સમુદ્રને પણ બાધા ઉપજાવે છે અર્થાત્ શોષણ કરે છે, તેમ નાની સરખી વિષયાશા આત્માના અગાધ જ્ઞાનસાગરને મલીન કરે છે. આવરણ કરે છે. તેનાથી તો નિરંતર સાવચેત રહેવું જોઈએ, વળી જગતમાં પણ જોવામાં આવે છે કે–શત્રુએ જેને દબાવી રાખ્યો છે, તેને શાંતિ ક્યાંથી હોય?

જેને કોઇ શત્રુ નથી તેજ નિરાબાધ છે. આશા એ તો સર્વથી પણ પ્રબળ શત્રુ છે. તેના અસ્તિત્વમાં ખરેખર શાંતિ ક્યાંથી હોય? નાજ હોય. એ આશા રૂપ સમુદ્રનું અગાધ અને અથાહ ગાંભિર્ય અને ઊંડાપણું જ્ઞાની દ્રષ્ટયાનુસાર જીવે જાણ્યું નથી, નહિતો તેને જાણ્યા પછી તેને કિનારે એક

નિમેષ માત્ર ઉભા રહેવાની-તેથી ઉપેક્ષીત રહેવાની જીવ ઇચ્છા કરે નહિ. પૂર્ણ નિર્મોહ પરિણામી થયા સિવાય એ આશારૂપ અનાદિ પાશ છુટે તેવો નથી. માટે જો તું એને સર્વથા નિર્મૂળ કરવા ઇચ્છતો હોય તો—

મોહનો સર્વથા પરિત્યાગ કર— !

स्नेहानुवद्धहृदयो ज्ञानचरित्रान्वितोपि न श्लाध्यः
दीप इवापादयिता कज्जलमलिनस्य कार्यस्य ૨૩૧

જેમ દીપક સ્નેહ અર્થાત્ તેલ સંયુક્ત હોય તો મલીન કાજળ નિપજાવે છે. તેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને શુભાચારથી મંડિત પુરૂષ પણ સ્નેહ અર્થાત મોહ યુક્ત હોય તો તેલની માફક પાપરૂપ અશુભ કાજળ ઉપજાવે છે. અંતે મલીનજ થાય છે. સ્નેહ (મોહ) અનુબદ્ધ જીવના જ્ઞાન ચારિત્રાદિ રૂડા ગુણો પણ પ્રશંશાને પામતા નથી.

દીપક પ્રકાશ આપે એ તો ઉત્તમ છે, પણ સાથે સાથે કાજળ વમે તે ઠીક નથી. એ દીપકને તેલનો સ્નેહ જો ના હોત તો તે કાજળ વમત નહિ. અને તેથી તે અશોભાને પામત નહિ પણ પ્રશંશાને પાત્ર થાત. તેમ સાધુજનોના આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણો પવિત્ર અને પ્રશંશનીય કરે છે, પરંતુ સ્નેહ અર્થાત મોહની જરા-તરા-સત્તા તેમનામાં મલિનતા ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેથી જ્ઞાનાદિ ગુણોની બીજી બધી રૂડી કૃતિ પણ મલિનતાને પામે છે. માટે હરકોઈ પ્રકારે કરીને મોહનો નાશ કરવો એજ ઉચીત છે. કોઇપણ પ્રકારે વિતરાગ દશા આત્મામાં જરા પણ સ્પર્શવા ના દેવી, એ મોહનું મુખ્ય કાર્ય છે. અને એ દશા નથી ત્યાં સુધી જીવને વાસ્તવિક શાંતિ પણ નથી. સાંભળઃ—

रतेररतिमायातः पुना-रतिमुपागतः
तृतियं पदमप्राप्य वालिशोवत् सीदसि ૨૩૨

હે મુનિ ? તું રાગ પરિણુતિમાંથી ખસી દ્વેષમાં આવે છે, અને દ્વેષ પરિણુતીમાંથી ખસી રાગમાં આવે છે. ઘણા શોચની વાત છે કે-તું કોઇ વેળા ઉદાસીનતા રૂપ વિતરાગ પરિણામને નહિ પામતાં મુર્ખની માફક કેવળ દુઃખનોજ અનુભવ કરી રહ્યો છે.

રાગદ્વેષ એજ દુઃખ અને દુઃખનું મૂળ છે. અને તેના ત્યાગથી વિતરાગ દશા પામતાં જીવ વાસ્તવિક સુખનો અનુભવ કરે છે. જો તું ખરેખર

કલ્યાણનો અર્થિ હોય તો એ અનાદિ શત્રુ રૂપ રાગદ્વેષને ત્યજ. એ રાગદ્વેષ રૂપ શત્રુએજ તારા વાસ્તવિક સ્વાધિન સુખને અનાદિ કાળથી તને ઠગીને છીનવી લીધું છે. બાકી જગતના કોઇ મનુષ્યે કે પદાર્થે તારા સુખને હર્યું નથી. સુખના સર્વસ્વ નાશનું મુખ્ય અને ઉપાદાન કારણ તારો રાગદ્વેષ છે. તેના થોડા ઘણા અસ્તિત્વમાં પણ તું ખરેખર સુખી નહિજ થાય. છતાં સુખ મનાય એ તારી ભ્રાંતિ છે.

એ રાગદ્વેષ તજવાના બ્હાને જીવ કરે છે શું ? એક ખુણેથી નીકળી માત્ર બીજા ખુણામાં ભરાય છે. બીજો પણ પહેલાના જેવોજ હોય છે. અનાદિ કાળથી જીવ સમ્યક્પ્રકારે નિરાવલંબ ઉદાસીન્ન રહી શક્યો નથી. કે ઉદાસીન્ન રહેવા તથારૂપ પ્રકારે પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી. અને તેથી એ ઉદાસીન્નતા જન્ય સુખનો અનુભવ પણ તેને નથી. એ સુખના અનુભવ કે વાસ્તવ્ય શ્રદ્ધા વિના તેનો તથારૂપપણે પ્રયત્ન પણ ક્યાંથી હોય ? ગ્રંથકાર કહે છે કે—રાગ અને દ્વેષ એ બે પદને પરમ દુઃખનાં કારણ અરે પ્રત્યક્ષ દુઃખ જાણીને હે જીવ ? વિતરાગતા રૂપ અનન્ય સુખના હેતુભુત ત્રીજા પદને તું નિરંતર ભજ. આરાધ્ય.

જગતના કિંચીત માત્ર વિષય સુખથી (સુખ નહિ પણ સુખાભાસ) તું તને પોતાને સુખી માને છે, પણ એ તારો અનાદિ ભ્રમ છે. બુદ્ધિનો વિપર્યાસ છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

तावद्दुःखाग्नितप्तात्माऽयःपिण्ड इव सीदसि
निर्वासि निर्वृताम्भोद्यौ यावत्त्वं न निमज्जसि ॥ २३२

હે જીવ ? અગ્નિથી તપ્તાયમાન લોખંડના મોટા ગોળાની માફક તું ત્યાં સુધી ભયંકર દુઃખ રૂપી અગ્નિથી શેકાઇ રહીશ કે જ્યાં સુધી મોક્ષ રૂપ પરમ સુખ સમુદ્રમાં તું નિમગ્ન ના થાય !

જેમ પ્રખર અગ્નિથી તપ્તાયમાન લોખંડનો ગોળો પુર્ણ જળમાં નાખવાથી આતાપ રહિત શીતળતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અનાદિ સંસાર દુઃખરૂપ ભયંકર પ્રખર અગ્નિથી તપ્તાયમાન જીવ રૂપ ગોળો પરમ નિર્વાણ રૂપ અનંત શાંત અને શીતળ સુખ સમુદ્રમાં નિમગ્ન ના થાય ત્યાં સુધી દુઃખ રૂપ આતાપથી રહિત થવો કેવળ અસંભવિત છે. વળી જેમ એ અગ્નિથી તપ્તાયમાન લોખંડના ગોળા ઉપર લેશ માત્ર શીતળ જળ છાંટીએ તો તે જરા પણ ઠંડો નહિ થતાં ઉલટો જળનેજ ભસ્મ કરે છે. તેમ દેવપદ

કે રાજ્ય પદાદિ અલ્પ સુખોથી જીવનું અનાદિ દુઃખ વાસ્તવિક પ્રકારે નહિ મટતાં ઉલટાં તે રંચ માત્ર સુખો આત્માની અનંત કાળની તૃષ્ણારૂપ વ્યાકુળતા જન્ય ભયંકર અગ્નિમાં ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ થઈ જાય છે. પણ તેથી એ દુઃખ રૂપી અગ્નિ જરા પણ શાંત થતો નથી. ઇંદ્રિયોને અનુકુળ વિષયાદિ મળવા તેને લોકો સુખ કહે છે. પણ એ સુખ નથી, કારણ તે વિનાશી અને પરાધિન છે. એવા તુચ્છ સુખોને સુખ માની તેથી આનંદ માનવો એ સાચા સુખથી સદાને માટે વંચિત રહેવા બરાબર છે.

તો વાસ્તવિક શાશ્વત અને સ્વાધિન સુખ શાથી પ્રાપ્ત થાય?

मंक्षु मोक्षं सुसम्यक्त्वसत्यङ्कार स्वसात्कृतम्
ज्ञानचारित्रसाकल्य, मूल्येन स्वकरे कुरु ॥ २३४

હે મુમુક્ષુ? સમ્યક્ રત્નત્રયની પુર્ણતા રૂપ ધન વડે કરીને શીઘ્ર નિર્વાણ રૂપી અનંત ધામને તું પ્રાપ્ત કર! જે કાળે એ સત્ય સુખ તારે વશ વર્તશે તે કાળેજ તું ખરેખરો કૃતાર્થ થઇશ અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પુર્ણતા થયેજ જીવ શાશ્વત નિર્વાણ સુખને અબાધિતપણે અનુભવે છે. અને સંપુર્ણ પરિતોષપણું પામે છે.

કોઈપણ વસ્તુને મેળવવા જતાં તેની પુરી કિંમત આપવી પડે છે. પણ તે વિના કિંમતે પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્ઞાન અને ચારિત્રાદિ એ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાની કિંમત છે. એટલી કિંમત પુર્ણપણે જીવને પ્રાપ્ત થઇ તો મોક્ષસુખ હસ્તગત કરવું સહેલ છે.

સમ્યક્ રત્નત્રય પુર્ણ સંચય થઈ તે દ્વારા નિર્વાણ દશાને જ્યાં સુધી તું પ્રાપ્ત ના થાય, ત્યાં સુધી તું નિશ્ચિંત ના થા.! વળી સાંભળઃ—

अशेषमद्वैतमभोग्यभोग्यं, निवृत्तिवृत्त्योः परमार्थकोट्याम्
अभोग्यभोग्यात्मविकल्पबुध्ध्या,
निवृत्तिमभ्यस्यतु मोक्षकाङ्क्षी ॥ २३५

વિષય કષાયાદિમાં પ્રવર્તવું તે પ્રવૃતિ તથા તે ભણી ના પ્રવર્તવું તેનું નામ નિવૃત્તિ છે.

પુર્ણ બહિરાત્મ દૃષ્ટિ જીવોને સુખ દુઃખોના કારણોથી પુર્ણ એવું આખુ જગત ભોગવવા યોગ્ય ભાસે છે. અનિષ્ટને દુર કરવું તે તથા ઇષ્ટને

ગ્રહણ કરવું એ બંને એના ભોગ છે. અથવા સર્વ પદાર્થ કોઇને કોઇ અપેક્ષાએ સફળ વા પ્રયોજનભુત છે, એ ન્યાયથી જોતાં સર્વ જગતના પદાર્થો સાર્થક વા ઉપભોગ્ય છે. પણ તે ક્યાં સુધી ? અંતરંગ આત્મદ્રષ્ટિનો જેના આત્મામાં લેશ માત્ર પ્રકાશ નથી, પરંતુ કેવળ બહિર્મુખ ઉપયોગ જેનો પ્રવર્તી રહ્યો છે ત્યાં સુધી. વિશુદ્ધ આત્માનંદના ભોગી પુરૂષો કે જેમનું અંતઃકરણ બાહ્ય સર્વ પરવસ્તુના મોહથી વિરામ પામ્યું છે, નિવૃત્ત થયું છે, તેમને આખુ જગત અનેક સંકટનું કારણ તથા અપૂર્વ આત્માનંદનું વિઘાતક અભોગ્ય, અને ઉપેક્ષણીય ભાસે છે. વસ્તુતાએ જગત ત્રીકાળે જે છે તેજ છે. પણ ઉપરોક્ત દ્રષ્ટિભેદના કારણથી તે તે દ્રષ્ટિવાનોને તેવું તેવું ભાસે છે. અંતરાત્મ દ્રષ્ટિવાન મોક્ષાર્થિ જીવોને ઉચીત છે કે—તેઓ હેયોપાદેયની સાપેક્ષતા સમજી તથારૂપપણે નિવૃત્તિનો અભ્યાસ કરે, કારણ આત્માનો આનંદ વાસ્તવિક, શુદ્ધ, સ્વાશ્રયી, અને અબાધિત છે, જ્યારે જગતના પદાર્થોનો આનંદ ઇંદ્રધનુષવત્ ક્ષણીક, બાધિત, પરાશ્રયી અને અવાસ્તવિક છે. વિશુદ્ધ આત્માનંદ જગત અને જગતના સર્વ પદાર્થોની આશક્તિ ટાળી નિવૃત્તિ માર્ગનું અનુસરણ કરવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. સાચા સુખનો અભિલાષી આત્મા તો પ્રવૃત્તિને તજી નિવૃત્તિ પરાયણજ થાય છે. કારણ પ્રવૃત્તિનું ફળ ચાર ગતિરૂપ સંસાર છે. તથા નિવૃત્તિનું ફળ અસંસાર અર્થાત્ મોક્ષ છે. ટુંકામાં અવિવેકી જીવોને રાગના વશે આ સમસ્ત જગત ભોગ્યરૂપ ભાસે છે, ત્યારે વિવેકવાન સુદ્રષ્ટિમાન જીવોને સમ્યક્જ્ઞાન યોગે કેવળ ત્યાગરૂપ-ઉપેક્ષારૂપ ભાસે છે. દ્રષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ.

નિવૃત્તિનો અભ્યાસ કર્યા કરવો એ પણ એક પ્રવૃત્તિ જ છે ને ! અને જ્યાં પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં વ્યાકુળતા છે. તો એ અભ્યાસ સદાને માટે કર્યા જ કરવો ? ગ્રંથકાર કહે છે કે—ના.

निवृत्तिं भावयेद्यावन्निवर्त्यं तदभावतः
न वृत्तिर्न निवृत्तिश्च तदेव पदमव्ययम् ૨૩૬

જ્યાં સુધી બાહ્ય સર્વ ઉપાધીઓથી ચિત્ત છુટી જઇ પુર્ણ આત્માનંદમાં શાશ્વતપણે નિમગ્ન ના થાય ત્યાં સુધી ઉચીત પ્રકારે નિવૃત્તિનો અભ્યાસ સતત્ કર્તવ્ય છે. અંતરદશા પુર્ણ આત્મનિમગ્ન થતાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કાંઇ પણ કરવાનું રહેતું નથી. શુદ્ધાત્મતલ્લીનતા થતાં પ્રવૃત્તિ શામાં થાય ? તથા નિવૃત્તિ કોનાથી કરે ? અર્થાત તે દશાએ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની કલ્પના જ સમાઇ જાય છે. આત્મા મુક્ત પરિણામી થાય છે. અને એજ મોક્ષપદ છે.

જીવને રાગાદિ પરભાવોની જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં સુધી નિવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવો ઇષ્ટ છે. પણ પર વસ્તુનો આત્મીય સંબંધ સર્વથા દુર થતાં એ નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિથી જીવને કાંઇપણ પ્રયોજન નથી. જેમ જ્યાં સુધી રોગ છે ત્યાં સુધી ઉચીત ઔષધોપચાર કર્તવ્ય છે. પણ રોગ મુક્ત થતાં ઔષધોપચારથી કાંઇ પ્રયોજન નથી, તેમ અનાદિ પર પ્રવૃત્તિ નિવારવા અર્થે નિવૃત્તિનો અભ્યાસ કતવ્ય છે, પણ પ્રવૃત્તિનો સર્વથા અભાવ થતાં કે વાસ્તવ્ય અભાવ દશા વર્તતાં નિવૃત્તિથી કાંઇ પ્રયોજન નથી.

એ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ શું છે? તથા તેનું કારણ શું છે?

रागद्वेषौ प्रवृत्तिः स्यान्निवृत्तिस्तन्निषेधनम्
तौ च बाह्यार्थ संबद्धौ तस्मात्तांश्च परित्यजेत् ૨૩૭

રાગ દ્વેષનું નામ પ્રવૃત્તિ છે તથા તેનો નિરોધ કરવો એજ નિવૃત્તિ છે. એ બંને (રાગદ્વેષ) બાહ્ય પદાર્થોના સબંધથી વર્તે છે. તેથી એ સ્ત્રી, કુટુંબ, ધન, ધામાદિ સર્વ બાહ્ય પદાર્થોનો સમ્યક્પ્રકારે ત્યાગ કરવો એજ મુમુક્ષુને ઉચીત છે. કારણ રાગાદિ રૂપ પ્રવૃત્તિનું મૂળ નિમીત્ત કારણ એ સર્વ પરવસ્તુઓનો સંબંધ છે. નિમીત્તનું બળ કાંઇ ઓછું નથી. માટે નિવૃત્તિના અભિલાષી આત્માએ નિવૃત્તિને અર્થે દેહાદિ સર્વ પરપદાર્થોનો સંબંધ છોડવો. અને તોજ નિવૃત્તિ ટકે છે, વર્ધમાન થાય છે, ઉજ્વળ થાય છે. અને અંતે આત્માને શાશ્વત નિજાનંદમાં નિમગ્ન કરે છે.

પરિગ્રહાદીથી ઉદાસીન આત્માની ઉદાસીનતાનું સ્વરૂપ ગ્રંથકાર વર્ણવે છે.

भावयामि भवावर्ते, भावनाः प्रागभाविताः
भावये भाविता नेति भवाभावाय भावनाः ૨૩૮

અનંત સંસાર પરિભ્રમણ કરી રહેલો એવો હું હવે એ અનાદિ પરિભ્રમણના આત્યંતિક અભાવને અર્થે પુર્વે કયારેય પણ નહિ ભાવેલી, નહિ ચિંતવેલી અને નહિ પ્રતિત કરેલી એવી સમ્યક્દર્શનાદિક નિર્મળ ભાવનાને ભાવું—આરાધુ તથા પુર્વે અનંત વાર ભાવેલી એવી મિથ્યાદર્શનાદિક દુર્ભાવનાનો ત્યાગ કરૂં—ભુલું.

જે દુષ્ટ ભાવનાના યોગે ભયંકર સંસાર ચક્રમાં આજ સુધી હું ભમ્યો કદર્થીત થયો, દુઃખી દુઃખી થઇ રહ્યો તે ભાવના છોડી હવે તેનાથી ઉલટી સમ્યક્દર્શનાદિ ભાવનાને અંગીકાર કરી અનંત સુખ સ્વરૂપ અવિનાશી નિજપદને પ્રાપ્ત કરૂ. એમ મુમુક્ષુ આત્મા નિરંતર ચીંતવે છે.

એજ કથનને ગ્રંથકાર વિશેષ પ્રકારે દ્રઢ કરે છે.

शुभाशुभे पुण्यपापे, सुख दुःखे च षट्त्रयम्
हितमाद्यमनुष्टेयं शेषत्रयमथाहितम् ૨૩૯

શુભ અર્થાત ઉત્તમ વચન, કરૂણામય અંતઃકરણ અને સંયમ રૂપ કાયા પ્રશંસા યોગ્ય છે. તથા અશુભ વચન, નિર્દય-નિર્ધ્વંશ અંતઃકરણ અને અસંયમી કાયા નિંદા યોગ્ય છે. એ શુભાશુભ યોગ વડે પુણ્ય અને પાપનો જીવને અનુબંધ થાય છે. પુણ્યોદયથી સુખ તથા પાપોદયથી દુઃખ થાય છે. એ રીતે શુભ-અશુભ, પુણ્ય-પાપ, અને સુખ-દુઃખ એ છ ભેદ થયા. તે દરેક યુગલનાં આદિનાં ત્રણ (શુભ, પુણ્ય, અને સુખ) ને કોઇ અંશે હિતકારી જાણી આદરવાં તથા અંતનાં ત્રણ (અશુભ, પાપ અને દુઃખ) ને અહિતકારી જાણી સર્વથા તજવાં એજ યોગ્ય છે.

નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ જોતાં એક શુદ્ધોપયોગ જ ઉપાદેય છે, શુભાશુભ સર્વ વિકલ્પો ત્યાજ્ય છે. તથાપિ તેવી તથારૂપ દશાસંપન્નતા પ્રાપ્ત ના થાય ત્યાં સુધી તેજ દશાની પ્રાપ્તિના લક્ષ પુર્વક પ્રશસ્ત યોગ પ્રવૃત્તિ ઉપાદેય છે. અર્થાત્ શુભ વચન, શુભ અંતઃકરણ અને શુભ કાય પરિસ્થિતિ આદરણીય છે, પ્રશંશનીય છે. પરંતુ મોક્ષમાર્ગનો સાક્ષાત વિઘાતકરૂપ અશુભોપયોગ તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે. જો કે શુભોપયોગ મોક્ષમાર્ગમાં સાક્ષાત કારણ નથી તોપણ શુદ્ધોપયોગ પ્રત્યે વૃત્તિનો પ્રવાહ કોઇ અંશે લક્ષીત થયો છે, તેવા લક્ષવાન જીવને પરંપરાએ કારણરૂપ થાય છે.

પ્રથમ દશાના સદ્વૃત્તિવાન જીવને કોઈ પ્રકારે એ શુભોપયોગ ઉપાદેય છે. કારણ એ વિના જીવની સદ્વૃત્તિ ટકવી કે ઉજ્વળતાને પામવી અસંભવિત છે. વળી શુભ પરિણામાદિથી પુણ્ય અને પુણ્યથી અનુકુળ સુખ સામગ્રી તથા સ્વર્ગાદિક અભ્યુદય પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે અશુભ પરિણામથી પાપ અને પાપ ઉદયથી આત્માને પ્રતિકુળ દુઃખ સામગ્રી તથા નર્કાદિક દુર્ગતિ સાંપડે છે એટલે એ અશુભોપયોગ કોઇ રીતે આત્માને ઉપાદેય નથી. શુભોપયોગજન્ય પુણ્ય પરિણામનું શાતાજન્ય સાક્ષાત સુખ તો તેજ કાળે અનુભવાય છે. જ્યારે પાપ પ્રવૃત્તિ અને પાપ પરિણામજન્ય ભયંકર વ્યાકુળતારૂપ દુઃખનો સાક્ષાત અનુભવ પણ તેજ કાળે થાય છે. જીવ જો પોતાના વર્તમાન પ્રવર્તન અને પરિણામ ઉપર સમ્યક્પ્રકારે ઉપયોગને પ્રેરે તો ઉપરોક્ત કથન તેને સ્પષ્ટ પ્રતિતીમાં આવી શકે એમ છે. અને તે ઉપરથી ભાવિ સુખ દુઃખનું પણ અનુમાન જેમ છે તેમ બંધાય છે, અને તે પણ કલ્પિત

નહિ પણ સમ્યક્ હોય છે. અનાદિ મોહમૂઢ આત્માને તેટલો અવકાશ ક્યાંથી હોય કે તે નિજ પરિણતિ અને પ્રવૃત્તિ ઉપર જરાય લક્ષ દે! અને તેથી તો આ પંચપરાવર્તનરૂપ ભયંકર સંસાર પરિભ્રમણ તેને વર્તી રહ્યું છે.

ગ્રંથકાર સ્વયં એ અશુભ, શુભ તથા શુદ્ધ એ ત્રણેની પ્રાપ્તિનો અનુક્રમ બતાવે છે.

तत्राप्याद्यं परित्याज्यं, शेषौ न स्तः स्वतः स्वयम्
शुभं च शुद्धे त्यक्त्वान्ते, प्राप्नोति परमं पदम् ૨૪૦

પ્રથમ અશુભોપયોગ છુટે તો તેના અભાવથી પાપ અને તજ્જનિત પ્રતિકુળ વ્યાકુળતારૂપ દુઃખ સ્વયં દુર થાય. અને અનુક્રમે શુભના પણ છુટવાથી પુણ્ય, તથા તજ્જનિત અનુકુળ વ્યાકુળતા—જેને સંસાર પરિણામી જીવો સુખ કહે છે, તેનો પણ અભાવ થાય. કારણના અભાવથી કાર્યનો પણ સ્વયં અભાવ થાય છે. એમ જ્યારે ઉપરોક્ત પ્રકારે જીવના પરિણામમાંથી શુભ પણ અનુક્રમે સર્વથા છુટી જાય છે ત્યારે જીવ પરમ વિતરાગભાવરૂપ શુદ્ધોપયોગમાં નિર્વીઘ્નપણે સ્થિત થઈ અંતે પરમ નિઃશ્રેયસરૂપ નિર્વાણને સંપ્રાપ્ત થાય છે. કે જે દશા શુભાશુભરૂપ સર્વ વિકલ્પોથી રહિત છે પર છે. અશુભ અને શુભ એ બંને ઉપયોગના અંતમાંજ (અભાવમાંજ) જીવને શુદ્ધોપયોગ પ્રવર્તે છે.

અશુભોપયોગના નિવારણથીજ શુભોપયોગ આત્મામાં વર્તે છે. આગળ દશા વિશેષતા પામતાં અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાનના અપૂર્વ અને તિક્ષણ બળે શુદ્ધોપયોગ પ્રવર્તતાં શુભોપયોગ પણ સ્વયં છુટી જાય છે તથા શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદે જીવ અનાદિ સંસાર પરિભ્રમણથી સર્વથા મુક્ત થાય છે.

અહિં ચાર્વાકદ્રષ્ટિ કહે છે કે—આત્માના મોક્ષની વાત તમે પછી કરો, પણ પ્રથમ તેના અસ્તિત્વની જ શી ખાત્રી? કારણ તે જન્મથી મરણાંત સુધી કોઇને પણ દ્રષ્ટિગત થતો નથી કે કોઇને થયો નથી.

વળી સાંખ્યદ્રષ્ટિ પુછે છે કે—સ્વભાવે કરી મુક્ત એવા આત્મામાં બંધમોક્ષના વિકલ્પ શા કરવા?

ઉપરોક્ત બંને પ્રશ્નોનું ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકથી સમાધાન કરે છે.

अस्त्यात्माऽस्तमितादिवन्धनगतस्तद्वंधनान्याश्रवै
स्तेक्रोधादिकृताः प्रमाद जनिताः क्रोधादयस्तेऽव्रतात्

मिथ्यात्वोपचितात् सएव समलः कालादिलब्धौक्वचित्
सम्यक्त्वव्रतदक्षताऽकलुषताऽयोगैः क्रमान्मुच्यते २४१

જાતિસ્મરણાદિથી જીવને પોતાનો પુર્વ ભવ દ્રષ્ટ થાય છે, અથવા જીવના કાર્યાદિ વા લક્ષણાદિ તરફ વિચાર કરવામાં આવે તોપણ "જીવ છે" એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી જ્ઞાન, ઇચ્છા, રાગ, દ્વેષ અથવા તેના પ્રકારો ફળાફળ એ આદિ અસાધારણતા ઉપરથી પણ તેના અસ્તિત્વનો તથા તેના પુર્વ કારણરૂપ પુર્વભવનો નિશ્ચય થાય છે. અને તે કલ્પિત નહિ પણ સમ્યક્ હોય છે. સંસાર પરિણામી મોહમુગ્ધ જીવને પોતાના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય કરવાનો કે તેના અસાધારણ ધર્મો પ્રત્યે ઉપયોગને પ્રેરી "હું જીવ છું" એ પ્રકારનો સમ્યક્ નિર્ણય કરવાનો અનાદિ મોહ આડે અવકાશ ક્યાં છે? નહિ તો પોતાથી પોતાનો નિર્ણય ના થાય, એટલો બધો જીવ પદાર્થ કાંઇ અંધારે પડયો નથી. વાસ્તવ્ય વિચારે સ્પષ્ટ સમજાય એટલો બધો સ્વયં પ્રકાશીત પદાર્થ છે.

વળી "આત્મા નથી" એ પ્રકારનો આત્મા ના હોય તો સંદેહ કોને થાય? એ સંદેહાત્મક જ્ઞાન કોનું–વા એ શું પદાર્થ છે? અહંકાર–મમકાર રૂપ સંવેદન જ્ઞાન કોને થાય છે? પુર્વ ભવની તથા વર્તમાન જીંદગીની ઘણા સમય પુર્વેની વ્યતિત વાત કોના સ્મરણરૂપ થાય છે? પુણ્ય–પાપનું ફળ કોણ અનુભવે છે? એ આદિ પ્રશ્નોનો વાસ્તવિક વિચાર થતાં આત્માનું અસ્તિત્વ નિઃસંદેહ પ્રમાણરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

આત્મા અનાદિ કાળથી કર્મબદ્ધ છે, તે કર્મબંધ આશ્રવથી છે, આશ્રવ ક્રોધાદિ કષાયથી થાય છે, કષાય પ્રમાદ અર્થાત્–આત્મ અજાગ્રતીથી થાય છે. પ્રમાદ અવ્રતથી થાય છે, અને અવ્રત મિથ્યાત્વથી વૃદ્ધિને પામે છે. એમ સંસારી આત્મા મિથ્યાદર્શનાદિ યોગે અનાદિકાળથી મલીન દશાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. કોઈ એક મનુષ્યસંજ્ઞી પંચેંદ્રી જીવ કાળલબ્ધિ આદિ યોગે કરીને કોઇ તથારૂપ દશાસંપન્ન મહાપુરૂષના વાસ્તવ્ય સમાગમે સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ વ્રત, વિવેક, નિષ્કષાયતા આદિ નિર્મળ સાધનો વડે ક્રમે કરીને યોગથી પણ અનુક્રમે મુક્ત થાય છે.

સાંખ્ય દ્રષ્ટિયુક્ત આત્મા કહે છે કે—આત્મા સદાય શુદ્ધ છે, બંધ મોક્ષ રૂપ વિકલ્પ મિથ્યા છે. તેને ગ્રંથકાર કહે છે–કે સર્વથા જીવ સંસારમાં શુદ્ધ હોય તો આ સંસાર પરિભ્રમણરૂપ દશા ક્યાંથી અને કોની? કોઇ સુખી, કોઇ દુઃખી, કોઇ નીચ, કોઇ ઉંચ એ વિગેરે ચિત્ર વિચીત્રતા

બીજા કયા કારણુ યોગે વર્તી રહી છે? આત્મા શુદ્ધ જ છે તો આ તપશ્ચરણાદિ અનુષ્ઠાન કોના અર્થે? એથી પણ નિશ્ચય થાય છે કે-સંસાર દશામાં આત્મા અશુદ્ધતા યુક્ત છે, અને તે સમ્યક્‌દર્શનાદિ ઉપાયો વડે અશુદ્ધતાનો નાશ થઇ પુર્ણ શુદ્ધ થાય છે. જન્મ મરણાદિ દ્વંદ્વ થી મુક્ત થાય છે.

સ્વભાવતઃ જીવને દુઃખ પ્રિય નથી, સુખ પ્રિય છે. પોતાને અનિષ્ટ એવાં ચિત્ર વિચીત્ર દુઃખો અનિચ્છાએ પણ જીવ અનુભવે છે, તેથી પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે-વર્તમાનમાં જીવ પરતંત્ર છે, સ્વાધીન નથી. સ્વાધીન હોય તો કોઇ અણગમતાને અનુસરે નહિ. એ પરાધિનતા કઈ? માત્ર સકષાયભાવે પુર્વે બાંધેલાં ચિત્ર વિચીત્ર શુભાશુભ કર્મ પુદ્‌ગલોની. વર્તમાનમાં પણ એ શુભાશુભ કર્મ પુદ્‌ગલોના ઉદય જન્ય પરિણામોનો અનુભવ પ્રાયે સકષાય પરિણામ વિના થતો નથી. માત્ર કોઇ દશાસંપન્ન મહાપુરૂષને બાદ કરતાં આખું જગત એ શુભાશુભ પદાર્થો અને ભાવોમાં અહં, મમત્વ માની ચિત્ર વિચીત્ર પ્રકારે નાચી રહ્યું છે. આત્માનો વાસ્તવ્ય વિશ્વાસ અને અનુભવ આત્માના પરિચયથી થયે જ થાય છે. અને શુભાશુભ સંસાર પરિણુતિ અને તદ્યોગે ઇષ્ટ અનિષ્ટ કલ્પના જીવ કષાય પરિણામથી જ કરે છે. જેથી ભાવી સંસારના કારણ રૂપ કર્મ પુદ્‌ગલોને સમયે સમયે બાંધે છે. જીવને બંધ દશા એક બીજા શુભાશુભ કર્મોદય વડે મિથ્યાત્વનું સાહચર્ય પામીને સંતતિ રૂપે ધારા પ્રવાહીપણે તિવ્ર મંદ રૂપે અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે.

એક સમય પ્રબદ્ધ કર્મ પુદ્‌ગલો પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભાગ રૂપ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ સ્વયં પરિણમી જાય છે. યોગની ચંચળતાથી જડ એવી સુક્ષ્મ કર્મ વર્ગણાઓ કે જે કર્મત્વપણે પરિણમવા યોગ્ય છે, તે પ્રકૃતિ, પ્રદેશપણે પરિણમે છે. અને એ પ્રકૃતિ-પ્રદેશપણે પરિણમીત કર્મ વર્ગણાઓમાં સ્થિતિ તથા ફળદાન શકિત પેદા કરવાનું કામ કષાય પરિણામ કરે છે.[1] કર્મપીંડનું આવવું તથા તેમાં ફળદાન શકિતનું ઉપજવું એ બંને કાર્ય એકી સાથે થાય છે. કર્મપીંડના બંધ અર્થે નિમીત્તભૂત એવી યોગની ચંચળતાને પણ સંસાર દશામાં પ્રાયે કષાયોજ ઉત્તેજીત કરે છે. કષાયનો પ્રાદુર્ભાવ આત્મ અજાગ્રતિ અર્થાત્ પ્રમાદથી થાય છે, અને હિંસાદિ અવ્રત પરિણામો અને પ્રવર્તનાઓ એ અનાદિ પ્રમાદને પોષણ આપે છે. તથા એ

---

१ पयडिठिदिअणुभाग, पदेशभेदादुचदुविधोवंधो
योगा पयडि पदेसा; ठिदिअणुभागा कसायदो होदि. (द्रव्यसंग्रह.)

હિંસાદિ અવ્રત પરિણુતિ મિથ્યાત્વના સાહચર્ય યોગે બળવાનપણાને પામે છે. એમ ઉત્તરોત્તર કારણુ કલાપ મળવાથી આત્મા મલીન થાય છે. પરાધિન થાય છે. જીવની એ મલીનતા-પરાધિનતા તેની ચિત્ર વિચીત્ર પ્રવૃત્તિ, પરિણુતિ તથા સ્થિતિ ઉપરથી વર્તમાનમાં પણુ સ્પષ્ટ સિદ્ધ નિર્ણીત થાય છે અર્થાત તેની બંધ દશાનો નિર્ણય થાય છે. ટુંકામાં આત્માના વાસ્તવ્ય પરિચયે બંધ તુટે છે શિથીલ પામે છે. તથા અન્યના પરિચયે બંધ બંધાય છે, પોષણુ પામે છે.

દેહાદિ પ્રત્યેનું અહં મમત્વ મોક્ષમાર્ગમાં મહાન વિઘ્ન છે.

ममेदमहमस्येति प्रीतिरीतिरिवोत्थिता
क्षेत्रे क्षेत्रीयते यावत्तावत्काशा तपः फले ૨૪૨

“ આ દેહ મારો છે અને હું એ દેહનો છું ” આવી નિશ્ચિત્ત શ્રદ્ધા પુર્વક દેહની સાથે જીવને પ્રીતિ છે, અર્થાત દેહ રૂપ ક્ષેત્ર વિષે ક્ષેત્રીય રૂપે એટલે સ્વામિત્વપણુ જ્યાં સુધી જીવ પ્રવર્તિ રહ્યો છે, ત્યાં સુધી તપના પરમ ફળ રૂપ મોક્ષની શી આશા ? દેહ પ્રત્યેની એકત્વ ભાવના મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસીને એક મહાન ઈતિ સમાન વિઘ્ન રૂપ છે.

અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ઉંદર, તીડ, સુઆ, સ્વચક્ર, અને પરચક્ર એ સાત ઇતિ છે. એ સાત ઉપદ્રવ જ્યાં સુધી વર્તતા હોય ત્યાં સુધી ખેડુતને ઇષ્ટ અન્ન નિપજાવી ઘેર પહોંચાડવાની શી આશા ? તેમ જીવને દેહાનુરાગ રૂપ ઇતિ જ્યાં સુધી વર્તે ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્તિની શી આશા ? પ્રત્યુત એથી તો અનાદિ બંધ દશા બળવાન થાય છે, પોષણુ પામે છે.

તપનું વાસ્તવિક ફળ મોક્ષ છે, પણુ તેમાં દેહાદિ બાહ્ય વસ્તુઓ પ્રત્યેની પ્રીતિ એ એક મહાન ઉપદ્રવ છે. જેથી આત્માના નિજ વૈભવમાં મહાન હાનિ થાય છે.

એજ અર્થને ગ્રંથકાર પ્રકારાંતરે દ્દઢ કરે છે.

मामन्य मन्यं मां मत्वा—भ्रान्तो भ्रान्तौ भवार्णवे
नान्योहमहमेवाहं मन्योन्योन्योहमस्ति न ૨૪૩

અનાદિ ભ્રાંતિ યોગે કરીને પોતાથી કેવળ ભિન્ન એવા દેહાદિ પર પદાર્થોને જીવે પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું, તેમ પોતે શુદ્ધ ચૈતન્યઘન સ્વપર

પ્રકાશકરૂપ છતાં પોતાને દેહાદિરૂપે જાણ્યો. એજ વિપરીત માન્યતાએ ગ્રહાયો જીવ અનાદિ અનંત ભવ સમુદ્રમાં ભટકાયો. પણ હવે તો હે જીવ ? તું સમ્યક્પ્રકારે એમ જાણ કે "હુ દેહાદિ પર પદાર્થ રૂપ નથી, તેમ એ દેહાદિ પર પદાર્થો મારૂં નિજ સ્વરૂપ નથી, તથા હુ એ દેહાદિ પર પદાર્થોમાં નથી, તેમ એ દેહાદિ પર પદાર્થો મારામાં નથી. હુ ચૈતન્યઘન ત્રિકાળે ચૈતન્યઘનરૂપ છું, તેમ એ દેહાદિ પરપદાર્થો ત્રિકાળે જડરૂપ અને પર છે."

આ જગતમાં સર્વ પદાર્થો પોત પોતાના નિજ સ્વરૂપને અવલંબીને રહ્યા છે. પણ ત્રિકાળે પોતાના નિજ સ્વરૂપને છોડતા નથી. કોઈ દ્રવ્યનો કોઇ અન્ય દ્રવ્યથી કિંચીત્ સબંધ નથી. અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના સત્તા ગુણાદિને અનુવર્તિ ભિન્ન ભિન્ન નિજ ગુણપર્યાયપણે પ્રવર્તિ રહ્યાં છે. હુ અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વ–રાગાદિ યોગે એ દેહાદિ પર પદાર્થોને મારૂં નિજ સ્વરૂપ સમજી રહ્યો છું, પણ એ પર પદાર્થો મારા સ્વરૂપપણે પરિણમવા સર્વથા અશક્ય છે. કેવળ મૂઢ બુદ્ધિએ ગ્રહાઇ નિરર્થક એને પોતાપણે ધારી ધારી હુ અનંત કાળથી એ દેહાદિ પર પદાર્થોની પાછળ મારી પોતાની ભ્રાંતિએ કરીને ભટકાયો. દૈવયોગે વા કાળાદિ લબ્ધિને પામીને આ અનુપમ માનવ જીવનમાં કોઈ મહત્પુરૂષની કૃપાએ કરી સમ્યક્જ્ઞાનાદિ યોગના પ્રભાવથી હવે મેં જાણ્યું કે "એ દેહાદિ પર પદાર્થો ખરેખર જડ અને પર છે. હું તે રૂપ નથી પણ ચૈતન્યઘન રૂપ છું. એ જડ શરીરાદિ અને ચૈતન્ય પરિણામી હુ–એ બંનેમાં પરસ્પર શો સબંધ છે? જરાપણ નહિ. કારણ એ બંને જાતિ, ગુણ, લક્ષણાદિએ કરીને પરસ્પર કેવળ ભિન્ન છે." આ પ્રકારનું આત્મપરિણામી ભેદવિજ્ઞાન એજ મોક્ષરૂપ પરમ કલ્યાણનું કારણ છે.

દેહાદિ પ્રત્યેની રાગ બુદ્ધિ બંધનું કારણ છે, અને વૈરાગ્ય બુદ્ધિ નિર્જરાનું કારણ છે. અનાદિ ભ્રાંતિ જેની નિવૃત્ત થઈ છે, તેને જ એ દેહાદિ પદાર્થો સાક્ષાત્ પરપણે પ્રતિભાસે છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છેઃ—

वंधो जन्मनि येन येन निविडं निष्पादितो वस्तुना
वाह्यार्थैं करतेः पुरा परिणत प्रज्ञात्मनः साम्प्रतम्
तत्तत्तन्निधनाय साधनमभूद्वैराग्यकाष्टास्पृशो
दुर्वोधं हि तदन्यदेव विदुषामप्राकृतं कौशलम् ૨૪૪

અનાદિ કાળથી આજ સુધી બાહ્ય વસ્તુઓ સાથે અત્યંત પ્રીતિ બની

રહી, અને તેથી એ બાહ્ય પર વસ્તુઓ મને નિબીડ બંધનું કારણ થઇ. પણ હવે સત્યાર્થ આત્મવિજ્ઞાનના પ્રભાવથી એ બાહ્ય સર્વ પર વસ્તુઓ પ્રત્યે મને ઉત્કટ વૈરાગ્ય વર્તતો હોવાથી જે પદાર્થો પુર્વે બંધ હેતુપણે વર્તતા હતા તેજ પદાર્થ આજ બંધ નિવૃત્તિપણે મારા જ્ઞાનમાં પરિણમી રહ્યા છે. અહો ? ક્યાં એ પુર્વનું અજ્ઞાન તથા ક્યાં આ સમ્યક્‌જ્ઞાનની અપુર્વ મહત્તા. તેથી જ પુર્વ મહાપુરૂષો કહે છે કે–બંધનું કારણ ક્રિયામાત્ર નથી, પણ પરિણામ છે.[1]

દેહાદિ પર વસ્તુઓને અવિવેકપણાને લઇને જીવ જ્યારે રાગ બુદ્ધિથી જોતો હતો ત્યારે તે તે વસ્તુ તેને બંધ હેતુપણે થતી હતી. પણ વિવેક બુદ્ધિના પ્રભાવથી જ્યારે તે વૈરાગ્ય બુદ્ધિપુર્વક જોવા લાગ્યો, ત્યારે તેજ દેહાદિ પર વસ્તુઓ બંધ નિવૃત્તિપણે જ્ઞાનમાં પ્રવર્તી. તેથી નિશ્ચિત થાય છે કેઃ—બંધ અને મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ આત્માનો પરિણામ છે. પણ માત્ર એકલી ક્રિયા નથી. ક્રિયા પણ પરિણામને લઇને ફલવતી થાય છે. પરિણામ શુન્ય ક્રિયા વાસ્તવ્ય ફળદાતા થતી નથી. માટે સદ્‌વિવેક પુર્વક હે જીવ ! તું એ અનાદિ પરિણામને ફેરવ. એક જ પદાર્થ મહત્વપુર્ણ દ્રષ્ટિએ જોતાં મહત્વ રૂપ ભાસે છે, ત્યારે અમહત્વ પુર્ણ દ્રષ્ટિએ તેજ પદાર્થ અમહત્ત્વ રૂપ પ્રતિભાસે છે. ભેદ માત્ર દ્રષ્ટિનો છે. એ દેહાદિ સર્વ પરવસ્તુઓ સદ્‌વિવેકે વૈરાગ્યપૂર્ણ દ્રષ્ટિએ તું જોઇશ તો તેમાં તને નર્યો વૈરાગ્યજ અનુભવાઈ નિર્જરાનું કારણ થશે.

બંધની નિવૃત્તિનો ક્રમ.

अधिकः क्वचिदाश्लेषः क्वचिद्धीनः क्वचित्समः
क्वचिद्विश्लेष एवायं वन्धमोक्षक्रमो मतः ૨૪૫

કેટલાક જીવોને બંધ અધિક છે, નિર્જરા નહિવત્ છે. કેટલાકને બંધ અલ્પ તથા નિર્જરા અધિક છે, કેટલાકને બંધ અને નિર્જરા સમાન છે, ત્યારે કેટલાકને કેવળ નિર્જરાજ વર્તે છે. બંધ અને બંધ નિવૃત્તિનો એજ ક્રમ છે.

મિથ્યાત્વ દશામાં બંધ અધિક અને નિર્જરા તુચ્છ અર્થાત્ નહિ જેવી છે. ત્રીજા સાસાદન ગુણસ્થાનકે બંધ અને નિર્જરા સમાન છે. અવિરત નામના ચોથા ગુણસ્થાનકે બંધ અત્યંત અલ્પ અને નિર્જરા પુર્વ અપેક્ષા અસંખ્યાત્ ગુણી છે. આગળ આગળની ભુમિકાએ અનાદિ સંસારના કારણ-ભુત બંધ ક્ષીણ થતો જઈ કેવળ નિર્જરાજ વર્તે છે. અને બંધનો નિરોધ

1 यस्मात् क्रिया प्रतिफलन्ति न भावशून्या.

થાય છે. જો કે ત્યાં પણ શાતાવેદનીય આદિ કેટલીક પુણ્ય પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે, તોપણ તે અનત સંસારના હેતુભુત નહિ હોવાથી વાસ્તવ્ય બંધ રૂપ અહિં ગણ્યો નથી. તે ભુમિકાએ વર્તતા જીવને શાતા વેદનીયાદિ જન્ય ગમે તેટલી શુભ સામગ્રી મળે તોપણ તે શાતાને વેદતો નથી પણ મુખ્યતયા આત્મગુણોને અનુભવે છે. શાતાને વેદે છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે ઉપચારથી. કારણ સંસારી જીવો આત્માનુભવને જાણી કે જોઈ શકતા નથી. શાતા અને શાતાજન્ય સામગ્રી, તથા અન્યથી વિલક્ષણ પુણ્ય પ્રકૃતિના ઉદયને આત્મગુણ કલ્પે છે, ત્યાં બીજું શું કહેવું ? વળી તે પુરૂષોને દુઃખનો અભાવ વર્તી સંપુર્ણ સુખનો અનુભવ સમયે સમયે વર્તી રહ્યો છે. જગતવાસી જીવોનો લક્ષ શાતા એ સુખ છે :એમ બની રહ્યો છે અને અનંત અતેંદ્રિય અનાકુળ સુખનું તેમને ભાન નથી, એટલે ત્યાં શાતા વર્તે છે, એમ ઉપ-ચારથી મહાપુરૂષોએ કહ્યું. વળી તેમને ક્વચિત્ શુભ પ્રકૃતિનો બંધ પડે તોપણ તે સાંપરાઇક નથી પણ ઇર્યાપથીક છે. પ્રથમ સમયે બંધાય અને બીજાજ સમયે છુટી જાય છે. વળી નામ, ગોત્ર, વેદનીય, અને આયુ એ ચાર કર્મ પ્રકૃતિ સાક્ષાત આત્મગુણ વિઘાતક નથી. આત્મગુણ વિઘાતક તો ઘાતિ કર્મ પ્રકૃતિઓ છે, એટલે શાતા વેદનીયાદિથી આત્મગુણનો વિઘાત થાય છે, કે આત્માનુભવ આવરણને-હાનિને પામે છે એમ બનતું નથી. મોહના મિશ્રણ વિના કોઇ કર્મ પ્રકૃતિ આત્માનુભવની આડે આવતી નથી. આત્મગુણોને સાક્ષાત આવરણ કરનાર મોહ છે, એમ સમજી વિવેકપુર્વક તેને સર્વથા ક્ષય કરવા ભણી હે જીવ ! તું પ્રવર્ત.

વળી ફળ આપી કર્મ ક્ષય થવાની અપેક્ષાએ જોઇએ તો તે નિર્જરા બંધરૂપજ છે. એવી સવિપાક નિર્જરા પ્રાણી માત્ર કરી જ રહ્યાં છે. અને તેથી કાંઇ વાસ્તવિક બંધનનો અભાવ નથી. કારણ એવી નિર્જરામાં નવીન નવીન બંધ જીવને થયાજ કરે છે. મોક્ષાર્થી જીવને તે નિર્જરાનું કાંઇપણ પ્રયોજન નથી. તોઃ—

यस्य पुण्यं च पापं च निष्फलं गलति स्वयम्
स योगी तस्य निर्वाणं न तस्य पुनराश्रवः ॥ २४६

જે વિરક્ત પરિણામી જીવને સ્વફળ ઉપજાવ્યા સિવાય પુણ્ય અને પાપ સ્વયં નિર્જરે છે-નિઃસત્વ બને છે, તેજ ખરેખર યોગી છે, તેજ નિરાશ્રવ છે, અને તેજ મહદ્ભાગી પુરૂષ નિર્વાણદશાને ક્રમે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસાર પરિભ્રમણનું મૂળ કારણ પુણ્ય અને પાપ પ્રત્યેનો અનુરાગ-

આશક્ત પરિણામ છે. જેમ ફળનું મૂળ પુષ્પ છે, પણ જ્યાં પુષ્પ જ ખરી ગયું-સુકાઈ ગયું ત્યાં બીજ અને ફળની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી? તેમ જીવને ચતુર્ગતિરૂપ ફળનું કારણ શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યેનો ઉદયાનુરાગ છે. પણ જ્યાં એ શુભાશુભ કર્મજ નિર્જરી ગયાં-હીનસત્વ બની ગયાં ત્યાં નવીન શરીર ધારણ કરવાપણુંજ ક્યાંથી હોય?

શુભાશુભ કર્મની ઉદયાનુસાર ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ અનુભવ કરીને, વેદીને આખુ જગત નિર્જરા કરી રહ્યું છે. તેમાં જ્ઞાનની કે સદ્‌વિવેકની જરૂર નથી. જ્ઞાન હો કે અજ્ઞાન હો, વિવેક હો કે અવિવેક હો-ઉદયાભિમુખ કર્મનો રસપુર્વક અનુભવ કરી પ્રાણી માત્ર નિર્જરા કરી રહ્યાં છે. માત્ર યોગી પુરૂષ સમ્યક્‌જ્ઞાનજન્ય સદ્‌વિવેક વડે અવિપાક (શુભાશુભ કર્મ ફળોનો વિપાક અનુભવ્યા સિવાય) નિર્જરા કરે છે. પ્રખર આત્માનુભવજન્ય અતેંદ્રિય આનંદાનુભવ આડે કર્મફળના વિપાકને અનુભવવાનો તે દ્રઢ યોગીને અવકાશજ ક્યાં છે? અને તેથી જ તે કર્મફળો નિઃસત્વપણાને પામી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળાનુભવ કરાવ્યા સિવાય આ છેડેથી પેલે છેડે ચાલ્યાં જાય છે. અર્થાત્ નિષ્ફળતાને પામે છે.

વળી ગ્રંથકાર સાધુ પુરૂષોને હિત શિક્ષા આપે છે કેઃ—

महातपस्तडागस्य संभृतस्य गुणाम्भसा
मर्यादापालिबन्धेल्पामप्युपेक्षिष्ट मा क्षतिम् ૨૪૭

મહાતપ રૂપી તલાવમાં રહેલું સમ્યક્‌દર્શનાદિક નિર્મળ જળ મર્યાદારૂપી પાળથી અખંડપણે સુરક્ષિત રહે છે અર્થાત્ રંચપણ હાનિ પામતું નથી.

જ્યાં સુધી પાળ દ્રઢ રહે ત્યાં સુધી તલાવમાં પાણી ટકી શકે છે. પણ પાળ તુટી જાય તો તલાવનું પાણી વિખરાઇ જાય છે. તેમ ગુણ રૂપી જળથી ભરેલા તપરૂપી તલાવની મર્યાદારૂપી પાળ વિષે નાનુ સરખુ પ્રતિજ્ઞાભંગરૂપી છીદ્ર પડતાં એ તપરૂપી તલાવમાંનું ગુણરૂપી જળ સ્વયં વિખરાઇ જાય છે. વળીઃ—

दृढगुप्तिकपाट संवृतिर्धृतिभित्तिर्मतिपाद संभृतिः
यतिरल्पमपि प्रपद्यरन्ध्रं कुटिलैर्विक्रियते गृहाकृतिः ૨૪૮

યતિપદ રૂપી મહાન ગૃહ મન, વચન અને કાયગુપ્તિઓ રૂપી દ્રઢ કમાડોથી બંધ છે, ઉત્તમ વૃતોરૂપી ધીર જેની દિવાલો છે, તથા સમ્યક્-

બુદ્ધિરૂપ ગાઢ જેનો પાયો છે, તેવા સુરક્ષીત યતિપદરૂપ મકાનમાં પણ કદાચીત્ પ્રતિજ્ઞાભંગરૂપી નાનું સરખું છીદ્ર પડે તો સ્વભાવે કરીને મહા કુટીલ એવા અનાદિ રાગાદિ સર્પો એ યતિ પદરૂપી નિર્ભય ગૃહમાં પેસી જઇ તે ગૃહને દુષિત કરે છે.

જેમ ઘરનાં કમાડ, દિવાલ, અને નીચેનો પાયો દ્રઢ હોય તો તે મકાનને પડવાનો તો ભય નથી પરંતુ તેમાં રંચમાત્ર નાનુ સરખુ છીદ્ર પડે તો સર્પાદિક દુષ્ટ જીવો પેસી જઇ તેમાં વસવાવાળાને વિઘ્નરૂપ થાય, અરે કોઇ વેળા પ્રાણનાશનું પણ કારણ થાય, તેમ દ્રઢ ગુપ્તિરૂપી કમાડ, ધૈર્યરૂપી દિવાલ, અને સમ્યક્બુદ્ધિરૂપી નીવ (પાયો) જેને છે એવા યતિપદરૂપી ઉજવળ મકાનમાં પ્રતિજ્ઞા ભંગરૂપી નાનું સરખુ છીદ્ર પડે તો રાગાદિ કુટિલ સર્પો તેમાં પેસી જઇ તે યતિને અનેક પ્રકારે વિઘ્નભુત થાય અરે કોઇ વેળા યતિપણાનેજ મુળથી નાશ કરે. માટે સાધુ પુરૂષે પ્રતિજ્ઞાભંગ પમાડનાર એવા એ અનાદિ રાગાદિ દોષોથી નિરંતર સાવધ રહી ધારણ કરેલી સ્વપ્રતિજ્ઞાને નિરંતર સુરક્ષિત રાખવી એજ યોગ્ય છે.

હવે રાગાદિ દોષોને જય કરવાના ઉદ્યમમાં સાવધાન એવા મુનિજનો પણ જો પર દોષોને કથન કર્યા કરે તો તે રાગાદિ દોષોને નહિ જીતતાં ઉલટા પુષ્ટ કરે છે. એમ ગ્રંથકાર કહે છેઃ—

स्वान् दोषान् हन्तुमुद्युक्तस्तपोभिरतिदुर्धरैः
तानेव पोषयत्यज्ञः परदोषकथाशनैः २४९

નિજ દોષને ક્ષય કરવા જે મુનિ દુર્ધર તપ કરવા ઉદ્યમવંત થયા છે, તે કદાચિત્ ઇર્ષાના ઉદયથી પરાયા છતા-અણછતા અપવાદ કથન કરવા લાગે તો તે પરદોષ કથારૂપી ગરીષ્ટ ભોજનથી પોતાનેજ રાગાદિ દોષોથી પુષ્ટ કરે છે.

વિવેકી જનોએ પરાઇ નિંદા કરવી એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. જેમ રસ યુક્ત ભોજન અજીર્ણાદિ દોષોને પુષ્ટ કરે છે, તેમ પરદોષ કથનરૂપી ગરીષ્ટ ભોજન અનાદિ રાગાદિ દોષોને પુષ્ટ કરે છે. અને તેથી ક્રમે કરી નિર્મળ યતિત્વ પદનો ભંગ થાય છે.

સર્વ પાપારંભથી નિવૃત્ત સાધુજનને અન્ય કોઈ કારણોથી કષાયોનો એકદમ સહસા પ્રાદુર્ભાવ થવો શકય નથી, પરંતુ પોતાની પાસે રહેલા શરીર પ્રત્યે આશક્તિ થઇ જાય તો અવશ્ય કષાયનો ઉદ્રેક થઈ જાય. એ

આશક્તિને મૂળથી ક્ષીણ કરવા મુનિજન દુર્ધર તપશ્ચરણાદિ આચરે છે. આમ દુર્ધર તપશ્ચરણાદિ આચરવાથી મારા અનાદિ દોષો અવશ્ય ક્ષીણ પામશે એવી તેની સમજ છે. પણ એ નથી સમજતો કે-ગમે તેટલાં વિકટ તપશ્ચરણાદિ અનુષ્ટાન આચરવા છતાં પણ પરદોષ કથા કહેવા સાંભળવાથી પણ એ રાગાદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે, પોષણ પામે છે, જેમ અજીર્ણ શમાવવા કોઇ મનુષ્ય અનેક પ્રકારની કસરત કરી કષ્ટને સહન કરે, પરંતુ તેની સાથે જેનાથી અજીર્ણ થયું છે, એવા એ દોષના મુખ્ય કારણ રૂપ રસયુક્ત ગરિષ્ટ ભોજનાદિને ના છોડે તો અજીર્ણ કેમ મટે? રાગાદિ દોષોની નિવૃત્તિ અર્થે કાયક્લેષાદિરૂપ તપ કરવું એ તો પેલા કસરત કરવાવાળા મનુષ્યના જેવો એક સામાન્ય ઉપચાર છે. પણ પરદોષ કથા કથન, શ્રવણપણાનો નિરોધ કરવો એ ગરિષ્ટ ભોજન છોડવા તુલ્ય મુખ્ય ઉપચાર છે. માટે એ પરદોષ કથા કહેવી સાંભળવી તું નિવાર. મુમુક્ષુને એ ના ઘટે. સાંભળ:—

दोषः सर्वगुणाकरस्य महतो दैवानुरोधात् क्वचि-
द्यातो यद्यपि चंद्रलाच्छनसमस्तं द्रष्टुमन्धोप्यलम्
द्रष्टाप्नोति न तावतास्य पदवीमिन्दोः कलङ्कं जग-
द्विश्वं पश्यति तत्प्रभाप्रकटितं किं कोप्यगात्तत्पदम् ૨૫૦

સર્વ ગુણનિધાનરૂપ મહાપુરૂષને કદાચિત્ કોઇ કર્મોદયવશાત્ કોઇ મૂળ ગુણ વિષે ચંદ્ર લંછનની માફક કોઇ અલ્પ દોષ ઉપજે તો તેને જગતવાસી મુઢ અને વિવેકશુન્ય અંધ જીવો પણ જોઈ શકે છે. જેમ ચંદ્રમાનું કલંક તેની વિસ્તર્ણી પ્રભાથીજ જગતમાં પ્રગટ થાય છે. પણ તેના સ્થાન સુધી જઈ કોઇ જોઇ આવ્યું નથી, તેમ મહાપુરૂષનો અવગુણ પણ તેના વિસ્તર્ણ નિર્મળ ગુણોથીજ પ્રકાશીત થાય છે. પણ કોઈ તેના સ્થાનમાં (અંતઃકરણમાં) જઈ જોઇ આવ્યું નથી.

જે મહાભાગ્ય સાધુપુરૂષમાં અનેક ગુણો પ્રકાશી રહ્યા છે, તેનામાં કોઈ કોઈ વખત પ્રારબ્ધવશાત્ કોઇ કોઇ સ્વલ્પ દોષ થઇ આવે છે. અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ગુણોના પ્રકાશમાં એ દોષો તે મહાત્મામાં તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપે જેમ છે તેમ દેખાય છે. અને તેથી અજ્ઞાની જનો પણ તે દોષોને દોષ રૂપે સમજી શકે છે. તેમ છતાં પણ જ્ઞાની પુરૂષ તો જ્ઞાની જ રહે છે અને અજ્ઞાની જન અજ્ઞાનીજ રહે છે. દોષ દ્રષ્ટિવાન જીવ પરદોષને જોવા માત્રથી કાંઇ જ્ઞાની વા મહાત્મા થઈ શકતો નથી. તે તો નિરંતર દોષ યુક્તજ

રહે છે. એવી પરદોષ દ્રષ્ટિથી આત્મીય ગુણોનો વાસ્તવિક ઉત્કર્ષ કદીપણ થઇ શકતો નથી.

ચંદ્રની નિર્મળ શાંત અને ઉજવળ પ્રભાથી પ્રકાશીત થઈ રહેલા તેના લંછનને સર્વ મનુષ્યો જોઈ શકે છે, પરંતુ બતાવો તો ખરા કે તે ચંદ્ર લંછન અને એમાંનો કોઈ મનુષ્ય આજસુધીમાં તે નિર્મળ ચંદ્રના ઉજવળ મહત્વને પામી શકયો છે ? ના. ઉત્તમ પદાર્થ અંતર્ગત રહેવાવાળા કોઈ દોષને દેખવા માત્રથી તે દર્શકની યોગ્યતા કદી પણ વધી જતી નથી.

હે મુમુક્ષુ ! અનાદિ દુઃખના હેતુરૂપ સંસારદશાનો ક્ષય માત્ર પોતાના કષાય ક્ષયથી છે, એમ તું સમજે છે તો પછી એ પરદોષ જોવા સન્મુખ તું કેમ થાય છે ? બીજાના તરફ દોષ દ્રષ્ટિપુર્વક જોવું એ પણ એક કષાયજ છે. એમ કરવાથી તું કષાય કે તજ્જનિત દોષથી કદી પણ મુક્ત થઈ શકીશ નહિ અને ત્યાં સુધી તારૂં વાસ્તવિક કલ્યાણ થવું પણ અશક્ય છે, કે જ્યાં સુધી તારી દ્રષ્ટિ અરોચક પરિણામે પરદોષ જોવા સન્મુખ પ્રવર્તિ રહી છે. દોષ દેખવાવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં ઈર્ષાનો અગ્નિ નિરંતર પ્રજ્વલિત રહ્યા કરે છે. વળી જ્યારે પરના દોષ જોવા સન્મુખ દ્રષ્ટિ સદોદિત રહ્યા કરે, ત્યારે તેનામાં ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનો પ્રકાશ પણ કયાંથી થાય ? કારણ નિજ ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવા તરફ તેનો લક્ષ કે અવકાશજ નથી.

બીજું જ્યાં સુધી સંસારદશા વર્તે છે, ત્યાં સુધી થોડા વા ઘણા દોષ પ્રાયે સર્વ જીવોમાં વર્તે છે. સંસારદશામાં સર્વાંગ શુદ્ધતા હોય એવું એક પણ ઉદાહરણ નહિ મળે. ગુણસ્થાન શ્રેણી એ પણ એક એકથી દોષ મુક્ત સંસાર દશાઓ છે. સંપુર્ણ દોષમુક્ત અસંસાર દશા ભગવાન્ સિદ્ધાત્મા છે. ઉપર ઉપરનાં ગુણસ્થાનના સાપેક્ષપણે જોતાં નીચે નીચેનાં ગુણસ્થાનો દોષ મુક્ત જ ભાસશે.

ઉન્નતિનો ક્રમ તો એ છે કે–એકને જોઈ બીજો તેના આદર્શ ગુણોનું અનુકરણ કરે. પરંતુ દોષદ્રષ્ટિવાન મનુષ્ય "પોતાથી જગતમાં કોઇ વિશેષ ગુણવાન છે" એમ સમજતો જ નથી. બીજામાં દોષ હોવા અથવા નહિ હોવાથી તને પોતાને શું લાભ હાનિ છે ? તારો દોષ જે દિવસે નિવૃત્તપણાને પામશે તે દિવસે તું વાસ્તવ્ય સુખી થઇશ. માટે હે મુમુક્ષુ ! એ પરદોષ જોવા તરફ તું નિરંતર ઉપેક્ષીત રહે. પણ જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ અને તજ્જનીત અજ્ઞાન જીવને વેગે ચડાવી રહ્યું છે; ત્યાં સુધી જીવની દ્રષ્ટિ માત્ર પરદોષ ગ્રહણાદિ તરફ નિરંતર રમ્યા કરે છે. પણ એ અવિવેક છે. સાંભળઃ—

यद्यदाचरितं पूर्वं तत्तदज्ञानचेष्टितम्
उत्तरोत्तरविज्ञानाद्योगिनः प्रतिभासते   २५१

ઉત્તરોત્તર વિજ્ઞાન્ અર્થાત સમ્યક્જ્ઞાન—વિવેકદશાની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ થતાં પોતે પુર્વે અજ્ઞાનદશામાં જે જે આચરણ કર્યાં છે તે તે સર્વ યોગિ પુરૂષને અજ્ઞાનચેષ્ટારૂપ પ્રતિભાસે છે.

પરાયા અવગુણ અને પોતાના ગુણ પ્રગટ કરવા એજ એક અજ્ઞાન ચેષ્ટા છે. અજ્ઞાનીજનોને એ ચેષ્ટા બુરી કે અજ્ઞાનરૂપ ભાસતી નથી. પરંતુ વિવેકજ્ઞાની યોગીપુરૂષને સ્પષ્ટ બુરી પ્રતિભાસે છે. કારણ અજ્ઞાનદશા ગ્રસ્ત જીવ દોષ યુકત હોય છે. એમ પોતાની પુર્વ અજ્ઞાનચેષ્ટાનું તેને સ્મરણ છે. એટલે પુર્વે મેં મિથ્યાત્વ—અજ્ઞાનદશા યોગે આમજ કર્યું છે. એમ તેને સ્પષ્ટ ભાસે છે. તેથી પરાયા અવગુણ અને પોતાના ગુણ પ્રગટ કરવા ભણી તે વિવેકી યોગિ પુરૂષ નિરંતર ઉપેક્ષીત રહે છે, અર્થાત્ નિજ ગુણ અને પર અવગુણ મુખમાંથી ઉચ્ચારતો નથી પરંતુ ઢાંકે છે.

વળી બીજા સહધર્મી સહાધ્યાયીઓમાં પોતાની શ્રેષ્ટતા સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા જીવને રહે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનનું બળ છે ત્યાં સુધી એ અભિલાષા મટતી નથી. બહુધા એ અભિલાષાવશ પરનિંદા, સ્વપ્રશંશા, પરગુણ આચ્છાન, નિજગુણ પ્રકાશન, પરદોષ પ્રકાશન અને નિજ દોષ આચ્છાદન ઉપવાસ અને કાયકલેષાદિ તપ જીવ કર્યા કરે છે. પણ વાસ્તવિક જ્ઞાન દ્રષ્ટિ જાગ્રત થતાં ઉપરોકત પોતાની પ્રવૃત્તિ તેને સાવ અજ્ઞાનચેષ્ટારૂપ પ્રતિભાસે છે. મહાપુરૂષો પોકારી પોકારીને કહે છે કે—માત્ર બાહ્યક્રિયા આદિથી આત્માના મહદ્ અર્થની વાસ્તવ્ય સિદ્ધિ નથી. પરંતુ સાથે સાથે કષાયાદિ અનાદિ નિજ દોષની નિવૃત્તિ થઇ આત્મ પરિણામમાં જે સમ્યક્-વિશુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથીજ આત્મિય કલ્યાણની—સત્ સુખની સિદ્ધિ છે.

શરીર ઉપરના મમત્વને લઇને અનાદિ આશારૂપ વેલ જરાપણ સુકાતી નથી એમ ગ્રંથકાર કહે છે:—

अपि सुतपसामाशावल्लीशिखा तरुणायते
भवति हि मनोमूले यावन्ममत्वजलार्द्रता
इति कृतधियः कृच्छ्रारम्भैश्चरन्ति निरन्तरं
चिरपरिचिते देहेप्यस्मिन्नतीव गतस्पृहाः   २५२

મોટા મોટા તપસ્વિ પુરૂષોમાં પણ એ અનાદિ આશારૂપ વલ્લીની શીખા વિસ્તારને પ્રાપ્ત થતી જાય છે, ક્યાં સુધી? જ્યાં સુધી તેઓની અંતઃકરણરૂપી જડ મમત્વરૂપ જળથી નિરંતર આર્દ્ર (ભીની) છે. અને તેથી જ તે મહાપુરૂષો ચીરંકાળથી પરિચિત શરીર પ્રત્યે પણ નિર્મમત્વ થઇ ઉદાસિન્ન થઇ સદ્‌વિવેક પુર્વક અતિ કષ્ટસાધ્ય તપાદિ અનુષ્ટાન દ્વારા શરીરને દમન કરે છે.

વેલના મૂળમાં નિરંતર જળ સિંચન કરવામાં આવે તો તેની ઉપરની શીખા શુદ્ધાંત તે વેલ લીલી હરિયાલી રહે છે. તેમ આશારૂપ વલ્લીની મનરૂપી જડ જ્યાં સુધી મમત્વરૂપ જળથી સજલ રહ્યા કરે, ત્યાં સુધી એ વલ્લી પોતાની શીખા શુદ્ધાંત તરૂણજ રહે છે. અર્થાત્ કદીપણ સુકાતી નથી. એમ સમજી વિવેકી પુરૂષો પોતાના શરીરથી પણ ઉદાસિન્નપણે-નિસ્પ્રહપણે મરણ જીવનની આકાંક્ષા રહિત થઇ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય તપ આદિ વડે નિરંતર શરીરને દમન કરે છે.

શીતકાળમાં વિસ્તીર્ણ જળાશયના કિનારે, ઉષ્ણકાળમાં પર્વતોના શીખરો ઉપર, તથા વર્ષાકાળમાં વિસ્તારયુકત વૃક્ષ નીચે નિવાસ કરી ચેતન અચેતનકૃત ઉપસર્ગોને સમપરિણામે સહન કરી નિજ આત્મિક અનંત શક્તિનો પ્રકાશ કરે છે. ચિરંકાળ પરિચિત દેહ પ્રત્યેની સ્પૃહાને ભુલી-વિસ્મરણ કરી નિજ અનંત આનંદરૂપ સ્વગુણ પર્યાયમાં અંતઃકરણને તન્મય કરે છે, ત્યાંજ અખંડ આનંદાનુભવ લે છે.

શરીર પ્રત્યે જે પુરૂષ નિસ્પૃહ છે, તે બીજા પર પદાર્થોમાં કેમ મમત્વ કરે:—

क्षीरनीरवद्भेदरुपतस्तिष्ठतोरपि च देहदेहिनोः
भेद एव यदि भेदवत्स्वऽलं बाह्यवस्तुषु वदात्र का कथा? २५२

દુધ અને પાણીની માફક અભેદવત્ મળેલાં એવા જીવ અને શરીરમાંજ જ્યારે પ્રત્યક્ષ ભેદ છે, તોપછી સ્પષ્ટ પરરૂપ જણાતા સ્ત્રિ, પુત્ર, ધનાદિ ચેતન અચેતન બાહ્ય પદાર્થોની ભીન્નતાનું તો કહેવુંજ શું? એ તો પ્રગટ ભીન્ન છે. એમ સમ્યક્‌પણે વિચારી આ જગતના સર્વ ચેતન અચેતન પર પદાર્થો પ્રત્યેનો સ્નેહ વિવેકી પુરૂષો છોડે છે.

શરીરના સંગથી જીવની શું સ્થિતિ થાય છે?

तप्तोहं देहसंयोगाज्जलं वाऽनलसंगमात्
इह देहं परित्यज्य शीतीभूताः शिवैषिणः २५४

અગ્નિના સંયોગથી જેમ જળ તત્પાયમાન થાય છે, તેમ દેહના સંયોગથી અનંતકાળથી આત્મા તત્પાયમાન થઈ રહ્યો છે. એમ વિચારી કલ્યાણાર્થી મુનિજને દેહથી પણ મમત્વ તજી આનંદરૂપ (શીતળ) થાય છે.

સર્વ દુઃખ અને કલેષાદિ માત્ર દેહના સંગથીજ જીવ અનંતકાળથી સહન કર્યા કરે છે, શરીર પ્રત્યેનું મમત્વ એજ સર્વ આપત્તિનું સ્થાન છે એમ સમજી મોક્ષાભિલાષી પુરૂષો એ શરીર પ્રત્યેના અનુરાગ તજી માત્ર એક વિતરાગ ભાવનેજ આદરે છે, પોષે છે કે જેથી એ અનાદિ અનંત દુઃખની ખાણરૂપ શરીરને ફરીથી સબંધજ ના થાય.

શરીર પ્રત્યેના મમત્વનું કારણ મોહ છે. વિચારી વિચારીને મોહને ક્ષય કરવો એજ વિવેકી પુરૂષોનું કર્તવ્ય છે.

अनादिचयसंवृद्धो महामोहो हृदि स्थितः
सम्यग्योगेन यैर्वान्तस्तेषामूर्ध्वं विशुध्यति २५५

સમ્યક્યોગ અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપ વિષે ચિત્ત નિરોધરૂપ પરમ ઔષધીવડે જે મહાપુરૂષોએ અનાદિ સંચિત કર્મોદય જન્ય હૃદયમાં રહેલો મહામોહ વમી નાખ્યો છે, તેમને ઉભય લોક (આ લોક-પરલોક) વિશુદ્ધ છે.

જેમ યોગ્ય ઔષધોપચારથી પેટનું અજીર્ણ વમી નાખતાં રોગની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ વિભાવ ભાવોથી વૃદ્ધિ પામેલો કર્મ પરિણામરૂપ વિકાર સમ્યક્જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે. અને એ કર્મપરિણામ જન્ય વિકાર અર્થાત્ મોહ અત્યંતમંદ થતાં-નાશ થતાં શરીર પ્રત્યેનું અનાદિ મમત્વ ક્ષીણ થાય છે. મમત્ન નષ્ટ કરવાનો મૂળ અને વાસ્તવ્ય ઉપાય મોહનો ક્ષય કરવો એજ છે. અને તે મોહ ક્ષયનો ઉપાય વિવેકપુર્વક પર પદાર્થોની આશક્તિનો ત્યાગ કરવો એ છે.

મોહ નિવૃત્તિનું ચિન્હઃ—

एकैश्वर्यमिहैकतामभिमतावाप्तिं शरीरच्युतिं
दुःखं दुष्कृतिनिष्कृतिं सुखमलं संसार सौख्योज्झनम्

सर्वत्यागमहोत्सवव्यतिकरं प्राणव्ययं पश्यतां
किं तद्यन्न सुखाय तेन सुखिनः सत्यं सदा साधवः २५६

જે સાધુ એકાંત નિવાસને એક અદ્વિતિય ચક્રવર્તિપણા સમાન લેખે છે, શરીરના વિનાશને મનોવાંચ્છિત લાભ માને છે, લાભાંતરાયાદિ ઘાતીકર્મોના ક્ષયોપશમજન્ય સુખના ઉદયને મોક્ષના વિઘાતકરૂપ પરમ દુઃખ સમજે છે, અને તેના પરિહારનેજ જે સુખ શ્રદ્ધે છે, દુઃખી જીવોના દુઃખ પરિહાર પ્રસંગે આવી પડનારા દેહત્યાગ જેવા વિકટ પ્રસંગને સર્વસ્વ ત્યાગ રૂપ મહોત્સવ માને છે, તેને આ ત્રિભુવનમાં કયો પદાર્થ કે પ્રસંગ સુખના હેતુરૂપ ના થાય ? જે પદાર્થ અને પ્રસંગ પ્રાપ્તિમાં સંસારરસિક ભીરૂ અને પામર જીવો દુઃખ અનુભવી રહ્યાં છે, તે પદાર્થ અને પ્રસંગ મુનિજનોને સુખના હેતુરૂપ થાય છે.

અજ્ઞાનજન્ય પર વસ્તુ પ્રત્યેની ઇષ્ટાનીષ્ટ ભાવના જે પુરૂષમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેને હરકોઈ ઇષ્ટાનીષ્ટ પ્રસંગો સુખરૂપ પ્રતિભાસે છે, અને તેથી જ મુનિજનો નિરંતર સુખી છે. ઐહીક સુખ દુઃખો મોહના સાહચર્યપણામાં સુખ દુઃખરૂપ પ્રતિભાસે છે. અર્થાત્ સમજણમાં વિપર્યાસ હોવાને લઇને મોહોદયથી પરવસ્તુમાં ઇષ્ટાનીષ્ટપણું મનાઈ તેમાં સુખ દુઃખરૂપ વિભાવ કલ્પના થાય છે. વસ્તુતાએ એ સમજણ અને એ મોહજન્ય માન્યતા બંને કલ્પનાજ છે. અને તે સર્વ પ્રતિબંધથી રહિત સહજ શુદ્ધ ચૈતન્યદશાની વિઘાતક છે.

મોહના અત્યંત મંદપણાને લઇને મુનિજનોને ઉપરોક્ત મિથ્યા કલ્પના ઉદ્ભવતી નથી, અને તેથી તેઓ નિરંતર આત્મિય સતસુખનો અનુભવ કરે છે.

વિષમ દુઃખના પ્રસંગે પણ તે મુનિજનો દુઃખને અનુભવતા નથી. કારણઃ—

आकृष्योग्रतपोबलैरुदयगोपुच्छं यदानीयते
तत्कर्म स्वयमागतं यदि विदः को नाम खेदस्ततः
यातव्यो विजिगीषुणा यदि भवेदारम्भकोरिः स्वयं
वृद्धिः प्रत्युत नेतुरप्रतिहता तद्विग्रहे कः क्षयः २५७

જે મહાપુરૂષ સત્તાગત અર્થાત્ અનુદય પરિણામી કર્મોને ઉગ્ર ઉગ્ર તપના બળથી ઉદયમાં લાવી લાવીને ક્ષય કરે છે, તેમને અગર સ્વયમેવ કર્મોદય થાય તેમાં ખેદ ક્યાંથી હોય? વિષમ કર્મોદય પ્રસંગે પણ તે ધીર પરિણામી મુનિજનોને ખેદનું નામ માત્ર પણ હોતું નથી. જેમ કોઇ વિજયાભિલાષી રાજા વૈરીના સ્થાન પ્રત્યે જઇને પણ તેને પરાસ્ત કરે છે, અગર તે વૈરી સ્વયં યુદ્ધનો સમારંભ સજી પોતાના ઉપર ચઢી આવે તો તેની સામે યુદ્ધ માંડવામાં તે વિજીગિષુ રાજાને ખેદ કે ક્લેષ હોય? ના. તે પ્રસંગ તો ઉલટો તે વિજીગિષુ રાજાની અભિવૃદ્ધિજ સુચવે છે. પ્રયત્ન સાધ્ય વિજયમાં એ કર્મોદય અધિક સુગમતા રૂપ છે.

મુનિજનો તપના બળથી સત્તાગત કર્મોને ઉદયમાં લાવીને પણ ક્ષય કરે છે, નિઃસત્વ કરે છે. પરંતુ કદાચિત્ તે કર્મો પોતેજ સ્વયમેવ ઉદયમાં આવે તો તેમાં તે મુનિજનોને ખેદ હોય? નાજ હોય. ઉદય પ્રાપ્ત કર્મફળ ભોગવવામાં તેમને દુઃખ કે આનાકાની હોતી નથી.

કર્મોદય દુઃખ આપશે, શું દુઃખ આપશે? માત્ર એજ કે-આત્મઇતર પદાર્થોને આત્માથી દુર કરશે, એજ કે બીજું. પણ પોતેજ જ્યાં અન્ય સર્વ પરવસ્તુઓના સંયોગને-કે જે આત્મ પ્રતિકુળ, આત્માના સહજ શુદ્ધ સ્વાભાવિક અનંત લબ્ધિના નીરાબાધ અવિચ્છિન્ન ઉપભોગને વિઘાતક હતી, તેને તો પ્રયત્ન પુર્વક હઠાવામાં સુખ સમજતો હોય, ત્યાં પછી સર્વ ઈષ્ટ સંયોગના વિચ્છેદમાં કે અનિષ્ટ સંયોગની પ્રાપ્તિમાં તેને હર્ષ શોક ક્યાંથી વર્તે?

ઉપરોક્ત ભાવનાના બળે મુનિજન નિરંતર સર્વ ઇષ્ટાનિષ્ટ સંયોગ કાળે પણ હર્ષ-શોક રહિત સતસુખનેજ અનુભવે છે. સમત્વશ્રેણીમાંજ સ્થિત છે.

તે મુનિજનો કર્મોદય કાળે પણ શરીરથી ભીન્ન થવા રૂપ દ્રષ્ટિને વિશેષ સાધ્ય કરે છે.

एकाकित्वप्रतिज्ञाः सकलमपि समुत्सृज्य सर्वंसहत्वाद्,
भ्रान्त्याऽचिन्त्याः सहायं तनुमिव सहसालोच्य किंचित्सलज्जाः
सज्जीभूताः स्वकार्ये तदपगमविधिं बद्धपल्यङ्कबन्धा,
ध्यायन्ति ध्वस्तमोहा गिरिगहनगुहागुह्यगेहे नृसिंहाः ॥ २५८

નરોમાં સિંહ સમાન તે મુનિજનો પર્વતોની ગહન ગુફા, વન અને એવા કોઇ એકાંત સ્થાનમાં આત્મસ્વરૂપને ચિંતવે છે. વળી નાશ કર્યો છે

મોહ જેમણે તથા એકાકિ નિવાસ રૂપ પ્રતિજ્ઞા છે જેમને એવા તે મુનિજનો પોતાપણે મનાતા સર્વ પર પદાર્થો અને સર્વ પરભાવોનો પરિત્યાગ કરી વિષમ પરિષહો સહન કરે છે. આ જડ શરીર મારૂ વાસ્તવ્યપણે શું સહાઈ છે ? અરે ! આજસુધી ભ્રાંતિથી હું એને સહાયક માનતો હતો, પરંતુ ખરેખર તે ચૈતન્યને કિંચિત્ પણ સહાયક નથી. કોઈ કર્મોદયવશાત્ જ્યારે જ્યારે તે જડ શરીર આત્માને સહાયકપણે મનાતુ કે તત્કાલ તેઓ લજ્જાને પ્રાપ્ત થતા હતા. શરીર એ કોઇ પ્રકારે આત્માને સહાયક નથી, એવું સમ્યક્‌પણે વિચારી સ્વકાર્ય સાધ્ય કરવા ઉદ્યમી થતા પર્યંકાસન બાંધી માત્ર નિજ વિશુદ્ધ સ્વરૂપનું તેઓ ધ્યાન કરે છે, શરીર રહિત થવાની વાસ્તવિક વિધિનો વિચાર કરે છે કે જેથી ફરી એ શરીરનો ઉદ્‌ભવજ થાય નહિ.

સર્વ સંસાર પરિણામી જીવોને શરીર પ્રત્યે અનાદિ મમત્વ વર્તે છે. અને તેથીજ તેઓ ફરી ફરી શરીર ધારણપણું કર્યા કરે છે. પરંતુ વાસ્તવ્ય આત્મબોધ થતાં મહાપુરૂષો એ શરીરને નિરાદર–ઉપેક્ષિત દ્રષ્ટિએ જુએ છે. જેથી પુનઃ શરીર પ્રાપ્ત નહિ થતાં તેઓ પરમ અવ્યાબાધ આત્મપદને પ્રાપ્ત થાય છે.

એવા મહાપુરૂષો પોતાનું કલ્યાણ સિદ્ધ કરે છે, પણ સાથે સાથે કોઈ ભવભીરૂ નિર્મળ મતિમાન મુમુક્ષુનું પણ કલ્યાણ થવામાં નિમીત્ત રૂપ બને છે. વળીઃ—

येषां भूषणमङ्गसङ्गतरजः स्थानं शिलायास्तलं
शय्या शर्करिला मही सुविहितं गेहं गुहा द्वीपिनाम्
आत्मात्मीय विकल्पवीतमतयस्त्रटयुत्तमोग्रन्थय–
स्ते नो ज्ञानधना मनांसि पुनता मुक्तिस्पृहा निःस्पृहाः २५९

અંગ ઉપર લાગેલી ધુળ એજ જેને મન આભુષણ છે, શીલાતલ એજ જેને મન સુંદર આસન છે, રજ અને કંકર યુક્ત પૃથ્વિ જેને મન સુખદ શૈય્યા છે, સિંહાદિ ક્રૂર પ્રાણીઓ જ્યાં નિવાસ કરે છે, એવા દુર્ગમ્ય ગિરી ગુફા આદિ સ્થાન જેને મન ગૃહ છે, " આ દેહ મારો અને હું આ દેહનો " એવા મિથ્યા વિકલ્પથી રહિત નિર્મળ છે બુદ્ધિ જેની તથા તુટી ગઈ છે અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ ગાંઠ જેની એવા વિજ્ઞાનઘન મોક્ષના પરમ પાત્ર નિસ્પ્રહ સત્પુરૂષો અમારા અંતઃકરણને પવિત્ર કરો ! ! વળીઃ—

दूरारुढ तपोनुभाव जनितज्योतिःसमुत्सर्पणै–
रन्तस्तत्त्वमदःकथं कथमपि प्राप्य प्रसादं गताः
विश्रब्धं हरिणीविलोलनयनैरापीयमाना वने
धन्यास्ते गमयन्त्यचिन्त्यचरितैर्धीराश्चिरं वासरान् ૨૬૦

સમ્યક્તપના સાતિશય પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્મળ જ્ઞાન જ્યોતિના પ્રખર પ્રકાશવડે નિજ આત્મતત્ત્વને જે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી જે પરમ પુરૂષ આનંદ પ્રાપ્ત થયા છે, તથા હરિણોનાં અતિ ચંચળ નેત્રો પણ સ્થિર થઇ અતિ વિશ્વાસથી જેને પી રહ્યાં છે, અર્થાત અત્યંત નિર્ભય ચિત્તે જેને અવિશ્રાંતપણે અને અનિમેષ નેત્રે જોઇ રહ્યાં છે, તે પુરૂષરત્નને આ ત્રિભુવનમાં કોટિશઃ ધન્ય છે.

નિજ સ્વરૂપાનંદમાં મગ્ન થઇ પરમ શાંત દશાને જેઓ પ્રાપ્ત થયા છે, જેનાથી વનના અતિ ચંચળ પરિણામી જીવો પણ ભય પામતા નથી, અર્થાત્ સર્વ જીવોને જે નિરંતર પ્રિય છે, તે મહાપુરૂષને ધન્ય છે.

જે આત્મતત્ત્વ સંસારદશા યુકત જીવોને કેવળ અગોચર અને અલક્ષ છે, તે આત્મતત્ત્વ જેઓ સાક્ષાત અનુભવિ રહ્યા છે, આસ્વાદી રહ્યા છે, એવા અસાધારણ મહાત્મ્યવંત પરમ પુરૂષને ધન્ય છે. જેના અસાધારણ ત્યાગ સ્વરૂપ પરમ સુખનો પરિચય જંગલનાં અતિ ચંચળ અને સ્વભાવથી ભયવંત હરિણ જેવાં પ્રાણીઓ પણ આપી રહ્યાં છે.

હરિણ એટલું બધું ચંચળ અને ભયભીત પ્રાણી છે કે–તે મનુષ્યાદિને દુરથી દેખીને પણ ભાગી જાય છે. પરંતુ જે મહાપુરૂષની પરમ વિતરાગ આત્મદશા તેના સૌમ્ય યોગ દ્વારા બહાર પણ ઝલકી રહી છે, અર્થાત યોગ પણ આત્માકારપણાને પ્રાપ્ત થયા છે, તેવા ધન્યરૂપ કૃતાર્થરૂપ પરમ પુરૂષને જોઇને કયું પ્રાણી દુર ભાગે? કોઇ નહિ. જે આત્મનિષ્ટપણાના પ્રભાવથી સિંહાદિ ક્રુર પ્રાણીઓ પણ પોતાની ઘણા કાળની અભ્યાસિત ક્રુરતાને એકાએક વિસરી જાય છે, તે શોભનિક મહાપુરૂષના દર્શનમાં ભય ક્યાંથી હોય? જેના પરમશાંત ચક્ષુમાંથી અસ્ખલિતપણે કેવળ નિર્ભયતાનોજ ઝરો વહી રહ્યો છે, જેના મુખ ચંદ્રમાંથી પ્રાણી માત્રને નિર્ભયતા દેનાર પવિત્ર વચન રૂપી અમૃત ઝરી રહ્યું છે, તેના પરિચય અને દર્શનમાં અપૂર્વ આનંદ કેમ પ્રાપ્ત ના થાય? થાય જ. જેને ના થાય એવો કોઇકજ બહુલ કર્મી.

એવા પરમ શાંત સૌમ્ય દ્રષ્ટિવંત મહાત્માને જોઇ હરિણાદિ જંગલી પ્રાણીઓ પોતાનો જાતિ સ્વભાવ ઘડીભર ભુલી જઈ સ્થિર થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

તે પુરૂષોનું વિશેષ મહાત્મ્યઃ—

येषां बुद्धिरलक्ष्यमाणभिदयोराशात्मनोरन्तरं
गत्वोच्चैरविधाय भेदमनयोराराान्न विश्राम्यति
यैरन्तर्विनिवेशिताः शमधनैर्वाढं वहिर्व्याप्तय—
स्तेषां नोत्र पवित्रयन्तु परमाःपादौज्झिताःपांशवः ૨૬૧

જેની બુદ્ધિ જગતની આશા અને આત્મા એ બંનેના મધ્યમાં પ્રાપ્ત થઈ રહી છે, કે જે આશા અને આત્મા ઉભયમાં આત્યાંતિક ભેદ કર્યા વિના વિશ્રામને પામતી નથી. કેવાં છે એ બંને આશા અને આત્મા ? કે જેનો વાસ્તવિક ભેદ સંસારરસિક જીવોને સમજાતોજ નથી, વળી શાંતભાવ એજ છે ધન જેને, વારંવાર બાહ્યપદાર્થો વિષે જતી ચિત્તવૃત્તિને પોતાના અંતઃકરણમાં સમ્યક્પ્રકારે સ્થાપન કરી છે જેણે તે મહાપુરૂષની ચરણરજ આ વિચીત્ર જગતમાંથી બચાવી અમને પવિત્ર કરો ?

વિષયાભિલાષા અને આત્મા એ બંને બહુ અગમ્ય છે. કોઇ તથા રૂપ દશાસંપન્ન પરમ પુરૂષના જોગ અને પરિચય વિના તેનો થાહ પામવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. એ અનાદિ વિષય આશા જ્યાં જુઓ ત્યાં જાજ્વલ્યમાન પણે સળગી રહી છે. ક્યાંથી તેને પકડવી ? આ ખુણેથી નીકળી આ ખુણે ભરાય. અતત્ત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ અંતઃકરણ એ એનું અનાદિ સ્થાન છે. અને શરીરાદિ જગતના સર્વ ચિત્ર વિચીત્ર પદાર્થો તેને આધાર રૂપ છે. કહો હવે એને ક્યા સ્થાનેથી પકડવી ? પાછી વાળવી ?

વળી શુદ્ધાત્મદશાનો સંસાર પરિણામી જીવોને કદી અનુભવ નથી. તેથી નિજ અનુભવમાં વર્તિ રહેલા તે તે સર્વ પરભાવોને ભ્રાંતિથી આત્મા વા આત્મલક્ષણ સમજે છે.

એ વિષય આશા તથા આત્મા ઉભયના પરસ્પર દુર્લક્ષ ભેદને જ્યાં સુધી ગુરૂગમે કરીને વાસ્તવિકપણે સમજવામાં ના આવે ત્યાં સુધી અધવચ થાકી જઈ પોતાની બુદ્ધિને આત્મપ્રાપ્તિના સદ્પ્રયત્નમાંથી જેમણે જરા પણ હટાવી નથી, પરંતુ ઉલટા જેઓ વિશેષ વિશેષ ધૈર્યને ધારણ કરી આત્મપ્રાપ્તિને અર્થે અવિશ્રાંત પરિષહને સહન કરે છે. તેજ કર્તવ્યનિષ્ટ પુરૂષ

અંતે શુદ્ધાત્મદશાને પામી શાશ્વત પરમાનંદદશામાં તલ્લીન થાય છે. તેમની ચરણરજ મારા અંતઃકરણને પવિત્ર કરો !

यत् प्राग्जन्मनि संचितं तनुभृता कर्माशुभं वा शुभं
तद्दैवं तदुदीरणादनुभवन् दुखं सुखं वागतम्
कुर्याद्यःशुभमेव सोप्यभिमतो यस्तुभयोच्छित्तये
सर्वारम्भपरिग्रहग्रहपरित्यागी स वन्द्यः सताम् २६२

બાહ્ય વૃત્તિઓનો નિરોધ કરી જે મહાપુરૂષો કર્મફળને વેદે છે તેમના ઉજ્વળ પરિણામ વિશેષની ગ્રંથકાર પ્રશંશા કરે છેઃ—

પુર્વે ઉપાર્જન કર્યાં એવાં એ શુભાશુભ કર્મો એનુંજ નામ દૈવ છે, અને તેની પ્રેરણાથી (ઉદયથી) જીવ જગતમાં સુખ દુઃખને વેદે છે. શુભાશુભ દૈવમાં અશુભને તજી જે જીવ શુભને આદરે છે તે જગતમાં ભલો છે. પરંતુ જે યોગિશ્વર શુભાશુભ બંનેનો વિનાશ કરવા અર્થે સર્વ આરંભ પરિગ્રહરૂપી દુષ્ટ ગ્રહનો સર્વથા પરિત્યાગ કરે છે તે મહાપુરૂષ સત્પુરૂષોને પણ વંદનીય છે.

શુભાશુભ કર્મ પુદ્ગલોનો સંચય એજ પ્રબળ દૈવ છે, તેના ઉદયથી આત્મપરિણામમાં તીવ્ર ઉદ્રેક ઉત્પન્ન થઈ સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. સામાન્ય બાળ જીવો એ શુભાશુભ દૈવના ઉદય કાળે તે સુખ દુઃખ રૂપ પરિણામમાં તદ્રુપ બની જાય છે. પોતાનું સર્વ શ્રેષ્ઠ વાસ્તવિક કર્તવ્ય ભુલી જઇ એ શુભાશુભ ઉદયજન્ય સુખદુઃખપણારૂપ ભાવના જેમાં તેમાં કરી બેસે છે. શુભ દૈવના ઉદય કાળે વિષયાનંદપણામાં લીન થઈ તથા અશુભ દૈવના ઉદયકાળે દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ, ભયભીત થઈ, સ્વકર્તવ્ય વિમુખ થાય છે. બહુધા જગતવાસી સંસારી જીવોની આવીજ પરિસ્થિતિ વર્તે છે. પણ જે મહાભાગ્ય એ શુભાશુભ દૈવના ઉદય કાળે પણ એને પોતાનું સ્વરૂપ નહિ માનતાં આત્મ વિસ્મરણપણાને પામતા નથી પરંતુ ઉલટા સ્વકર્તવ્ય ભણી અધિક અધિક ઉજમાળપણે પ્રવર્તે છે, તેમને ધન્ય છે. તેજ બુદ્ધિમાન છે. અને વિદ્વજ્જનોમાં પ્રશંશાને પાત્ર છે.

વળી શુભ અને અશુભ એ બંને પ્રકારના પ્રારબ્ધ પ્રત્યેનું સર્વથા મમત્વ તજી, જગત પ્રત્યેનું તીક્ષ્ણ પ્રેમબંધન જેઓ તોડી ચુક્યા છે, તેમના અપુર્વ મહાત્મ્યનું શું વર્ણન કરવું ? તે તો સત્પુરૂષોને પણ વંદનીય છે.

શુભાશુભ કર્મના નાશનો વાસ્તવિક ઉપાય શો ?—

सुखं दुःखं वा स्यादिह विहितकर्मोदयवशात्,
कुतः प्रीतिस्तापः कुत इति विकल्पाद्यदि भवेत्
उदासीनस्तस्य प्रगलति पुराणं नहि नवं
समास्कन्दत्येष स्फुरति सुविदग्धो मणिरिव २६३

પુર્વોપાર્જીત કર્મોદય વડે આ સંસારમાં જીવ સુખી દુઃખી થાય છે. સુખમાં પ્રીતિ અને દુઃખમાં આતાપ માનવાથી આત્મ પરિણામ વ્યામોહને પામી નવીન નવીન કર્મોનો બંધ થાય છે. જે મહાપુરૂષો કર્મોદય જન્ય સુખ દુઃખમાં હર્ષ વિષાદને પ્રાપ્ત નહિ થતાં તથારૂપ ઉદાસીન્ન પરિણામે પરિણમે છે, તેઓ નવીન કર્મબંધપણાને નહિ પ્રાપ્ત થતાં પ્રાચીન કર્મોને ક્ષય કરે છે. જગતમાં કોનાથી પ્રીતિ માનવી ? તથા કોનાથી આતાપ (દુઃખ) માનવું ? કારણ એ પ્રીતિ-અને દુઃખ રૂપ પરિણામ તથા તેના આશ્રય રૂપ બાહ્ય પદાર્થો બંને ક્ષણીક છે.

કર્મોદયજન્ય સુખ દુઃખમાં ગમે તેટલો હર્ષ વિષાદ-રતિ અરતિ કરવામાં આવે તોપણ તેથી કાંઇ ઉદયની વ્યવસ્થા અન્યથા થવાની નથી. તો પછી તે પ્રત્યે હું વ્યર્થ રતિ-અરતિ કે ઇષ્ટાનિષ્ટ કલ્પના કેમ કરૂં ? ઉદય પ્રાપ્ત સુખ દુઃખો વાસ્તવમાં મને કાંઈ પણ આત્મિય હાનિ કરી શકે તેમ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શન રૂપ નિજ આત્મસત્તામાં તેઓ કાંઇ પણ હરકત કરી શકે તેમ નથી. એ વિચારે જ્ઞાનિ પુરૂષ ઉદાસીન્ન પરિણામને સેવે છે, અને તેવી સમ્યક્ ઉદાસીન્નતાના પ્રભાવે તે સત્પુરૂષ સુખ-દુઃખના ઉદય કાળે પણ માત્ર પુર્વકૃત પ્રારબ્ધની નિર્જરાજ કરે છે. અર્થાત્ તે કર્મો યથાવિપાક આપી નિઃસત્ત્વ થાય છે, અથવા વિના વિપાક આપે પણ ક્ષીણ થાય છે. તથા વિતરાગ દશાની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ થઈ વાસ્તવ્ય સુખની જીવને ઉપલબ્ધિ થાય છે.

એજ વાતને ગ્રંથકાર વિશેષ પ્રકારે પુષ્ટ કરે છે.

सकल विमल वोधो देहगेहे विनिर्यन्
ज्वलन इव स काष्टं निष्टुरं भस्मयित्वा
पुनरपि तदभावे प्रज्वलत्युज्वलः सन्
भवति हि यतिवृत्तं सर्वथाश्चर्यभूमिः २६४

જેમ અગ્નિ કાષ્ટને ભસ્મ કરી તેના અભાવમાં ઉલટ નિર્મળ રૂપે પ્રજ્વલે છે, તેમ નિર્મળ જ્ઞાન રૂપ અગ્નિ દેહાદિરૂપ કાષ્ટને ભસ્મ કરી ઉલટ તે દેહાદિના અભાવમાં અત્યંત નિર્મળપણે પ્રકાશિત થાય છે. યતિ પુરૂષનું આચરણ સર્વથા આનંદ અને આશ્ચર્યનું સ્થાન થાય છે.

પુર્ણ વિતરાગતાના બળે સર્વ ઘનઘાતિ કર્મોનો નાશ થવાથી સંપુર્ણ, નિર્મળ, અબાધિત, સ્વાધિન અને શાશ્વત સહજ સ્વાભાવિક જ્ઞાનદશા પ્રકાશિત થાય છે. તે સમયે પણ શરીર સ્થિતિ તો તે જ્ઞાનિ પુરૂષને હોય છે. શરીર રૂપ ઝુંપડીમાં રહીને પણ તે પુર્ણ જ્ઞાનઘન યોગી પોતાના જ્ઞાનનો નિર્મળ પ્રકાશ જગતમાં ફેલાવે છે. અનિચ્છીત પરિણામે પણ વાસ્તવ્ય સુખી થવાનો સમ્યક્બોધ જગતમાં આયુસ્થિતિ પર્યંત આપી અંતે દ્રવ્ય શરીરથી પણ મુકત થઇ અનુપમેય શાશ્વત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત અશરીરી, અવિનાશિ, પરમોત્કૃષ્ટ વિજ્ઞાનઘનરૂપ સિદ્ધત્વદશાને તે યોગી વરે છે.

પ્રારંભમાં કાષ્ટમાં અગ્નિનો પ્રવેશ થતાં કાષ્ટ તથા અગ્નિ બંને દેખાય છે. કાલાંતરે પ્રખર અગ્નિની જ્વાળાઓમાં તે કાષ્ટ ભસ્મ થઇ માત્ર અગ્નિનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રખરતા પુર્વક પ્રકાશે છે. તેમ જ્ઞાનદ્રષ્ટિ સંપન્ન મુનિજનોના વૈરાગ્ય ચારિત્રાદિની પણ એજ સ્થિતિ છે. શરીરની સ્થિતિ પર્યંત પોતાના નિર્મળ જ્ઞાન દર્શનાદિ સુખનો અનુભવ તથા તે પ્રાપ્ત થવાનો સમ્યક્માર્ગ જગતને આપી અંતે શરીરરૂપ કાષ્ટ ભસ્મ થતાં તે યોગી સહજ સિદ્ધ અમર લક્ષ્મિને વરે છે.

નિર્વાણદશા અનંત સુખનું સ્થાન છે, એ વાત ખરી પણ કેટલાક દાર્શનિકો તેને કેવળ શુન્યરૂપ માને છે, તો પછી એ શુન્ય સ્થિતિ કરતાં અમે જે સ્થિતિમાં છીએ તેજ સ્થિતિ ઠીક છે. ઉકત શંકાનું ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી સમાધાન કરે છે.

गुणी गुणमयस्तस्य नाशस्तन्नाश इष्यते
अत एव हि निर्वाणं शून्यमन्यैर्विकल्पितम् ॥ २६५

દ્રવ્ય ગુણમય છે. ગુણનો નાશ એ દ્રવ્યનોજ નાશ છે. તેથી નિર્વાણ દશાને શુન્યપણે કલ્પવી એ એક મિથ્યા વિકલ્પ છે.

ગુણી આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણમય છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોનો નાશ તે આત્માનોજ નાશ છે. જેમ ઉષ્ણતાના અભાવમાં અગ્નિનો પણ અભાવ હોય છે. શુન્યવાદીઓએ દીપકના પ્રકાશના અંત તુલ્ય નિર્વાણ માની રાખ્યું છે, પરંતુ યથાર્થ વિચારે તેમ નથી. જ્ઞાનની નિર્મળતા તથા સંપુર્ણતા એજ મોક્ષ છે.

શરીરના અભાવમાં જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અભાવ થઇ શુન્યદશા કેટલાક દાર્શનિકો કલ્પે છે, પણ તેમની તે માન્યતા નીતાંત ભ્રમ છે. શરીર અને આત્મા એ બંને પદાર્થોના વાસ્તવિક બોધ વિના તે બંને એકાકારપણે પ્રતિભાસે છે. કારણ જેવો બોધ તેવો પ્રતિભાસ તથા પ્રતિભાસ તેવું રમણ. તે પ્રતિભાસન કેવળ મિથ્યા છે. શરીરમાં રતિ પામેલું-શરીરકાર પરિણમેલું જ્ઞાનજ પોતાને શરીરરૂપ મનાવે છે. અને મુક્ત દશા શુન્યતારૂપ વર્તે છે, એમ શરીરાશક્તપણાથીજ નિશ્ચય કરાવે છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાન અને શરીર એ ઉભયની ક્રિયા-લક્ષણ પ્રત્યક્ષ જુદાં છે. શરીરમાં રહીને પણ તું જે જે અનુભવ, લાગણીઓ, કલ્પનાઓ કે માન્યતાઓ કરે છે, તે શું શરીરથી કરે છે? ના. ઉપરોક્ત બધી માત્ર જ્ઞાનનીજ પર્યાયો છે. વર્તમાન જીવનનો એક સમય પણ જ્ઞાન પરિણમન વિનાનો કેવળ શુન્યરૂપ તને કદી અનુભવાયો છે? શુન્યદશા એ તો માત્ર આકાશ કુસુમ કે વંધ્યાપુત્રવત્ મિથ્યા છે. જ્ઞાન એ આત્માનો સહભાવિ નિજ ધર્મ છે. અને તે તેની હરેક અવસ્થામાં તેના સહવર્તીપણે વર્તે છે. કહો કે જ્ઞાન એજ જીવ છે. તો પછી મુક્ત દશામાં તેનો અભાવ કલ્પી શુન્યતા માની લેવી એ કેવળ મુઢતા નહિ તો બીજું શું? ગુણના નાશથી ગુણીનો નાશ થાય છે, અર્થાત ગુણના અભાવમાં ગુણી જેવી કોઈ વસ્તુજ રહેતી નથી, તો પછી તું જે જે શુભ અનુષ્ટાન કરે છે, તે કોના ઉદ્ધારને અર્થે કરે છે. કારણ મુક્તાવસ્થામાં તારા કહેવા પ્રમાણે અનુભવનો પણ અભાવ છે. તો તે શુભ અનુષ્ટાનના ફળરૂપ પ્રાપ્ત કરેલી દશાના સુખનો અનુભવ કોણ કરશે?

સમ્યક્ વિચારે વિચારતાં આત્મા છે, તે નિત્ય છે એ આદિ સ્પષ્ટ બોધ જેમ છે તેમ યથાર્થ પ્રકારે થાય છે. યુક્તિથી-આગમથી-અનુભવથી અને સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી આત્મા શાશ્વત જ્ઞાનાદિ લક્ષણરૂપ સુપ્રતિતિ ગોચર થાય છે. સાંભળઃ—

अजातोऽनश्वरोऽमूर्तः कर्ता भोक्ता सुखी बुधः
देहमात्रो मलैर्मुक्तो गत्वोर्ध्वमचलःस्थितः ૨૬૬

આત્મા પોતે અનુત્પન્ન, અમર, અને અમુર્તિક પદાર્થ છે. વ્યવહાર દ્રષ્ટિથી કર્મનો કર્તા તથા સુખ દુઃખાદિ કર્મફળોનો ભોક્તા છે, પરંતુ નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ જોતાં માત્ર સ્વસ્વભાવનો કર્તા ભોક્તા છે. અજ્ઞાનથી ઈંદ્રિયજન્ય સુખોને તે સુખ માની રહ્યો છે. વાસ્તવિકપણે તે પોતેજ જ્ઞાનઘન પરમા-

નંદરૂપ છે. વળી વ્યવહારથી તે આત્મા દેહ પ્રમાણુ છે. પણુ પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ કર્મફળ રહિત ચૈતન્ય પ્રમાણુ છે. સ્વભાવે ઉર્ધ્વગામી લોકાગ્ર શીખરે અચલપણે સ્થિત અને પ્રભુ છે.

આત્મા કેવળ જ્ઞાનમય અને સર્વ ઉપાધીથી રહિત છે. પરંતુ અનાદિ ભ્રાંતિ યોગે તે પરને પોતાપણે માની ચતુર્ગતિરૂપ સંસારવનમાં રઝળે છે. પોતાનું વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ જાણુતાં, નિરૂપાધી જ્ઞાનાનંદમય અવિનાશી દશાને પામતાં તેજ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકદ્રષ્ટિએ વિચારતાં આત્મા જન્મ મરણુથી રહિત, અજન્મા અને અમર છે. રૂપરસાદિ ગુણો જીવમાં નહિ હોવાથી તે બાહ્ય ઇંદ્રિય ગોચર થતો નથી તેથી તે અમુર્તિક છે. સંસાર દશામાં બંધના સદ્ભાવથી ઉપચરિત નયે તે મુર્તિક પણ કહેવાય છે. સંસાર દશામાં કર્તુત્વ પરિણુમીત જ્ઞાનદશા યુકત હોવાથી તે કર્મોનો કર્તા છે, પરંતુ તેના મૂળ વાસ્તવિક ગુણો તરફ જોતાં સ્પષ્ટ જણુાશે કે–તે માત્ર પોતાના નિજ ભાવોનો કર્તા છે. કર્મ બંધનું કારણુ વિકારી દશા છે કે જે કર્મ અને જીવ ઉભયના સબંધ વિશેષથી ઉદ્ભવે છે. એ જડ અને ચેતન બંનેના મૂળ સ્વભાવથી જુદી એક ત્રીજી દશા છે. જેને જ્ઞાની પુરૂષો સંસારદશા કહે છે. તેથી બંધ કર્તુત્વનો અપરાધી કેવળ જીવજ છે એવી એકાંત માન્યતા મિથ્યા છે. તથા બંધદશા રસપુર્વક વર્તતી હોવા છતાં આત્મા બંધનો અકર્તા છે, એવી એકાંત દ્રષ્ટિ પણુ મિથ્યા છે. વ્યવહાર દ્રષ્ટિથી જોતાં તે આત્મા કર્મફળનો ભોક્તા છે. પણ શુદ્ધ પારમાર્થિક દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તે ચૈતન્યાદિ નિજ ગુણોનો ભોકતા છે પ્રદેશ ગણુત્રીથી જીવનું પરિમાણુ અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણુ છે, પરંતુ વ્યવહાર દ્રષ્ટિથી જોતાં તે આત્મા યથાપ્રાપ્ત સ્વશરીર પ્રમાણુ છે. પુર્વ પ્રયોગાદિ કારણોના યોગે શરીરાકાર શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્ય ઉર્ધ્વગમન કરતું સમય માત્રમાં લોકાગ્ર શીખરે જઇ સ્થિત થાય છે. ત્યાં અચલ, અબાધિત, અને અવિનાશીપણે નિજ શુદ્ધ સ્વગુણોને આસ્વાદે છે.

ઈંદ્રિયજન્ય સુખોના અભાવમાં તે સિદ્ધ પરમાત્મા સંપુર્ણ સુખી કેમ કહેવાય ? ગ્રંથકાર એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે.

स्वाधीन्याद्दुःखमप्यासीत् सुखं यदि तपस्विनाम्
स्वाधीनसुखसंपन्ना न सिद्धाःसुखिनः कथम् ॥ २६७

મુનિજનોને સ્વાધિનપણે થતા કાયકલેશાદિરૂપ દુઃખને પણુ સુખ કહ્યું,

તો પછી ભગવાન સિદ્ધોને સંપુર્ણ સુખી કેમ ના કહેવાય? તેઓ તો નિરંતર સ્વાધિન સુખમય છે.

તત્વદ્રષ્ટિએ વિચારતાં સંસારી જીવો માત્ર દુઃખી છે. તેઓમાં માત્ર સમ્યક્દ્રષ્ટિ મુનિજનોજ સુખી છે. ભગવાન સિદ્ધ કેવળ આનંદરૂપ શુદ્ધ વિજ્ઞાનઘન છે. અને તેથી તેઓ સંપુર્ણ મહાસુખી છે.

વળી સુખ એ શરીર કે ઈંદ્રિય આશ્રીત નથી. વાસ્તવિકપણે વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ સમજાશે કે શરીર અને ઇંદ્રિયો તો ઉલટાં આત્માના સ્વાધિન અને સહજ સ્વાભાવિક સુખમાં વિઘ્નભુત છે. સુખ એ આત્માનો સહજ સ્વાભાવિક નિજગુણ છે. અને તે આત્માને આશ્રીત છે. કહો કે આત્મા સ્વયં સુખરૂપ છે. પ્રતિબંધક કારણો જેટલે જેટલે અંશે હટે છે તેટલે તેટલે અંશે તે ગુણ સ્વયં વ્યક્ત થાય છે. અનુભવાય છે.

ज्ञानानंदो चितोधर्मौ नित्यौ द्रव्यौपजीविनौ
देहेन्द्रियाद्यभावेपि नाभावस्तद्द्वयोरिति
ततःसिद्धं शरीरस्य पंच्चाक्षाणां तदर्थसात्
अस्त्यकिंच्चीत्करत्वं तच्चितोज्ञानं सुखम्प्राति (પચ્ચાધ્યાયી)

અર્થ—જ્ઞાન અને આનંદ (સુખ) એ બંને આત્માના નિજ ધર્મ છે. તથા તે નિત્ય અને દ્રવ્યોપજીવિ ગુણ છે. શરીર અને ઈંદ્રિયોના અભાવમાં પણ તેનો કિંચીત્ અભાવ નહિ થતાં ઉલટી વૃદ્ધિ થાય છે.

તેથી આ વાત સિદ્ધ છે કે—શરીર અને પાંચે ઈંદ્રિયો આત્માના જ્ઞાન અને સુખ પ્રત્યે સર્વથા અકિંચિત્કર છે. અર્થાત તે કંઇ પણ કરી શકતી નથી.

સંસારદશામાં જે ઇંદ્રિયજન્ય સુખનો અનુભવ થાય છે, તે પણ એજ આત્માના સહજ સ્વાભાવિક સુખ ગુણની વિભાવ પર્યાય છે. પણ ઇંદ્રિયો કે ઇંદ્રિયોના ભોગ્ય જડ પદાર્થોમાં સુખ નથી. કારણ જડ અને જડના જેટલા પર્યાય છે તે ત્રીકાળે જડ છે. તેમ ચેતન અને ચેતનના જેટલા પર્યાય છે તે ત્રીકાળે ચેતનજ છે. ઇંદ્રિયજન્ય સુખ—દુઃખરૂપ (શાતા—અશાતા) અનુભવ એકજ સુખ ગુણની દુઃખરૂપ વિભાવ પર્યાય છે. તથા શુદ્ધ અતેંદ્રિય નિરાકુળ આત્મિય સુખ એથી સર્વથા ભિન્ન જીવનો સુખરૂપ સ્વભાવ પર્યાય છે.

ફલિતાર્થ એ છે કે-સુખ એ ચૈતન્યની દ્રવ્યોપજીવી શક્તિ છે. અને તે ત્રીકાળે નિજ દ્રવ્યાધિનપણે પરિણમી રહી છે. પ્રતિબંધક કારણોનો સર્વથા નાશ થતાં એ શક્તિના અનુભવ અર્થે શરીર કે ઇંદ્રિયોના અવલંબનની જરા પણ અપેક્ષા પડતી નથી. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે-શરીર કે ઇંદ્રિયાધિન સુખ નથી પણ આત્માધિન છે.

ઉપસંહાર:—

इति कतिपयवाचां गोचरीकृत्य कृत्यं
चरितमुचितमुच्चैश्चेतसां चित्तरम्यम्
इदमविकलमन्तः संततं चिन्तयन्तः
सपदि विपदपेतामाश्रयन्तु श्रियं ते ॥ २६८

ઉદાર વર્તે છે ચિત્ત જેમનું એવા મુનિજનોના ચિત્તને રમણીય આત્માનુશાસન ગ્રંથને કેટલીક વચન રચના પુર્વક કાવ્યમાં રચિત કર્યો છે. તેને નિરંતર હૃદય મંદિરમાં પુર્ણપણે ચિંતવન કરતાં કરતાં જીવ સર્વ આપદાથી રહિત થઇ અવિનાશી મોક્ષ લક્ષ્મિરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ નિઃશ્રેયસને પ્રાપ્ત થાય છે.

જે જીવ જેવું ચિંતવન કરે તેવું ફળ પામે. જેમ સુગંધિત પુષ્પના યોગે તેલ પણ સુગંધિત થાય છે. તેમ મહાપુરૂષોના ગુણ સંકિર્તન-ચિંતવનથી અને અવંચક ભક્તિભાવસહ નિર્મળ ઉપાસનાથી પોતે પણ તે પુરૂષો જે દશાને પ્રાપ્ત થયા છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ગ્રંથકર્તા પોતાના ગુરૂનું તથા પોતાનું નામાભિધાન પ્રગટ કરે છે.

जिनसेनाचार्यपाद स्मरणाधीनचेतसाम्
गुणभद्रभदन्तानां कृतिरात्मानुशासनम् ॥ २६९

શ્રીમદ્ જીનસેનાચાર્યના પવિત્ર ચરણ કમળોના સ્મરણમાં નિરંતર જેમનું અંતઃકરણ વર્તે છે એવા શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યકૃત આ આત્માનુશાસન ગ્રંથ છે. અથવા-જીન સેના અર્થાત્ મુનિ મંડળી, તેમના આદ્ય આચાર્ય શ્રી ગણધરદેવના ભક્ત ગુણોથી ભદ્ર અર્થાત્ કલ્યાણરૂપ ભદંત એટલે પુજ્ય જૈનાચાર્યની ઉત્તમ કૃતિરૂપ આ આત્માનુશાસન ગ્રંથ છે. 8171

શ્રી જીનની સેનામાં આચાર્યરૂપ મુખ્ય શ્રી ગણધરદેવ છે. તેમની ભક્તિમાં આરૂઢ છે અંતઃકરણ જેનું એવા ભદ્ર ગુણ ધારી કલ્યાણરૂપ જૈનાચાર્યકૃત આ આત્માનુશાશન ગ્રંથ છે. અથવા શ્રી જીનસેનાચાર્યના શિષ્ય શ્રી ગુણભદ્રસ્વામિકૃત આ આત્માનુશાશન ગ્રંથ છે તેનું હે પ્રિય ભવ્યો ? તમે ભક્તિ ભાવે શ્રવણ, મનન યાવત્ ધારણ કરો.

વાંચકને ગ્રંથકર્તા આશિર્વાદ આપતા કહે છે કેઃ—

ऋषभो नाभिसूनुर्यो भूयात्स भविकाय वः
यज्ज्ञानसरसि विश्वं सरोजमिव भासते २७०

શ્રી નાભિરાજાના પુત્ર ભગવાન શ્રી વૃષભનાથ હે ભવ્યો ? તમને પરમ કલ્યાણનું નિમીત્ત થાઓ ! જે પરમાત્માના વિજ્ઞાન સરોવરમાં આ સર્વ જગત એક કમલ તુલ્ય પ્રતિભાસે છે. ॐ શાંતિઃ

